

ΣΩΚΡΑΤΗ Β. ΣΙΣΚΟΥ

Ιστορικό Μυθιστόρημα

Γ' Έκδοση 2016

Ο γιος του
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ
στο Μανιάκι

*Οι αναμνήσεις του Γιαννάκη Εμμ. Παπά,
λίγες ώρες πριν θυσιαστεί πολεμώντας
στο πλευρό του Παπαφλέσσα.*

ΘΕΣΣΑΛΙΟΝΙΚΗ

© Α' Ειδική Έκδοση 2009
Β' Έκδοση 2010
Γ' Έκδοση 2016 (σε CD)

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Β. ΣΙΣΚΟΣ

Κοσμοπούλου 14

546 43 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τηλ. 2310.827.131

Ο Καθηγητής Ι. Βασδραβέλλης, στο βραβευμένο από την Ακαδημία Αθηνών έργο του «Οι Μακεδόνες κατά την επανάσταση του 1821», γράφει για την προσφορά του Εμμανουήλ Παπά και της οικογένειάς του: «Δεν γνωρίζω άλλην οικογένεια εν Ελλάδι να υπέστη, εις τοιαύτην έκτασιν, πατριωτικάς θυσίας άνευ και του ελαχίστου ανταλλάγματος».

ISBN ISBN 978-960-9763-17-2

Εικόνα εξώφυλλου

«Προσωπογραφία του Εμμ. Παπά»

του Αθανασίου Π. Βοζιάνη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

της Α΄. Ειδικής Έκδοσης 2009

Δέχθηκα με χαρά να προλογίσω το Ιστορικό Μυθιστόρημα του παιδικού μου φίλου **Σωκράτη Σίσκου**, όχι βέβαια μόνο για λόγους συναισθηματικούς, αλλά για να αναφερθώ και στις προσπάθειες που κατέβαλε ο συγγραφέας, για να τονίσει στο έργο του ορισμένες ιστορικές αλήθειες, άγνωστες σε πολλούς, για τη συμβολή της Μακεδονίας στον Αγώνα του 1821.

Ο Βορράς, με την παρουσία του γιου του **Εμμ. Παπά, Ιωάννη**, ένωσε τις δυνάμεις του στο Νότο, στο **Μανιάκι** με τον **Παπαφλέσσα**, σε ένα άνισο αγώνα εναντίον του Ιμπραήμ.

Με τη μάχη στο Μανιάκι, δόθηκε η αφορμή να ξεδιπλώσει ο Σωκράτης το ταλέντο του και να ιστορήσει πρόσωπα και πράγματα, με την ευσυνειδησία και υπομονή του και φυσικά με τις γνώσεις του ερευνητή και ιστοριοδίφη και πρόσθεσε έτσι άλλη μια συγγραφική επιτυχία του, με την εξιστόρηση όλων των πτυχών τόσο της επανάστασης στη Μακεδονία, όσο και της Νότιας Ελλάδας.

Με τη διείσδυση και καταγραφή ιστορικών ντοκουμέντων, όπου αναλύονται οι δυσκολίες στο ξεκίνημα του Αγώνα και οι μηχανορραφίες και ραδιουργίες “ανωτέρων” παραγόντων, που έφεραν προσκόμματα στις επαναστατικές κινήσεις για λόγους ιδιοτελείς, δίνει όλο το σκοτεινό φόντο μέσα στο οποίο υφάνθηκε ο ιστός της διχόνοιας τις κρίσιμες ώρες της Επανάστασης.

Γνωστός ο Σωκράτης και από άλλες παρόμοιες εκδόσεις, αναδεικνύει τη μεγάλη προσφορά της οικογένειας Εμμ. Παπά, με **αποκορύφωμα τη θυσία του Ιωάννη Παπά στο Μανιάκι, μαζί με τον άλλο ήρωα και “μπουρλοτιέρη” των ψυχών Παπαφλέσσα**, που έγραψαν σελίδες δόξας.

Πλούσια η ιστορική βιβλιογραφία, που ξεδιπλώνεται μέσα στις δεκάδες σημειώσεις του κειμένου, που ρίχνουν φως σε πολλές απορίες του αναγνώστη.

Ο Σωκράτης Σίσκος δεν είναι ιστορικός. Όμως, οι συσχετίσεις των ιστορικών δεδομένων με επίκεντρο τον Εμμανουήλ Παπά και την οικογένειά του, μας οδηγούν αναμφισβήτητα σε ιστορικά γεγονότα τα οποία, μέχρι σήμερα, δεν έχουν επισημανθεί και καταγραφεί από την επίσημη έρευνα των Αρχείων.

Από την άποψη αυτή το παρόν έργο ιστορικής πεζογραφίας, είναι δυνατόν ν' αποτελέσει ερέθισμα για τους ιστορικούς ώστε να επικεντρώσουν το ερευνητικό τους έργο και σε γεγονότα τα οποία, ενδεχομένως, σκόπιμα έμειναν για δεκαετίες έξω από προβληματισμούς και απορίες. Μόνο έτσι θα φωτιστούν όλες οι πλευρές του δράματος της επανάστασης στη Χαλκιδική και της μεγάλης προσφοράς και θυσίας του Εμμανουήλ Παπά και της

οικογένειάς του στον αγώνα της Εθνεγερσίας.

Η πολυσύνθετη και πνευματική αυτή εργασία ας θεωρηθεί ελάχιστη προσφορά στην οικογένεια Εμμ. Παπά, που τα έδωσε όλα για τη Μακεδονία και για την Ελλάδα.

Εμμ. Παπάς, Αύγουστος 2009

Γεώργιος Βοζιάνης
Συνταξιούχος Δάσκαλος

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ / ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ **του συγγραφέα στην Α' Έκδοση 2009**

Ομολογώ πως με κάποιους δισταγμούς και μετά από παρότρυνση φίλων, κυρίως του πολιτιστικού συλλόγου “Εμμανουήλ Παπάς” Αθηνών, αποφάσισα ν' ασχοληθώ, λογοτεχνικά και ιστορικά, με την άγνωστη στους περισσότερους Έλληνες εξέχουσα προσωπικότητα του συγχωριανού μου και αρχιστράτηγου των επαναστατικών δυνάμεων της Μακεδονίας το 1821, τον Εμμανουήλ Δημητρίου Παπά.

Για τον ήρωα αυτό έχουν γράψει περισπούδαστα ιστορικά και λογοτεχνικά έργα αξιόλογοι και γνωστοί συγγραφείς (π.χ. ο καθηγητής Α. Βακαλόπουλος, ο Σερραίος ιστορικός/λογοτέχνης Γιώργος Καφταντζής) και θεωρούσα περιττή μια νέα ανασκόπηση και από πλευράς ιστορικής πεζογραφίας. Κατά τη διάρκεια της αναζήτησης των ιστορικών πηγών, διαπίστωσα πως οι δισταγμοί μου ήταν αδικαιολόγητοι γιατί, οποιαδήποτε έρευνα, μπορεί να βάλει μια μικρή κουκίδα στην ολοκλήρωση της αμυδρής, έστω, σκιαγράφησης μιας προσωπικότητας, η οποία έπαιξε έναν – μη αναγνωρισμένο ακόμα – τεράστιο ρόλο στην εξέλιξη της Επανάστασης του 1821.

Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης επισημάνθηκαν, σ' αυτό το έργο και στις σχετικές Σημειώσεις, ιστορικά γεγονότα που υπάρχουν διεσπαρμένα στις ιστορικές πηγές, τα οποία όμως χωρίς τις αναγκαίες συσχετίσεις και αλληλοσυνδέσεις δεν μπορούν από μόνα τους ν' αναδείξουν την τεράστια προσφορά του Εμμανουήλ Παπά και της πολύπαθης οικογένειάς του στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Αυτή η αφηγηματική και μυθιστορηματική θεώρηση αυτών των ιστορικά εξακριβωμένων και τεκμηριωμένων γεγονότων από το Γιαννάκη Παπά, έναν από τους τρεις γιους του ήρωα που έπεσαν πολεμώντας στη

Νότια Ελλάδα, διευκολύνει αυτές τις συσχετίσεις και διαφωτίζει πληρέστερα ασάφειες και αβλεψίες. Ως παράδειγμα μπορεί ν' αναφερθεί η εσφαλμένη, ιστορικά, ταύτιση του μισητού εχθρού του Εμμ. Παπά, του αιμοσταγούς Γιουσούφ Μπέη των Σερρών, με το Γιουσούφ Πασά των Πατρών. Αυτή η λανθασμένη άποψη αποδεικνύεται με επίσημα έγγραφα και χρονολογικές επισημάνσεις, με τις οποίες επιβεβαιώνεται η ύπαρξη των δυο αυτών προσώπων σε δυο διαφορετικά σημεία κατά την ίδια χρονική περίοδο.

Η έρευνα φυσικά θα πρέπει να συνεχιστεί για να αποκαλυφθούν κι' άλλα στοιχεία, τα οποία ίσως βρίσκονται σε σφραγισμένους σάκους αρχείων και δεν ανοίχτηκαν για να μη θιγεί το "κύρος" κάποιων, που είχαν εξουσία και πολιτική επιρροή. Ίσως στο μέλλον, κάποιοι άλλοι συγγραφείς να συμπληρώσουν ή να διαφοροποιήσουν τα σημερινά ιστορικά δεδομένα όχι μόνο για το Γιαννάκη Παπά, αλλά και για τα υπόλοιπα παιδιά του ήρωα που αγάπησαν με πάθος την Ελλάδα, όπως ο πατέρας τους και πολέμησαν για την ελευθερία της. Υπ' αυτή την έννοια θεωρώ το έργο αυτό ως δοκίμιο και μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής και της έκδοσής του.

Θα ήθελα ιδιαίτερα να τονίσω πως, το βιβλίο δεν γράφτηκε για να ωραιοποιήσει καταστάσεις αλλά για ν' αποκαλύψει αλήθειες, όσο σκληρές και αιχμηρές μπορεί να είναι. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 ήταν μια μεγαλειώδης εποποιΐα. Χύθηκαν ποτάμια αίματος σε ηρωικούς αγώνες για την ελευθερία και την αναγέννηση του έθνους. Όμως, χύθηκαν και άλλα τόσα ποτάμια εξαιτίας της αρχομανίας κάποιων φατριαστών και ρουσφετολόγων, οι οποίοι οδήγησαν την αγνή εξέγερση του ελληνικού λαού σ' ένα άγριο εμφυλιοπολεμικό αιματοκύλισμα. Που παρέσυραν αγωνιστές και λαό σε μια φρενίτιδα κομματισμού, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στις Μεγάλες Δυνάμεις να παίξουν ανίερα παιχνίδια, εντείνοντας τα πάθη και τα μίση.

Οι νέες γενιές πρέπει να γνωρίζουν όλη την αλήθεια, για να εκτιμήσουν τους κινδύνους στους οποίους οδηγούν τα έθνη τα κομματικά πάθη, η μισαλλοδοξία, η έλλειψη δημοκρατικού ήθους, η αχαλίνωτη φαυλότητα, η διασπάθιση του δημοσίου χρήματος, η μεθοδευμένη προπαγάνδα από τα ΜΜΕ, η αρχομανία πολιτικών ηγετών και η διαστροφική απατρία διανοουμένων που ελέγχουν την ενημέρωση, την παιδεία και τις άλλες δομές εξουσίας. Πρέπει οι νέες γενιές να μάθουν να κρίνουν μ' αυστηρότητα αυτούς που μαλάσσουν παραμορφωτικά τις εύπλαστες κοινωνικές και εθνικές αξίες του λαού.

Οι νικητές του εμφυλίου, την ώρα που στους ευρωπαϊκούς λαούς κυριαρχούσαν οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, κατάφεραν να εφαρμόσουν στην κρατική διοίκηση και στην πολιτική δεοντολογία, βασικές αρχές του φεουδαλικού (κοτσαμπάσικου) συστήματος, ανάμεικτες με πρακτικές σουλτανικής κυριαρχίας. Αυτή η νοοτροπία, διακοσμημένη με δημοκρατικό μανδύα, δεσπάζει ακόμα και σήμερα στην οργάνωση του κομματικού και πολιτικού μας

συστήματος και, δυστυχώς, διαπτόισε και την πολιτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού. Η διαφθορά, η κοινωνική και πολιτική άνοδος με ανέντιμα μέσα, η δημαγωγία, η απόκτηση πλούτου με τεχνάσματα και απατεωνίες, εξακολουθούν να θεωρούνται αρετές υψηλής νοημοσύνης και καπατσοσύνης. Ο έξυπνος, ο εύστροφος, ο μεγαλοφυής, ο επιτυχημένος, έχει ταυτιστεί με τον πανούργο, τον τυχοδιώκτη, τον άρπαγα και τον αδίσταχτο δημαγωγό. Ο κούφιος πολιτικός αναλυτής στα τηλεοπτικά παράθυρα ή ο θεατρίνος πολιτικός του μπαλκονιού (άγνωστος στη Δυτική Ευρώπη) που ηλεκτρίζει και συναρπάζει τις παθιασμένες μάζες με απραγματοποίητες υποσχέσεις, είναι ακόμα παρών, για να μας θυμίζει την ελάχιστη απόσταση ανάμεσα στο πολιτικό ήθος και στη δημαγωγία και τον τσαρλατανισμό.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όσους, με την προσφορά χρήσιμων εντύπων και πληροφοριών ή με φιλικές υποδείξεις και επισημάνσεις σε διάφορα δακτυλογραφημένα δοκίμια των κειμένων, συνέβαλαν στην αρτιότερη παρουσίαση του μυθιστορήματος και των σημειώσεων.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ:

-Το συγχωριανό και φίλο Στέργιο Λεωνίδα Μούργκο, για τις ενθαρρυντικές προτροπές του, ως προς την αναγκαιότητα συγγραφής του παρόντος έργου.

-Τον παιδικό μου φίλο Γιώργο Βοζιάνη, για την αδιάλειπτη συμπαράστασή του σ' όλη τη διάρκεια συγγραφής του έργου.

-Το φίλο Δημήτρη Βαμβακά, τέως υποδιοικητή του Αγίου Όρους και σήμερα καθηγητή των Αρχαίων Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Κινσάσα (Κογκό), για τις πολύτιμες πληροφορίες του από τα Αρχεία του Αγίου Όρους.

-Το Δήμο Παπαφλέσσα Μεσσηνίας και ιδιαίτερα το Δήμαρχο κ. Περικλή Ψώνη και την κυρία Αγγελική Μαθιοπούλου, για την αμέριστη βοήθειά τους, κατά την επίσκεψή μου στους χώρους της θυσίας, ώστε ν' αποκτήσω μια σαφή γνώση των τοπογραφικών δεδομένων της περιοχής γύρω από το Μανιάκι.

-Τα διευθυντικά στελέχη του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα κ.κ. Βασίλειο Νικόλτσιο και Θάνο Κόρδα.

-Το δάσκαλο και ζωγράφο Αθανάσιο Π. Βοζιάνη, για τη θαυμάσια προσωπογραφία του Εμμανουήλ Παπά (στο εξώφυλλο).

Θα πρέπει να διευκρινιστεί πως, οι Σημειώσεις/Επεξηγήσεις αποτελούν μια ξεχωριστή και αυτόνομη εργασία, κάτι σαν οιονεί ιστορική πραγματεία. Γι' αυτό το λόγο διατυπώνονται ελεύθερες κρίσεις και κριτικές, γίνονται συσχέτισεις που γεφυρώνουν διαφορετικές εποχές και αναλύονται συμβάντα με τα οποία διαφωτίζονται πραγματικά ιστορικά γεγονότα. Από την άποψη αυτή επιβεβαιώνουν κάποιες καταστάσεις και μυθιστορηματικά θέματα, που αναπτύσσονται σ' ένα ιστορικό λογοτεχνικό πόνημα και συνεπώς αξιολογούνται ως αναπόσπαστο μέρος του έργου.

Η πρώτη αυτή Ειδική Έκδοση θα κυκλοφορήσει, σε ελάχιστα αντίτυπα, τα οποία θα προσφερθούν τιμητικά σε φίλους, σε πολιτιστικούς συλλόγους και βιβλιοθήκες, σε κάποιους Δήμους και σε γνωστούς επιστημονικούς/ιστορικούς φορείς.

Θεσσαλονίκη, 18 Ιουνίου 2009

Σωκράτης Β. Σίσκος

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ **της Β' Έκδοσης 2010**

Η έκδοση του καινούργιου αυτού βιβλίου του Σωκράτη Σίσκου, βρίσκει τη χώρα μας βυθισμένη στο τέλμα της ανυποληψίας, της αναξιοπρέπειας της αναξιοπιστίας, της απύθμενης ανευθυνότητας και της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής αποσύνθεσης. Της κατάρρευσης όλων των αξιών και της απαξίωσης όλων των θεσμών, βορά στον αχαλίνωτο καταναλωτισμό, τον αλαζονικό ατομικισμό, τον πιθηκιστικό μιμητισμό και την προκλητική και ξεδιάντροπη διαφθορά.

Σ' αυτές τις συνθήκες είναι αναγκαία, όσο ποτέ άλλοτε, η ανάδειξη και προβολή προτύπων που να μπορούν να οδηγήσουν σε εθνική ανάταση, σε αφύπνιση της εθνικής μνήμης και αποκατάσταση της εθνικής αξιοπρέπειας. Και σ' αυτό ακριβώς έγκειται η μεγάλη συμβολή του βιβλίου του Σωκράτη Σίσκου, «**Ο γιος του Εμμ. Παπά στο Μανιάκι**».

Το έργο αναδεικνύει και προβάλλει τον μεγάλο ήρωα Εμμ. Παπά που, με την υπέρτατη θυσία του ίδιου, της οικογένειάς του και της αμύθητης περιουσίας του, αποτέλεσε λαμπρό παράδειγμα προς μίμηση και οδήγησε στον ξεσηκωμό της Μακεδονίας κατά την εθνεγερσία. Η σημασία του βιβλίου γίνεται ακόμα πιο μεγάλη από το γεγονός ότι, η ανεπανάληπτη αυτή θυσία αγνοήθηκε συστηματικά, για ενάμισυ περίπου αιώνα, μια και μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες δεν αναφερόταν ούτε καν σαν υποσημείωση στα σχολικά εγχειρίδια.

Το βιβλίο αναδεικνύει επίσης, ένα ακόμα πολύ σημαντικό βήμα στην προσπάθεια που γίνεται τα τελευταία χρόνια, τόσο από μεμονωμένα άτομα, όσο και από συλλογικούς φορείς της ιδιαίτερης πατρίδας μας, να περιληφθεί ο πρωτεργάτης της επανάστασης στη Μακεδονία Εμμ. Παπάς, στον ιστορικό χάρτη της χώρας μας και να ανεβεί στο ιστορικό βάθρο που δικαιωματικά του ανήκει, ως

μοναδικό παράδειγμα αυτοθυσίας, τόσο για τις τωρινές όσο και για τις επερχόμενες γενιές.

Ειδολογικά, το βιβλίο ανήκει στην ιστορική μυθιστοριογραφία και ο λόγος εκφέρεται με τρόπο που το καθιστά ευανάγνωστο και εύληπτο. Η ευχάριστη και εκλαϊκευμένη εκφορά του λόγου όμως, δεν αποστερεί το βιβλίο από την επιστημονική και ιστορική του τεκμηρίωση. Και τούτο γιατί, η παρουσίαση τόπων, χρόνων και προσώπων, γίνεται μετά από συστηματική και εξαντλητική έρευνα, η δε ιστορική σύνθεση στηρίζεται στην εξάντληση πολυτιμότετου αρχειακού υλικού, στη συγκριτική αξιολόγηση του περιεχομένου του και την άοκνη διασταύρωση συχνά συγκρουομένων πληροφοριών που περιέχονται στις πρωτογενείς πηγές.

Το λογοτεχνικό εύρημα των αναμνήσεων του Γιαννάκη Παπά, που ταυτόχρονα γίνεται και ένα είδος αφηγητή, είναι πρωτότυπο και υπηρετεί θαυμάσια το σκοπό του έργου, μια και η «κατάθεσή» του, εν είδη εξομολόγησης, είναι εξόχως συγκλονιστική αφού γίνεται λίγες μόνο ώρες πριν θυσιασθεί. Η δε ανάγνωση του βιβλίου αποτελεί μια πραγματική πνευματική απόλαυση στις στείρες και άνυδρες μέρες μας.

Η δύναμη της περιγραφής είναι εκπληκτική και με ιδιαίτερη μαεστρία ζωντανεύει χώρους και χρόνους, σκιαγραφώντας ταυτόχρονα χαρακτήρες με τρόπο μοναδικό. Ο αναγνώστης μένει έκπληκτος από το μέγεθος της έρευνας που προηγήθηκε, για να μπορέσουν να αποδοθούν, με τέτοια λεπτομέρεια, πιστότητα και εγκυρότητα, ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν τον τόπο μας τη δεδομένη ιστορική στιγμή. Και μόνο η παρέλαση τόσων ονομάτων και τοπωνυμιών, μέσα σε ένα τεράστιο ιστορικό πλαίσιο, αφήνει τον αναγνώστη βαθειά εντυπωσιασμένο.

Εκείνο όμως που κάνει όλο το έργο πολυσήμαντο και ταυτόχρονα, τραγικά επίκαιρο, είναι η διεισδυτική ανατομία της ράτσας μας. Η κατάρα της διχόνοιας, του εμφυλίου σπαραγμού και της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής παρακμής, μετά από στιγμές έξαρσης και θριάμβου, είναι το τραγικό χαρακτηριστικό μας, που έρχεται από το βάθος του χρόνου και θρονιάζεται ολόιδιο και στις μέρες μας. Η αντικειμενική απεικόνιση των ιστορικών γεγονότων, χωρίς την ωραιοποίηση των σχολικών εγχειριδίων, όσο και αν πονά, αποτελεί απαραίτητο όρο για τη διδακτική αποστολή της ιστορίας και από την άποψη αυτή το βιβλίο αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην υπάρχουσα λειψή βιβλιογραφία.

Η λεπτομερής και εμπειριστατωμένη σκιαγράφηση και περιγραφή του εμφυλίου σπαραγμού, των δολοπλοκιών και μικροτήτων των διαφόρων καπετανάτων και του αθέμιτου πλουτισμού των επιτηδείων, σε μια τόσο κρίσιμη για την έκβαση του αγώνα στιγμή, αποτελεί μια δυσάρεστη αλλά απόλυτα αναγκαία υπόμνηση των μεγάλων τρωτών της ράτσας μας, που μέσα από την πυρά της αυτογνωσίας, ίσως οδηγήσει στην κάθαρση και την εθνική αφύπνιση. Στο μουντό και καταθλιπτικό αυτό πλαίσιο, προβάλλει πιο έντονα και καθαρά η ανιδιοτελής

μορφή και ανυστερόβουλη στάση του Παπά, που τα θυσίασε όλα, σε αντίθεση με τους ταπεινούς καιροσκόπους και ιδιοτελείς πολιτικάντηδες της εποχής του και όχι μόνο. Προβάλλει επίσης επιτακτικά η ανάγκη για την πανελλήνια, και γιατί όχι παγκόσμια αναγνώριση της υπέρτατης θυσίας του και η ανάγκη να μπει, επί τέλους, τέρμα στη μονοπώληση από ορισμένους της ιστορίας του αγώνα.

Τέλος εκείνο που διαπερνά το βιβλίο αυτό, αλλά και όλο το συγγραφικό έργο του Σωκράτη Σίσκου, είναι η απέραντη αγάπη του για τη μακεδονική γη και η μέχρι εμμονής υπεράσπιση της ελληνικότητάς της. Είναι αυτή η «εμμονή» που οδήγησε τον συγγραφέα, στην συγκινητική και ανιδιοτελή χειρονομία της εκχώρησης των πνευματικών δικαιωμάτων του για το βιβλίο, στον Πολιτιστικό Σύλλογο «Εμμανουήλ Παπά» Αθηνών και στην ομώνυμη «Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία», με την πεποίθηση ότι έτσι στηρίζει και ενδυναμώνει τις προσπάθειές τους για την προβολή και καταξίωση του ήρωα.

Κλείνοντας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, το παράρτημα του βιβλίου, με τις διακόσιες τέσσερις σημειώσεις, σχόλια κλπ. αποτελεί ένα πολυτιμότερο υλικό, που θα μπορούσε θαυμάσια να αξιοποιηθεί για την εκπόνηση μιας αυτοτελούς ιστορικής μελέτης και δεν πρέπει, σε καμία περίπτωση, να πάει χαμένο. Ελπίζω η φιλική αυτή παρότρυνση να εισακουστεί όπως, ευτυχώς, εισακούστηκαν και οι συνεχείς παροτρύνσεις μου για την συγγραφή αυτού του βιβλίου και την εξόφληση από το συγγραφέα “ενός οφειλόμενου μεγάλου χρέους προς τον ήρωα”.

Θέλω να πιστεύω πως ο Σωκράτης θα το επιχειρήσει. Αξιον εστί το τίμημα!

Αθήνα, Ιανουάριος 2010.

Στέργιος Λ. Μούργκος

**Ομότιμος καθηγητής
City University of New York.**

Μια ανοιξιιάτικη μέρα

Χαράματα! Τ' άστρα ξεχρώμισαν σιγά σιγά στον ουρανό. Ένα αδύναμο φωτεινό ανταύγισμα στ' ανατολικά, ήταν ο προάγγελος του ήλιου που θα ξεπρόβαλε, σε λίγη ώρα, πίσω απ' τους ορεινούς όγκους του Ταΰγετου, απ' την πλευρά της Λακωνίας.

Ο Γιαννάκης Παπάς, με πρόσωπο κουρασμένο, με μάτια πρησμένα απ' την αγρύπνια και τις κακουχίες, με τα ρούχα και τα μακριά κι'άταχτα μαλλιά του μπερδεμένα κι ανακατωμένα με μικρά ξερόχορτα και φύλλα απ' τις πουρναριές, σηκώθηκε και προχώρησε λίγο πιο πάνω απ' το μετερίζι του. Υπήρχε εκεί μια γέρικη αγριοσυκιά, που ο χοντρός και πολύκλαδος κορμός της ξεπηδούσε απ' τη ρίζα ενός βράχου. Ήταν το μοναδικό μεγάλο δέντρο σ' εκείνο το μικρό πλάτωμα του τρίτου λόφου. Δίπλα στην αγριοσυκιά υπήρχε μια μεγάλη φουντωτή βασιινιά και πιο πέρα υψώνονταν πυκνά αγριόχορτα, πουρναριές και πολύχρωμα αγριολούλουδα, που διακοσμούσαν εντυπωσιακά τον καταπράσινο ανοιξιιάτικο πίνακα της φύσης.

Πέρα απ' τα ριζά των **τριών**¹ συνεχόμενων λόφων, προς το Νότο, υπήρχαν σπαρμένα χωράφια, λακκούβες και μικρορεματιές, υπερυψωμένα αναχώματα, αμπελώνες, περιφραγμένες μικροφυτείες με ελιές, συκίες ή άλλα σπωροφόρα δέντρα. Με την ανομοιομορφία και την ποικιλία των σχεδίων τους, μέσα στο μουντό φόντο και τη μικρή πρωινή ορατότητα, δημιουργούσαν μια πανέμορφη κι επιβλητική εικόνα.

Από τα Ανατολικά προς τα Νοτιοδυτικά, απλωνόταν η λεκάνη ενός οροπεδίου που περιβαλλόταν από βουνά και κοντοβούνια. Το οροπέδιο βρισκόταν στη μέση της χαμηλής οροσειράς, η οποία

χωρίζει την Πυλία απ' την Τριφυλία και περίπου στο κέντρο του πρόβαλε το χωριό Μανιάκι, με τα χαμόσπιτα, τις στάνες και τις μάντρες, σαν παλιό εγκαταλειμμένο **τσιφλίκι**².

Πέρα, στις πλαγιές των υψωμάτων, διακρίνονταν συστάδες με αραιούς πρίνους και μεγάλες βελανιδιές. Αντίκρυ απ' το Μανιάκι, που βρισκόταν γύρω στη μισή ώρα μακριά απ' τον πρώτο λόφο, υψώνονταν κυκλικά οι κορφές του Μαγκλαβά, του Σκάρμιγκα, της Μυγδαλίτσας κι άλλες μικρολοφοσειρές που έζωναν, προς τα νότια, την πεδιάδα της Σέκλιζας.

Στα βόρεια, προς τους ορεινούς όγκους της Ανδρούσας, υπήρχαν ψηλά και πυκνά δέντρα και σε κάποια σημεία, όπως πάνω απ' το Κρυόρρεμα, στους λόφους του Κουφιέρου, το καταπράσινο δύσβατο δάσος έδινε έναν χαρούμενο ανοιξιάτικο τόνο στο υπόλοιπο άγριο και βραχώδες ορεινό τοπίο. Βορειοδυτικά ξεχώριζε η επιβλητική και ψηλότερη κορφή της Αγιάς, που υψωνόταν μεγαλόπρεπη πάνω απ' τον τρίτο λόφο.

Το εικοσιεφτάχρονο παλικάρι κάθισε σε μια μεγάλη πέτρα, στη ρίζα της αγριοσυκιάς. Τέτοιες πέτρες υπήρχαν σε όλους τους λόφους και χρησιμοποιήθηκαν για να γίνουν οι οχυρωμένες θέσεις των αγωνιστών, τα ταμπούρια και η μάντρα, λίγο πιο κάτω, σαν πρώτη γραμμή άμυνας και εμπόδιο στην πρόσβαση του εχθρού ως τις κύριες αμυντικές θέσεις.

Σε διάφορα σημεία των λόφων υπήρχαν σκοποί και παρατηρητές, που κατόπτευαν τις αντικρινές κορφές και τον κάμπο. Πίσω του, στην ανατολική και βορειοανατολική πλευρά του λόφου, βρίσκονταν οι θέσεις των αντρών του. Στη δεξιά πλευρά τους, προς τα Ανατολικά και στο λάκκωμα που ένωνε το δεύτερο με τον τρίτο λόφο, αναπτύχθηκαν στερεοελλαδίτες, νησιώτες και άλλοι αγωνιστές, που δεν είχαν δικούς τους καπεταναίους και ενσωματώθηκαν σε ομάδες Πελοποννήσιων αρχηγών. Προς το νότιο μέρος του λόφου, είχαν ταμπουρωθεί οι Μανιάτες, με αρχηγό τον Πιέρο Βοϊδή Μαυρομιχάλη. Αυτοί αποτελούσαν και τον κύριο όγκο των μαχητών σ' εκείνο τον τρίτο, λόφο, σε θέσεις που θα αντιμετώπιζαν τις κύριες εχθρικές επιθέσεις. Ο μανιάτης αρχηγός ήταν ο υπεύθυνος χιλιάρχος του λόφου και σ' αυτόν υπάγονταν οι

εκατόνταρχοι και οι ανεξάρτητοι καπεταναίοι και μικροκαπεταναίοι, που είχαν πιάσει θέσεις σ' εκείνα τα ταμπούρια.

Οι περισσότεροι άντρες του Γιαννάκη Παπά είχαν ξυπνήσει. Κάποιοι, λίγοι, κοιμούνταν ακόμα αποκαμωμένοι πάνω στο γρασίδι και τις πέτρες, σκεπασμένοι με τις κάπες τους για να προφυλαχτούν από το πρωινό εκείνο μαγιάτικο αγιάζι. Ήταν η ομάδα των μακεδόνων μαχητών, κυρίως απ' τις Σέρρες και τη Χαλκιδική, με πολλούς απ' τους οποίους αγωνίστηκε, δίπλα δίπλα, απ' την πρώτη στιγμή που ο πατέρας του κήρυξε την έναρξη του επαναστατικού αγώνα στη Μακεδονία. Γι' αυτούς ο Γιαννάκης ήταν ο αφέντης Τζώνης, ο γενναίος καπετάνιος τους με το αετίσιο νεανικό βλέμμα και την καρδιά λεονταριού. Ήταν αποφασισμένοι να πεθάνουν γι' αυτόν, που είχε πια αποκτήσει τη φήμη ατρόμητου παλικαριού. Ήταν όλοι τους ψυχωμένοι και μπαρουτοκαπνισμένοι. Έπιασαν το τουφέκι και το γιαταγάνι απ' τις μάχες στη Ρεντίνα, στα Βασιλικά, στη Γαλάτιστα και στην Κασσάνδρα της Μακεδονίας και οδηγήθηκαν, μετά από τέσσερα χρόνια αγώνων και στη Νότια Ελλάδα, στο Μανιάκι της Μεσσηνίας για ν' αντιταχθούν στην τουρκοαιγυπτιακή στρατιά του Ιμπραήμ.

Τους τρεις λόφους, αυτή την οχυρή θέση στο Μανιάκι, διάλεξε ο Παπαφλέσσας, σε μια τελευταία απελπισμένη προσπάθεια να σταματήσει τη θυελλώδη προέλαση του αιγύπτιου πολέμαρχου. Συμμετείχε, ως υπουργός εσωτερικών, σε μια ανεύθυνη κυβέρνηση πολιτικάντηδων, με πρόεδρο του Εκτελεστικού το Γεώργιο Κουντουριώτη και γραμματέα τον πανέξυπνο και ικανότατο, αλλά αριστοτέχνη δολοπλόκο, Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Ήταν μια κυβέρνηση διχόνοιας κι αδερφοκτόνων συγκρούσεων. Στις κρίσιμες εκείνες στιγμές που ο Ιμπραήμ, μ' έναν επίλεκτο και οργανωμένο από γάλλους μισθοφόρους αξιωματικούς ακαταμάχητο στρατό, ξεχυνόταν σαν λαίλαπα στη Νότια Πελοπόννησο, είχε φυλακισμένο τον Κολοκοτρώνη και συζητούσε την αφελή πρόταση, να προσλάβει μισθοφόρους από την Αμερική, με χρήματα απ' το δάνειο που πήρε απ' τους Εγγλέζους.

Ο Παπαφλέσσας, μπλεγμένος κι αυτός στις δολοπλοκίες και στα φαναριώτικα βρόμικα κι επικίνδυνα παιχνίδια εξουσίας, ξαναβρήκε

τον παλιό αγνό αυθορμητισμό του. Ξαναθυμήθηκε τον ασυμβίβαστο και ριψοκίνδυνο επαναστάτη, που ξεκίνησε πριν πέντε χρόνια απ' την Κωνσταντινούπολη κι άναψε τη φλόγα της εξέγερσης στην Ύδρα και το Μοριά.

Αυτός ο αναγεννημένος Παπαφλέσσας, πέταξε στα σκουπίδια τον κονδυλοφόρο του υπουργού στ' Ανάπλι, και ζώστηκε τις πιστόλες και το γιαταγάνι. Απαίτησε την αποφυλάκιση και του δικού του αντίπαλου, του Κολοκοτρώνη και τη χορήγηση αμνηστίας σ' άλλους πολιτικούς κι οπλαρχηγούς, όπως το Ζαΐμη, το Λόντο και το Νικηταρά. Με την εκπληκτική δραστηριότητα που τον διέκρινε πάντα, σχημάτισε το πρώτο σώμα μαχητών στην Τριπολιτσά και ξεκίνησε προς τη Μεσσηνία, καλώντας καπεταναίους και προεστούς να ενισχύσουν τις τάξεις του στρατεύματος που ετοιμάζε, για να σταματήσει την προέλαση του Αιγύπτιου στρατάρχη. Σ' αυτό το πρώτο σώμα μαχητών συμμετείχε κι ο Γιαννάκης Παπάς, με τους πενήντα άντρες του.

Τα χαράματα κείνης της μέρας, στις δεκαεννιά του Μάη του 1825, οι ακροβολιστές της στρατιάς του Ιμπραήμ είχαν εμφανιστεί στις κορφές των αντικρινών υψωμάτων. Την προηγούμενη βραδιά είχαν γίνει κάποιες αψιμαχίες, μερικές μικροσυγκρούσεις, ανάμεσα στους έλληνες σκοπούς και παρατηρητές και σε κάποιες μικροομάδες της εμπροσθοφυλακής των Αιγυπτίων. Οι έλληνες μαχητές αποτραβήχτηκαν απ' τις κορφές κι έπιασαν θέσεις, μαζί με τους υπόλοιπους, στα ταμπούρια.

Ήταν φανερό πως, τα τμήματα του τακτικού τουρκοαιγυπτιακού στρατού θα προχωρούσαν, σε λίγες ώρες, το πολύ ως το πρωί της επόμενης μέρας, απ' τις πεδινές προσβάσεις για να ξεχυθούν στο οροπέδιο, σε διάταξη φαλάγγων, όπως όλα τα τακτικά και οργανωμένα στρατεύματα της εποχής.

Ο γιος του Εμμανουήλ Παπά, ο καπετάν Τζώνης, σηκώθηκε και πλησίασε στα ταμπούρια, απ' την ανατολική πλευρά του λόφου. Η όλη εμφάνιση του νεαρού επαναστάτη έδειχνε άνθρωπο ζωντανό, με ατσαλένια θέληση κι ασυγκράτητη ορμή. Σ' αρκετά έμοιαζε στον πατέρα του, όπως στο φαρδύ μέτωπο, στο μακρύ λαιμό, στο καλοσχηματισμένο πρόσωπο, στ' αφτιά και στα μάτια, αλλά σε

άλλα, και κυρίως στην έκφραση του προσώπου και στη σωματική διάπλαση, υπήρχαν εμφανείς και σημαντικές διαφορές. Ο **γονιός**³ του ήταν μετρίου αναστήματος, καστανός, με γαλήνια έκφραση κι αρχοντική ομορφιά. Ο **Γιαννάκης**⁴ ήταν πιο ψηλός κι αθλητικός, με βλέμμα διεισδυτικό και ανήσυχο. Η ομιλία του, σ' αντίθεση με τον πατέρα του, ήταν νευρώδης και συνοδευόταν με ζωηρές κινήσεις των χεριών. Τα μακριά μαλλιά του ήταν, στο πίσω μέρος, πυκνά και καστανόμαυρα, ενώ στο μέτωπο είχαν αρχίσει κάπως να αραιώνουν. Η μύτη του είχε στη μέση ένα ελαφρύ, ένα ανεπαίσθητο κύρτωμα και δίπλα της, στην αριστερή πλευρά, υπήρχε μια ευδιάκριτη μαύρη ελιά. Στην κάτω αριστερή πλευρά του προσώπου, κοντά στο πηγούνι, υπήρχε μια μεγάλη ουλή από μαχαιριά, που κρυβόταν κάπως από την κοντή κι αραιά γενειάδα του. Ήταν μια λαβωματιά απ' τις μάχες στην Καλαμαριά, έξω απ' τη Θεσσαλονίκη, που παραλίγο να του κοστίσει τη ζωή.

Φορούσε ένα καφετί πουκάμισο, ανοιχτό στο πάνω μέρος του στήθους κι είχε στο λαιμό του μια σκουρόχρωμη λινή μαντίλα. Από κάτω, κατάσαρκα, φορούσε ένα λεπτό και τριμμένο από την πολυχρησία βαμβακερό κατασάρι, αυτή τη συνηθισμένη βορειοελλαδίτικη φανέλα κάθε καιρού και εποχής, που τα στενά μπαλωμένα κι άπλυτα μανίκια του προεξείχαν απ' τα μανίκια της ξεφτισμένης πουκαμίσας, με τις σχισμές στις άκρες και τα φαρδιά **λαγγιόλια**⁵ προς τις μασχάλες. Το παντελόνι του, σκούρο, τσόχινο, φθαρμένο και ξεχρωμισμένο, όπως και το γιλέκο, δεν είχε ομοιότητες με τα σαλβάρια, σαν νησιώτικες βράκες, που φορούσαν οι γεροντότεροι στις Σέρρες και όλοι σχεδόν, νέοι και γέροι, στη γενέτειρα του πατέρα του, τη Δοβίστα⁶. Είχε φράγκικο κόψιμο. Έτσι συνήθιζε να το φορά από μικρός, όπως όλοι σχεδόν οι νεαροί Σερραίοι που κατάγονταν από πλούσιες οικογένειες. Άλλωστε, τ' αδέρφια του τον επηρέασαν με το ευρωπαϊκό τους ντύσιμο και τους εξευγενισμένους τρόπους τους. Ο Αναστάσης, ο οποίος είχε την ευθύνη της διαχείρισης του υποκαταστήματος στη Βιέννη, αποτελούσε το πρότυπο και για το Θανασάκη αλλά και για το Νικόλα, που είχαν κι αυτοί γνωρίσει το βιεννέζικο τρόπο ζωής, με τα ταξίδια τους στην Αυστριακή πρωτεύουσα, όπου ο πατέρας τους είχε επεκτείνει, από

χρόνια, τις εμπορικές του δραστηριότητες.

Μόνο τα τσαρούχια του, από γερό γουρουνοτόμαρο, φαίνονταν καινούργια, σαν να είχαν φορεθεί πρόσφατα, για ν' αντικαταστήσουν τα φθαρμένα.

Ο Γιαννάκης διέφερε σε πολλά απ' τα αδέρφια του και κυρίως απ' τον Αναστάση. Εκείνος ήταν μορφωμένος, μιλούσε πολλές ξένες γλώσσες και είχε σημαντικές γνωριμίες σε όλες τις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Αυτός, ανήσυχο πνεύμα και με ατίθασο κι επαναστατικό ταμπεραμέντο, είχε διαφορετικό χαρακτήρα κι άλλα καθημερινά ενδιαφέροντα, αν και όπως αποδείχτηκε στην πράξη και τ' άλλα μεγάλα αδέρφια του είχαν την ίδια μ' αυτόν επαναστατική ορμή, όταν χρειάστηκε να ριχτούν στον αγώνα, χωρίς να λογαριάσουν περιουσία και ζωή.

Από μικρός ο Γιαννάκης προτιμούσε τα δύσκολα και σκληρά παιδικά παιχνίδια. Κανένας δεν θα υποστήριζε με βεβαιότητα πως είχε κάποια έφεση στα γράμματα, μ'όλο που θεωρούνταν ένας από τους καλύτερους και σπιρτόζους **μαθητές**⁷. Όταν ενηλικιώθηκε προτιμούσε το κυνήγι και τις αναρριχήσεις σε βουνοκορφές. Εργατικός κι ακούραστος στη δουλειά, βοηθούσε το Θανασάκη στο κατάστημά τους στις Σέρρες, όταν ο πατέρας τους, κυνηγημένος απ' το **Γιουσούφ Μπέη**⁸, αναγκάστηκε να εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και να διευθύνει, εκεί, το δεύτερο υποκατάστημά τους. Του άρεσε να οργανώνει εκδρομές με τους φίλους και τα ξαδέρφια του. Με ειδική άδεια του τούρκου τσαούση, που ακριβοπληρώθηκε με μεγάλο μπαχσίσι, είχε το δικαίωμα να κυνηγά έφιππος αγριόπατιες στην Κερκίνη και να ντουφεκίζει αγριογούρουνα στο Μπέλες. Με τα ξαδέρφια του, απ' τη Δοβίστα, συνήθιζε ν' ανεβαίνει στο **Μπόζνταγα**⁹. Εκεί, κάποιες γιορτές, η νεανική παρέα κυνηγούσε λαγούς, ελάφια ή λύκους, σκαρφαλώνοντας στις ψηλότερες κορφές του βουνού απ' τα Χαντάκια, τους Αγίους Θεοδώρους, το Παπά Σουλνάρ, τις Πατάτες ως το Φαρδύλακα. Τις περισσότερες φορές τα ξαδέρφια, όλα μαζί, γύριζαν το βράδυ στο χωριό. Άλλοτε πιο σπάνια, έπαιρναν τους κατσικόδρομους και τα επικίνδυνα μονοπάτια για τις Σέρρες, απ' την άλλη πλευρά, περνώντας απ' το βυζαντινό μοναστήρι του **Αγίου Προδρόμου**¹⁰.

Ο Γιαννάκης έριξε μια ματιά στα μετερίζια των αντρών του. Οι περισσότεροι καθάριζαν κι ετοιμάζαν τα φισεκλίκια τους ή άρχισαν να οχυρώνουν καλύτερα, με μεγάλες πέτρες, τις αμυντικές τους θέσεις. Ξαναγύρισε πίσω και πέταξε απ' τους ώμους του την ελαφριά κάππα που, όλη τη νύχτα, τον προστάτευε απ' το μαγιάτικο αγιάζι. Λασκάρισε λίγο τη φαρδιά δερμάτινη ζώνη του, που ήταν διακοσμημένη με ασημόχρωμα περτσίνια. Ήταν μια ζώνη, δώρο του πατέρα του, λίγο πριν ξεκινήσουν οι μάχες στη Χαλκιδική. Στη μια πλευρά της ήταν οι μπαλάσκες, με το μπαρούτι, τα βόλια και τις τουφεκόπετρες. Στην άλλη, κρεμόταν το γιαταγάνι. Λοξά, στη μέση, καλά στερεωμένη πάνω απ' το αριστερό λαγόνι, βρισκόταν η πιστόλα. Ήταν ένα ακριβό και φινετσάτο "τάουερ" τσακμακόπετρας, δώρο του Αναστάση απ' την Αυστρία.

Ο ορίζοντας άρχισε να ροδίζει. Σε λίγο θα ξεπρόβαλε ο ήλιος. Ο Γιαννάκης θυμήθηκε κάποιες άλλες μέρες, κάποιες άλλες στιγμές που, από το τσαρντάκι του σπιτιού τους, αντίκρυ απ' τη Μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων, στις Σέρρες, έβλεπε τον ήλιο να ξεπροβάλει απ' τη μεριά της Δοβίστας, ανάμεσα από τα κοντοβούνια του Μπόζνταγα και του Φαλακρού Όρους της Δράμας. Θυμήθηκε πόσο συγκινήθηκε κι' αναστατώθηκε όταν, λίγο πριν ο πατέρας του αποβιβασθεί στη μονή Εσφιγμένου, του έστειλε μήνυμα για να πάει να τον συναντήσει, σύμφωνα με τις οδηγίες του. Τις οδηγίες αυτές είχε έγκαιρα στείλει και στο μητροπολίτη Χρύσανθο, αλλά και στους άλλους μνημένους Φιλικούς, για ταυτόχρονη έναρξη του επαναστατικού αγώνα στη Χαλκιδική και στις Σέρρες και, όπως πίστευε, στον Όλυμπο και στη Δυτική Μακεδονία.

Τότε ο Γιαννάκης δεν γνώριζε, με λεπτομέρειες, τα σχέδια και τις αποφάσεις του Αρχηγού της Επανάστασης, του Ανώτατου Επίτροπου της Αρχής, του Αλέξανδρου Υψηλάντη, αλλά ούτε και την πραγματική αποφασιστική και ενεργό συμμετοχή του πατέρα του στις αποφάσεις της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη. Τώρα, μετά από τέσσερα χρόνια αγώνων, συζητήσεων με οπλαρχηγούς και με πρόσωπα που συνεργάστηκαν με τον πατέρα του ως μνημένα στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, είχε πλέον από-

κλήσει μια σφαιρική άποψη για όλα τα γεγονότα που οδήγησαν στην αποτυχία της εξέγερσης στη Μακεδονία. Από το αρχείο του πατέρα του, που το προστάτεψε σαν τα μάτια του κι είχε την ευκαιρία να το διαβάσει και να το ξαναδιαβάσει στην Ύδρα, στις αρχές του 1822, ανακάλυψε μυστικά και πληροφορίες που τον συγκλόνισαν αλλά και τον έκαναν να νιώσει περισσότερο περήφανος για έναν πατέρα που λάτρευε την Ελλάδα και πίστευε στην αναγέννηση του Ελληνικού Έθνους.

Ήταν στο τέλος του Μάρτη του 1821, κάτι παραπάνω από τέσσερα χρόνια πριν, όταν ο ειδικός μαντατοφόρος του πατέρα του έφτασε στις Σέρρες.

Μυστικές προετοιμασίες

Ο αγγελιαφόρος είχε φτάσει στις Σέρρες, από την πλευρά της Νιγρίτας. Το καΐκι τον είχε αποβιβάσει στο **Τσάγεζι**¹¹ κι από κει, ακολουθώντας τις όχθες του Στρυμόνα, έφτασε στις Σέρρες. Ήταν φτωχικά ντυμένος και παρίστανε το γυρολόγο που, δήθεν, πουλούσε πλεχτά καλάθια και πανέρια.

Στην αρχή πλησίασε έναν ιερέα, γραφιά της Μητρόπολης, που είχε κατηχηθεί, στους σκοπούς της Επανάστασης απ' το Γιάννη Φαρμάκη. Σ' αυτόν άφησε το γράμμα του πατέρα του, που απευθυνόταν στο μητροπολίτη **Χρύσανθο**¹², σύμφωνα με τις οδηγίες που του είχαν δοθεί στην Κωνσταντινούπολη. Απ' τον ιερέα αυτόν πήρε πληροφορίες και για την οικογένεια αλλά και για το σπίτι τους, που βρισκόταν αντίκρυ απ' τη Μητρόπολη. Ο ψευτογυρολόγος είχε παρουσιαστεί στη μάνα του και της πρότεινε ν' αγοράσει καλάθια.

– Δε μας χρειάζονται καλάθια... Μόλις πριν από μια βδομάδα πέρασε άλλος σαν κι εσένα κι αγόρασα δυο... Τί να τα κάνω κι άλλα; απάντησε η Φαίδρα.

– Αυτά όμως αρχόντισσα **Αφέντρα**¹³ είναι απ' τα καλά... Είναι Κωνσταντινοπολίτικα...Είναι εγγυημένα...,της απάντησε ο μαντατο-

φόρος τονίζοντας με σημασία τις λέξεις.

Η μητέρα του έριξε γύρω της ανήσυχες ερευνητικές ματιές και τον πρόσταξε να περάσει στο χαγιάτι, κλείνοντας με μια γρήγορη σπρωξιά την πόρτα.

– Ποιός είσαι χριστιανέ μου;... Από πού έρχεσαι; Πώς ξέρεις πως με λένε;

– Αρχόντισσα, έρχομαι απ' την Πόλη... Πρέπει να μιλήσω στους γιούς σου, στο Θανασάκη και στο Γιαννάκη...

– Ο Θανασάκης είναι στη δουλειά!... Στο κατάστημα!... ο Γιαννάκης είναι πάνω στον οντά του κι ετοιμάζεται να βγει έξω... Τί τους θέλεις; Ποιός σ' έστειλε;

Ο Γιαννάκης είχε εμφανισθεί στην άκρη της σκάλας. Είχε παρακολουθήσει όλη τη συνομιλία χωρίς, ως τότε, να μιλήσει.

– Μάνα, ας τον ξένο ν' ανεβεί και πες στη Θεοφανώ να μας φτιάξει καφέδες, είπε κι έκανε νεύμα στον αγγελιαφόρο ν' ανεβεί στο επάνω πάτωμα.

Εκείνος, συνεσταλμένος, εντυπωσιασμένος απ' την πλούσια κι ασυνήθιστη, στους πολλούς, ευρωπαϊκή επίπλωση του σπιτιού και τα πανάκριβα σκαλιστά έπιπλα του σαλονιού, κάθισε σ' έναν βελούδινο καναπέ. Είχε αφήσει τη λιγοστή πραμάτεια του στο χαγιάτι, αλλά κρατούσε σφιχτά έναν πλεκτό μάλλινο τουρβά.

Ο Γιαννάκης πλησίασε στο παράθυρο και τράβηξε λίγο, πολύ λίγο, την κουρτίνα. Από λοξή θέση κοίταξε ερευνητικά το δρόμο, που περνούσε μπροστά απ' την κεντρική είσοδο της Μητρόπολης. Έπειτα, άλλαξε θέση και παρατήρησε εξεταστικά και το δρόμο, που κατέβαινε απ' τον **Κουλά**¹⁴ και περνούσε από την αριστερή πλευρά της Εκκλησίας. Και οι δυο δρόμοι ήταν σχεδόν άδειοι, χωρίς να φαίνονται οι, γνωστοί πλέον, σπιούντοι, που παρακολουθούσαν αρκετές φορές το πατρικό σπίτι τους, από τότε που ο πατέρας του έφυγε κρυφά για την Πόλη, όταν έμαθε πως ο Γιουσούφ Μπέης είχε συνεννοηθεί με τον Κιαζίμ Μπέη να τον δολοφονήσουν και να σκηνοθετήσουν ένα συνηθισμένο ατύχημα.

Ο Γιαννάκης, αφού βεβαιώθηκε πως δεν υπήρχε στο δρόμο κάποια ύποπτη κίνηση, κάθισε σε μια πολυθρόνα, αντίκρυ απ' τον επισκέπτη του και τον κοίταξε επίμονα στα μάτια.

– Μην παραξενεύεσαι που είμαι τόσο καχύποπτος!... Είδαν πολλά τα μάτια μας!... Μέχρι ζωντανούς προσπάθησαν να μας κάψουν ‘δω μέσα... Αυτά παθαίνουμε αφού είμαστε ραγιάδες... Έτσι δεν είναι;

Ο ξένος δεν απάντησε. Είχε μπει η υπηρέτρια με τους καφέδες και ως τη στιγμή που ξανάφυγε, επεκράτησε μια παράξενη σιωπή. Πρώτος ξαναμίλησε ο Γιαννάκης.

– Ξένε, δεν έμαθα ακόμα πως σε λένε και για ποιό σκοπό ήρθες στην πόλη μας...

– Είμαι απ’ τη Λήμνο...Με λένε Γιωργή...Το Φλεβάρη είχαμε αράξει, με το καράβι μας, στο Βόσπορο και ώσπου να φορτώσει το πλοίο, εγώ κι άλλοι δυο τρεις ναύτες πήγαμε στον Αϊ-Γιώργη, στο Πατριαρχείο, ν’ ανάψουμε κάνα κερί. Εκεί με πλησίασε κάποιος Δημήτρης, πού ‘ναι γραφιάς του πατέρα σου και μου εξήγησε τι έπρεπε να κάμω... Μου είπε πως, για όλα αυτά, ήταν μιλημένος κι ο καπετάνιος μου, που είναι κι αυτός φανατικός πατριώτης και καλός χριστιανός...

– Τί σου είπε ο Δημήτρης;

Ο Γιωργής έσκυψε κι έχωσε το χέρι του στον τουρβά. Το περιέφερε, στα τυφλά, ζερβά δεξιά κάτω στον πάτο κι έπειτα ανέσυρε ένα μικρό φύλλο χαρτιού, τσαλακωμένο και διπλωμένο στα δυο.

– Να αυτό είναι! είπε καθώς το έδινε στο Γιαννάκη.

– Και το κουβαλούσες έτσι, χωρίς προφύλαξη... Κι αν στο εύρισκαν οι Τούρκοι;

– Αυτός ο Δημήτρης μου είπε πως, ήταν ένα απλό γράμμα απ’ τον πατέρα σας!... Εγώ δεν ξέρω γράμματα, αλλά μου είπε πως σας έγραφε για την υγεία του, για τις δουλειές και πως σας συμβούλευε να προσέχετε τον παππού σας και να πάτε να τον συναντήσετε για να σας ορμηνέψει, είπε ο Γιωργής, σαν να μονολογούσε. Έπειτα άρχισε να πίνει τον καφέ του, την ώρα που ο Γιαννάκης διάβαζε αμίλητος το σημείωμα.

– Α, να συναντήσουμε τον παππού! επανέλαβε σαν ηχώ ο Γιαννάκης... Α! Κατάλαβα! Κατάλαβα! Έδωσες κι ένα γράμμα στη Μητρόπολη; Ήταν κι αυτό ανοιχτό;

– Ναι, ήταν κι αυτό ανοιχτό, μα μέσα σε φάκελο... Ε, δεν είχε και τίποτα σοβαρά μυστικά... Όπως μου είπαν, έγραφε για κεριά, για λογαριασμούς και πλερωμές, για κάποιες οδηγίες στην εκκλησιαστική επιτροπή και τέτοια...

– Σ' ευχαριστώ πολύ Γιωργή!... Να πάρει κι αυτά τα εκατό γρόσια για τον κόπο και τα έξοδά σου.

– Όχι! Όχι αφέντη μου... Πλερώθηκα καλά στην Πόλη και για τα έξοδα και για τον κόπο μου... Κι ο καπετάνιος μου, όταν ξεφορτώσαμε το στάρι στη Θάσο, μ' έφερε εξεπίτηδες ως το Τσάγεζι, για νά'ρθω γλήγορα και να μη ξοδευτώ...

– Δεν πειράζει... Πάρτα κι αυτά και να φύγεις όσο πιο γρήγορα μπορείς απ' τα Σέρρας... Να φύγεις πριν σε υποψιαστούν οι Τούρκοι...

– Θα φύγω αφέντη... Αυτό μ' ορμήνεψε κι ο παπάς στη μητρόπολη... Θα ξεκινήσω τώρα από άλλο δρόμο... Θα πάω προς τη μεριά της Θεσσαλονίκης... Τέτοιες οδηγίες μου έδωσαν... θα περάσω απ' το Λαγκαδά για να συναντήσω εκεί το γραμματικό του χωριού και μετά θα συνεχίσω ως τα Βασιλικά και τη Γαλάτιστα...

– Στο καλό και να προσέχεις...

Όταν έφυγε ο αγγελιαφόρος, ο Γιαννάκης διάβασε και ξαναδιάβασε το λιγόλογο σημείωμα, για να κατανοήσει τα υπονοούμενα που κρύβονταν στις αθώες, όπως φαίνονταν, λέξεις και φράσεις. Για την αλληλογραφία του πατέρα του με το μητροπολίτη Χρύσανθο, γνώριζε πως υπήρχε ένας μυστικός **κώδικας**¹⁵ με λέξεις και αριθμούς, που είχαν διαφορετική σημασία από τη συνηθισμένη πραγματική ερμηνεία τους. Είχε πληροφορηθεί γι' αυτό τον κώδικα, απ' τις συζητήσεις του με τον παιδικό του φίλο Νικόλα και τ' αδέρφια του Γιώργο και Μήτρο **Κασομούλη**¹⁶. Οι γονείς τους είχαν στενές φιλικές αλλά και εμπορικές σχέσεις, πριν ο πατέρας του Γιαννάκη αναγκαστεί, κυνηγημένος, να καταφύγει εδώ και τρισήμισυ περίπου χρόνια στην Κωνσταντινούπολη.

Στο σημείωμα που κρατούσε στα χέρια του, ο πατέρας του συμβούλευε, αυτόν και το Θανασάκη, να «πάνε στον παππού τους». Αλλά ο παππούς τους, ο παπα-Δημήτρης, είχε από χρόνια πεθάνει και από άλλες επιστολές του πατέρα του, όλοι γνώριζαν

πλέον, πως ο «παππούς τους» ήταν ο μητροπολίτης Χρύσανθος. Αυτόν είχε καταστήσει κηδεμόνα τους, ο πατέρας του, όταν αναγκάστηκε να ξενιτευτεί, αλλά η επαφή μαζί του, ιδίως των δύο μεγαλύτερων αδελφών, ήταν προβληματική. Οι Τούρκοι τους παρακολουθούσαν με συστηματικό αλλά και φανερό τρόπο, για ψυχολογικούς λόγους. Έτσι, αναγκαστικά, ο Γιαννάκης και ο Θανασάκης βρήκαν τρόπο, με προσυνηνοήσεις με τους ιερείς του ναού, να συναντιούνται με το μητροπολίτη τις Κυριακές και τους εσπερινούς. Έμπαιναν κανονικά μ' όλη την οικογένεια στο ναό από την κεντρική είσοδο, για να τους δουν οι σπιούνοι του τούρκου διοικητή και μετά, από παραπόρτι, πίσω απ' το τέμπλο, μόνο ο ένας έφτανε στο γραφείο του δεσπότη. Η μάνα τους η Φαίδρα και τα μικρότερα αδέρφια τους, συναντούσαν το μητροπολίτη Χρύσανθο χωρίς ιδιαίτερες προφυλάξεις. Η τουρκική μυστική αστυνομία δεν τους θεωρούσε ικανούς ν' αναπτύξουν κάποια επικίνδυνη, γι' αυτούς, συνωμοτική δράση.

Αργά το βράδυ, όταν οι υπηρέτες και τα μικρότερα παιδιά με την παραμάνα τους πήγαν στους οντάδες τους για να κοιμηθούν, η Φαίδρα με τους δύο μεγαλύτερους γιούς της, αντάμωσαν στην ακριανή κάμαρα, κοντά στην κουζίνα. Στην αρχή, μπροστά στην επιμονή του Θανασάκη, είχαν αποφασίσει να πάει αυτός στο μητροπολίτη, για να μάθουν ποιες οδηγίες τους έδινε ο πατέρας τους. Η μητέρα τους, όμως, τους θύμιζε κάποια στιγμή, πως ο Θανασάκης είχε οριστεί, ως μεγαλύτερος γιος, να είναι ο αρχηγός της φαμίλιας, μετά τη φυγή του άντρα της. Για όλα τα θέματα που είχαν σχέση με το κρυφό επαναστατικό κίνημα, εκείνος που δραστηριοποιήθηκε, με κρυφές μεταφορές όπλων και μπαρουτιού, αλλά και συναντήσεις με πρόσωπα που συμμετείχαν στην «Αρχή» που όρισε στις Σέρρες η Φιλική Εταιρεία, ήταν ο Γιαννάκης.

Δυο μέρες μετά, ο Γιαννάκης συναντήθηκε με το Μητροπολίτη Χρύσανθο. Απ' αυτόν πληροφορήθηκε πως, ο πατέρας του θα 'φτανε στο Άγιον Όρος, με τους συνεργάτες του κι ένα πλοίο φορτωμένο με όπλα και πολεμοφόδια. Θά' πρεπε ο Γιαννάκης, με πέντ' έξι πατριώτες, να φροντίσει για τη μεταφορά των πυρομαχικών στο Όρος, απ' την **κρύπτη**¹⁷, στο σπίτι του παππού του

στη Δοβίστα και απ' το εξοχικό τους στη **Εικοσιφοίνισσα**¹⁸. Τα φορτώματα από τη Δοβίστα θα τα μετέφεραν κρυφά, με δυο κάρα, ως το Τσάγεζι, όπου θα τους περίμενε ο καπετάν Αναστάσης, με το καΐκι του. Για τα όπλα και τα πυρομαχικά που βρίσκονταν στα καμουφλαρισμένα υπόγεια, στο σπίτι της Εικοσιφοίνισσας, θα 'πρεπε να ειδοποιηθεί ο **Θεοφάνης**¹⁹, για να τα μεταφέρει ο ίδιος, είτε από το Τσάγεζι, είτε από άλλο μόλο των ακτών της Καβάλας, στη Μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους.

– Μ' εμένα τι θα γίνει Δέσποτα! Αν οι Τούρκοι καταλάβουν πως λείπω απ' την πόλη, θα βάλουν στο μυαλό τους υποψίες που θα μπορούσαν να μας βλάψουν...

– Έχεις δίκιο τέκνο μου! Θα διαδώσουμε πως πήγες στη Δράμα, για να κλείσεις εμπορικές συμφωνίες με ξυλέμπορους... Οι καιροί είναι δύσκολοι. Οι Τούρκοι φαίνονται αγριεμένοι και, όπως υποψιάζομαι, έχουν κάτι στο μυαλό τους. Κάτι ετοιμάζουν, από τότε που έμαθαν πως ο Υψηλάντης ξεσήκωσε τη Μολδοβλαχία και οι Μοραΐτες πήραν τα όπλα σε πολλά μέρη κι ετοιμάζονται για επανάσταση...

– Ξεσηκώθηκαν κι αυτοί; ρώτησε ο Γιαννάκης, με φανερή την αναστάτωση στο πρόσωπό του, απ' την προσμονή μιας τέτοιας ευχάριστης είδησης.

– Δεν ξέρουμε ακόμα! Τα νέα μας έρχονται καθυστερημένα και δεν ξέρουμε ποιά είναι αληθινά και ποιά ψεύτικα... Πρέπει να προσέχουμε πολύ... Εγώ αλλά κι οι άλλοι απ' το Συμβούλιο, περιμένουμε νά 'ρθει ο Νικόλας ο Κασομούλης για να πάρουμε πληροφορίες για τα τούρκικα **σχέδια**²⁰... Το ξέρεις εσύ, που είστε αδερφικοί φίλοι με το Νικόλα, πως ο Μουστάμπεης του έχει μεγάλη αδυναμία και του ξεφουρνίζει, χωρίς να το πολυκαταλαβαίνει, κάποια σοβαρά μυστικά των Τούρκων...Κάποτε κι εσένα σε θεωρούσε φίλο του ο τουρκαλάς... Οι τρεις σας ήσασταν αχώριστοι....

– Τότε που ήταν διοικητής ο παππούς του, ο Ισμαήλ Μπέης, ήμασταν όλη μέρα μαζί... Από μικροί παίζαμε και συναντιόμασταν στο κονάκι του Μπέη ή στο σπίτι το δικό μας και στου Νικόλα... Από τότε που ο πατέρας του, ο απαίσιος Γιουσούφ, έγινε ο νέος διοικητής, ξεχείλισε το μίσος του και για μένα αλλά και για όλη την

οικογένειά μας...

– Ιδίως από τότε που ο πατέρας σου κατάφερε να βγει σουλτανικό φερμάνι, για να πληρώσει ο Γιουσούφ τα μισά χρήματα που του χρωστούσε, αλλά και να υπάρχει δυνατότητα να εισπράξει αργότερα και τ' άλλα μισά, συμπλήρωσε ο μητροπολίτης.

– Περισσότερο εξαγριώθηκαν όλοι τους και ο Γιουσούφ και ο γιός του και ο θείος του, ο Αμπτουλάχ αγά, όταν με άλλο φερμάνι, ο σουλτάνος τον μετάθεσε στη Θεσσαλονίκη και τον υποβίβασε σε προσωρινό αντικαταστάτη του πασά... Από τότε σκύλιασαν όλοι τους με την οικογένειά μας... Αν γίνει ξεσηκωμός στην πόλη μας, αυτοί είναι ικανοί να μας αφανίσουν όλους, μικρούς και μεγάλους... Ανησυχώ πολύ Δέσποτα, είπε φανερά αναστατωμένος ο Γιαννάκης.

– Γι' αυτό θα φροντίσω όσο μπορώ κι εγώ κι οι άλλοι προύχοντες της πόλης μας... Ο **Αμπντουλάχ Αγάς**²¹ είναι άνθρωπος με λογική και φρόνηση... Πολλές φορές μας γλίτωσε απ' τα νύχια του Γιουσούφ. Για τη μάνα σου και τα μικρότερα αδέρφια σου δε νομίζω πως θα σκεφτούν να κάνουν κάποιο κακό, αφού ο Γιουσούφ δεν έχει πλέον εξουσία στην πόλη μας...

– Αυτοί είναι αντίχριστοι Δέσποτα!... Δε λογαριάζουν ούτε παιδιά, ούτε γέρους, του απάντησε ο Γιαννάκης, με σεβασμό αλλά κι έκδηλη κρυφή ανησυχία.

– Εσείς οι μεγάλοι κινδυνεύετε περισσότερο!... Εσύ θα λείπεις, ο Αναστάσης με το Νικολάκη βρίσκονται στη Βιέννη και είναι καλά... Εκείνος που θα πρέπει νά'χει τα μάτια δεκατέσσερα, είναι ο Θανασάκης... Να τον ενημερώσεις κι εσύ, πως μόλις μάθουμε κάτι το σοβαρό και υπάρχει κίνδυνος οι Τούρκοι ν' αρχίσουν συλλήψεις και σφαγές, θα πρέπει αμέσως να κρυφτεί, ώσπου να τον φυγαδεύσουμε... Εσείς ξέρετε πως υπάρχει ένας καλός κρυψώνας στο σαπουντζίδικο, που ο πατέρας σας **δώρισε**²² στην Ελληνική Κοινότητα της πόλης μας... Εκεί θα πρέπει να καταφύγει, αν καταλάβει πως κινδυνεύει... Τ' άλλα είναι δική μας δουλειά.

Σταμάτησε για λίγο και του χαίδεψε το κεφάλι. Συνέχισε πάλι σε λίγο με πατρικό ύψος.

– Πάντως παιδί μου, χρειάζεται ψυχραιμία και σύνεση... Δεν

κάνουμε βήμα μπροστά, όταν οι άλλοι μας στήνουν παγίδες... Αν δεν βεβαιωθούμε πρώτα, πως το σανίδι που πατάμε αντέχει και δεν είναι σάπιο... Άντε παιδί μου στο καλό! Τις ευχές μου και σε σένα και προπαντός στον πατέρα σου, που αναλαμβάνει μια μεγάλη, μια τεράστια ευθύνη για την ελευθερία της πατρίδας και τη σωτηρία του γένους.

– Δέσποτα, σε προσκυνώ μ' ευλάβεια! Σ' ευχαριστώ για τις ευχές σου, του απάντησε με συγκίνηση ο Γιαννάκης και του φίλησε το χέρι.

Νυχτερινή πορεία

Απ' την άλλη κιόλας μέρα, ο Γιαννάκης Παπάς εξαφανίστηκε απ' την πιάτσα της πόλης. Η απουσία του έγινε αμέσως αισθητή. Όλοι σύντομα θα μάθαιναν πως βρισκόταν στη Δράμα για δουλειές.

Εκείνος, μέσα στο σκοτάδι της νύχτας, ξεκίνησε με τα πόδια ακολουθώντας μια σύντομη διαδρομή μέσα από τους λαχανόκηπους του Αϊ-Γιάννη και τα χερσοτόπια, στο Ζλι, κάτω από το **Βεζνίκο**²³, για να φτάσει άγρια μεσάνυχτα στη Δοβίστα. Τα σκυλιά του χωριού, που μυρίστηκαν άνθρωπο να κυκλοφορεί στα σοκάκια τη νύχτα, γεγονός ασυνήθιστο στα χρόνια της κατοχής, γάβγιζαν σα δαιμονισμένα. Με προσοχή σκαρφάλωσε στον πλαϊνό μαντρότοιχο του σπιτιού του παππού του, όπου τώρα έμενε ο θεός του, ο παπα-Θανάσης και γλίστρησε στην αυλή. Τα δυο σκυλιά του σπιτιού χοροπηδούσαν γύρω του και του έγλειφαν τα χέρια και τα ρούχα του. Τον γνώριζαν καλά απ' τις συχνές επισκέψεις του, αλλά και γιατί τα τάζε πάντα χορταστικά με κόκαλα και λίπη απ' το κρεοπωλείο του χωριού. Πρώτη κατέβηκε κι έσυρε το μάνταλο της εσωτερικής δίφυλλης πόρτας, η θεία του. Τον είδε στην αυλή και σταυροκοπήθηκε.

– Τι θελ'ς τέτοια ώρα λιβέντημ'...! Γιαννάκ' παιδί μ'...! Τί έπαθις;

– Σσσ θεία τσιμουδιά! Να δω το θείο θέλω... Φρόντισε να μην

ξυπνήσουν τα παιδιά...

– Χριστός κι Παναγιά! Να, για 'λα 'δω παπα-Θανάσ'... Ιγώ τρέμου απ' ν' ταραχή μ', είπε η παπαδιά στον άντρα της, έτοιμη να καταρρεύσει απ' το φόβο της, μόλις τον είδε να κατεβαίνει απ' την εσωτερική ξύλινη σκάλα κι εμφανίστηκε στην πόρτα. Απευθύνθηκε κι εκείνος στο Γιαννάκη ανήσυχος, ρίχνοντας φοβισμένος ερευνητικές ματιές στη σκοτεινή αυλή.

– Τι θέλ'ς ανίψ' τέτοια ώρα που βγαίνουν τα **νισκώματα**²⁴! Σι κ'νηγούν οι τουρκαλάδεις;

– Έλα θείε! Πάμε κάπου να κρυφτώ.... Δε θέλω να με δει κανένας άλλος...

Τον οδήγησαν στον πάνω όροφο, στο δωμάτιο του παπα-Θανάση, στο οποίο δεν έμπαινε κανένας, ούτε και οι παραδουλεύτρες για να το καθαρίσουν, αν πρώτα δεν τον ρωτούσαν για να πάρουν την άδειά του. Εκεί ο Γιαννάκης εξήγησε στο θείο του την απόφαση του Συμβουλίου της Αρχής των Σερρών, για τη μεταφορά των όπλων και του μπαρουτιού στο Άγιον Όρος, ενώ αυτού του είδους οι αποστολές θα **συνεχίζονταν**²⁵ και στις επόμενες μέρες από άλλους μυημένους, που συμμετείχαν στις οργανωτικές προσπάθειες για την επιτυχημένη έναρξη και συνέχιση του αγώνα. Ταυτόχρονα, θα ενημερώνονταν όλοι οι νέοι που συμμετείχαν στις μυστικές οργανώσεις της περιοχής, πως θά'πρεπε, όσοι μπορούσαν κι' ήταν αποφασισμένοι να πολεμήσουν, να κατευθυνθούν προς το Άγιον Όρος για να επανδρώσουν τις επαναστατικές μονάδες, που δημιουργούνταν από Χαλκιδικιώτες οπλαρχηγούς στα μοναστήρια, αλλά και στη Χερσόνησο της Κασσάνδρας.

– Απ' του χουριό μας ποιούς να ειδοποιήσουμε Γιαννάκη μ'; ρώτησε ο παπα-Θανάσης.

– Εσύ ο ίδιος θείε, βρες μια δικαιολογία αύριο στον καφενέ και πες να σου στείλουν στο σπίτι τον **Κώστα Αντριανό**²⁶ και τον Αποστόλη Κυριάκο... Πες ότι θα φορτώσουν αχυρόμπαλες για το γαμπρό σου στο **Σαρμουσακλί**²⁷ ... Εγώ, μ' αυτούς, θα ειδοποιήσω όλους τους φίλους και γνωστούς που θα συνοδέψουν το φόρτωμα ως το Αγιονόρος... Ξέρω καλά πως θα μ' ακολουθήσουν ο Χρόνης του Κύρκου, ο Κυριάκος Μηταλάς, ο Γιάννης Κυριαζής, ο ξάδερφός

μου ο Κώστας Οικονόμου, ο Αργύρης Χατζής, ο Κώτσιος Λιζαντήρης, ο Μαργαρίτης Οικονόμου και τόσοι άλλοι που ορκίστηκαν να πολεμήσουν την τουρκιά...

Όλα είχαν κανονιστεί με την παραμικρή λεπτομέρεια. Κάποιοι νεαροί Δοβιστινοί, αφού εξοπλίστηκαν με τα όπλα της κρύπτης, ξεκίνησαν για να ενημερώσουν τις οργανωμένες ομάδες των χωριών της περιοχής της Ζίχνης και της Δράμας. Κυκλοφορούσαν όλοι τους μόνο τη νύχτα και προετοίμαζαν αχυρώνες ή μαντριά, στις άκρες των χωριών, όπου θα έκρυβαν κατά τη διάρκεια της μέρας, τα κάρα με τα καμουφλαρισμένα, κάτω από άχυρα, κασόνια και βαρέλια, με τα όπλα και τα πολεμοφόδια. Σε λίγες μέρες, δεκάδες νεαροί πολεμιστές κινητοποιήθηκαν απ' τα χωριά για να προστατέψουν τα φορτία των όπλων και να φτάσουν, ως εθελοντές, στο Άγιον Όρος.

Ο Γιαννάκης έστειλε δυο άντρες του στο Θεοφάνη, στη μονή της Εικοσιφοίνισσας, για να τον ενημερώσει για τις δικές του κινήσεις, αλλά και για τη μεταφορά των πυρομαχικών στη μονή Εσφιγμένου. Την ίδια μέρα συναντήθηκε με προύχοντες, ιερωμένους και νεαρούς επαναστάτες των κοντινών χωριών του Γαζώρου και του Θολού, ενώ έστειλε μαντατοφόρους στο Δραβίσκο και στο Μύρκινο, για να συναντήσουν τους έμπιστους φίλους του, που θα εξασφάλιζαν την πορεία των φορτωμάτων προς το Τσάγεζι. Απ' τις περιοχές αυτές η μεταφορά των πολεμοφοδίων και οι κινήσεις των οπλοφόρων μαχητών θα ήταν πιο δύσκολες, γιατί οι Τούρκοι ήταν πολυπληθέστεροι, προς τα παράλια, και υπήρχε τουρκικό απόσπασμα στην περιοχή του λιμανιού. Επίσης, ο δρόμος στην ανηφόρα της Αρχαίας Αμφίπολης, ήταν κακοτράχαλος και σε μερικά σημεία εξαιρετικά δύσβατος. Ο κίνδυνος να γίνουν ορατοί από τουρκικές σκοπιές ήταν πολύ μεγάλος.

Στη βάση του λόφου, στις ρεματιές που υπήρχαν κάτω απ' τ' αρχαία ερείπια, δίπλα απ' την αριστερή όχθη του Στρυμόνα, έκρυψαν τα κάρα. Στην πυκνή βλάστηση και ανάμεσα στα πολύκλινα δεντρύλλια, ξάπλωσαν και κρύφτηκαν όλη τη μέρα οι νεαροί πολεμιστές. Δύο απ' αυτούς, ντυμένοι φτωχικά σαν ζητιάνοι, ήρθαν σ' επαφή με το σύνδεσμο στα Κερδύλλια, για να ειδοποιήσουν τον

καϊκτσή, τον Αναστάση, που θα πλεύριζε, τα μεσάνυχτα, λίγο πέρα απ' το λιμάνι. Υπολόγιζαν πως τα φορτώματα θα 'φταναν, ως εκεί, κείνη την ώρα, αν δεν υπήρχε κάποιο απρόβλεπτο εμπόδιο, πέρα απ' το Τσάγεζι, που θα τους ανάγκαζε να λουφάρουν κάπου για ν' αποφύγουν κακοτοπιές από τούρκικα αποσπάσματα.

Φαίνεται πως και η τύχη ήταν μαζί τους. Ο ουρανός είχε σκεπαστεί από μαύρα σύννεφα που έκρυσαν, όλη τη νύχτα, το φεγγάρι. Έτσι, φορτία και οπλίτες, κατάφεραν να ξεγλιστρήσουν απ' την κατηφόρα της Αμφίπολης, χωρίς να φαίνονται απ' το μεγάλο πλάτωμα, στις εκβολές του Στρυμόνα και να φτάσουν ως το Τσάγεζι.

Οι κάσες και τα βαρέλια φορτώθηκαν στο καϊκι, όσο πιο γρήγορα κι αθόρυβα μπορούσε να γίνει και σαλπάρισαν για τις αντικρινές παραλίες του Άθω. Όλα, απ' άκρη σ' άκρη, ήταν κατάμαυρα. Τίποτα δε φαινόταν γύρω τους. Μόνο, αν κάποιος παρατηρούσε επίμονα, εκεί στο βάθος, θα μπορούσε να διακρίνει μια ανεπαίσθητη γραμμή στον ορίζοντα, να εφάπτεται στον ουρανό που σ' εκείνο το σημείο άρχιζε να ξεχρωμίζει. Ήταν οι μεγαλόπρεπες κορφές του Ακράθω που άγγιζαν τα σύννεφα.

Τα ταμπούρια και οι καπεταναίοι

Ο ήλιος είχε προβάλει στον ορίζοντα και χρύσιζε, με τις αχτίδες του τους τρεις λόφους. Από χτές, οι προετοιμασίες για να τελειώσουν τα ταμπούρια και η μάντρα, γύρω γύρω απ' τα ταμπούρια στις κορφές των λόφων, είχαν ολοκληρωθεί. Απ' την ώρα που ο Παπαφλέσσας είχε διαλέξει αυτό το μέρος για ν' αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ, τα παλικάρια δούλεψαν σκληρά για να ισχυροποιήσουν τις αμυντικές τους θέσεις.

Πριν από τέσσερις μέρες, δύο ώρες πριν βασιλέψει ο ήλιος, ο στρατός του ατρόμητου αρχιμανδρίτη πλημμύρισε τους τρεις λόφους και τις κοντινές προσβάσεις που οδηγούσαν σ' αυτούς. Ήταν πάνω από δύο χιλιάδες άντρες, όλοι εμπειροπόλεμοι, με ηγέτες γνωστούς καπεταναίους που έλαβαν μέρος σε πολλές μάχες στο Μοριά.

Είχαν ξεκινήσει οι πρώτοι απ' την Τρίπολη και μαζί τους ο Γιαννάκης Παπάς. Άρχισαν σιγά σιγά νά'ρχονται κι άλλοι φημισμένοι καπεταναίοι. Ήταν εκεί ο Παπαγιώργης, ο Νέζος, ο Ριζιώτης, ο Γιάννακας, ο Λεβιδιώτης, ο Κακάνης, ο Στάικος, ο Μητρόπουλος, ο Περγαμαλής κι άλλοι, που ήταν αρχηγοί σε μικρές αλλά και μεγαλύτερες ομάδες μαχητών, οι οποίες έφταναν ως τους εκατό ή εκατόν πενήντα άντρες. Αργότερα, ενώθηκαν με το δημιουργούμενο απ' τον Παπαφλέσσα εκστρατευτικό σώμα ο ανεψιός του Δημήτρης Φλέσσας, ο Κουμουνούρος, ο Αλεξόπουλος, ο Πατρινέλης, ο Ξύστρας, ο Μπούρας, ο Τσαλαφατίνος, ο Αποστολόπουλος...Αλλά κι άλλοι απ' τη Μεσσηνία, όπως ο Κορμάς, ο Θανασούλης και ο Σταυριανός Καπετανάκης, ο Αναγνώστης Μπιτσιάνης και ο Πιέρρος Βοϊδής Μαυρομιχάλης...

Όλη αυτή η σταδιακή σύναξη οπλοφόρων και μαζί μ' αυτούς ένα ετερόκλητο πλήθος από γυρολόγους, γυναίκες, παιδιά που ακολουθούσαν συγγενικά τους πρόσωπα ή προσπαθούσαν να πουλήσουν τηνπραμάτεια τους και κυρίως τρόφιμα, νερό ή άλλα είδη πρώτης ανάγκης, έδιναν την εικόνα ενός πολυθόρυβου πανηγυριού, μιας εύθυμης φιέστας, που δεν είχε καμιά σχέση με τον πόλεμο και το θάνατο.

Όταν έφτασαν στο Μανιάκι, τα παλικάρια ήταν κατάκοπα απ' τις πορείες. Το πλήθος των αμάχων που τους ακολουθούσε είχε σιγά σιγά διαλυθεί, πολύ πριν οι μαχητές πλησιάσουν στο χώρο της σύγκρουσης. Εκείνο το απόγευμα και το βράδυ που ακολούθησε, ο Παπαφλέσσας τους άφησε να ξεκουραστούν και να κοιμηθούν ως το πρωί.

Το ξημέρωμα της άλλης μέρας έστειλε σκοπούς και παρατηρητές στις κορφές της Αγιάς, του Μαγκλαβά και του Διάσελου, για να παρακολουθούν τις κινήσεις των στρατευμάτων του Ιμπραήμ, που είχαν αρχίσει να κινούνται προς τα βορειανατολικά, απ' τις πεδινές εκτάσεις της δυτικής Μεσσηνίας.

Στο σκοτεινιάσμα, τα καρπούλια άναψαν φωτιές στις κορφές του Μαγκλαβά, της Μυγδαλίτσας και του Κουφιέρου. Είχαν την εντολή να τις έχουν αναμμένες όλη τη νύχτα, για να παραπλανηθούν οι ανιχνευτές του εχθρού και να πιστέψουν πως, όλα τα κοντοβούνια της περιοχής είχαν πλημμυρίσει από χιλιάδες έλληνες μαχητές. Αυτό για τον αλαζόνα Ιμπραήμ ήταν μια πρόκληση. Είχε σκοπό, απ' την Πύλο και την κοιλάδα του Πάμισου, να κατευθυνθεί στην Καλαμάτα κι από 'κει στην Τριπολιτσά, στ' Ανάπλι και παραπάνω. Το αντρίκιο κάλεσμα του Παπαφλέσσα με τις φωτιές, ήταν σαν βρισιά και φτύσιμο στο πρόσωπο. Ο αιγύπτιος στρατάρχης άλλαξε γνώμη και η βλοσυρή ματιά του καρφώθηκε στις φωτισμένες κορφές των λόφων, γύρω απ' το Μανιάκι.

Οι άντρες ξεκούραστοι πλέον, άρχισαν να ετοιμάζουν τη μάντρα και τα ταμπούρια, ενώ οι καπεταναίοι πέρασαν τη μέρα τους με συσκέψεις και προτάσεις προς τον Παπαφλέσσα, για τους τρόπους καλύτερης αντιμετώπισης του εχθρού. Τότε φάνηκαν οι πρώτες αντιρρήσεις κάποιων οπλαρχηγών, για τον τόπο που είχε

επιλεγεί απ' τον Παπαφλέσσα, για την τελική σύγκρουση με τον τουρκοαιγυπτιακό στρατό. Πολλοί συντάχθηκαν με τη γνώμη του Νικήτα, του αδερφού του Παπαφλέσσα, που ερχόταν με τους άντρες του προς το Μανιάκι, αλλά του είχε γράψει πιο πριν γράμμα, στο οποίο αμφισβητούσε την επιλογή, ως αμυντικής θέσης, των τριών λόφων και πρότεινε, αντί για το Μανιάκι, η αντιμετώπιση των στρατευμάτων του Ιμπραήμ να πραγματοποιηθεί στη Μάνη. Αν η πρώτη σύγκρουση γινόταν στα βουνά της Καλαμάτας, οι έλληνες μαχητές θα είχαν ανοιχτό δρόμο προς τη Μάνη, ώστε να παρασύρουν τον Ιμπραήμ σε εδάφη όπου θα ήταν αδύνατη η ανάπτυξη των φαλάγγων ενός τακτικού στρατού.

Οι καπεταναίοι που είχαν αντίθετη γνώμη, πρότειναν στον Παπαφλέσσα να πάνε στα κοντινά βουνά και να περιμένουν τον Πλαπούτα, τον Κατσάκο, τον αδερφό του Νικήτα κι άλλους οπλαρχηγούς, που κατευθύνονταν προς το Μανιάκι με πέντε χιλιάδες, περίπου, άντρες. Ο Παπαφλέσσας ήταν αντίθετος σ' οποιαδήποτε σκέψη υποχώρησης.

– Αν δε σταματήσουμε τον Ιμπραήμ στο Μανιάκι, θα προχωρήσει χωρίς κανένα εμπόδιο στη βόρεια Πελοπόννησο... Θα πολεμήσουμε εδώ, κι αν πεθάνουμε όλοι, το παράδειγμά μας θα τακαρουνήσει τους Έλληνες για να δουν που έχουμε φτάσει σήμερα με τις διχόνοιες και τα πισώπλατα μαχαιρώματα... Η μοίρα κάποιους τους διάλεξε για να θυσιαστούν... Για να ξυπνήσει η Ελλάδα απ' το λήθαργο και να σωθεί..., έλεγε στους στενούς του συνεργάτες.

Ήταν πια φανερή η ιδεολογική θέση του Παπαφλέσσα στην αντιμετώπιση της στρατιάς του Ιμπραήμ. Θά'πρεπε να βρεθούν κάποιοι άντρες ψυχωμένοι, όπως στις Θερμοπύλες οι τρακόσιοι του Λεωνίδα και οι εφτακόσιοι Θεσπιείς. Τέτοιοι άντρες θά'διναν το παράδειγμα στους ανεύθυνους πολιτικούς και στο μουδιασμένο λαό, απ' τη σκληρότητα και την ανελέητη αντιμετώπιση των πολιτικών τους αντιπάλων στις κρισιμότερες στιγμές του αγώνα, για να συναισθανθούν το μέγεθος της ευθύνης τους και την τεράστια έκταση του κινδύνου, που σάρωνε τη νοτιοδυτική πλευρά της Πελοποννήσου.

Ο Ιμπραήμ θεωρούνταν από πολλούς έλληνες και ευρωπαϊούς παρατηρητές των στρατιωτικών του επιδόσεων και ικανοτήτων, ως ένας νέος Ναπολέων. Ο στρατός του είχε οργανωθεί κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα από τους τυχοδιώκτες γάλλους αξιωματικούς, που έμειναν άνεργοι μετά την πτώση του Ναπολέοντα και την επικράτηση της μεταναπολεόντειας ειρήνης. Αυτοί, κάτω από τις διαταγές του συνταγματάρχη Ντε Σεβ, ο οποίος εξισλαμίστηκε και μετονομάστηκε σε Σουλεϊμάν Μπέη, είχαν οργανώσει έναν άριστα εκπαιδευμένο τακτικό στρατό, εφοδιασμένο μ' όλα τα μέσα για τη διεξαγωγή ενός πολέμου. Η σκληρή πειθαρχία αυτού του στρατού, δεν ήταν δυνατόν να συγκριθεί με την αντιρρησιακή υπακοή των ελληνικών άτακτων στρατιωτικών σωμάτων.

Απ' το Φεβρουάριο, που ο Ιμπραήμ αποβίβασε στη Μεθώνη τις προφυλακές του στρατού του, φάνηκε πως οι προχειρότητες και οι αφελείς σχεδιασμοί του Εκτελεστικού, μιας Κυβέρνησης που είχε επικρατήσει στον εμφύλιο πόλεμο, δεν θα μπορούσαν να ανακόψουν την ορμή του. Αρχιστράτηγος αυτοδιορίστηκε ο πρόεδρος του Εκτελεστικού, ο Γεώργιος Κουντουριώτης, ο οποίος αποφάσισε να ηγηθεί αυτοπροσώπως ενός εκστρατευτικού σώματος, στο οποίο τα στελέχη αποτελούνταν μόνο από κομματικούς φίλους. Ξεκίνησε ως άλλος στρατηλάτης, έφιππος και αγέρωχος, αλλά φαίνεται πως σιγά σιγά, από πληροφορίες, συνειδητοποίησε με ποιο στρατό θά'πρεπε να συγκρουσθεί. Γι' αυτό παρέδωσε την αρχιστρατηγία στον Υδραίιο πλοίαρχο Σκούρτη. Μερικοί κακόβουλοι πολιτικοί του αντίπαλοι ισχυρίστηκαν, αργότερα, πως ο αρχιστράτηγος και πρόεδρος της κυβέρνησης, είχε κουραστεί υπερβολικά από την πολυήμερη «έφιππη πορεία του» σε κακοτράχαλα εδάφη και προτίμησε να εγκαταλείψει το μέτωπο για να πάει στην Ύδρα, δίπλα στον αδερφό του Λάζαρο.

Ο πλοίαρχος Σκούρτης μπορεί να ήταν κατάλληλος για ν' αντιμετωπίζει φουρτούνες στη θάλασσα, αλλά στον κλεφτοπόλεμο της ξηράς ήταν εντελώς ανίδεος και ανεκπαιδευτος. Κάποιοι από τους οπλαρχηγούς που τον ακολουθούσαν εξοργίστηκαν και διαμαρτυρήθηκαν. Τότε, για πρώτη φορά, ακούστηκαν αδύναμες φωνές για να αποφυλακιστεί ο ήρωας της Τριπολιτσάς και κατασ-

τροφέας της στρατιάς του Δράμαλη. Ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης, ζήτησε από τον άλλο Κουντουριώτη, το Λάζαρο, να δικαστεί αμέσως γι' αυτά που τον κατηγορούσαν οι κυβερνητικοί πολιτικοί του αντίπαλοι, γιατί ήθελε να σπεύσει το γρηγορότερο στο μέτωπο των συγκρούσεων της νότιας Μεσσηνίας. Το αίτημά του έμεινε αναπάντητο ώσπου επήλθε η καταστροφή. Ο Σκούρτης προσπάθησε να διαφυλάξει την οδική αρτηρία Μεθώνης-Ναυαρίνου για ν' ανακόψει την προέλαση του Ιμπραήμ. Αν και είχε διπλάσιους άντρες, ο Ιμπραήμ με τρεις χιλιάδες πεζούς και τετρακόσιους ιππείς κατάφερε, με πρωτοποριακή τακτική πολέμου, να διασπάσει τις ελληνικές γραμμές, στο Κρεμμύδι, και να επιφέρει φοβερές απώλειες στα στρατιωτικά σώματα του Καραϊσκάκη, του Μπότσαρη, του Τζαβέλλα, του Καρατάσου κι άλλων οπλαρχηγών. Αυτοί οι οπλαρχηγοί ήταν, που πρωτοστάτησαν στις διαμαρτυρίες κι εγκατέλειψαν την Πελοπόννησο, αφού πρώτα απαίτησαν την απελευθέρωση του Κολοκοτρώνη. Ήταν, κατ' αυτούς, ο φυσικός αρχηγός και υπερασπιστής του Μοριά, που βρισκόταν ακόμα φυλακισμένος στη Μονή του Προφήτη Ηλία, στην Ύδρα, μαζί μ' άλλους πελοποννήσιους οπλαρχηγούς.

Και οι πιο μεγαλοφυείς κυβερνητικοί παράγοντες, με προεξάρχοντα το Μαυροκορδάτο, είχαν πια κατανοήσει πως ο Ιμπραήμ ήταν αδύνατο ν' ανακοπεί, κατά τη θυελλώδη προέλασή του προς βορράν, με πρόσκληση αμερικανών μισθοφόρων και άλλες τέτοιες αστειότητες και προχειρολογίες. Ο αιγύπτιος στρατηλάτης, αφού κονιορτοποίησε τους έλληνες μαχητές στα δυο κάστρα του Ναυαρίνου και στη Σφακτηρία, συνέχισε την προέλασή του προς τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, με σκοπό να καταλάβει την Τριπολιτσά και το Ναύπλιο. Στις μέχρι τώρα συγκρούσεις είχε καταρρακωθεί το ηθικό των ελλήνων αγωνιστών. Γενναίοι οπλαρχηγοί και καπεταναίοι, όπως ο Αναγνωσταράς, ο Σαχίνης, ο Τσαμαδός και μαζί τους ο θερμός φιλέλληνας Σανταρόζα, βρήκαν ηρωικό θάνατο. Σ' αυτές τις δύσκολες για την επανάσταση στιγμές χρειαζόταν ένας νέος Λεωνίδα, όχι για να νικήσει, αλλά πεθαίνοντας να εμψυχώσει το καταρρακωμένο ηθικό μαχητών και λαού. Ήδη, στις κατειλημμένες απ' τον Ιμπραήμ νότιες περιοχές,

άρχισε να διαδίδεται και να απλώνεται, από τουρκόφιλους τοπικούς ηγέτες και πρόκριτους, ένα κλίμα υποταγής και εκδήλωσης μετάνοιας, με το έμπρακτο «προσκύνημα»²⁸ προς τον αιγύπτιο στρατάρχη.

Η αιγυπτιακή στρατιά, μετά τις μεγάλες νίκες της στο Κρεμμύδι, στο Ναυαρίνο και στη Σφακτηρία, θα ξεκινούσε απ' την Πύλο με κατεύθυνση προς τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, με σκοπό να φτάσει στην έδρα της ελληνικής κυβέρνησης, τ' Ανάπλι. Οι φωτιές που άναψαν οι μαχητές του Παπαφλέσσα στις βουνοκορφές ήταν ένα προκλητικό και ηρωικό κάλεσμα. Ο Ιμπραήμ άλλαξε κατεύθυνση και αντί για τα Χίλια Χωριά προχώρησε, απ' τη μικρή κοιλάδα που διασχίζει το ποτάμι της Βελίκας, προς το Μαγκλαβά και το Σκάρμιγκα. Η ώρα της μεγάλης θυσίας, εκεί κοντά στο Μανιάκι, κόντευε όλο και περισσότερο. Ο Ιμπραήμ είχε στρατοπεδεύσει στα πεδινά, κάτω απ' το Σκάρμιγκα, για να καθορίσει με τους επιτελείς του, τον τρόπο δράσης και την οργάνωση της επίθεσης.

Ο Παπαφλέσσας, βλέποντας τον κατήφορο που ακολουθούσαν οι πολιτικοί και οι οπλαρχηγοί, με τις δολοπλοκίες και πολιτικές αντιθέσεις στις οποίες μπλέχτηκε και αυτός αλλά και άλλοι έντιμοι αγωνιστές, σαν το Μακρυγιάννη²⁹, θεώρησε αυτή τη θυσία σαν ξεπλήρωμα προς την πατρίδα, για τα λάθη που ως τότε διέπραξε. Βάδιζε συνειδητά προς το θάνατο, ψάχνοντας και γι' άλλους Σπαρτιάτες και Θεσπιείς.

Τις υπόλοιπες δυο μέρες, μετά τις εργασίες για τη βελτίωση της οχύρωσης των λόφων, οι μαχητές τραγουδούσαν, αστειεύονταν, έψηναν αρνιά και μερικοί τό'ριξαν στο χορό.

– Αν είναι να πεθάνουμε, ας πεθάνουμε τραγουδώντας και χορεύοντας σαν τους παλιούς Σπαρτιάτες, είπε ένας φουστανελάς και σφύριξε κλέφτικα βάζοντας δυο δάχτυλα του χεριού στο στόμα του.

– ...και χορτασμένοι, συμπλήρωσε κάποιος άλλος κι όλοι εκεί γύρω ξέσπασαν στα γέλια.

Στον τρίτο λόφο, στη νοτιοανατολική πλευρά των ταμπουριών του, είχαν στήσει τα μετερίζια τους ο Γιαννάκης Παπάς και οι

άντρες του. Η αρχηγία των αντρών όλου αυτού του λόφου, είχε ανατεθεί από τον Παπαφλέσσα στο μανιάτη οπλαρχηγό Πιέρο Βοϊδή Μαυρομιχάλη. Ήταν ένας ορεσίβιος αγωνιστής, ορμητικός κι ατρόμητος, που πάντα βρισκόταν στην πρώτη γραμμή των μαχών. Δίπλα του, ο εκατόνταρχος Πουλής, ο Ηλίας Κορμάς, ο Αναγνώστης Μπιτσιάνης κι άλλοι μικροκαπεταναίοι, όλοι τους άφοβοι κι εμπειροπόλεμοι, τον βοηθούσαν στην προετοιμασία της άμυνας του λόφου. Μανιάτες, Σερραίοι, Χαλκιδικιώτες και μαχητές από άλλες περιοχές της Ελλάδας είχαν αναμειχθεί στο τελευταίο αυτό ταμπούρι. Οι Μανιάτες, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο και καλύτερα εξοπλισμένο τμήμα των πολεμιστών, είχαν πιάσει θέσεις στη νότια πλευρά, προς την πεδιάδα, απ' όπου αναμενόταν η κύρια επίθεση του εχθρού. Ήταν οι πιο επικίνδυνες αμυντικές θέσεις σ' αυτό το λόφο.

Δίπλα τους, προς τα βόρεια, είχαν πιάσει θέσεις οι Σερραίοι και οι Χαλκιδικιώτες και πιο πέρα, προς τη βορεινή πλευρά και κοντά στο μεσαίο λόφο, είχαν ταμπουρωθεί κάποιοι νησιώτες και στερεοελλαδίτες.

Ο καπετάν Τζώνης έριξε μια ματιά στους άντρες και τα ταμπούρια τους. Ήταν όλοι τους καλά οχυρωμένοι. Με τον υπαρχηγό του, τον Παναγή Κασσανδρινό, τους πλησίαζε έναν-έναν και τους ρωτούσε αν είχαν κάποιες δυσκολίες με το ντουφέκι και τα πυρομαχικά τους, αν ήταν χορτάτοι κι αν διψούσαν ή αν είχαν κάποιο ιδιαίτερο οικογενειακό πρόβλημα που τους απασχολούσε. Κάποια στιγμή σταμάτησε σ' ένα συνομήλικό του απ' τη Δοβίστα, το Χρόνη του Κύρκου, ο οποίος απ' την αρχή του ξεσηκωμού της Χαλκιδικής ήταν στο πλευρό του. Τον είχε βοηθήσει μ' αυταπάρνηση για να μεταφέρει τις κάσες με τα όπλα και τα βαρέλια με το μπαρούτι, απ' το σπίτι του παπού του, στο χωριό, ως το Άγιον Όρος. Σ' αυτόν επίσης εμπιστεύθηκε το βαρύ δισάκι με τα γρόσια και τα χρυσά φλουριά, που ο πατέρας του τα αποταμίευε κρυφά για τα έξοδα του αγώνα, όπως έκανε και με τα χρήματα που είχε στις τράπεζες της Κωνσταντινούπολης και τα διέθεσε για την αγορά πολεμοφοδίων.

Ο Δοβιστινός πολεμιστής ήταν ένα τολμηρό παλικάρι αλλά και

αδιόρθωτος χωρατατζής, μ' εκείνη την ιδιόρρυθμη φωνητική και γλωσσική τοπική διάλεκτο του χωριού του.

– Τί κάνεις εδώ βρε Χρόνη; Το πρόστο σου τό'φτιαξες σα μισό παραθύρι!... Το μυαλό σου όλο κάτι τέτοια σκαρφίζεται, του είπε ο Γιαννάκης χαμογελώντας και χτυπώντας τον φιλικά στην πλάτη.

– Χρειάζιτι αφέντη Τζώνη, για να προφυλαχτούμι απ' τσ' αραπάδισ... Του είδισ... Του είδισ... Μοιάζ' σα γαδουρνό σαμάρ' μι τα δυο κουτσάκια μπρουστά κι πίσου, απάντησε δείχνοντας τις δυο κάθετες ευθύγραμμες πέτρες που έστησε, στις άκρες της βασικής μεγάλης ορθογώνιας πλάκας, για να προστατέψει καλύτερα το μετερίζι του.

– Ε, μοιάζει... Μοιάζει... Είναι φανερό πως μοιάζει με σαμάρι, απάντησαν γελώντας και ο Γιαννάκης και ο Παναγής.

– Απου 'δω ίχι ρουμαντζάδα όταν ιψές βγήκι του φιγκάρ'... Τσίριζαν, μας πήραν τ' αφτιά τα **τσιρκούδια**³⁰, σα μιλίσ' πιρνούσαν απ' τα κιφάλια μας οι **κουλουφιατούδισ**³¹ και χουρουπηδούσαν στα χουρτάρια οι **σκουντουρίκισ**³²... Τι να σι πω αφέντη! Χαρά θιού! Ιδώ μες' τ' αυλάκ', στου ταμπούρι μ', ίμι σα βασιλιάς!...

Γέλασαν με την καρδιά τους. Ο Γιαννάκης ξαναγύρισε στην αγριοσυκιά και κάθισε και πάλι στη μεγάλη πέτρα. Ένα από τα παλικάρια του είχε ετοιμάσει μια κούπα με ζεστό ρόφημα κι έφερε πάνω σε μια στιλπνή μικρή πλάκα από σιδερόπετρα, λίγο τυρί κι ένα παξιμάδι.

– Καπετάν Τζώνη, σού 'κανα ένα τσάι... Να και λίγο ψωμοτύρι, του είπε συνεσταλμένα.

– Πού βρήκες μωρέ Λευτέρη τσάι 'δω πέρα; Έχουμε φτιάξει και μαγέρικο στα ταμπούρια; τον ρώτησε με διάθεση ν' αστείευτεί.

– Α, πού να βρεθεί τσάι! Μάζεψα κάτι αγριολούλουδα, λίγο θυμάρι, μισή χούφτα μέντα που ξεφύτρωσε μαγιάτικα κι έκανα για τα παιδιά ένα ζεστό, να μαλακώσει το λαρύγγι τους...

Ο Λευτέρης απομακρύνθηκε, την ώρα που ένας Μανιάτης σταθηκε δίπλα του, για να τον ενημερώσει πως έπρεπε να πάει αμέσως στα ταμπούρια του μεσαίου λόφου. Ήταν εντολή του Παπαφλέσσα προς όλους τους κακεταναίους. Ο Μανιάτης σταμάτησε για λίγο και κοίταξε επίμονα προς τα δυτικά, προς τον ορίζοντα...

– Οι σκυλαραπάδες, καπετάνιε, έφτασαν στο Σκάρμιγκα και θ' αρχίσουν να κατηφορίζουν προς τα πεδινά. Απόψε ή αύριο το πρωί, κατά πως φαίνεται, θ' αρχίσει το πανηγύρι, είτε κοιτάζοντας το Γιαννάκη Παπά.

– Τους περιμένουμε για να τους πούμε **χοζ γκελντινίζ**³³, απάντησε ο Γιαννάκης. Έπειτα σηκώθηκε, σκούπισε τα υγρά χείλη του και τις ψίχες του ψωμιού απ' το στόμα του και κοίταξε προς τη Δύση. Μερικοί τουρκοαιγύπτιοι στρατιώτες των προφυλακών, είχαν αρχίσει σιγά σιγά να ξεπροβάλλουν απ' τις αντικρινές πλαγιές. Ήταν φανερό πως σε λίγες ώρες, ίσως ως το πρωί της επόμενης μέρας, θ' άρχιζε η ανελέητη, η μέχρι θανάτου σύγκρουση. Μια απ' τις λίγες τιτανομαχίες ηρώων που έχει να μας δείξει η παγκόσμια ιστορία.

Οι μεγάλες αποφάσεις είχαν παρθεί απ' τον Παπαφλέσσα και τους καπεταναίους του. Όπως τότε που ο πατέρας του Γιαννάκη Παπά, **έφτασε**³⁴ στη Μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους, με το πλοίο του καπετάν **Αντώνη Βισβίζη**³⁵ και πλοίαρχο το Νικόλα Λυκιαρδόπουλο. Είχε πρώτα αποβιβασθεί σε κάποιον όρμο κοντά στο Βατοπέδι κι αφού συναντήθηκε, με μνημένα στη Φιλική Εταιρεία στελέχη των μοναστηριών, στη Μεγίστη Λαύρα και στη Μονή Ιβήρων, κατευθύνθηκε μετά στη Μονή Εσφιγμένου. Εκεί τον περίμενε αποθεωτική υποδοχή που οργάνωσε ο πιστός, ως το τέλος του αγώνα, καλόγερος και φίλος του Νικηφόρος ο Ιβηρίτης.

Εκεί, σ' αυτό το παραθαλάσσιο και μεγαλόπρεπο μοναστήρι, συνάντησε και πάλι ο Γιαννάκης το γονιό του ύστερα από **τρισήμισυ**³⁶, σχεδόν, χρόνια αναγκαστικού χωρισμού. Το καϊκι του καπετάν Αναστάση πλεύρισε στον **Ταρσανά**³⁷, αφού πρώτα οι ένοπλοι φύλακες της μονής βεβαιώθηκαν πως οι επισκέπτες, της σκοτεινής εκείνης νύχτας, δεν ήταν Τούρκοι.

Ήταν τότε αρχές του Απρίλη του 1821 !

Η συνάντηση

Η συνάντηση πατέρα και γιού ήταν συγκινητική. Είδε τον πατέρα του ταραγμένο, αναστατωμένο, να σκουπίζει, μετά τις αγκαλιές και τα φιλιά, βιαστικά κάποια δάκρυα που κύλησαν στα μάγουλά του. Όμως, γρήγορα βρήκε την αυτοκυριαρχία του και ρώτησε για τη γυναίκα του, για τα παιδιά του και για τους κινδύνους που θα διέτρεχαν αν οι Τούρκοι μάθαιναν τον ερχομό του κι άρχιζε σύντομα, όπως είχε αποφασιστεί, ο επαναστατικός αγώνας. Θεώρησε ευτυχές γεγονός πως, ο μισητός διώκτης του, ο Γιουσούφ Πασάς, είχε μετατεθεί στη Θεσσαλονίκη ως προσωρινός αντικαταστάτης του βαλή Χουσεΐν Πασά, ο οποίος είχε διαταχθεί από το σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ να εκστρατεύσει εναντίον του Αλή Τεπελενλή. Πολλοί υπέθεσαν πως ήταν μια δυσμενής μετάθεση, ένα ξεσπίτωμα, μετά το σάλο που ξέσπασε για τα υπέρογκα χρέη του και το σουλτανικό φερμάνι, που τον ανάγκαζε να καταβάλει το μισό οφειλόμενο **ποσό**³⁸.

– Πληροφορήθηκα παιδί μου, πως αυτός ο σκύλος έγινε ανήμερο θηρίο, όταν ήρθε στα Σέρρας το φερμάνι... Όσπου να γυρίσει πίσω ο κανονικός διοικητής, οι Θεσσαλονικιώτες θα φτύσουν αίμα στα χέρια αυτού του αιμοβόρου, είπε ο πατέρας του.

– Ευτυχώς τώρα στην πόλη μας είναι διοικητής ο θεός του, ο Αμπντουλάχ Αγάς... Είναι πιο λογικός και συνετός... Μένει στο κονάκι του πασά με το Μουστάμπεη, το γιό του Γιουσούφ.

– Μην έχεις εμπιστοσύνη σε Τούρκο παιδί μου... Αυτοί μας βλέπουν σαν κατώτερα όντα... Μας βλέπουν σαν ένα ξεφτιλισμένο έθνος, που πρέπει να περιφρονούν και να ταπεινώνουν... Τους έζησα και στην Κωνσταντινούπολη... Μίλησα εκεί και με διαβασμένους και μορφωμένους τουρκαλάδες... Όλοι τους πιστεύουν πως ο Αλλάχ τους έδωσε με το σπαθί την αυτοκρατορία των Παλαιολόγων και πως θα την κρατήσουν αιώνια με το **σπαθί**³⁹.

Έπειτα στράφηκε στους άλλους συγκεντρωμένους, που κοίταζαν αμίλητοι και κάπως συγκινημένοι τη συνάντηση και τη συζήτηση πατέρα και γιού και συμπλήρωσε.

– Θα πρέπει το γένος ν' αποτινάξει αυτή την τυραννία... Θα

πρέπει να λευτερωθούμε και να φτιάξουμε μια νέα πατρίδα, αντάξια μ' αυτή που είχαν οι πρόγονοί μας... Τώρα, ας αρχίσουμε τη δουλειά... Οι ώρες είναι κρίσιμες αλλά και πολύτιμες...

Είχε για καλά ξημερώσει. Εκεί στο αρχονταρίκι, στη μεγάλη σάλα, είχαν στρώσει τραπέζια κι ετοιμάζαν τα μανιφέστα και τα σχέδια για τους τρόπους που έπρεπε να δράσουν. Υπήρχαν αντιπρόσωποι απ' όλα τα μοναστήρια του Άθω, που ήρθαν κρυφά στη μονή Εσφιγμένου, χωρίς να τους αντιληφθεί ο **μποσταντζής**⁴⁰ Χασεκί Χαλίλ Μπέης, ο οποίος είχε την έδρα του στις Καρυές.

Στις πρώτες κι όλας μέρες είχε συσταθεί μια επαναστατική επιτροπή, η οποία θα έπρεπε να έρθει σ' επαφή με τους πρόκριτους και τους οπλαρχηγούς της Χαλκιδικής, για να προετοιμάσουν την εξέγερση και να ορίσουν τη μέρα της επίσημης έναρξης του επαναστατικού αγώνα. Έστειλαν επιστολές στους Ψαριανούς, στους Υδραίους, στους Σπετσιώτες και στους πρόκριτους άλλων νησιών του Αιγαίου και ζητούσαν ναυτική υποστήριξη, για να επιτύχουν το βασικό τους στόχο που ήταν η κατάληψη της Θεσσαλονίκης.

Δούλευαν όλοι τους νυχθημερόν. Ο Γιαννάκης, λίγες φορές είχε την ευκαιρία να ξαναβρεθεί και να μιλήσει με άνεση, για πολλή ώρα, με τον πατέρα του. Κάποια στιγμή που βρέθηκαν μόνοι, μίλησαν και για τα δικά τους οικογενειακά προβλήματα.

– Πατέρα, αν αρχίσει η επανάσταση, η μάνα μου με τα παιδιά θα βρεθούν σε δύσκολη θέση... Μήπως πρέπει να τους φέρουμε 'δω, στο Αγιονόρος, για να μην κινδυνέψουν;

– Γιαννάκη, παιδί μου, οι Τούρκοι άρχισαν να ψυλλιάζονται πως κάτι ετοιμάζουμε κι έχουν ενισχύσει τις φρουρές τους σε όλη την Ανατολική Μακεδονία... Το σκέφτηκα κι εγώ, αλλά μια τέτοια ενέργειά μας θα έθετε σε κίνδυνο την οικογένειά μας... Φαντάζεσαι τη μάνα σου, με τη βοήθεια του Θανασάκη, να οδηγήσει **έξι**⁴¹ παιδιά ως εδώ, περπατώντας μόνο τις νύχτες και με το φόβο να αποφύγουν τις τούρκικες ομάδες επαγρύπνησης που δημιουργήθηκαν στα τουρκοχώρια; Σκέφτομαι να ενεργήσω διαφορετικά... Η μετακίνηση θα πρέπει να γίνει με προσοχή και με ασφάλεια...

– Πώς; Με ποιό τρόπο;

– Αύριο μεθαύριο θα στείλω μήνυμα στο Συμβούλιο της Αρχής των Σερρών, για την ταυτόχρονη έναρξη της επανάστασης σ’ όλη τη Μακεδονία... Τέτοια μηνύματα έχουν τώρα στα χέρια τους οι πρόκριτοι και οπλαρχηγοί της Δυτικής Μακεδονίας και του Ολύμπου... Θα στείλουμε έναν δικό μας άνθρωπο, το **Δημήτρη Οικονόμου**⁴² ή κάποιον άλλο, που να ξέρει τα κατατόπια σ’ όλο το νομό Σερρών... Πριν αρχίσουν οι συγκρούσεις, μια έμπειρη ένοπλη ομάδα θα οδηγήσει τη μάνα σου με τα παιδιά ως την Εικοσιφοί-νισσα... Αν δούμε πως υπάρχει κι εκεί κάποιος κίνδυνος, θα τους φέρουμε όλους εδώ ή θα τους στείλουμε προσωρινά σε κάποιο νησί, ώσπου να λευτερώσουμε τη Θεσσαλονίκη... Κι’ αν ο θεός μας βοηθήσει όλη τη Μακεδονία...

Μιλούσε με πάθος. Είχε εκείνη την έμφυτη ικανότητα να πείθει με την ευγλωπτία του αυτούς που τον άκουγαν, γιατί έβλεπαν μέσα στα μάτια του την πίστη και την ελπίδα πως στο τέλος η επανάσταση θα επικρατούσε. Είπε στο γιό του πως η Κεντρική Αρχή, η **Τριμελής**⁴³ Εφορία της Κωνσταντινούπολης, είχε σχεδιάσει το συντονισμό όλων των εξεγέρσεων, σε συνεννόηση με τον Αρχηγό, τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Τον ίδιο, τον είχαν ορίσει πολιτικό επίτροπο για την οργάνωση της διοίκησης στις περιοχές που θα επαναστατούσαν και θα φρόντιζε για την αγορά και προώθηση των πολεμοφοδίων στους μακεδόνες οπλαρχηγούς. Ο **Γιάννης Φαρμάκης**⁴⁴, ένας αγωνιστής που πολέμησε ενταγμένος σε μαχητικές ομάδες αρματολών κι ήταν γνωστός για την τόλμη και το πάθος του για την εξέγερση των Ελλήνων, θ’ αναλάμβανε τη στρατιωτική διοίκηση των επιχειρήσεων και θα καθόριζε τις αρμοδιότητες στους μακεδόνες οπλαρχηγούς.

– Πού είναι ο Φαρμάκης; Γιατί δεν ήρθε ακόμα; ρώτησε ο Γιαννάκης.

– Έχω ακούσει πως ο αρχηγός μας, ο πρίγκηπας Υψηλάντης, έχει περάσει τον Προύθο και βρίσκεται τώρα στις Ηγεμονίες, στη Μολδοβλαχία... Φαίνεται πως ο Φαρμάκης αντιμετώπισε κάποιες δυσκολίες και δεν μπόρεσε να φτάσει έγκαιρα στην Κωνσταντινούπολη, για να φύγουμε μαζί... Όμως τον περιμένω... Θα ’ρθει, για να ξεκινήσουμε οι δυο μας μια νικηφόρα επανάσταση, έναν

γενικό ξεσηκωμό στη Μακεδονία... Οι ταξιδιώτες που μας έρχονται από τις Ηγεμονίες λένε πως, ο Υψηλάντης βαδίζει προς το Ιάσιο, έχοντας στο πλευρό του το ρώσο στρατηγό **Ορλώφ**⁴⁵... Ο Διαμαντής στον Όλυμπο έπιασε τα όπλα... Στις Σέρρες, ο Δεσπότης μας περιμένει το σύνθημα... Έχω πίστη στο θεό κι ελπίδα για το γένος μας... Θα δράσουμε... Φρόντισε να βρεις το Δημήτρη ή κάποιον άλλο για να τον στείλουμε στα Σέρρες...

Τώρα, ύστερα από τέσσερα χρόνια, ο Γιαννάκης έβλεπε πιο καθαρά και με κατασταλαγμένες τις απόψεις του, τα πραγματικά αίτια της κατάρρευσης του μετώπου στη Χαλκιδική. Τώρα γνώριζε τις πραγματικές αιτίες της ήττας. Επικρατούσε, τότε, ένας ξέφρενος ενθουσιασμός για την επιτυχία του αγώνα, που όλοι τους, κι αυτός ο ίδιος, κι ο πατέρας του, κι οι χιλιάδες μαχητές, λαϊκοί και ιερωμένοι, πίστεψαν σε μια εύκολη νίκη χωρίς να υπολογίζουν τα απρόβλεπτα εμπόδια, τις αναποδιές, τις πολιτικές και διπλωματικές ίντριγκες των ευρωπαϊκών κρατών, αλλά προπαντός το μικρόβιο της εθνικής διχόνοιας, που θα αποδιοργάνωνε την ορμή και τον επαναστατικό ενθουσιασμό των αγωνιστών.

Όλα ήρθαν ανάποδα.

Η επανάσταση ξεκίνησε, χωρίς προηγούμενη απόφαση του πατέρα του, από ένα τυχαίο γεγονός στον Πολύγυρο, πριν σταλεί από την Κεντρική Αρχή ο στρατιωτικός ηγέτης στη θέση του Φαρμάκη, για ν' αναλάβει την αρχηγία των στρατιωτικών μονάδων. Αυτές οι μονάδες δεν είχαν ακόμα συγκροτηθεί και οργανωθεί σε τακτικά μάχιμα τμήματα, με βαθμοφόρους και κανονική ιεραρχία. Η λειτουργία που έγινε στο Πρωτάτο των Καρυών του Αγίου Όρους, για την επίσημη έναρξη του επαναστατικού αγώνα, ήταν μια πράξη που επιβλήθηκε από γεγονότα, τα οποία προκάλεσε η ένταση κι ο ενθουσιασμός του απλού λαού. Οι αρχηγοί των μάχιμων μονάδων ήταν συνήθως προεστοί κι έμποροι των επαναστατημένων χωριών, χωρίς στρατιωτική εκπαίδευση και πείρα. Διοικούσαν ένα ανοργάνωτο ασκέρι, με πίστη, με τόλμη, με ηρωισμό, μ' ενθουσιασμό, αλλά χωρίς την εμπειρία των οπλαρχηγών, των κλεφτών και **αρματολών**⁴⁶ της Δυτικής Μακεδονίας, της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου. Οι μάχες που ακολούθησαν

ανέδειξαν, σε λίγες εβδομάδες, κάποιους άξιους αρχηγούς των μάχιμων μονάδων, όπως τον καπετάν Χάψα, αλλά οι περισσότεροι με την αμορφωσιά και την απροσμέτρητη αλαζονεία τους, επιδίωξαν απ' την αρχή ν' αυτονομηθούν και να γίνουν αρχηγοί κι αφεντικά. Ο πατέρας του βρέθηκε **μόνος**⁴⁷ κι εγκαταλειμμένος από τους καινούργιους αρχηγούς, που εκτόπισαν αυτούς που όρισε η Φιλική Εταιρεία στη Νότια Ελλάδα, για να διεξαγάγει έναν πόλεμο χωρίς νέο στρατηγικό σχέδιο.

Ένα άλλο γεγονός που επέδρασε αρνητικά στην ψυχολογία των μαχητών, ήταν η συστηματική διάδοση φημών, από ευφάνταστους συνήθως ναυτικούς, οι οποίοι σε μια απλή είδηση πρόσθεταν δικές τους επινοήσεις και φανταστικές ιστορίες, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εσφαλμένες εντυπώσεις και ψεύτικες ελπίδες.

Ο Γιαννάκης θυμήθηκε τη συγκίνηση τη δικιά του και του πατέρα του, όταν ένας καλόγερος έφερε μια αναπάντεχη είδηση. Όλους τους διαπέρασαν ρίγη ενθουσιασμού και παραληρήματα χαράς. Ο μούτσος ενός καϊκιού, που με ρωσική σημαία πέρασε τον τουρκικό έλεγχο στα στενά του Βοσπόρου, τους διηγήθηκε τη φανταστική ιστορία της προέλασης του πρίγκιπα Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Βουκουρέστι και τις ετοιμασίες του για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Ο πατέρας του άρχισε να κλαίει από συγκίνηση. Επιτέλους, τα όνειρα, οι ελπίδες του γένους εκπληρώνονταν. Η πρωτεύουσα του Βυζαντίου, η πόλη όπου έπεσε ηρωικά ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, θα γινόταν και πάλι η βασιλεύουσα πόλη του Ελληνισμού. Στην Αγία Σοφία θα ακούγονταν και πάλι ψαλμωδίες και Χριστιανικοί Ύμνοι.

Τις ίδιες ώρες χαράς κι ενθουσιασμού στα στρατόπεδα των μακεδόνων μαχητών, οι ελληνικές επαναστατικές δυνάμεις στη Μολδοβλαχία είχαν υποστεί μια πραγματική πανωλεθρία στο Δραγατσάνι. Ο Ιερός Λόχος, με την αφρόκρεμα της ελληνικής νεολαίας απ' τη Ρωσία και τις Ηγεμονίες, είχε κυριολεκτικά αφανιστεί, μαζί με τον ελβετό οργανωτή και εκπαιδευτή των Ιερολοχιτών Ανρί Μπορντιέ και τον εκατόνταρχο Δημήτριο Σούτσο. Ο Γιωργάκης Ολύμπιος κι ο Γιάννης Φαρμάκης, δύο πραγματικά

λιοντάρια της επανάστασης, έδιναν μάχες επιβίωσης κατά την πορεία τους προς το ρωσικό τομέα της Βεσσαραβίας. Αγωνίζονταν απελπισμένα επί εβδομάδες, ώσπου εγκλωβίστηκαν στη μονή του **Σέκου**⁴⁸ κι έδωσαν μια μάχη, που άφησε άφωνους, για τον απaráμιλλο ηρωισμό των μαχητών, και τους Τούρκους αλλά και τον ανέντιμο πράκτορα του αυστριακού κράτους, τον Βολφ, που έπαιξε έναν επαισχυνο ρόλο στην παγίδευση του Φαρμάκη.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, μετά τη διάλυση του στρατού του, ξέφυγε στην Αυστρογγαρία. Η αυστριακή αστυνομία τον συνέλαβε, αλλά μη έχοντας τη δυνατότητα να τον παραδώσει στους Τούρκους, όπως έκανε με το Ρήγα Φεραίο κι εκατοντάδες άλλους Έλληνες, επειδή είχε ρωσικό διαβατήριο, τον φυλάκισε σε μπουντρούμι της Ουγγαρίας. Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ της Ρωσίας, πιεζόμενος από την κατάσταση που είχε τότε διαμορφωθεί στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή, αναγκάστηκε ν'αποκηρύξει τον πρώην στρατηγό και υπασπιστή του και να συμφωνήσει στην πρόταση του **Μέττερνιχ**⁴⁹ για την είσοδο τουρκικών στρατευμάτων στις ημιαυτόνομες Ηγεμονίες του Δούναβη, με σκοπό την καταστολή της εξέγερσης. Αυτή η αλλαγή της επίσημης ρωσικής πολιτικής, δεν έγινε γνωστή στους πρώτους μήνες της Επανάστασης, γιατί η συμπάρασταση του ρωσικού, όπως και του γαλλικού λαού, στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων ήταν εντυπωσιακή. Άλλωστε, το φιλελληνικό κίνημα είχε αρχίσει να γιγαντώνεται σ' όλη τη Δυτική Ευρώπη και εκατοντάδες ευρωπαίοι αγωνιστές άρχισαν να κατευθύνονται προς την Ελλάδα. Δεν ήταν μισθοφόροι. Σχεδόν όλοι τους, ήταν ιδεολόγοι, με μεγάλη μόρφωση, επηρεασμένοι από τις διακηρύξεις της γαλλικής επανάστασης για ελευθερία, ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη. Ανάμεσά τους υπήρχαν βαρώνοι, κόμητες, λόρδοι, ποιητές, ζωγράφοι, συγγραφείς κι άλλοι διανοούμενοι και μέλη φιλελληνικών συλλόγων της Ευρώπης.

Αυτές τις αλλαγές στην πολιτική των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών, δεν τις γνώριζε τότε ούτε ο Γιαννάκης, αλλά και ούτε ο πατέρας του, ο οποίος είχε λάβει την εντολή ν' αποτελέσει το ένα από τα δυο βασικά, μαζί με τον Φαρμάκη, στελέχη του επαναστατικού αγώνα στη Μακεδονία.

Τα σχέδια του Αλέξανδρου Υψηλάντη είχαν ανατραπεί, από τη διφορούμενη επίσημη ρωσική πολιτική στο θέμα της εξέγερσης των βαλκανικών κρατών. Είχε περάσει τα ρωσοτουρκικά σύνορα στον ποταμό Προύθο, κοντά στο χωριό Σκουλένι, το Φεβρουάριο του 1821, φορώντας τη στολή του ρώσου στρατηγού κι οργάνωσε έναν καλά εκπαιδευμένο τακτικό στρατό, παρά την αντίθετη γνώμη του **Γιωργάκη Ολυμπίου**⁵⁰, που προτιμούσε έναν πόλεμο ατάκτων, ο οποίος θα έφθιρε αποτελεσματικά τις δυνάμεις του εχθρού.

Οι Ρώσοι είχαν ενθαρρύνει στην αρχή τον Υψηλάντη να ενεργήσει κατ' αυτόν τον τρόπο, διευκολύνοντας τους εράνους και τη στρατολόγηση αγωνιστών σ' όλη τη Ρωσία. Όμως, όταν η προεπαναστατική δραστηριότητα των Ελλήνων, έδειξε πως υπήρχε η δυνατότητα να επέλθει πλήρης ανατροπή του πολιτικού σκηνικού στα Βαλκάνια, με την ήττα και την πλήρη αποχώρηση των Τούρκων απ' τον ευρωπαϊκό χώρο, μετέβαλαν τη φιλοεπαναστατική στάση τους. Αποκήρυξαν και απέταξαν απ' τις τάξεις του ρωσικού στρατού τον Υψηλάντη και προσαρμόστηκαν στις απαιτήσεις της πολιτικής Μέττερνιχ και στις αποφάσεις του συνεδρίου του Λάιμπαχ.

Ο Γιαννάκης Παπάς, μετά από τέσσερα χρόνια και τις εμπειρίες του στην Νότια Ελλάδα, είχε κατανοήσει το καταστροφικό μέγεθος της αποτυχίας του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την επίδρασή του στην όλη εξέλιξη του επαναστατικού αγώνα της Χαλκιδικής. Είχε συναντήσει στην Τριπολιτσά έναν αγωνιστή, που ανήκε στην ομάδα του Γιωργάκη Ολύμπιου και συμμετείχε στη διάσωση των ελάχιστων υπολειμμάτων του Ιερού Λόχου, στο Δραγατσάνι. Απ' αυτόν πληροφορήθηκε για μια καταστροφή που προήλθε, από την έλλειψη πειθαρχίας ενός ανόητου **μικροοπληρχηγού**⁵¹. Κι ο ίδιος είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει τέτοιες αποκοτιές κάποιων, χωρίς πείρα, μικροκαπεταναίων στην Κασσάνδρα και στο Άγιον Όρος.

Ίσως αυτή η καταστροφική αποτυχία του αγώνα στη Μολδοβλαχία, να είχε λιγότερο δυσμενείς επιπτώσεις στην εξέλιξη της επανάστασης στη Μακεδονία, αν δεν ξεκινούσε, απ' τις πρώτες κι' όλες

μέρες της εξέγερσης, η εγκληματική εμφύλια διαμάχη στην Ύδρα και στην Πελοπόννησο. Αυτή η σύγκρουση δεν ήταν μια απλή κομματική σύγκρουση. Ήταν ένας πόλεμος μεταξύ θανάσιμων εχθρών, χωρίς οίκτο κι έλεος. Όμοιος, σαν αυτόν που θα μπορούσε να γίνει μ' αλλόθρησκους. Το ίδιο σκληρός κι αμείλικτος σαν νά'ταν αντίπαλοι Έλληνες και Τούρκοι.

Σ' αυτή τη διαμάχη εξουδετερώθηκαν ή αποδυναμώθηκαν όλοι οι γνωστοί και φίλοι του μακεδόνα ήρωα, που διορίστηκαν τοπικοί αρχηγοί απ' τη Γενική Εφορία στα νησιά και στο Μοριά και υποβαθμίστηκε, σκόπιμα, το κύρος του και η πειθαρχία στις τάξεις των μαχητών της Κασσάνδρας και του Αγίου Όρους.

Είχε την ευκαιρία, ο γιός του Εμμανουήλ Παπά, να μιλήσει μ' ανθρώπους που **γνώριζαν**⁵² τον πατέρα του και παρακολούθησαν, από πολύ κοντά την εξέλιξη κάποιων γεγονότων, με βαρύνουσα επίδραση στη διαμόρφωση των επαναστατικών γεγονότων ή στην απλή παρατήρηση και καταγραφή τους. Έτσι, ήξερε τώρα τις αιτίες που ο αγώνας της Χαλκιδικής οδηγήθηκε στην αποτυχία, παρά τη γενναιότητα των μακεδόνων μαχητών και των μοναχών, που θυσιάστηκαν πολεμώντας δίπλα στον πατέρα του, και παρά τις εκατόμβες των θυμάτων του άμαχου πληθυσμού και στη Χαλκιδική αλλά και στη Θεσσαλονίκη.

Ωρες αγωνίας και αναμονής

Ο Γιαννάκης Παπάς γνώριζε καλά πως, ο πατέρας του ήθελε να καθυστερήσει, όσο το δυνατόν περισσότερο, την επίσημη κήρυξη του επαναστατικού αγώνα στη Μακεδονία. Περίμενε την άφιξη του Γιάννη Φαρμάκη, αλλά αργότερα είχε απελπιστεί πως θα μπορούσαν να εφαρμοστούν οι αρχικοί σχεδιασμοί του Υψηλάντη. Είχε μάθει πως, ο Γιωργάκης Ολύμπιος ήθελε κοντά του το Φαρμάκη, γιατί όπως είπε στον αρχηγό, θά 'πρεπε να υπάρχει ένας δεύτερος εμπειροπόλεμος οπλαρχηγός για να διευθύνει τις επιχειρήσεις στις

Ηγεμονίες, αν κατά τις μάχες σκοτωνόταν ο ίδιος.

Ο πατέρας του είχε, τώρα, την κρυφή ελπίδα πως ο Υψηλάντης θα' στέλνε κάποιον άλλον στη θέση του Φαρμάκη. Όμως, μετά την έναρξη των εχθροπραξιών στη Βλαχία, στις περιοχές του Ιασίου και του Βουκουρεστίου, δεν υπήρχε καμία επαφή με την επαναστατική αρχή και τα γεγονότα άρχισαν να εξελίσσονται, ανεξέλεγκτα, από τυχαία περιστατικά και τον ενθουσιασμό του λαού. Οι Χαλκιδικιώτες, οι οποίοι είχαν πληροφορηθεί την άφιξη του Εμμανουήλ Παπά και τις προετοιμασίες της εξέγερσης, φανερά πλέον, ξεσηκώνονταν για να δημιουργήσουν ένοπλες επαναστατικές ομάδες.

Τα χωριά έστελναν αντιπροσώπους στο Άγιον Όρος, για να δηλώσουν την ετοιμότητά τους ν' αγωνιστούν. Κάποιοι πρόκριτοι, ιεροδάσκαλοι ή διακεκριμένοι πολίτες, αναγνωρίζονταν ως τοπικοί ηγέτες ένοπλων ομάδων, χωρίς να έχουν την παραμικρότερη εμπειρία ανταρτοπολέμου. Μερικοί απ' αυτούς αναδείχτηκαν άξιοι και τολμηροί μικροκαπεταναίοι, ενώ οι περισσότεροι, άσχετοι, αρκέστηκαν σε μεγαλοστομίες, σε ανεφάρμοστες προτάσεις ή επικρίσεις που υποβίβαζαν τον ενθουσιασμό και το ηθικό των μαχητών.

Στις Σέρρες, είχαν σταλεί αγγελιοφόροι για να προετοιμάσουν το κίνημα και για να γίνει η εξέγερση αμέσως, μετά την επίσημη κήρυξη του επαναστατικού αγώνα στο Άγιον Όρος. Είχαν δοθεί επίσης οδηγίες για την οικογένεια του Παπά στην πόλη και για τους στενούς του συγγενείς στη Δοβίστα, ώστε να προστατευθούν από τουρκικές αντεκδικήσεις όταν θα διαπίστωναν με βεβαιότητα πως, αρχηγός της επανάστασης στη Μακεδονία θα ήταν ο πατέρας του Γιαννάκη. Τα γεγονότα όμως τους πρόλαβαν. Όλα έγιναν τόσο γρήγορα, μετά τις γιορτές του Πάσχα, που ήταν αδύνατο να εφαρμοστούν όσα είχαν με επιμέλεια σχεδιαστεί. Οι επαναστατικές κινήσεις αποκαλύφθηκαν στους Τούρκους, πριν οριστεί κάποιος αντικαταστάτης του Φαρμάκη και πριν προλάβουν να απομακρυνθούν απ' τις Σέρρες η μάνα του και τα μικρότερα αδέρφια του.

Ο Μουστάμπεης και ο Αμπντουλάχ Αγάς, όπως και ο Γιουσούφ Μπέης στη Θεσσαλονίκη, είχαν πληροφορηθεί πως οι Έλληνες είχαν επαναστατήσει στο Μοριά, αλλά και για τον απαγχονισμό του

πατριάρχη⁵³ στην Κωνσταντινούπολη και τις σφαγές και εμπρησμούς σπιτιών και καταστημάτων των Ελλήνων. Είχαν αρχίσει, επίσης, να φτάνουν στα μέσα του Απρίλη και τα μαντάτα για την εξέγερση των Ελλήνων κι άλλων βαλκάνιων οπλαρχηγών, στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες.

Οι τούρκοι αξιωματούχοι στις Σέρρες, είχαν εντείνει τα μέτρα περιφρούρησης. Υπήρχε μια σιωπηρή ατμόσφαιρα φόβου και καχυποψίας μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Άρχισαν ν' ακούγονται και ψίθυροι, ανάμεσα στους τούρκικους πληθυσμούς της πόλης και των χωριών του νομού Σερρών, πως είχε φτάσει στην περιοχή, κάπου εκεί στο Στρυμόνα και ίσως και πιο κάτω προς τα παράλια, ο Μανωλάκης Παπάς κι ετοιμάζε στρατό για γιουρούσι στις Σέρρες. Η εχθρική ατμόσφαιρα, όπως είχε διαμορφωθεί απ' τις αρχές του Απρίλη, έμοιαζε με τεντωμένη κλωστή έτοιμη να σπάσει στο πιο απαλό άγγιγμα.

Η κλωστή αυτή κόπηκε από ένα απρόβλεπτο περιστατικό στο Στρυμονικό Κόλπο, στις αρχές του Μάη, στο λιμάνι του Τσάγεζι. Υδρέικα πλοία χτύπησαν και βύθισαν μια τουρκική κορβέτα και συνέλαβαν τον Τούρκο τελώνη. Η είδηση έφτασε στις Σέρρες την επόμενη μέρα. Οι Τούρκοι ξεχύθηκαν στους δρόμους κι άρχισαν να βιαιοπραγούν και να φυλακίζουν, σε χάνια κι εκκλησίες, όποιον έβρισκαν μπροστά τους. Πραγματοποίησαν συλλήψεις προκρίτων κι ευυτόληπτων Σερραίων, ενώ ο ίδιος ο Αμπντουλάχ Αγάς, με τάγμα τουρκικού στρατού, περικύκλωσε τους Αγίους Θεοδώρους, τη Μητρόπολη των Σερρών και φυλάκισε εκεί το μητροπολίτη Χρύσανθο μαζί μ' άλλους γνωστούς Σερραίους, αρκετοί απ' τους οποίους ήταν μνημένοι και προετοιμασμένοι για επαναστατική δράση. Ο τρόμος απλώθηκε στην πόλη όταν μαθεύτηκε πως δολοφονήθηκαν ένας φούρναρης στην περιοχή του Ιρί Τσινάρ και δυο κοριτσάκια, στη βρύση, δίπλα στο σπίτι του Σταμούλη. Ένας χρυσοχόος, ο Κούσης, μόλις γλίτωσε με μια μαχαιριά στο χέρι.

Κάποιοι, στη Δοβίστα και στα γύρω χωριά, ήταν έτοιμοι να ξεσηκωθούν, όταν συνέλαβαν και βασάνισαν τ' **αδέρφια**⁵⁴ του Παπά. Ακόμα και μέσα αλλά κι έξω από την πόλη, υπήρχαν κάποιοι που ήταν έτοιμοι ν' αρχίσουν το ντουφεκίδι. Ο γερο

Κασομούλης με τους δυο γιους του κι αρκετούς κυνηγημένους Σερραίους, Δυτικομακεδόνες φυγόδικους και Πελοποννήσιους εμπορευόμενους, τους οποίους οι Τούρκοι αναζητούσαν μ' εκδικητική μανία, από τότε που ήρθαν τα νέα της ύψωσης της επαναστατικής σημαίας στην Καλαμάτα και στα Καλάβρυτα, είχαν ταμπουρωθεί κρυφά στο μοναστήρι της Ηλιόκαλης. Ο μητροπολίτης, ο διορισμένος αρχηγός απ' την «Αρχή» και μνημένος στη Φιλική Εταιρεία, εγκλωβισμένος στην εκκλησία, κατόρθωσε να σταματήσει οποιαδήποτε επαναστατική δράση, περισσότερο με τη σιωπή και τη μελετημένη αδράνειά του, παρά με την αδύνατη, εκείνες τις κρίσιμες ώρες, ενημέρωση των μνημένων στελεχών που δεν είχαν συλληφθεί. Πάντως και φυλακισμένος, κατόρθωσε ν' αποσοβήσει μια μεγαλύτερη σφαγή. Ο παπα Σακελλάριος, της ενορίας του Αγίου Νικολάου, είχε πληροφορηθεί από έναν τούρκο γείτονά του, τον Μεχμέτ Μπέη, ότι ο τουρκικός στρατός και ο όχλος προετοίμαζαν μεγάλη σφαγή στην πόλη. Ενημέρωσε γρήγορα το μητροπολίτη κι αυτός, παρ' ότι επιτηρούμενος, έκανε διαβήματα προς τον Αμπντουλάχ Αγά. Ίσως ο Τούρκος διοικητής, επειδή δεν είχε για τις προετοιμαζόμενες σφαγές επίσημη σουλτανική διαταγή, δεδομένου ότι δεν υπήρξε επαναστατική εξέγερση την οποία θα είχε την υποχρέωση να καταστείλει με οποιαδήποτε μέτρα, φοβήθηκε να επιτρέψει μια τέτοια ενέργεια. Έδωσε τότε εντολή στο διοικητή της τουρκικής χωροφυλακής, να σπεύσει έφιππος στην οθωμανική συνοικία των Σερρών και να προειδοποιήσει τον φανατισμένο όχλο πως, όποιοι έβγαιναν οπλισμένοι απ' τα σπίτια τους, θα συλλαμβάνονταν και θα απαγχονίζονταν.

Το αρχοντικό, όμως, του Εμμανουήλ Παπά, απέναντι απ' τη Μητρόπολη, είχε λεηλατηθεί και πυρποληθεί. Αναζήτησαν τους τρεις γιους του, που βρίσκονταν στην πόλη. Και οι τρεις είχαν απομακρυνθεί έγκαιρα. Ο Θανασάκης είχε κρυφτεί από φίλους στο γνωστό κρυψώνα, ενώ ο Γιωργάκης και ο Μιχαήλος φυγαδεύτηκαν στη Δοβίστα, όπου δεν υπήρχε, σε μόνιμη βάση, ούτε τουρκική χωροφυλακή ούτε και στρατός. Θά'πρεπε ν' αποδράσουν, όταν θά'βρισκαν ευκαιρία για τη Βιέννη, όπου βρίσκονταν τ' άλλα δυο αδέρφια τους. Ήταν βέβαιο πως, αν τους ανακάλυπταν οι Τούρκοι,

λόγω της ηλικίας τους, δεν θα μπορούσαν ν' αποφύγουν την χωρίς καμιά καθυστέρηση εκτέλεση της θανατικής ποινής.

Τη **Φαίδρα**⁵⁵, με τις δύο κόρες και τα δύο μικρότερα αγόρια, οι Τούρκοι τους φυλάκισαν, με πρόθεση να τους καταδικάσουν σε θάνατο ή να τους κρατήσουν σε ομηρεία, αν μελλοντικά χρειαζόταν να γίνει ανταλλαγή επώνυμων αιχμαλώτων, όπως συνηθιζόταν και εφαρμοζόταν τακτικά στην πράξη. Πάντως, σημαντικό ρόλο στη μετατροπή της ποινής έπαιξαν και τα ανυπολόγιστης αξίας κοσμήματα και φλουριά της Φαίδρας, τα οποία ο μητροπολίτης Χρύσανθος χρησιμοποίησε για απλόχερες δωροδοκίες τούρκων αξιωματούχων. Ως εκείνη τη στιγμή, παρά τον αναβρασμό και την αδημονία του ελληνικού πληθυσμού, για επιτάχυνση της εξέγερσης στη Μακεδονία, ο Εμμανουήλ Παπάς προσπαθούσε να την καθυστερήσει, γιατί γνώριζε πως οι οργανωτικές εργασίες δεν είχαν ολοκληρωθεί και στο επίπεδο της πολιτικής διοίκησης αλλά και στη συγκρότηση πειθαρχημένων ομάδων αγωνιστών, με αξιόμαχους κι εμπειροπόλεμους αρχηγούς. Για την πολιτική διοίκηση, όπως αυτή του είχε ανατεθεί από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, είχε και τη δυνατότητα και τα προσόντα να την οργανώσει και πριν και μετά την έναρξη του επαναστατικού αγώνα. Για τη στρατιωτική οργάνωση των επαναστατών γνώριζε πως, η Ανατολική Μακεδονία και η Χαλκιδική δεν είχαν οργανωμένα αρματολίκια, ώστε να υπάρχουν και αρχηγοί αλλά και πεπειραμένοι οπλοφόροι. Οι μόνοι μαχητές, εκείνη τη στιγμή, ήταν μερικές εκατοντάδες μοναχοί και κάποιοι φυγόδικοι απ' τα χωριά, πολλοί απ' τους οποίους δεν είχαν πιάσει ποτέ στα χέρια τους ούτε όπλο ούτε γιαταγάνι. Παρά τον ηρωισμό και την αυτοθυσία που επέδειξαν όλοι αυτοί, μερικές βδομάδες αργότερα όταν, βγαίνοντας απ' τον Άγιον Όρος, έτρεψαν σε φυγή πολυάριθμο και καλά οργανωμένο τουρκικό στρατό, δεν θα μπορούσε και ο πιο καλόπιστος παρατηρητής να ισχυριστεί πως, αποτελούσαν συγκροτημένο και πειθαρχημένο στρατιωτικό σώμα, με οργάνωση και δομή προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις ενός πολέμου. Δεν είχαν καμία σχέση με τον επαναστατικό στρατό που είχε ονειρευτεί ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, με τις ομοίochρωμες στολές, με τα ψηλά

στρατιωτικά καπέλα με γείσο, με κονκάρδες, εμβλήματα και σημαίες, αλλά και ιεραρχική τάξη με τους συνηθισμένους στρατιωτικούς βαθμούς των αρχηγών των μονάδων, όπως εκείνος γνώριζε ως πρίγκιπας και στρατηγός του ρωσικού στρατού. Το άτακτο αυτό ασκέρι, όπως αυξήθηκε από τους μαχητές των επαναστατημένων χωριών της Κασσάνδρας, της υπόλοιπης Χαλκιδικής και από τα παλικάρια που, κυνηγημένα απ' τους Τούρκους, έτρεξαν από τις Σέρρες και τη Δράμα, έπρεπε να οδηγηθεί από αρχηγούς με πείρα σε σώματα ατάκτων. Να γιατί ο Κοζανίτης και Σερραίος μαζί Γιάννης Φαρμάκης, με την πείρα του στ' αρματολίκια του Ολύμπου και της Καλαμαριάς, με τους αγώνες του εναντίον του Αλή Πασά, με τη συμμετοχή του σε μάχες στα Επτάνησα κι αλλού, δίπλα σε ρώσους στρατηγούς, θα ήταν πολύτιμος συναρχηγός, δίπλα στον Εμμανουήλ Παπά. Αυτός ο ίδιος θα μπορούσε να πεταχτεί απέναντι στον Όλυμπο και στη Δυτική Μακεδονία και να ξεσηκώσει, ταυτόχρονα, τους εμπειροπόλεμους αρματολούς, σαν το Διαμαντή Νικολάου, τον Καρατάσο ή το Ζαφειράκη. Ο Παπάς ήταν μόνος, χωρίς προηγούμενη οργάνωση του χώρου, όπου ήρθε για να δημιουργηθεί το επαναστατικό αρχηγείο, χωρίς ικανό στρατιωτικό επιτελείο συνεργατών, χωρίς επαρκή αποθέματα πολεμοφοδίων και χωρίς οργανωμένη ναυτική υποστήριξη από ένα συγκεκριμένο κέντρο της Νότιας Ελλάδας και κυρίως των νησιών. Την ώρα που αυτός προσπαθούσε να οργανωθεί στη μονή Εσφιγμένου και στις Καρυές, για την έναρξη του επαναστατικού αγώνα, στην Ύδρα, στις Σπέτσες και στην Πελοπόννησο, άρχιζε μια διαμάχη που αποδιοργάνωσε το μόνο ενιαίο επαναστατικό κέντρο, που θα μπορούσε να υπάρξει και να στηρίξει τον αγώνα στη Μακεδονία, μετά την καταστροφή των επαναστατών του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Δραγατσάνι. Η μη άφιξη του Φαρμάκη στο Άγιον Όρος και στα Μαντεμοχώρια, όπως είχε σχεδιαστεί, αλλά και ο εθνικός διχασμός που άρχισε στη Νότια Ελλάδα πριν ακόμα κηρυχθεί επίσημα η έναρξη του επαναστατικού αγώνα στην Αγία Λαύρα, είχαν προδικάσει και την τύχη του επαναστατικού κινήματος στη Χαλκιδική από τον Εμμανουήλ Παπά.

Τώρα ο Γιαννάκης, είχε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει

αυτούς τους συσχετισμούς και να οδηγηθεί σε τέτοια συμπεράσματα, γιατί τότε, τον Απρίλη του 1821, το μόνο που τον ενδιέφερε ήταν ν' αρχίσουν οι μάχες για να λευτερωθεί το γρηγορότερο η Μακεδονία και όλη η Ελλάδα. Αδημονούσε και δυσανασχετούσε που ο πατέρας του καθυστέρουσε την επίσημη κήρυξη, στο Πρωτάτο των Καρυών, του επαναστατικού αγώνα. Μια μέρα τον άκουσε να σιγοψιθυρίζει.

– Πότε επιτέλους θα φτάσει ο αντικαταστάτης του Φαρμάκη!... Πότε θα οργανώσουμε τους λόχους, τα τάγματα και θα ορίσουμε αρχηγούς και βαθμοφόρους!...

Ο ξεσηκωμός

Τα γεγονότα που ακολούθησαν, σαν ορμητικό ποτάμι που ξεκινά απ' το βουνό και παρασέρνει στο διάβα του, χωρίς να μπορεί να το σταματήσει κανείς, χώματα, πέτρες, ξύλα, κορμούς δέντρων κι ό,τι άλλο βρει στο δρόμο του, δεν άφησαν περιθώρια για άλλη αναμονή και την ελπίδα καλύτερης οργάνωσης του αγώνα.

Ο Γιουσούφ Μπέης, ο θανάσιμος εχθρός του Εμμανουήλ Παπά στις Σέρρες και τώρα αναπληρωτής του Πασά της Θεσσαλονίκης, με εντολές και από την Υψηλή Πύλη, θεώρησε σκόπιμο να ενισχύσει τις φρουρές στην περιοχή δικαιοδοσίας του. Είχε αρχίσει να υποπτεύεται πως προετοιμαζόταν και σύντομα θα εκδηλωνόταν κάποια επαναστατική κίνηση. Κάτι είχε ακούσει για το Άγιον Όρος, αλλά ο εκεί μπροστάντζής Χασεκί Χαλίλ Μπέης δεν του είχε στείλει κάποιο άσχημο μαντάτο. Ο Τούρκος αστυνομικός διοικητής αγνοούσε, τότε, τις κινήσεις του Εμμανουήλ Παπά στη μονή Εσφιγμένου. Με εντολή του Παπά, οι προϊστάμενοι των μονών έστειλαν κρυφά αντιπροσωπία στο Γιουσούφ Μπέη, που είχε φτάσει με σώμα ενόπλων μέχρι την περιοχή της Ιερισσού, για να τον βεβαιώσουν για την προσήλωσή τους στη νομιμότητα. Τα δώρα της αντιπροσωπίας των μοναχών ήταν άφθονα, όπως ήταν

και οι υποσχέσεις τους για σεβασμό και αφοσίωση στο σουλτάνο, ενώ ταυτόχρονα εξέφρασαν τις ευχαριστίες τους για τα προνόμια που τους χορήγησε ο Υψηλή Πύλη και κυρίως για την απαγόρευση εισόδου στρατευμάτων στο Όρος.

Ο πονηρός Γιουσούφ έδειξε ότι τους πίστεψε, αλλά τώρα ήξερε καλά πως κάτι προετοιμαζόταν πίσω απ' την πλάτη του. Αφού εγκατέστησε φρουρά στην Ιερισσό, έδωσε εντολή όλα τα σημαντικά χωριά της περιοχής να στείλουν σημαίνοντα πρόσωπα στη Θεσσαλονίκη, ως ομήρους. Οι κοινότητες όμως της Χαλκιδικής έστειλαν στη Θεσσαλονίκη ασήμαντα πρόσωπα, διότι οι πρόκριτοι των χωριών είχαν ενημερωθεί για την προετοιμαζόμενη επανάσταση και γνώριζαν τι φρικτό τέλος θα τους περίμενε, αν βρισκονταν στη φυλακή την ώρα της εξέγερσης.

Ο Γιουσούφ αγρίεψε. Οι ραγιάδες τόλμησαν να τον κοροϊδέψουν και να τον ταπεινώσουν. Ασυγκράτητος από οργή, διέταξε τον αποσπασματάρχη Χασάν Αγά, που βρισκόταν τα Χασικοχώρια, να προχωρήσει προς την πρωτεύουσα της Χαλκιδικής, τον Πολύγυρο και να τιμωρήσει τους ανυπάκουους ραγιάδες. Ο τούρκος αξιωματικός με τους άντρες του, έφτασε στον Πολύγυρο το βράδυ, στις δεκαέξι του Μάη, και αφού συνέλαβε τον πρόεδρο της Κοινότητας, τον Κύρκο Παπαγεωργάκη, τον εκτέλεσε χωρίς διαδικασίες και καθυστερήσεις.

Η εξέλιξη των γεγονότων ήταν ραγδαία. Οι κάτοικοι του Πολύγυρου εξοργίστηκαν και σκότωσαν τον τούρκο βοεβόδα της κοινότητας και δεκατέσσερις στρατιώτες από το τουρκικό απόσπασμα. Αργότερα, σε ενέδρα, σκότωσαν άλλους τούρκους στρατιώτες, που πήγαιναν στις παραλίες για να στήσουν φρουρές και διέλυσαν τα αποσπάσματα του Χασάν Αγά και του Τσιρίμπαση των Σερρών.

Στην Ιερισσό, το ενισχυμένο τουρκικό απόσπασμα άρχισε τις βιαιοπραγίες. Οι έντρομοι κάτοικοι και κυρίως τα γυναικόπαιδα αγνόησαν το άβατο και κατέφυγαν στο Άγιον Όρος. Όλοι τώρα γνώριζαν, Τούρκοι και Έλληνες, πως ο Εμμανουήλ Παπάς βρισκόταν στις μονές του Άθω και πως η επανάσταση είχε ξεκινήσει ανεπίσημα με τη δολοφονία του Παπαγεωργάκη και την εξέγερση

της επόμενης μέρας.

Ακολουθεί η εξέγερση της Κασσάνδρας μ' αρχηγούς το Γιάννη Χατζηχριστοδούλου, τον Αναγνώστη Γεωργίου, το Δημήτρη Ιωάννου, τον καπετάν Μανώλη Ιωάννου, τον καπετάν Γιώργη Καμπούρη και τον Ιωάννη Γεωργίου. Ακολουθούν η Ορμύλια, ο Παρθενώνας, η Νικήτη και τα Μαντεμοχώρια, μ' αρχηγούς το Δουμπιώτη και τον Αναστάση Χιμευτό. Την ίδια βδομάδα γίνεται η δοξολογία στο Πρωτάτο των Καρυών για την τυπικά επίσημη έναρξη της επανάστασης και καθιερώνεται η νέα ρομβοειδής σφραγίδα του Αγίου Όρους. Ο τούρκος διοικητής συλλαμβάνεται και με τους χωροφύλακές του φυλακίζεται στη Μονή Κουτλουμουσίου.

Ως το τέλος του Μάη του 1821, όλη η Χαλκιδική είχε εξεγερθεί. Ο ετερόκλητος εκείνος επαναστατικός στρατός των τεσσάρων περίπου χιλιάδων αντρών, χωρίς εμπειρίες πολέμου, χωρίς εκπαιδευμένους οπλαρχηγούς, χωρίς καμία προετοιμασία από κάποια κεντρική εθνική εξουσία, πολέμησε με τέτοιο ενθουσιασμό κι ανυπέρβλητο ηρωισμό, ώστε δικαιολογημένα, παρά την ήττα που ακολούθησε, να θεωρηθεί η εξέγερση αυτή μια πραγματική εποποιία και μια υπέρτατη θυσία για την ελευθερία του γένους.

Οι ελπίδες για την απελευθέρωση της Μακεδονίας αναπτερώθηκαν. Οι πληροφορίες από το Ιάσιο και το Βουκουρέστι, για τις πρώτες νίκες του Υψηλάντη, του Φαρμάκη και του Γιωργάκη Ολύμπιου, έφτασαν στον Άθω κάπως διογκωμένες. Ο μούτσος που έφερε τα ευχάριστα νέα τους πληροφόρησε πως, ο πρίγκιπας, οδηγώντας έλληνες επαναστάτες και μονάδες του ρωσικού στρατού, προχωρούσε ακάθεκτος για να απελευθερώσει την Κωνσταντινούπολη. Χαρούμενες κραυγές, κλάματα ευτυχίας, δεήσεις, ακούγονταν στον Άθω και στην Κασσάνδρα. Τότε ο Γιαννάκης είδε τον πατέρα του να **κλαίει**⁵⁶ απ' τη συγκίνηση γι' αυτά τα ευχάριστα νέα, που σηματοδοτούσαν την απαρχή δημιουργίας μιας νέας βυζαντινής αυτοκρατορίας, απ' τους βαλκανικούς λαούς, όπως ήταν το όραμα του Ρήγα Φεραίου.

– Πατέρα κλαις; τον ρώτησε ο Γιαννάκης ενώ κι ο ίδιος είχε δακρύσει.

– Είναι να μην κλαίω παιδί μου με τέτοια ευχάριστα μαντάτα!

Επιτέλους το γένος μας λευτερώνεται... Με τη βοήθεια του θεού θα ξαναγίνουμε και πάλι έθνος.

Αργότερα ο Γιαννάκης έμαθε απ' τον υπασπιστή του πατέρα του, τον καπετάν Γιάννη Χατζηπέτρου, πως αυτό το κλάμα δεν ήταν το πρώτο. Ο συνήθως ήρεμος, ψύχραιμος και όχι πολύ εκδηλωτικός πατέρας του έκλαιγε με λυγμούς και τα δάκρυα πλημμύρισαν τα μάγουλά του, όταν ορκίστηκε στη Φιλική Εταιρεία κι έγινε διακεκριμένο μέλος της. Ήταν μια στιγμή έντονης συναισθηματικής φόρτισης αλλά και συγκίνησης από την αναγέννηση μιας ελπίδας και προσδοκίας για την Ανάσταση του γένους.

Μετά την εξέγερση των Πολυγυρινών και την είδηση για το θάνατο των τούρκων στρατιωτών, ο Γιουσούφ και ο φανατισμένος τουρκικός όχλος της Θεσσαλονίκης, επεδόθησαν σ' ένα ξέφρενο κι οργιαστικό μεθύσι σφαγών, εμπρησμών, βιασμών και λεηλασιών. Ο τρόμος βασίλευε στην πόλη. Ακόμα και δυτικοευρωπαίοι εμπορευόμενοι είχαν τρομοκρατηθεί, με την υποψία πως υπήρχε γενικότερο τουρκικό σχέδιο για ολοκληρωτική σφαγή όλων των χριστιανών.

Στο τρίτο δεκαήμερο του Μάη του 1821, όταν και επίσημα άρχισε η επανάσταση στη Μακεδονία, στην πρωτεύουσά της τη Θεσσαλονίκη, το αίμα των προκρίτων και των αθώων πολιτών, έβαφε τους δρόμους, τις πλατείες και τις εκκλησίες της πόλης. Η δίψα για εκδίκηση και θάνατο κυριαρχούσε στις τουρκικές συνοικίες και ο τρόμος στις ελληνικές.

Μια ξεχωριστή μέρα

Ο ήλιος είχε ανεβεί στον ουρανό τρεις τέσσερις οργιές. Πολλά παλικάρια φορούσαν μόνο τα γιλέκα τους. Είχαν πετάξει τη φέρμελη από πάνω τους κι έβαλαν τα φέσια για να προστατευτούν απ' τις ηλιαχτίδες, που σιγά σιγά άρχισαν να καίνε όλο και πιο πολύ.

Πάνω στους λόφους υπήρχε μια ασυνήθιστη κίνηση. Κάποιοι πηγαινοέρχονταν από ταμπούρι σε ταμπούρι για να συναντήσουν και να μιλήσουν σε γνωστούς και φίλους, άλλοι από απόσταση φωνασκούσαν, χειρονομούσαν και χαχάνιζαν, σα να βρίσκονταν σε πανηγυριώτικη σύναξη κι άλλοι σιγοτραγουδούσαν ή ψευτοχόρευαν ανάμεσα στα μικρά πλατώματα, που άφηναν οι πελώριες πέτρες και οι πρίνοι. Λίγοι, ελάχιστοι, αγνάντευαν τον ορίζοντα, προς τα δυτικά, όπου δεν παρατηρούνταν καμιά αλλαγή στις κινήσεις του εχθρού.

Ο Γιαννάκης Παπάς είχε συναντήσει το Μιχάλη Σταϊκόπουλο, τον ψυχογιό του Παπαφλέσσα, κάπου εκεί στο μεσαίο λόφο. Ήταν γνωστοί από παλιά, μα όταν ξανασυναντήθηκαν στην Τριπολιτσά κι' άρχισε η μεγάλη πορεία των μαχητών και των καπεταναίων τους προς το Μανιάκι, είχαν την ευκαιρία να βρεθούν και πάλι πολλές φορές και να ξαναθυμηθούν παλιά γεγονότα που τους έδεναν συναισθηματικά.

Ένας άλλος Σταϊκόπουλος, ο Στάϊκος, συγγενής του Μιχάλη, είχε αποκτήσει τη φήμη ατρόμητου παλικαριού από τότε που, με αιφνιδιαστική επίθεση, κατέλαβε το φρούριο του **Παλαμηδιού**⁵⁷. Είχε βοηθήσει τ' αδέρφια του Γιαννάκη, όταν περνούσαν στ' Ανά-

πλι μέρες μεγάλων **στερήσεων**⁵⁸ και δυστυχίας. Ήταν τότε που και ο Νικόλας Κασομούλης, σαν παλιός παιδικός και οικογενειακός φίλος, προθυμοποιήθηκε να τους ανακουφίσει από την ανέχεια και την πείνα. Μάλιστα, τον **Αναστάση**⁵⁹ τον κάλεσε στο Παλαμήδι για να συγκατοικήσουν προσωρινά, ώσπου να φύγει για το πολιορκημένο, απ' τον Κιουταχή, Μεσολόγγι. Ο **Θανασάκης**⁶⁰ κυνηγημένος, μαζί με το Ζαΐμη, το Νικηταρά, το Λόντο, το Σισίνη κι' άλλους φυγάδες, από την κυβέρνηση του Κουντουριώτη, του Μαυροκορδάτου και του Κωλέττη, κατέφυγε στο Ανατολικό και, μετά τη χορήγηση αμνηστίας, εντάχθηκε στα στρατιωτικά σώματα των οπλαρχηγών της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Ο **Νικολάκης**⁶¹, με τη δική του μικρή ομάδα μακεδόνων μαχητών προσκολλήθηκε, όπως παλαιότερα στην Ύδρα, ως υπαρχηγός στη μεγαλύτερη στρατιωτική μονάδα του Θανασάκη.

Οι δυο νέοι, περπατώντας με δυσκολία ανάμεσα στις πέτρες και τα χαμόκλαδα, έφτασαν στη μάντρα της νότιας πλευράς του πρώτου λόφου. Κάποια στιγμή ο Σταϊκόπουλος, έφερε την παλάμη του στο μέτωπο, πάνω απ' τα μάτια, για να δει καλύτερα πέρα στα κορφοβούνια και είπε σα να μονολογούσε.

– Φαίνεται πως ο Μπραήμης δε θα κάμει καμιά κίνηση σήμερα... Τους βλέπω πάνω που κλωθογυρίζουν, που πασπατεύονται περνώντας απ' τη μια κορφή στην άλλη, αλλά δεν κατηφορίζουν προς το Μανιάκι....

– Κάτι θα'χει στο νου του...Κάτι θα μαγειρεύει ο βρομοαγαρηνός...Είναι λένε άξιος μα και πανούργος...Διαόλου κάλτσα, απάντησε ο Γιαννάκης, καθώς προχωρούσαν προς τη βορειοδυτική πλευρά των ταμπουριών.

Εδώ όλοι ήταν σηκωμένοι στο πόδι, σα να γινόταν γιορτή, χωρίς όμως γκάντες, ζουρνάδες και νταούλια. Ο **αρχιστράτηγος**⁶², ο Παπαφλέσσας, καθόταν σε μια μεγάλη πέτρα, δίπλα σε μια αγριαχλαδιά κι' αντίκρου του, σ' έναν άλλο βράχο, ένας Αμερικάνος, με τον οποίο μιλούσε με κέφι. Συχνά γελούσε και χειρονομούσε και τότε ακουγόταν η βροντερή φωνή του να σκεπάζει όλες τις άλλες φωνές.

– Ποιός είναι αυτός; ρώτησε ο Γιαννάκης.

- Λένε πως είναι ένας φιλέλληνας **Αμερικάνος**⁶³...Γιατρός είναι!... Δημοσιογράφος είναι!...Θα σε γελάσω, απάντησε ο Μιχάλης.
- Και τι κάνει εδώ; Τί δουλειά έχει στα ταμπούρια;
- Μυστήρια πράγματα! Είναι κι' αυτός τρελάρας σαν κι' εμάς. Ήρθε λέει να δει πως θα γίνει η μάχη για να γράψει βιβλίο...Αν φυσικά γλιτώσει απ' το λεπίδι των Αραπάδων!
- Και πως ήρθε ως εδώ;

Ο Μιχάλης του διηγήθηκε με ποιο τρόπο ο Αμερικάνος βρέθηκε, την περασμένη νύχτα, στις κορφές της βορεινής πλευράς κι' έπεσε σ' ελληνικά καρπούλια. Παραλίγο θα τον πυροβολήσουν, γιατί τον θεώρησαν ακροβολιστή και κατάσκοπο του Ιμπραήμ. Όμως ο Αμερικάνος ήταν παλιός γνωστός του «**γέροντά του**⁶⁴», όπως αποκαλούσε ο Μιχάλης τον Παπαφλέσσα, και μάλιστα είχε γράψει άρθρα που τον δυσφημούσαν όταν τον επισκέφθηκε στο υπουργείο εσωτερικών, στο Ναύπλιο και τον είδε εκεί να ζει στη χλιδή και την ακολασία, σαν τούρκος πασάς στο κονάκι και το χαρέμι του.

Ο Παπαφλέσσας είχε τότε σκυλιάσει απ' την οργή του. Αν βρισκόταν μπροστά του ο Αμερικάνος θα τον ξέσκιζε με τα νύχια, όπως ο πάνθηρας τη ζέβρα. Τώρα όμως, όταν οι άντρες του τον έφεραν δεμένο πισθάγκωνα και τον είδε δεν μπόρεσε να κρατήσει τα γέλια του.

- Τι θες μωρέ μίστερ Χάου 'δω πάνου! Εσύ 'σαι πιο παλαβός από μένα!... Για λύστε τον και φέρτε ένα ζεστό γάλα...Δώστε του και μια κάπα να ζεσταθεί και να ξεκουραστεί, ώσπου να ξημερώσει...

Ο Αμερικάνος δεν μπόρεσε να κρύψει το θαυμασμό του όταν το πρωί είδε έναν λεβέντη Παπαφλέσσα, όμορφο κι' επιβλητικό, με τις πιστόλες και το γιαταγάνι στη μέση, με το κοντό μαύρο γένι, τα σμιχτά φρύδια και το αεικίνητο αείσιο βλέμμα να παρατηρεί τα πάντα, άφοβα και προκλητικά, στις απέναντι κορφές που πατήθηκαν από έναν φημισμένο στρατηλάτη. Θέλησε να ζητήσει συγχώρεση γι' αυτά που είχε πει κι' είχε γράψει.

- Μη λες τίποτα μωρέ Χάου!...Είχες δίκιο!... Εκείνο το καθίκι που συνάντησες στ' Ανάπλι, στο υπουργείο, ήταν χειρότερο απ' αυτό που έγραψες πως μίλησες και είδες...Ήταν ένας τουρκόπασας, που πρέπει να ζητήσει συγχώρεση απ' το θεό για τα κρίματά του

ενάντια στο γένος, τον σταμάτησε με μια από 'κείνες τις κοφτές κι απότομες χειρονομίες του ο αρχιστράτηγος .

Έπειτα στράφηκε στα παλικάρια και τους καπεταναίους που τον περιτριγύριζαν.

– Ετοιμάστε μωρέ λεβέντες κρασί και ψημένο αρνί για τον ξένο φίλο...Αυτούς πρέπει να τους αγαπάμε και να τους τιμάμε, γιατί έρχονται και σκοτώνονται για μας, για μια χώρα που δεν είναι η πατρίδα τους...Κι' ανάμεσα τους είναι λόρδοι, κόντηδες, βαρόνοι, ντοκτόροι, κι' άλλα μεγάλα μυαλά...Σκοτώνονται κι' αντί να πάρουν από μας γρόσια, κάνουν έρανους στις πατρίδες τους και μας αγοράζουν ντουφέκια και βόλια κι' άλλα χρειαζόμενα...Ετοιμάστε από τώρα τ' αρνί...Και φροντίστε, μετά, να τον περάστε απέναντι, απ' το Κρυόρεμα, να μην είναι 'δω στο μεγάλο πανηγύρι...Έτσι αγαθός κι' άμαθος που είναι, θα τον πετσοκόψουν σαν αρνί, στο πι και φι, οι αραπάδες του Μπραήμη...

Ο Χάου απευθύνθηκε σ' έναν Εφτανήσιο οπλίτη, που ήξερε αγγλικά κι' έκανε το διερμηνέα, για να ρωτήσει τον αρχιστράτηγο αν πραγματικά πίστευε πως μπορούσε να νικήσει τον Ιμπραήμ. Ο Παπαφλέσσας γέλασε κι' απάντησε μ' εκείνο το αγέρωχο κι' αντρίκιο ύφος του.

– Πες του πως τον Μπραήμη θα τον πετάξω στη θάλασσα...Ήκει πέρα, στα νερά της Πύλου, είπε και τέντωσε τα χέρια του προς τα πίσω για να ξεμουδιάσει. Έπειτα γύρισε προς τον Αμερικάνο και του χτύπησε φιλικά την πλάτη, ενώ του έλεγε εύθυμα συμπληρώνοντας τη φράση του.

– ...ή θα δειπνήσω με τον Πλούτωνα, 'κει κάτω στον Άδη!..

Ο Γιαννάκης κι' ο Μιχάλης προχώρησαν πιο πέρα, καμιά τριανταριά μέτρα προς τα δεξιά. Πάνω σ' ένα βράχο στεκόταν ο νεαρός **Γάλλος**⁶⁵, ο υπασπιστής του στρατηγού Ρος, που με τη θέληση του ακολούθησε τον Παπαφλέσσα απ' τ' Ανάπλι. Ήταν ένας ψηλός κι' όμορφος νεαρός. Φορούσε την τσαλακωμένη στρατιωτική στολή του. Τα καστανόξανθα μακριά μαλλιά του έφταναν ως τους ώμους, ενώ απ' την αριστερή πλευρά της μέσης του κρεμόταν, πιασμένο σε δερμάτινο τελαμώννα, ένα σπαθί μέσα στην ασημόχρωμη θήκη του. Οι ιδέες της γαλλικής επανάστασης και ο νεανικός του

ενθουσιασμός, τον ώθησαν να εγγραφεί στη Φιλελληνική Ένωση του Παρισιού και ν' ακολουθήσει το γάλλο στρατηγό στην Ελλάδα, με τελείως διαφορετικούς σκοπούς. Ο πρώτος, ο στρατηγός, ερχόταν ως απεσταλμένος της γαλλικής κυβέρνησης, για να κάνει μυστικές προτάσεις στην ελληνική ηγεσία. Οι Γάλλοι ήθελαν να προτιμηθεί απ' τους Έλληνες, ως βασιλιάς τους, ένας γάλλος γαλαζοαίματος. Ο νεαρός υπασπιστής του βρήκε την ευκαιρία που αναζητούσε. Είπε στο στρατηγό του πως θα έμενε στην Ελλάδα για να πολεμήσει για την ελευθερία της κι' ακολούθησε τον Παπαφλέσσα στο Μανιάκι.

– Τί τους λέει; Βλέπω εκεί αρκετούς μαζεμένους, ρώτησε ο Γιαννάκης.

– Ας πάμε να δούμε...

Γύρω απ' το βράχο, όπου βρισκόταν όρθιος ο Γάλλος, είχαν συγκεντρωθεί αρκετοί πολεμιστές. Ο Τισαμενός, ο γραμματέας του Παπαφλέσσα, έκανε τον διερμηνέα. Ο Σταϊκόπουλος τον πλεύρισε και τον σκούνησε στα πλευρά.

– Τί τους λέει μωρέ ο Γάλλος;

– Θα σου πω μετά... Τώρα άσε με να μεταφράζω...

Ο Τισαμενός εξηγούσε στους συγκεντρωμένους, με περιληπτική μετάφραση αυτών που έλεγε ο Γάλλος, πως το φιλελληνικό κίνημα στη Γαλλία είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις και πως απ' αυτό άρχισε να επηρεάζεται η γαλλική εξωτερική πολιτική. Άνθρωποι των γραμμάτων και της τέχνης ασκούσαν πιέσεις στη γαλλική κυβέρνηση, για να βοηθήσει αποτελεσματικά την επαναστατική εξέγερση των Ελλήνων. Καλλιτέχνες, με τη φήμη του **Ντελακρουά**⁶⁶, έφτιαχναν αριστουργήματα, στα οποία απεικονίζονταν οι αγριότητες των Τούρκων, ιδίως μετά τις σφαγές και τις άλλες θηριωδίες στη Χίο.

Κανένας απ' τους απλούς αγωνιστές δεν γνώριζε το πραγματικό όνομα του νεαρού Γάλλου. Τον φώναζαν όλοι Κομπανιόν, από μια συζήτηση που είχε στ' Ανάπλι, με καμιά δεκαριά μοραίτες οπλοφόρους, που προσπαθούσαν να μιλήσουν μαζί του χωρίς να ξέρουν ούτε λέξη γαλλικά.

Με νεύματα και κάποιες λέξεις, όπως Μπραήμης, Καλαμάτα, Ναβαρίνο, του ζητούσαν να μάθουν γιατί θα τους ακολουθούσε,

όπως πληροφορήθηκαν, στη Μεσσηνία για να πολεμήσει μαζί τους τους Τουρκοαιγύπτιους.

Ο Γάλλος προσπάθησε να τους εξηγήσει πως, πίστευε στις ίδιες αξίες μ' αυτούς και πως τους θεωρούσε όλους συμπολεμιστές και συντρόφους...Τους θεωρούσε κομπανιόν.

– Νου κρουαγιόν ο μεμ βαλέρ...Α λα λιμπερτέ ε λ' εγκαλιτέ...Νου σομ ντε φρερ...Ντε κομπανιόν...κομπανιόν...

Αμέσως ο ορεσίβιος γαλλομαθής, από χωριό της Καλαμάτας, έδωσε την ερμηνεία.

– Μωρέ σεις, μας είπε τ' όνομά του ο Γάλλος...Κομπανιόν τον λένε...Γεια σου λεβέντη Κομπανιόν!...

Από 'κείνη τη στιγμή ο νεαρός υπασπιστής του Ροξαναβαφτίστηκε. Όλοι οι μαχητές που πλαισίωναν το εκστρατευτικό σώμα του Παπαφλέσσα, κατά τη διάρκεια της πορείας προς το Μανιάκι, αποκαλούσαν το νεαρό Γάλλο μ' αυτό το νέο όνομα. Κι' εκείνος πιστεύοντας πως οι Έλληνες μαχητές τον θεωρούσαν δικό τους σύντροφο, έναν πραγματικό κομπανιόν, ένιωθε περηφάνια. Μερικές φορές τους ανταπέδιδε το χαρακτηρισμό, αφού κι' αυτός τους θεωρούσε συντρόφους και τότε γινόταν κάποιο μπέρδεμα. Οι έλληνες μαχητές δεν καταλάβαιναν για ποιο λόγο ο Γάλλος επαναλάμβανε τ' όνομα του. Το θεωρούσαν σαν κάποια άγνωστη στην Ελλάδα γαλλική συνήθεια.

Ο νεαρός Γάλλος είχε βγάλει τώρα, απ' την εσωτερική τσέπη του αμπέχονου, ένα τσαλακωμένο χαρτί. Το ξεδίπλωσε προσεχτικά και το 'δειξε στους συγκεντρωμένους.

– Σ' ετ εν ποέμ ντε **Βικτόρ Ουγκό**⁶⁷...Ντ' εν βραι αμί ντε λα γκρες...

Ο Τισαμενός εξήγησε στους συγκεντρωμένους πως ο Ουγκό, ο νεαρός γάλλος ποιητής και συγγραφέας, ήταν ένας αληθινός φίλος της Ελλάδας, ο οποίος ξεσήκωσε θύελλα φιλελληνισμού σ' όλη τη Γαλλία και επηρέασε κι' άλλους διανοούμενους και καλλιτέχνες της χώρας του, στο να δείξουν έμπρακτη συμπαράσταση στον αγωνιζόμενο ελληνικό λαό. Είχε γράψει ένα ποίημα για την καταστροφή της **Χίου**⁶⁸ απ' τους Τούρκους και είχε παραδώσει ένα αντίγραφο στη Φιλελληνική Εταιρεία του Παρισιού, για να τυπωθεί πρόχειρα

και να σταλεί στην Ελλάδα. Το ποίημα αυτό θα το συμπεριλάμβανε σε μια ποιητική συλλογή που θα εξέδιδε αργότερα στην Γαλλία, όταν θα 'βρισκε εκδότη.

Ο νεαρός γάλλος αξιωματικός, ίσιωσε το χαρτί, τέντωσε το χέρι του κ' άρχισε να διαβάζει με στόμφο κι' έναν ασυνήθιστο, για τους απλούς και αγράμματους έλληνες αγωνιστές, ποιητικό οίστρο. Επικρατούσε μια παράξενη συγκινησιακή φόρτιση, όπως θα συνέβαινε σε μια σύναξη διανοουμένων, που θα είχαν τα πνευματικά εφόδια για να κατανοήσουν ένα τόσο βαθύ, σε πλούσιες έννοιες και περιεχόμενο, ποιητικό δημιούργημα.

– Λ' ανφάν!...το πιντί!... το πεντί, είπε ο Γάλλος εκφωνώντας στα γαλλικά και σε ακαταλαβίστικα ελληνικά τον τίτλο του ποιήματος.

– «**Το παιδί**»⁶⁹, επανέλαβε κι' ο Τισαμενός.

Επικρατούσε απόλυτη σιωπή. Είχαν πλησιάσει τώρα κι' άλλοι μαχητές. Στις πρώτες σειρές είχαν καθίσει κατάχαμα στο έδαφος, για να κοιτάζουν και ν' ακούν καλύτερα, οι υπόλοιποι. Έβλεπε κανείς πρόσωπα ρυτιδιασμένα, μαυρισμένα απ' τον ήλιο, χαμένα κάτω από βρόμικα γένεια κι' αρειμάνια μουστάκια, ν' αλλοιώνονται από θλίψη και πόνο. Μάτια, με βλέμμα σκληρό, αετίσιο, να δακρύζουν. Ήταν μια μυσταγωγία λίγο πριν απ' τη μεγάλη θυσία. Στο τέλος μερικοί έκλαιγαν.

– Ε, ρε ταταρογεννημένοι Ασιάτες, τι δεινά φέρατε στο γένος μας! Είπε με σπασμένοι φωνή ένας μεσήλικας φουστανελοφόρος.

Ένας άλλος σηκώθηκε κι' έδειξε τη γροθιά του προς το Σκάρμιγκα.

– Έλα Μπραήμη να δεις πως πουλάμε τα τομάρια μας... Εδώ πέρα, στο Μανιάκι θα γένει της Τριπολιτσάς ... Το αίμα που θα χυθεί θα φτάσει ως το γόνατο... Βρομόσκυλα!...

Κι' ο Γιαννάκης είχε συγκινηθεί βαθύτατα. Ο Μιχάλης τον είδε έτσι περίλυπο και σκεφτικό και τον χτύπησε φιλικά στον ώμο, καθώς γύριζαν στα μετερίζια τους.

– Σε καταλαβαίνω καπετάνιε! Κι' εσείς 'κει πάνω στη Μακεδονία περάσατε τέτοιες ώρες, με σφαγές και βιασμούς, όπως οι Έλληνες στην Πόλη, στη Σμύρνη, στη Χίο και πέρσι στην Κάσο και στα Ψαρά.

– Αν περάσαμε! απάντησε ο Γιαννάκης. Απ’ το Μάη ως το Νοέμβρη του εικοσιένα, περάσαμε μέρες θανάτου και καταστροφής στη Χαλκιδική και τη Θεσσαλονίκη... Το αίμα έτρεξε ποτάμι...

Ηρωικό ξεκίνημα

Ο Γιαννάκης Παπάς θυμήθηκε εκείνες τις συγκλονιστικές στιγμές του Μάη, όταν στις Καρυές έγινε η επίσημη έναρξη του επαναστατικού αγώνα της Μακεδονίας. Ήταν μέρες θλίψης και πόνου για τις σφαγές των Τούρκων στη Θεσσαλονίκη και στα χωριά της Χαλκιδικής, αλλά και θριάμβου για τις πρώτες νίκες των επαναστατών, μετά την έξοδο των πρώτων μαχητών απ’ τον Άθω και την Κασσάνδρα.

Την πρώτη μέρα του Ιούνη ελευθερώθηκε η Ιερισσός. Οι κάτοικοί της ήταν τρομοκρατημένοι, απ’ τις σφαγές που είχαν προηγηθεί στην Παζαρούδα και τη Θεσσαλονίκη, κι’ εκλιπαρούσαν τον πατέρα του να μην καθυστερήσει ούτε λεπτό, για να τους σώσει απ’ το εκδικητικό μένος της τουρκικής φρουράς, που είχε αφήσει εκεί ο Γιουσούφ Μπέης τον περασμένο μήνα. Οι έλληνες επαναστάτες, μετά την Ιερισσό βάδισαν βορειοδυτικά, χωρισμένοι σε δύο φάλαγγες. Η πρώτη, με αρχηγό τον πατέρα του, προχώρησε προς τα Μαντεμοχώρια. Η πλειοψηφία των μαχητών αυτής της φάλαγγας, αποτελούνταν από μοναχούς του Αγίου Όρους, με καθοδηγητές και ηγέτες των μονάδων, ανώτερους ιερωμένους των Μονών. Ήταν εκεί μπροστάρηδες, ο αρχιμανδρίτης Βατοπεδίου Θεόφιλος, ο αρχιμανδρίτης Κουτλουμουσίου Γρηγόριος, ο Προηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας Ναθαναήλ, ο ηγούμενος της μονής Εσφιγμένου Ευθύμιος, ο Ξενοφώντος Γεδεών και ο αρχιμανδρίτης Ησαΐας του Χιλανδαρίου. Μαζί τους κι’ άλλοι ανώτεροι κληρικοί, όπως ο επίσκοπος Κωνσταντίας, ο οποίος ήρθε απ’ τη Μαρώνεια της Θράκης και με τον συμπατριώτη του, το γιατρό Ευάγγελο, εντάχθηκαν στο επιτελείο του αρχιστράτηγου.

Όλοι αυτοί οι μοναχοί, που ξεπερνούσαν τους χίλιους και αντιστοιχούσαν στο ένα τέταρτο του επαναστατικού στρατού, επέδειξαν έναν ασυγκράτητο ενθουσιασμό και έναν ασυνήθιστο, στην παγκόσμια ιστορία, ηρωισμό και πατριωτισμό. Δεν ήταν πλιατσικολόγοι σταυροφόροι. Ήταν χριστιανοί μοναχοί με συνείδηση της εθνικής τους ταυτότητας και πολεμούσαν «για την πατρίδα και τη **θρησκεία**»⁷⁰.

Την τρίτη μέρα του Ιούνη, η πρώτη αυτή φάλαγγα έφτασε στα Μαντεμοχώρια. Ο αρχιστράτηγος έστειλε απ' το Στρατόνι **επιστολή**⁷¹ στην Ιερή Επιστοασία του Αγίου Όρους, με την υπόδειξη να φροντίσει για την αποστολή πεντακοσίων, τουλάχιστο, οπλοφόρων στο Σταυρό και στο Τσάγεζι, για να προωθηθούν ως το στενό λαιμό που σχηματίζει η θάλασσα με τα Κερδύλια όρη. Είναι μια περιοχή στρατηγικής σημασίας, κοντά στο δρόμο της Νιγρίτας, δίπλα ακριβώς απ' το **Στρυμόνα**⁷². Ήταν μια υπόδειξη εξαιρετικής σημασίας για τον αγώνα, που ο Εμμανουήλ Παπάς δεν μπορούσε να παρακολουθήσει την εκτέλεσή της, γιατί η φάλαγγα άρχισε ν' απομακρύνεται προς τα χωριά του Λαγκαδά. Αν ο αρχιστράτηγος είχε ένα επιτελείο από εμπειροπόλεμους οπλαρχηγούς, που ένας απ' αυτούς θα αναλάμβανε τη φύλαξη των στενών του Στρυμόνα, θα είχε αργότερα αποφευχθεί η τουρκική επίθεση στα νώτα των ελλήνων επαναστατών από το Μεχμέτ Μπαϊράμ Πασά, στην περιοχή της Ρεντίνας.

Ο Γιαννάκης πληροφορήθηκε πως η φάλαγγα αυτή με τον πατέρα του, προχώρησε απ' τα στενά της Ρεντίνας ως την Παζαρούδα και το **Εγρί Μπουτζάκ**⁷³, κοντά στη λίμνη της Βόλβης.

Ο γιος του Παπά βρισκόταν, τότε, στη δεύτερη φάλαγγα που προχωρούσε, σκορπώντας τον τρόπο στους Τούρκους, με σκοπό την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με το σχέδιο, που απ' τις αρχές του Μάη ο αρχιστράτηγος γνωστοποίησε και στους ηγέτες της Ύδρας, η πρώτη φάλαγγα θα ενίσχυε τη δεύτερη με προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη από βορρά, απ' την περιοχή του Λαγκαδά.

Ο Γιαννάκης και ο Νικηφόρος Ιβηρίτης, θα ήταν οι σύνδεσμοι ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη φάλαγγα του καπετάν

Στάμου Χάφα, αλλά και στον ελληνικό πολεμικό στόλο που περίμεναν πως θα έφτανε στο Θερμαϊκό κόλπο απ' την Ύδρα. Αυτή η φάλαγγα, με μια θυελλώδη προέλαση και με επιτελείς του Χάφα τον καπετάν Δουμπιώτη, το Βασιλικό και τον Αγγέλου, πέρασε το Χολομώντα κι' απ' την Αρναία έφτασε στη Γαλάτιστα και τα Βασιλικά. Στην Αγία Παρασκευή διέλυσε το απόσπασμα του Αγκούς Αγά και προχώρησε προς το Σέδες, περιοχή της Καλαμαριάς, έξω απ' τη Θεσσαλονίκη.

Ήταν η πιο κρίσιμη χρονική περίοδος του αγώνα. Οι ελληνικές δυνάμεις είχαν ενισχυθεί με επαναστάτες από τη Βάβδο, με ηγέτες τον Παύλο Χαλάτη, τον Τουρλάκη και τον Αυγερινό Καραγιάννη. Στα Βασιλικά ενίσχυσαν το επαναστατικό σώμα άλλοι μαχητές, με το Γραμμένο Καραφίλιππα και το Βασίλη Κότζιογλου. Ο καπετάν Χάφας, ως αρχηγός της φάλαγγας, διέταξε τον καπετάν Αναστάση Χιμευτό να επιστρέψει στην Κασάνδρα, γιατί υπήρξαν φήμες πως υπήρχε κίνδυνος οι Τούρκοι ν' αποβιβάσουν στρατό στα παράλια της Χαλκιδικής. Ο ίδιος επιτέθηκε και διέλυσε τα υπολείμματα του Αγκούς Αγά και του Τσιρίμπαση Χασάν. Οι επαναστάτες βρισκόνταν σε απόσταση μόνο δυο τριών ωρών απ' τη Θεσσαλονίκη. Μέσα στην πόλη, ο αιμοσταγής Γιουσούφ Μπέης έτρεμε από φόβο και περίμενε το τέλος του. Οι τουρκικές δυνάμεις είχαν πλήρως αποδιοργανωθεί και η Θεσσαλονίκη θα ήταν αδύνατο να προβάλει κάποια σοβαρή αντίσταση. Στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας ζούσε μια ευημερούσα και πολυπληθής **ελληνική κοινότητα**⁷⁴, η οποία θα βοηθούσε αποτελεσματικά τις δυνάμεις των Ελλήνων επαναστατών για να την καταλάβουν.

Υπήρχε στο ελληνικό στρατόπεδο ο ενθουσιασμός, υπήρχε το υψηλό ηθικό από τις συνεχείς νίκες και το μόνο που απέμεινε ήταν, η άφιξη του αήττητου και τέλεια εξοπλισμένου ελληνικού στόλου στο Θερμαϊκό, για ν' αποκλείσει την πόλη απ' τη θάλασσα και ν' ανακόψει κάθε δυνατότητα ενίσχυσης των εγκλωβισμένων Τούρκων. Ο στόλος όμως δεν έφτασε ποτέ. Ο Γιαννάκης, όπως και ο πατέρας του αργότερα, έμαθαν το γιατί. Ο γνωστός του πατέρα του και μυημένος στην Κωνσταντινούπολη Φιλικός Αντώνης Οικονόμου, είχε ανατραπεί πραξικοπηματικά στην Ύδρα απ' τους

πρόκριτους. Οι άλλοι Φιλικοί, ο Γιωργής Πάνου και η Μπουμπουλίνα, βρίσκονταν στην πολιορκία της Μονεμβασιάς και η εξουσία στις Σπέτσες είχε έμμεσα μεταβιβαστεί σε χέρια φίλων τους αλλά και προκρίτων, οι οποίοι απ' την αρχή, όπως όλοι οι πρόκριτοι των νησιών και της Πελοποννήσου, είχαν αρνηθεί να συμμετάσχουν στην Επανάσταση. Η μετέπειτα συμμετοχή της πλειοψηφίας των προκρίτων στην εξέγερση, οφειλόταν στο εκβιαστικό **δίλημμα**⁷⁵ στο οποίο τους έφεραν οι ενέργειες του Οικονόμου και του Παπαφλέσσα. Απ' αυτούς τους δυο έπεσαν οι πρώτες ντουφεκιές και κόπηκαν τα πρώτα τούρκικα κεφάλια. Οι πρόκριτοι ήξεραν πως, τώρα, δεν υπήρχε πισωγύρισμα. Αν σταματούσε ο επαναστατικός αγώνας, η τουρκική πρακτική ήταν γνωστή σ' αυτές τις περιπτώσεις. Τις κάθε λογής ανωμαλίες και απλές ακόμα παραβάσεις των σουλτανικών εντολών, τις πλήρωναν οι πρόκριτοι με κρεμάλα ή αποκεφαλισμούς, σαν αντιστάθισμα των προνομίων που τους έδωσε η οθωμανική αυτοκρατορία.

Έτσι, μπροστά σ' αυτό το δίλημμα, οι πρόκριτοι των νησιών όπως και κατά παρόμοιο τρόπο και της Πελοποννήσου, αυτοανακηρύχθηκαν Έφοροι και Κυβερνήτες. Και αποφάσισαν να συμμετάσχουν στον αγώνα, αλλά με μοναδικό στόχο να μη χάσουν τα προνόμιά τους αν δημιουργούνταν ελεύθερο κράτος. Ο μόνος αγνός επαναστάτης, που κατόρθωσε να κρατηθεί στην εξουσία, ήταν ο Λυκούργος Λογοθέτης, στη Σάμο, ο οποίος δεν μπόρεσε ο ίδιος να προσφέρει ναυτική υποστήριξη, επειδή το νησί δεν είχε αξιόλογο πολεμικό στόλο. Η επανάσταση στη Σάμο είχε επικρατήσει απόλυτα στα μέσα του Απριλίου και με τη βοήθεια του Αντώνη Οικονόμου, ο οποίος έστειλε δύο πολεμικά υδραίικα πλοία, με το Σκλιά και το Μπούκουρη, που πλευροκόπησαν τα τουρκικά. Ο Οικονόμου, όμως δεν βρισκόταν στην εξουσία, όταν ξεκίνησε ο επαναστατικός αγώνας στη Μακεδονία. Ήταν η περίοδος που κυνηγημένος προσπαθούσε, μάταια, να ξεφύγει απ' τους δολοφόνους του.

Ο Λογοθέτης είχε εμπνεύσει και είχε συσπειρώσει, σαν γροθιά το λαό της Σάμου, Γι' αυτό, ίσως, το νησί έμεινε απάτητο απ' τους Τούρκους ως το τέλος της Επανάστασης. Με το κύρος και την

επιρροή που ασκούσε σ' άλλα νησιά, σαν τη Χίο και τα Ψαρά, κατόρθωσε να στείλει, τον Ιούλιο, απ' το λιμάνι της Σάμου στους εγκλωβισμένους μαχητές της Κασσάνδρας, έντεκα ψαριανά πλοία. Την ίδια περίοδο στην Ύδρα, που ήταν κέντρο του επαναστατικού αγώνα, με το μεγαλύτερο και ισχυρότερο πολεμικό στόλο του Αιγαίου, οι πρόκριτοι είχαν επικρατήσει πλήρως. Ο Υψηλάντης, χωρίς να το ξέρει ακόμα, βρισκόταν γυμνός στο κέντρο μιας σφηκοφωλιάς. Αλλά κι' ο Εμμανουήλ Παπάς, όταν ετοιμαζόταν να κηρύξει επίσημα την έναρξη της εξέγερσης στο Πρωτάτο των Καρυών, δεν γνώριζε αυτές τις συνταρακτικές ανακατατάξεις που ανέτρεπαν εκ βάθρων τους αρχικούς σχεδιασμούς του επαναστατικού αγώνα.

Η **επιστολή**⁷⁶ του, με την οποία ζητούσε τη ναυτική υποστήριξη με δώδεκα αρματωμένα καράβια, έφτασε στην Ύδρα στο δεύτερο δεκαήμερο του Μάη. Τότε όμως, 'κείνες τις μέρες οι πρόκριτοι είχαν συλλάβει τον ατίθασο **επαναστάτη**⁷⁷ που, συνεννοημένος με τον Παπαφλέσσα, προσπάθησε να στηρίξει με τα πλοία των νησιών την επανάσταση που ξέσπασε στο Μοριά, όπως στήριξε και την εξέγερση της Σάμου. Δεν υπάρχει και η παραμικρή αμφιβολία πως ο Οικονόμου θα 'παιρνε την ίδια εθνωφελή απόφαση και για τη Μακεδονία.

Ο αρχηγός της επανάστασης στη Μακεδονία, ήταν αδύνατο να γνωρίζει το σκοτεινό παρασκήνιο των πολιτικών δολοπλοκιών και θανάσιμων αντιθέσεων στην Ύδρα και στην Πελοπόννησο. Δεν ήξερε πως, το σύστημα πολιτικής και στρατιωτικής οργάνωσης που είχε καταρτίσει ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η Γενική Εφορεία της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, είχε πεταχτεί στα σκουπίδια απ' τους πρόκριτους, που είχαν τώρα και την πραγματική δύναμη. Έκανε το μοιραίο λάθος, στην επιστολή του προς τους Υδραίους, να γράψει πως διορίστηκε «παρά του γενικού εφόρου της ημετέρας εταιρίας, του εκλαμπροτάτου κυρίου κυρίου Αλεξάνδρου Υψηλάντου, αρχηγός και έφορος τούτων των μερών της Μακεδονίας». Οι πρόκριτοι το ήξεραν αλλά αυτή ήταν η επιβεβαίωση που περίμεναν. Από δω και πέρα θα υπέσκαπταν μεθοδικά το κύρος του και την επιτυχία του αγώνα, με τον ίδιο

τρόπο που εξουδετέρωσαν τον αδερφό του γενικού εφόρου, το Δημήτρη Υψηλάντη ελάχιστους μήνες απ' τη στιγμή που **πάτησε**⁷⁸ τα χώματα της Ελλάδας.

Ο ισχυρός ελληνικός στόλος δεν ήρθε στο Θερμαϊκό κόλπο. Αλλά ούτε οι οπλαρχηγοί, που άφησε ο πατέρας του Γιαννάκη στο Άγιον Όρος, για να το προστατεύουν από πιθανή τουρκική απόβαση, έστειλαν άνδρες στο στενό του Τσάγεζι, κοντά στο δρόμο της Νιγρίτας. Αυτές πρέπει να ήταν οι αιτίες που ο **Γιουσούφ Μπέης**⁷⁹ γλίτωσε για τα εγκλήματα που διέπραξε στη Θεσσαλονίκη και σ' όλη τη Χαλκιδική.

Οι σφαγές

Ο ξεσηκωμός των Μακεδόνων, στα μέσα του Μάη του 1821, μετά τα επεισόδια και τη δολοφονία του Κύρκου Παπαγεωργάκη στον Πολύγυρο, ήταν η αιτία για ν' αρχίσουν οι Τούρκοι τις σφαγές και τις λεηλασίες.

Στο τουρκικό διοικητήριο της Θεσσαλονίκης υπήρχαν υπόγειες φυλακές, στις οποίες κρατούνταν πάνω από τετρακόσιοι όμηροι των γύρω περιοχών, απ' τους οποίους οι εκατό προέρχονταν απ' τα αγιορείτικα μετόχια της Χαλκιδικής και ήταν ως επί το πλείστον μοναχοί. Απ' όλους τους κρατούμενους γλίτωσε μόνον ο καλόγερος Γερμανός, της μονής Σταυρονικήτα.

Επακολούθησαν οι σφαγές στην **Αλευραγορά**⁸⁰ και στην πλατεία του **Ορτάτς Εφέντη**⁸¹. Εκεί, η τουρκική αστυνομία και ο μαινόμενος τουρκικός όχλος, επιδόθηκαν σ' ένα ανατριχιαστικό όργιο αίματος. Ο συνοδικός μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωσήφ βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη για να επικυρώσει, μαζί μ' άλλους συνοδικούς, την εκλογή του νέου φιλότουρκου **Πατριάρχη**⁸² που αντικατέστησε το Γρηγόριο Ε'. Αναπληρωτής του στη Μητρόπολη, ήταν ο Κιτίου Μελέτιος. Ο όχλος κυριολεκτικά τον κατακρεούργησε, ενώ τον ιερέα του Αγίου Μηνά Παπαγιάννη, του

έκοψαν τα χέρια και τα πόδια και με τα δάχτυλα των κομμένων χεριών του έβγαλαν τα μάτια. Μετά ήρθε η σειρά πλούσιων και μορφωμένων Θεσσαλονικέων. Ο Χρίστος Μενεξές κρεμάστηκε σ' έναν πλάτανο, ο Χριστόδουλος Μπαλάνος, ο Πάικος, ο Αναγνώστης, ο Γούναρης, ο Αχτάρης, ο Κυδωνιάτης και δεκάδες άλλοι σφάχτηκαν σαν τ' αρνιά. Στο μητροπολιτικό ναό του Γρηγορίου Παλαμά, όπου είχαν καταφύγει δυο περίπου χιλιάδες Έλληνες που πλημμύρισαν και τον αυλόγυρο, ακολούθησαν σκηνές αλλοφροσύνης που δύσκολα μπορούν να περιγραφούν. Στο άγριο αυτό μακελειό έλαβαν μέρος και οι **Εβραίοι**⁸³ της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι συμμετείχαν, με ένοπλα τμήματα, και στις σφαγές που ακολούθησαν λίγες βδομάδες αργότερα και στη Χαλκιδική, όταν άρχισαν να υποχωρούν προς τους ισθμούς τα ελληνικά επαναστατικά σώματα.

Στα μέσα Ιουνίου η όλη ενθαρρυντική για τους Έλληνες κατάσταση των εμπολέμων ανατράπηκε, όταν πέρασε τα στενά του Στρυμόνα και κατευθύνθηκε προς τη Ρεντίνα, με ισχυρή μονάδα πεζικού και τρεις χιλιάδες ιππείς, ο Μεχμέτ Μπαϊράμ Πασάς. Μπροστά σε τέτοια φοβερή δύναμη πυρός, η πρώτη φάλαγγα των επαναστατών, με αρχηγό τον ίδιο τον Παπά, αναγκάστηκε να υποχωρήσει στις κορφές του Χολομώντα, με σοβαρές απώλειες. Ανάμεσα στους νεκρούς ήταν και ο καπετάν Βασιλικός, ένας απ' τους πιστούς επιτελείς του αρχιστράτηγου, ο οποίος τον ενημέρωσε για κάποιες κινήσεις ανυπακοής του καπετάν **Γιαννιού**⁸⁴ απ' την Κασσάνδρα. Οι καλόγεροι, που αποτελούσαν την πλειοψηφία της φάλαγγας, διασκορπίστηκαν και είτε λιποτάκτησαν είτε ακολούθησαν τον ηγούμενο Ευθύμιο και κατέφυγαν στο Άγιον Όρος. Εκατοντάδες γυναικόπαιδα, στην προσπάθειά τους να ξεφύγουν από έναν φρικτό και ατιμωτικό θάνατο, έπεσαν στη Βόλβη και πνίγηκαν. Όσοι σώθηκαν, κατευθύνθηκαν προς τον Άθω και την Κασσάνδρα. Οι δυο αυτές χερσόνησοι είχαν πλημμυρίσει από πρόσφυγες. Γρήγορα η πείνα κι' οι αρρώστιες άρχισαν να τους αποδεκατίζουν.

Ο τούρκος πασάς κατευθύνθηκε μετά προς τη Θεσσαλονίκη. Με τη βοήθεια των μουσουλμάνων της περιοχής, ενίσχυσε τις

δυνάμεις του και με συνολική δύναμη που ξεπερνούσε τους τριανταπέντε χιλιάδες άντρες, πλευροκόπησε τη φάλαγγα του καπετάν Χάψα στην περιοχή των Βασιλικών. Ακολούθησαν μάχες σώμα με σώμα, ένας αγώνας σκληρός μέχρι θανάτου. Ο άφοβος Στάμος Χάψας, με κραυγές και βρισιές, όταν διαπίστωσε πως είχε κυκλωθεί, όρμησε με το σπαθί του στο μέσον της εχθρικής παράταξης και έπεσε αιμόφυρτος μαζί με τους τελευταίους συντρόφους του.

Μέσα στα Βασιλικά ακολούθησε μια φρικιαστική σφαγή των γυναικοπαίδων. Όσες γυναίκες και παιδιά πρόλαβαν και σώθηκαν, αναζήτησαν καταφύγιο στο μοναστήρι της Αγίας Αναστασίας. Οι δυο απ' τους τρεις απεσταλμένους που είχαν σταλεί, για να συζητήσουν με τους Τούρκους την ειρηνική παράδοση των γυναικοπαίδων, δολοφονήθηκαν αμέσως. Σώθηκε μόνο ο καπετάν Χιμευτός, γιατί ήταν παλιός φίλος του Αχμέτ Μπέη που πολιορκούσε το μοναστήρι. Αυτός ενημέρωσε τους εγκλωβισμένους για τις προθέσεις των Τούρκων.

Δεν έμεινε τίποτα όρθιο από τις λεηλασίες, τις πυρπολήσεις σπιτιών, τους βιασμούς κοριτσιών και το ξεκλήρισμα ολόκληρων οικογενειών. Σ' όλη τη Χαλκιδική επικρατούσε φόβος και ερήμωση. Δεκάδες ελληνικά χωριά είχαν καεί και οι κάτοικοί τους σφάχτηκαν χωρίς οίκτο, παρά το γεγονός πως οι περισσότεροι δεν είχαν λάβει μέρος στις πολεμικές συγκρούσεις. Τα γυνακόπαιδα που κλείστηκαν στο μοναστήρι της Αγίας Αναστασίας, μόλις που πρόλαβαν να ξεγλιστρήσουν νύχτα και από τον όρμο του Αγίου Νικολάου κατόρθωσαν, με τοπικά πλοίαρια, να φτάσουν ως τη Σκιάθο, τη Σκόπελο, τη Στυλίδα και την Αταλάντη.

Τα υπολείμματα απ' τις δυο φάλαγγες του ανεκπαιδευτου και μη κανονικά εξοπλισμένου στρατού του Εμμανουήλ Παπά, πέρασαν τους δυο ισθμούς, στο Άγιον Όρος και στην Κασσάνδρα και δημιούργησαν εκεί νέες γραμμές άμυνας. Με τους σκοτωμούς και τις λιποταξίες είχαν απομείνει, γύρω απ' τον αρχιστράτηγο, μερικές μόνο εκατοντάδες μαχητών.

Οι σφαγές αμάχων στη Θεσσαλονίκη και στη Χαλκιδική και αργότερα το μακελιό της Κασσάνδρας, αποτελούσαν ένα μικρό

σημάδι του τρόπου που επέλεξαν οι Τούρκοι για να τρομοκρατήσουν τους Έλληνες και να τους τιμωρήσουν που τόλμησαν να «σηκώσουν κεφάλι» στους αφέντες τους.

Είχαν προηγηθεί οι σφαγές στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και στην Κύπρο. Εκτός από τις πολυάριθμες μεμονωμένες εκτελέσεις ελλήνων εμπόρων, ναυτικών και ανωτέρων και ανωτάτων κληρικών, ο Τούρκοι ανακάλυψαν κι' άλλους τρόπους εκτέλεσης, που μηχανεύονται οι θιασώτες της γενοκτονίας. Στοίβαζαν καμιά πεντακοσαριά πελοποννήσιους εμπόρους σε πλοιάρια, στο Βόσπορο, για να τους στείλουν δήθεν εξορία, ως τιμωρία που οι δικοί τους ύψωσαν τη σημαία της επανάστασης στην Αγία Λαύρα, και τους φουντάρισαν στις ακτές της Νικομήδειας. Στην Κύπρο, χωρίς να εκδηλωθεί καμιά επαναστατική κίνηση απαγχόνισαν τον αρχιεπίσκοπο Κυπριανό και αποκεφάλισαν, σε δημόσια εκτέλεση, τους μητροπολίτες Χρύσανθο της Πάφου και Κυρήνειας Λαυρέντιο. Ακολούθησε η εκτέλεση άλλων διακόσιων κληρικών και προκρίτων.

Αυτή η τουρκική **σφαγή**⁸⁵ αθώων και η κατατρομοκράτηση των γυναικοπαίδων, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για παρόμοια συμπεριφορά των ελλήνων επαναστατών, με το αιτιολογικό της αντεκδίκησης. Από δω και πέρα οι συγκρούσεις, χωρίς οίκτο, χωρίς εφαρμογή και στοιχειωδών έστω κανόνων πολέμου και συμπεριφοράς σε αιχμαλώτους και γυναικόπαιδα, παρέπεμπαν σ' εχθρικές συμπεριφορές θηρίων της ζούγκλας. Κανένα έλεος, καμιά συμπόνια, καμιά επιείκεια σ' ότι κινούνταν κι' ανέπνεε στο εχθρικό στρατόπεδο ή στις πόλεις και τα χωριά του. Για πρώτη φορά οι Έλληνες μπήκαν σαν εκδικητές στην τουρκοκρατούμενη **Τριπολιτσά**.⁸⁶ Και οι σφαγές που ακολούθησαν ήταν, ίσως, μεγαλύτερες και φοβερότερες απ' τις τουρκικές. Αυτό το γεγονός ήταν μια προειδοποίηση, που οι Τούρκοι δεν έλαβαν σοβαρά υπόψη τους, όπως φάνηκε από τις φοβερές μεταγενέστερες σφαγές που αφάνισαν τη Χίο, την Κάσσο και τα Ψαρά.

Η πολιορκία

Στις αποκλεισμένες Χερσονήσους του Άθω και της Κασσάνδρας, εκτυλίσσονταν σκηνές ηρωισμού απ' τους μαχητές αλλά και δράματα απ' τα γυναικόπαιδα που είχαν καταφύγει σ' αυτές με την ελπίδα να σωθούν απ' τις τουρκικές αγριότητες. Με καΐκια και βάρκες, ο άμαχος πληθυσμός προσπαθούσε να φτάσει στα νησιά του Αιγαίου και στις ακτές της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Όμως, οι περισσότεροι, μη έχοντας την ελπίδα να επιβιβαστούν στα ελάχιστα πλοιάρια, συνωστίζονταν σε πρόχειρα καταλύματα, στα παραλιακά χωριά της Κασσάνδρας. Σε λίγο άρχισαν να τους θερίζουν οι αρρώστιες και η πείνα.

Ο Εμμανουήλ Παπάς, υποχωρώντας από τη Ρεντίνα προς το κέντρο της Χαλκιδικής, **έφτασε**⁸⁷ στον Ισθμό της Κασσάνδρας κι άρχισε να κατασκευάζει οχυρώσεις, με σκοπό ν' αντιτάξει σθεναρή άμυνα. Στο Άγιον Όρος είχαν καταφύγει τα υπολείμματα των ένοπλων μοναχών, που είχαν ενταχθεί στην φάλαγγα και είχαν πολεμήσει με ηρωισμό, δίπλα στον αρχιστράτηγο, όταν είχε αρχίσει ο επαναστατικός αγώνας. Οι Τούρκοι δεν είχαν στείλει ακόμα στρατό προς εκείνη την πλευρά. Ο Παπάς όρισε τον καπετάνιο Ρήγα Μάνθου να οργανώσει την άμυνα του Άθω. Θα 'πρεπε, σε συνεννόηση με τους ηγούμενους των μοναστηριών, να φροντίσει για την οχύρωση των υψωμάτων της Βίγλας, δίπλα απ' τη διώρυγα του Ξέρξη και να επιβλέψει στην ανασκαφή τάφρου, στα ίχνη της παλιάς τάφρου του Ξέρξη, ώστε η άμυνα να καταστεί πιο αποτελεσματική.

Στην Κασσάνδρα, μετά τον πρώτο αιφνιδιασμό της ήττας στη Ρεντίνα, στα Βασιλικά και στη Γαλάτιστα, άρχισαν να συγκεντρώνονται κάποιοι απ' τους διασκορπισμένους μαχητές αλλά και παλικάρια απ' τα ελληνοχώρια, που κινδύνευαν απ' τον τουρκικό στρατό αλλά και τους **μπασιμπουζούκους**⁸⁸ των τούρκικων χωριών, που συμμετείχαν στους φόνους και στις λεηλασίες. Επίσης, στο τέλος του Ιούνη, έφθασαν από τον Όλυμπο και τετρακόσια παλικάρια του αρματολού Διαμαντή Νικολάου, με τους δυο **κολιτζήδες**⁸⁹ του, το Μήτρο Λιακόπουλο και το Μπίνιο, που

ενθουσίασαν και εμπύχωσαν τους εγκλωβισμένους μαχητές.

Τις ίδιες εκείνες μέρες έφτασε και η «Καλομοίρα», το πλοίο του Αντώνη Βισβίζη, γεμάτο πυρομαχικά και τρόφιμα. Αυτός ο αγνός πατριώτης απ' την Αίνο της Θράκης, είχε με αυτοθυσία προσφέρει τις υπηρεσίες του για τη στήριξη του επαναστατικού αγώνα της Μακεδονίας, χωρίς ν' αποβλέπει σε προσωπικά οφέλη ή να συμμετέχει σε κερδοσκοπικά παιχνίδια, όπως έκαναν κάποιοι μεμονωμένοι καπεταναίοι ή οι μεγάλοι νησιώτες πλοιοκτήτες, που πλούτιζαν απ' τις συμφορές και τις ανάγκες του πολέμου.

Έρθαν και δυο ψαριανά πολεμικά, που μαζί με τα δυο πλοία που είχαν νοικιάσει οι Αγιορείτες, κινήγησαν δυο τούρκικα καράβια γεμάτα με στρατιώτες, που ετοιμάζονταν να κάνουν απόβαση στην Κασσάνδρα, πίσω από τις οχυρές θέσεις των Ελλήνων. Οι έλληνες πλοίαρχοι τους καταδίωξαν και ανάγκασαν τα τούρκικα πολεμικά να εξοκείλουν στα βράχια της Σιθωνίας και του Αγίου Όρους και τους τούρκους στρατιώτες να διασκορπιστούν στην ενδοχώρα για να σωθούν.

Στο Άγιον Όρος, οι αντιπρόσωποι πέντε ή έξι Μονών, πήγαν στη Βίγλα για να ενθαρρύνουν, με λόγια και βραβεία τους πιο άξιους, τους μαχητές που δούλευαν σκληρά και γρήγορα, για να οχυρώσουν τα στρατηγικά υψώματα. Απ' τη σκήτη της Αγίας Άννας έφτασε στον Πρόβλακα, στη διώρυγα του Ξέρξη, ο ασκητής Ανθιμος, για να επιβλέψει στο σκάψιμο της τάφρου. Ήταν ειδικός στη δημιουργία αμυντικών χαντακιών, μια ειδικότητα που απόκτησε όταν υπηρετούσε στο στρατό του Αλή Πασά των Ιωαννίνων.

Όλα έδειχναν πως σε λίγο, με την αύξηση του αριθμού των μαχητών, την άφιξη πολεμοφοδίων, με τη συνεργασία των ισχυρών ναυτικών δυνάμεων και την ανάκτηση του χαμένου ηθικού, θα μπορούσαν οι δυο χερσόνησοι να καταστούν απόρθητοι προμαχώνες. Αυτός ο στόχος ήταν και στο μυαλό του Εμμανουήλ Παπά, ο οποίος παρά τις ήττες που προηγήθηκαν δεν είχε χάσει το θάρρος του. Είχαν βέβαια παρουσιαστεί και κάποια μικροπροβλήματα στην υγεία του, από την πνευματική και σωματική υπερκόπωση, στα οποία όμως δεν έδωσε κάποια ιδιαίτερη σημασία. Εκείνη τη στιγμή ο μοναδικός του στόχος ήταν η

οργάνωση των δυο ισθμών. Ο Γιαννάκης Παπάς, είχε την ευκαιρία να μιλήσει αργότερα μ' οπλαρχηγούς και με μορφωμένους **γραμματικούς**⁹⁰, που υπηρέτησαν κοντά σε κυβερνητικά στελέχη, στην Ύδρα και στην Πελοπόννησο. Οι περισσότεροι πίστευαν πως με καλή οργάνωση και συντονισμό από ένα ισχυρό εθνικό κέντρο, όπως ήταν τότε η Ύδρα, αλλά και ταυτόχρονη εξέγερση του Όλυμπου με το Διαμαντή Νικολάου και της Δυτικής Μακεδονίας με τους Καρατάσο, Γάτσο και Ζαφειράκη, η εξέλιξη της επανάστασης στη Βόρεια αλλά και στη Νότια Ελλάδα θα είχε λάβει εντελώς διαφορετική τροπή.

Ο ξεσηκωμός ήταν γενικός. Οι δυσκολίες όμως ήταν εξαιρετικά μεγάλες στη Θράκη, στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία αλλά και στη Θεσσαλία, όπου λόγω των μεγάλων πεδινών εκτάσεων και της εγγύτητας των περιοχών με την πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, υπήρχαν σημαντικές τουρκικές στρατιωτικές μονάδες, καλά οργανωμένες, που είχαν τη δυνατότητα να καταστείλουν μια μικρή εξέγερση. Ήδη, από τον Απρίλη είχε φανεί πως τέτοιες μικρές επαναστατικές εστίες, έστω και με οπλαρχηγούς σαν τον Αθανάσιο Διάκο και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, δεν θα είχαν καμιά τύχη με οργανωμένα και πολυάριθμα στρατιωτικά σώματα, όπως του Κιοσέ Μεχμέτ και του Ομέρ Βρυώνη. Στο τέλος του Απρίλη ο Διάκος, μετά από ηρωικό αγώνα, είχε βρει φριχτό θάνατο και τον άλλο μήνα ο Ανδρούτσος, μόλις κατάφερε, με την εμπειρία και την πανουργία του, να ξεφύγει απ' τον τούρκικο κλοιό στο Χάνι της Γραβιάς. Αυτά τα δυο πραγματικά ηρωικά συμβάντα, παρά τη μικρή διάρκειά τους, την ήττα των ελλήνων επαναστατών και το θάνατο του ενός οπλαρχηγού, χαιρετίστηκαν και αναγνωρίστηκαν σαν γεγονότα με σημαντική επίδραση στον αγώνα του Μοριά. Είχαν επιφέρει μια μικρή καθυστέρηση στην κάθοδο των μονάδων του τουρκικού στρατού προς το νότο κι' έδωσαν την ευκαιρία για την ανασύνταξη των επαναστατικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο και στις περισσότερες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας.

Από λίγους, από ελάχιστους, έγινε η ίδια εκτίμηση για την προσφορά του Εμμανουήλ Παπά και της επανάστασης στη Χαλκιδική, αλλά και του μετέπειτα αγώνα στον Όλυμπο και στη

Δυτική Μακεδονία από τους σκληρούς κι' εμπειροπόλεμους αρματολούς. Στη Χαλκιδική καθυστέρησε, για ένα περίπου τετράμηνο, η ισχυρή στρατιά του Μεχμέτ Μπαϊράμ Πασά, η οποία είχε λάβει εντολή με σουλτανικό φερμάνι, να κατευθυνθεί από τη Θράκη, χωρίς αργοπορία, προς την Πελοπόννησο. Αλλά και μετά την κατάληψη της Κασσάνδρας και όλο το 1822, ο Μεχμέτ Εμίν Πασάς, αντικαταστάτης του Μπαϊράμ Πασά, που είχε περιβληθεί απ' το σουλτάνο με τις ισχυρές δικαιοδοσίες του βεζίρη, παρέμεινε καθηλωμένος στο Βορρά, από το φόβο αναζωπύρωσης των επαναστατικών εστιών στη Μακεδονία. Αν αυτές οι δυνάμεις χρησιμοποιούνταν για την καταστολή της επανάστασης στη Νότια Ελλάδα, σε μια περίοδο που ο διχασμός είχε διαιρέσει τους ηγέτες και η αναρχία είχε αποδιοργανώσει τις ομάδες των πολεμιστών, που καθοδηγούνταν από γνωστές και φημισμένες οικογένειες οπλαρχηγών και προκρίτων, ο επαναστατικός αγώνας θα είχε ίσως μοιραία οδηγηθεί σε αποτυχία. Επίσης, η Ιερή Συμμαχία επιζητούσε, με κάθε μέσο, να καταπνίξει την ελληνική εθνική εξέγερση. Στο συνέδριο του Λάιμπαχ, η ελληνική επανάσταση είχε ταυτιστεί με το επαναστατικό κίνημα των **Καρμπονάρι**⁹¹ της Ιταλίας και όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις, με κάποιες επιφυλάξεις της Ρωσίας, είχαν ενθαρρύνει το σουλτάνο να τη συντρίψει, με τα μέσα που εκείνος θα έκρινε κατάλληλα και αποτελεσματικά.

Ο γιος του Εμμανουήλ Παπά, ήταν τώρα σε θέση να εκτιμήσει καλύτερα το αγωνιστικό θάρρος του πατέρα του, μετά τις ήττες με το στρατό και τους αμέτρητους μπασιμπουζούκους τον Μπαϊράμ Πασά και την πίστη του πως η Κασσάνδρα και το Άγιον Όρος θα μπορούσαν να μετατραπούν σε απόρθητα φρούρια του ελληνισμού. Τέτοιοι απόρθητοι προμαχώνες υπήρξαν, κατά καιρούς, τα φρούρια της Μεθώνης, της Κορώνης, του Ναυπλίου, της Μάνης, της Μονεμβασιάς, του Σουλίου ή των Σφακίων στην Κρήτη. Υπήρχαν παλικάρια πρόθυμα να πεθάνουν πολεμώντας στους ισθμούς. Θα έπρεπε να υπάρχουν κι' άλλοι τρεις λόγοι για να κρατηθούν αυτά τα μετερίζια. Θα 'πρεπε να προστατευθούν οι ακτές από το στόλο των νησιών για ν' αποκρουστούν τουρκικές προσπάθειες απόβασης στρατευμάτων, ν' αντιμετωπιστεί η

φοβερή πείνα μαχητών και γυναιοπαίδων και να μην εισχωρήσει στην ηγεσία των καπεταναίων το μικρόβιο της αλαζονείας και του διχασμού. Τα δύο πρώτα θα μπορούσαν να ξεπεραστούν, αν η κεντρική εξουσία, στη Νότια Ελλάδα, θα ήταν σε θέση να εκτιμήσει τη μεγάλη ωφέλεια από μια τέτοια δημιουργία μακροχρόνιας αντίστασης εναντίον των Τούρκων στη Μακεδονία. Το τρίτο, η διχόνοια, οι εμφύλιες διαμάχες και ο λυσσαλέος κομματισμός, ήταν μια αναπόφευκτη συνέπεια της όλης πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα, στις κρίσιμες εκείνες στιγμές. Είναι άλλωστε στην πολιτική νοοτροπία και φιλοσοφία του Έλληνα, όταν κινδυνεύει ν' αφανιστεί από εχθρούς, να τρώει, με κομματική αγριότητα, τις ίδιες του τις σάρκες. Ο γιος του Παπά το κατάλαβε αυτό πολύ καλά, όταν βρέθηκε ανάμεσα σε φατρίες που, στην Ύδρα και στην Πελοπόννησο, συγκρούονταν μ' ανελέητο κομματικό πάθος.

Ο Γιαννάκης για πρώτη φορά ενημερώθηκε για κάποια παιχνίδια που παίζονταν πίσω απ' την πλάτη του πατέρα του, λίγες βδομάδες από τότε που οι αγωνιστές κλείστηκαν στις **Πόρτες**⁹², στα αναχώματα του Ισθμού. Ο υπασπιστής του πατέρα του τον πλησίασε σε κάποια ανάπαυλα της μάχης και του είπε εμπιστευτικά.

– Αυτές τις μέρες θα πεταχτώ με τον πατέρα σου στ' Αγιονόρος... Εσύ να μείνεις εδώ και νά'χεις τα μάτια σου ανοιχτά, μη μας τη φέρουν μπαμπέσικα...

Ο Γιαννάκης τον κοίταξε μ' έκπληξη κι' απορία.

– Τί συμβαίνει καπετάν Γιάννη; Ποιοί θα μας τη φέρουν μπαμπέσικα;

– Θα σου πω μετά... Όμως, από τώρα, με τα παλικάρια σου να προσέχεις κατά 'κείνη τη μεριά, απάντησε ο υπασπιστής Γιάννης Χατζηπέτρου, δείχνοντας με μια κίνηση του κεφαλιού του προς τη μεριά που βρίσκονταν το μετερίζια κάποιων Κασσανδρινών, με τον αρχηγό τους το Γιαννιό Χατζηχριστοδούλου.

Η προδοσία

Ο Γιαννάκης είδε τον πατέρα του ν' απομακρύνεται απ' το βυζαντινό **πύργο**⁹³ του Αγίου Παύλου, όπου είχε στήσει το στρατηγείο του για να διευθύνει την άμυνα της Κασσάνδρας, και να κατηφορίζει προς τον ορμίσκο, όπου τον περίμενε μια **σκαμπαβία**⁹⁴. Μαζί του επιβιβάστηκαν στο πλοiάριο και καμιά εξηνταριά βαριά οπλισμένοι μαχητές, όλοι τους αφοσιωμένοι μέχρι θανάτου στον αρχηγό τους. Ανάμεσά τους ήταν ο σερραίος σωματοφύλακας του πατέρα του, ο Αγαθάγγελος, ο υπασπιστής του ο καπετάν Γιάννης, ο Δημήτρης Οικονόμου, ο Κυριάκος Μηταλάς, ο Κώστας Λιζαντήρης κι' άλλοι έμπιστοι οπλοφόροι απ' τη Βάλτα, τη Γαλάτιστα και την περιοχή της Ρεντίνας.

– Πού παν' αυτοί αφέντη Τζώνη; τον ρώτησε ο Δοβιστινός Αργύρης Χατζής.

– Πάνε να οργανώσουν και την άμυνα στο Αγιονόρος... Φαίνεται πως οι καλόγεροι κι' ο **Ρήγας**⁹⁵ θέλουν να τους ορμηνέψει ο πατέρας μου, απάντησε τάχα αδιάφορα ο Γιαννάκης, ενώ μέσα του, σαν φίδι σε καλοκαιριάτικο λιοπύρι, σέρνονταν μια τρομερή ανησυχία.

Είχαν περάσει καμιά δεκαριά μέρες, χωρίς να έχει συγκεκριμένες πληροφορίες για τα γεγονότα του Αγίου Όρους. Ο Μπαϊράμ Πασάς, μετά τις επιτυχίες του στη Ρεντίνα και σ' άλλες περιοχές προχώρησε με το στρατό του προ τη Θεσσαλία, αφήνοντας και πάλι τη διοίκηση του βιλαετίου της Θεσσαλονίκης στο Γιουσούφ Μπέη. Οι τοπικές τουρκικές στρατιωτικές μονάδες παρουσίαζαν κι' αυτές μια εικόνα διάλυσης. Εκείνο το δεκαήμερο, οι Τούρκοι που πολιορκούσαν την Κασσάνδρα ήταν ανίσχυροι να επιχειρήσουν επικίνδυνες εφόδους για να διασπάσουν το μέτωπο. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις είχαν υποστεί και απώλειες, όταν θέλησαν να κινηθούν για να επιστημάνουν την παρουσία τους.

Ο Γιαννάκης έβλεπε πως, σ' όλο το ελληνικό στρατόπεδο κυριαρχούσε μια παγωμάρα κι' έκδηλη ανησυχία. Η βουβή στάση των μαχητών και τα σιγομουρμουρίσματα στις παρέες και στις μικροσυγκεντρώσεις τους, φανέρωναν πως υπήρχαν δυσάρεστες

πληροφορίες, που μεταδίδονταν από στόμα σε στόμα. Κι' ο Γιαννάκης ήξερε πως, στο Αγιονόρος διαδραματίζονταν σοβαρά γεγονότα, αλλά δεν γνώριζε λεπτομέρειες και τα πραγματικά αίτια αυτής της αναστάτωσης.

Ο καπετάν Γιαννιός τον πλησίασε κάποια στιγμή.

– Μήπως ξέρεις πότε θα γυρίσει ο πατέρας σου; τον ρώτησε ήρεμα, κουνώντας περίλυπος το κεφάλι του.

– Δε ξέρω καπετάνιε... Κι' εγώ τον περιμένω γιατί θέλει να τον συναντήσει ο Μπίνιος ... Έχει λέει μήνυμα απ' τον καπετάν Διαμαντή, που βρίσκεται στην Καστανιά, μαζί με το Γούλα και τον Τάσιο... Γιατί, τι συμβαίνει; Σε βλέπω σκεφτικό σα νά'χεις κάποιο σαρακι...

– Είναι να μην έχω λεβέντη μου, μ' αυτά που γίνονται στο Αγιονόρος!.. Ο Ρήγας μου φαίνεται πως πήγαινε να φάει το κεφάλι του, σα την κατσίκια που τρίβεται στη μαγκούρα του τσομπάνη...

– Ε, καμιά φορά γίνονται παρεξηγήσεις κι' ανάμεσα στ'αδέρφια... Ο πατέρας μου είναι ήπιος άνθρωπος και πάει με το σταυρό στο χέρι... Στο τέλος θα τα βρουν και θα ηρεμήσουμε...

– Τι να βρουν; απάντησε με κάποια έκπληξη αλλά κι' απορία ο καπετάν Γιαννιός... Δε τά 'μαθες; Θεός σχωρέσ' το Ρήγα...

Ο Γιαννάκης τινάχτηκε στη θέση του, σαν να πάτησε οχιά.

– Τι 'ναι αυτά που λες καπετάν Γιαννιό!.. Τί έπαθε ο Ρήγας;

– Όταν παίρνουν τα μυαλά αέρα αυτά παθαίνουμε!.. Ο μακαρίτης ήθελε να γένει αρχιστράτηγος και να **ξεπαστρέψει**⁹⁶ το γονιό σου! Αν δεν ομονοήσουμε για να πολεμήσουμε τους Αγαρηνούς, θα μας σκεπάσει όλους η μαύρη πλάκα και θα μας μοιρολογούν οι γυναίκες μας... Α, να! Κοίτα... Φάνηκαν κάποιοι άντρες απ' τη φρουρά του πατέρα σου... Θα πρέπει να γύρισε κι' ο άρχοντας Μανωλάκης.

Το απόγευμα της ίδιας μέρας ήρθε κι' ο πατέρας του στη διώρυγα, για να επιθεωρήσει τις οχυρώσεις των πρώτων γραμμών. Ήταν κουρασμένος, σκυθρωπός, με τα χείλη σφιγμένα και τη ματιά αγριεμένη κι' ερευνητική, καθώς μιλούσε στους μικροκαπεταναίους του μετώπου. Τους είπε πως θα 'πρεπε να κρατήσουν την άμυνα στις Πόρτες, ώσπου νά'ρθουν κι' άλλες

ενισχύσεις απ' τον Όλυμπο και πολεμικά πλοία απ' τα νησιά. Έπειτα έφυγε προς το στρατηγείο παίρνοντας μαζί του το Μπίνιο, τον κολιτζή του Διαμαντή Νικολάου και το γραμματέα του, το Θεοφάνη. Πρώτη φορά τον είδε σε τέτοια κατάσταση ο Γιαννάκης. Φαινόταν αποφασισμένος για όλα.

Το βράδυ, όταν κάποια στιγμή βρέθηκε με τον υπασπιστή και το σωματοφύλακα του πατέρα του, έμαθε με λεπτομέρειες όλα όσα διαδραματίστηκαν στη συγκέντρωση των προϊσταμένων των είκοσι μοναστηριών και του Ρήγα Μάνθου. Όλοι τους κλήθηκαν, από τον αρχιστράτηγο, στη Μονή Εσφιγμένου για να δώσουν εξηγήσεις, για το κλίμα αναρχίας κι' ανυπακοής που επικράτησε στη χερσόνησο.

Ο πατέρας του τους εξήγησε πως, το προσωπικό του ταμείο είχε εξαντληθεί από τις προσφορές του για αγορές όπλων, πολεμοφοδίων, τροφίμων και για τη ναύλωση πολεμικών πλοίων απ' τα νησιά για τη φύλαξη των ακτών των χερσονήσων. Ζήτησε να συμβάλουν οικονομικά όλα τα μοναστήρια, πέρα απ' όσα είχαν ξοδέψει μέχρι τώρα για τις ανάγκες του αγώνα. Κάποιοι ηγούμενοι αρνήθηκαν να καταθέσουν κι' άλλα γρόσια στο κοινό ταμείο, αλλά και να πουλήσουν χρυσά ή ασημένια **σκεύη**⁹⁷ για να ενισχυθεί η άμυνα του Αγίου Όρους.

Οι ηγούμενοι της αγίας Λαύρας και της Μονής Κουτλουμουσίου άρχισαν να εξοργίζονται και να μιλούν με θράσος, απαιτώντας την καταβολή όσων χρημάτων είχαν ξοδέψει για τον επαναστατικό αγώνα. Ο Ρήγας Μάνθου αποθρασύνθηκε. Αμφισβήτησε τη νομιμότητα της αρχιστρατηγίας του πατέρα του και με κομπασμό δήλωσε πως, η Ιερή Κοινότητα τον είχε εκλέξει, προ ημερών, αρχηγό και υπερασπιστή του ελληνικού στρατού. Στο εξής δεν είχε καμιά πρόθεση να υπακούει στις εντολές του.

Ο Εμμανουήλ Παπάς εξαγριώθηκε. Εκείνος ο μειλίχιος και καλοσυνάτος άνθρωπος έγινε πραγματικό θηρίο, όταν βεβαιώθηκε πια, πως οι φοβερές θυσίες του ίδιου και της οικογένειάς του, πετιούνταν στην κοπριά.

– Είσαι ένας ελεεινός προδότης!.. Πιάστε τον και ρίξτε τον στο μπουντρούμι, είπε απευθυνόμενος στη φρουρά του ο αρχι-

στράτηγος.

– Εμένα θα πιάσουν; Ποιος είσαι 'συ τιποτένιε που θα με φυλακίσεις; απάντησε σε κατάσταση, ανεξέλεγκτης οργής ο Ρήγας.

Έπειτα πλησίασε στ' ανοιχτό παράθυρο και απευθύνθηκε στους άντρες του, που ήταν συγκεντρωμένοι στη μεγάλη αυλή του μοναστηριού.

– Ελάτε παλικάρια!.. θέλουν να μαντρώσουν τον αρχηγό σας!.. Έλα Χρηστάκο!.. Έλα Προκόπη!.. Ελάτε, όπως είπαμε!..

Έξω ακούστηκαν κάποιες μπαταριές και πνιχτές φωνές πόνου. Δυο τρεις προσπάθησαν να μπουν στην αίθουσα κρατώντας τα όπλα τους, αλλά έπεσαν νεκροί απ' τη φρουρά του αρχιστράτηγου. Απ' τους άλλους κανένας δεν κουνήθηκε απ' τη θέση του.

Ο Ρήγας πήγε να σύρει την πιστόλα του. Ο Παπάς άπλωσε τα χέρια του, σαν να 'θελε να τον σταματήσει απ' αυτό τον παραλογισμό. Τότε ήταν που ακούστηκαν απανωτοί πυροβολισμοί. Ο Κυριάκος Μηταλάς, ο Αγαθάγγελος, ένας Συκιώτης κι' ένας Βαλτοχωρίτης, κρατούσαν τις πιστόλες τους που κάπνιζαν και μύριζαν μπαρούτι. Τον βρήκαν κατάστηθα τα βόλια. Έπεσε ανάσκελα στο περβάζι του παραθυριού, πλημμυρισμένος στα αίματα.

– Αϊ, στη κόλασ' παλιόσκλου!.. κραύγασε αγριεμένος ο Μηταλάς, ενώ ο υπασπιστής προσπαθούσε να τον ηρεμήσει.

– Άρχοντα Μανωλάκη, να φάμε και τους δυο τραγοπαπάδες, να γλιτώσουμε απ' τα μπαμπεσλίκια... Αυτοί δεν είναι Έλληνες!.. Είναι τουρκοσπορά!.. είπε ο μουστακαλής, ο Χρίστος Βαλτοχωρίτης.

Ο αρχιστράτηγος έκανε μια χειρονομία για να ηρεμήσουν. Έπειτα πρόσταξε τους άντρες να μεταφέρουν έξω το πτώμα του Ρήγα και να του στείλουν στην αίθουσα τον καπετάν Γιωργάκη.

Οι καλόγεροι είχαν παγώσει απ' το φόβο τους. Κατά τη διάρκεια των δραματικών στιγμών που προηγήθηκαν, κανένας δεν είχε κουνηθεί απ' τη θέση του. Είχαν αγαλματώσει. Άρχισε να τους μιλά με την ευγένεια και τον ίδιο σεβασμό που συνήθιζε, όταν είχε απέναντί του ιερωμένους. Τους είπε πως ο αγώνας που ξεκίνησαν όλοι τους θα 'πρεπε να ολοκληρωθεί, γιατί αυτό απαιτούσαν οι τόσες και τόσες γενιές μαρτύρων του έθνους. Ο Άθως ήταν ένα

φυσικό φρούριο. Με λίγους άντρες κι' ελάχιστα πλοία θα ήταν αδύνατο να πατήσει στη χερσόνησο τούρκικο ποδάρι. Θα 'πρεπε όμως, αφού ο ίδιος ήταν υποχρεωμένος να βρίσκεται στην Κασσάνδρα, να φροντίσουν οι ίδιοι για την άμυνα των μοναστηριών.

Οι μονές είχαν ακόμα χρήματα, αλλά θα μπορούσαν να βρουν κι' άλλα, αν έλιωναν τα χρυσαφικά και τ' ασημένια σκεύη, που δεν είχαν μεγάλη λατρευτική και αρχαιολογική αξία.

Όρισε στρατιωτικό διοικητή στη χερσόνησο τον καπετάν Γιωργάκη και υπεύθυνο για θέματα επιμελητείας το Νικηφόρο Ιβηρίτη. Τους εξήγησε πως, θεωρούσε τον Άθω μια δεύτερη κι' απόρθητη γραμμή άμυνας, την οποία έπρεπε να κρατήσουν με κάθε θυσία. Οι προτάσεις που είχαν κατατεθεί από κάποιους ηγούμενους για να μεταφερθούν τα πολύτιμα σκεύη, μαζί με πολλούς καλόγερους, στα νησιά, στο τέλος απορρίφθηκε ως επικίνδυνη κι' ανεφάρμοστη. Θα 'πρεπε να γίνει μια νέα αναδιοργάνωση της άμυνας, να γίνουν νέα συμβόλαια με καπεταναίους πολεμικών πλοίων απ' τα νησιά του Αιγαίου και να σκαφτεί η διώρυγα του Ξέρξη για να ισχυροποιηθεί η άμυνα στα αναχώματα.

Είχαν περάσει δυο τρεις εβδομάδες, απ' τη μέρα που ο αρχιστράτηγος επέστρεψε απ' το Όρος και οι αναφορές του Νικηφόρου, για την κατάσταση στη χερσόνησο ήταν γεμάτες απογοήτευση κι' απαισιοδοξία. Οι προϊστάμενοι των Μονών δεν ήταν πια διατεθειμένοι να συμβάλλουν οικονομικά, αλλά άρχισαν ορισμένοι, μιμούμενοι τους ηγούμενους της Λαύρας και του Κουτλουμουσίου, ν' απαιτούν την επιστροφή των όσων κατέβαλαν μέχρι τότε στο κοινό ταμείο. Επικρατούσε μια ηττοπάθεια, που παρέλυε κάθε δραστηριότητα για οργάνωση της άμυνας. Ακούγονταν πολλές φωνές για να βρεθεί μια συμβιβαστική λύση με τους Τούρκους, κυρίως από τότε που διαδόθηκε πως είχε φτάσει στη Χαλκιδική ο Μεχμέτ Εμίν Εμπού Λουμπούτ Πασάς, μ' έναν πανίσχυρο στρατό από πεζούς και ιππείς.

Αυτές οι φωνές εντάθηκαν όταν έφθασαν οι πληροφορίες, πως ο νέος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Μακάριος, που αντικατέστησε

τον αγρίως εκτελεσθέντα Κιτίου Μελέτιο, παρενέβη στις τουρκικές αρχές, ώστε να βρεθεί μια λύση που θα έσωζε, από τις σφαγές και την **πείνα**⁹⁸, τα γυναικόπαιδα που είχαν κατακλύσει και το Άγιον Όρος, αλλά κυρίως την Κασσάνδρα. Οι φοβερές καταστροφές και λεηλασίες στις περιοχές της Θεσσαλονίκης, της Ρεντίνας, των Βασιλικών, του Πολυγύρου και της Κασσάνδρας, τα παλουκωμένα κεφάλια στο Βαρδάρη και τα φορτία από κομμένες μύτες κι' **αφτιά**⁹⁹ των αγωνιστών της Χαλκιδικής που έπεφταν στα χέρια των Τούρκων, δημιουργούσαν ένα κλίμα φόβου για τα δεινά που θα επακολουθούσαν, αν ο στρατός του Μεχμέτ Εμίν διασπούσε τις γραμμές άμυνας στην Κασσάνδρα. Η άμυνα του Αγίου Όρους δεν ήταν υπολογίσιμη γιατί, ούτε η ανασκαφή της τάφρου προχώρησε, αλλά ούτε και οι επισκέψεις κάποιων μοναχών στον Πρόβλακα και στα υψώματα της **Βίγλας**¹⁰⁰, για να ενδυναμώσουν το ηθικό των ελάχιστων μαχητών, είχε κάποια θετικά αποτελέσματα.

Οι περισσότεροι έλληνες μοναχοί, που είχαν συμμετάσχει στις μάχες της Ρεντίνας κι' είχαν επιστρέψει στον Άθω με τον ηγούμενο Ευθύμιο, ήταν αποφασισμένοι να πολεμήσουν μέχρι θανάτου. Άλλοι όμως τουρκόφιλοι, μαζί με κάποιους μοναχούς των **ξένων**¹⁰¹ μοναστηριών, διέδιδαν πως αν το Άγιον Όρος δήλωνε μεταμέλεια και υποταγή, οι Τούρκοι δε θα τολμούσαν ν' αρπάξουν τους θησαυρούς κι' ούτε να πραγματοποιήσουν σφαγές, από το φόβο της ρωσικής απειλής για στρατιωτική επέμβαση. Αυτή την απειλή τη διατύπωσε, ήδη από τον Απρίλη, ο Ρώσος **πρεσβευτής**¹⁰² στην Κωνσταντινούπολη, μετά τον απαγχονισμό του Πατριάρχη. Σ' αυτή τη φάση της ελληνικής εξέγερσης, δεν υπήρχε καμιά πιθανότητα ρωσοτουρκικού πολέμου, με βάση τη στάση της Ρωσίας στο συνέδριο του Λάιμπαχ. Εντούτοις, ο τσάρος Αλέξανδρος επιδιώκοντας να εμφανισθεί ως ο προστάτης των Σλάβων, αλλά και γενικότερα των ορθόδοξων λαών της Βαλκανικής, φρόντισε να αντιδράσει, δια της διπλωματικής οδού, για τις σφαγές, αλλά και να διαμηνύσει στο σουλτάνο πως δεν θα ανεχόταν οποιαδήποτε καταστροφή ή λεηλασία στα μοναστήρια του Αγίου Όρους και κυρίως στα **σλαβικά**¹⁰³.

Εκτός απ' αυτή την τσαρική ομπρέλα προστασίας, οι

αντιεπαναστάστες ξένοι, κυρίως, μοναχοί, είχαν πληροφορηθεί πως είχαν επικρατήσει οι φιλοτουρκικές ομάδες των οπλαρχηγών και πολιτικών στη Σερβία και στη Μολδοβλαχία, ενώ στη Βουλγαρία δεν είχε σημειωθεί καμιά αξιόλογη εξέγερση και οι βούλγαροι καλόγεροι είχαν στραμμένα τα βλέμματα προς τη Ρωσία και παρακολουθούσαν τις εξελίξεις της ρωσική πολιτικής. Στη Σερβία είχε επικρατήσει ο Μίλος Οβρένοβιτς, αφού πρώτα δολοφόνησε τον **Καραγιώργη**¹⁰⁴, τον αφοσιωμένο φίλο του Γιωργάκη Ολύμπιου, ο οποίος πρόθυμα θα συμμετείχε στην εξέγερση που οργάνωνε ο Υψηλάντης. Στη Μολδοβλαχία είχαν κυριαρχήσει οι φιλότουρκοι και οι σκεπτικιστές, μετά την προδοτική στροφή του Θόδωρου **Βλαδιμηρέσκου**¹⁰⁵. Όλα αυτά τα γεγονότα επηρέασαν και τη στάση των σλάβων μοναχών, ιδίως μετά τις αποτυχίες των επαναστατών στη Ρεντίνα και στα Βασιλικά.

Στο στρατόπεδο της Κασσάνδρας, ο αγώνας για να κρατηθούν τα αναχώματα του Ισθμού, ήταν υπεράνθρωπος. Είχαν απομείνει ελάχιστοι μαχητές, μετά την αποχώρηση του Λιακόπουλου με τους άντρες του, παρά τις αντίθετες εντολές του καπετάν **Διαμαντή**¹⁰⁶. Η έλλειψη πυρομαχικών και τροφίμων ήταν απελπιστική. Οι πολεμιστές είχαν ξεπεράσει τα όρια αντοχής τους. Ήταν πια ένας αγώνας ζωής και θανάτου.

Τα νέα για την προδοτική στάση των προϊσταμένων των Μονών του Αγίου Όρους, έρχονταν στην Κασσάνδρα και προκαλούσαν οργή κι' αγανάκτηση.

Ο Γιαννάκης, κάποια μέρα, ιδρωμένος, αξύριστος, βρόμικος και λασπωμένος, με τα μαλλιά του πεταμένα στο πρόσωπο και στο σβέρκο, σαν να βγήκε από παλαίστρα, πλησίασε τον υπασπιστή του πατέρα του και τον έπιασε απ' το μπράτσο. Η ματιά του ήταν άγρια. Πετούσε σπίθες.

– Εγώ ξέρω τι θέλουν αυτοί εκεί στα μοναστήρια! Είπα στον πατέρα μου να πάω να βάλω μια τάξη μα δεν μ' άφησε... Καπετάνιε! Μίλησε 'συ και πες του να μ' αφήσει να πάω...

– Χρειάζεσαι 'δω πέρα!.. Μείναμε λίγοι...

– Θα ξαναγουρίσω γρήγορα με τα παλικάρια μου... Θα ξεκαθαρίσω γρήγορα το στάρι απ' το κριθάρι.

- Ο πατέρας σου δε θα σ' αφήσει να πας μόνος στο Αγιονόρος... Ξέρει το χαρακτήρα σου και τα νεύρα σου όταν θυμώνεις και φοβάται πως, αυτή τη στιγμή, δε συμφέρει ν' ανοίξουμε κι' άλλες πληγές... Μια μέρα μου είπε πως είσαι ορμητικός σαν τη **μπροστέλα**¹⁰⁷ σε ποτάμι, όπως λέτε σεις στη Ντοβίστα... Ξέρεις, στα κρυφά, τι παρατσούκλι σου έχει δώσει;
- Όχι, δεν ξέρω!.. Τι παρατσούκλι;
- Να, μια μέρα μου είπε... Αυτός ο γιος μου είναι σα σίφουνας κι' αστραπή... Είναι σαν τον Παπαφλέσσα... Ένα Παπαφλεσσάκι και στη μορφή και στην ορμή... Μοιάζουν κι' οι δυο σα λάβα από ηφαίστειο, που δε λογαριάζει τίποτα στο διάβα της... Είναι γεννημένοι επαναστάτες...

Η κατάρρευση της άμυνας

Η άφιξη του βεζίρη Μεχμέτ Εμίν Εμπού Λουμπούτ Πασά, μ' έναν πολυάριθμο και ισχυρό στρατό, ήταν φανερό πως καθόρισε και την τύχη της άμυνας του αναχώματος της Κασσάνδρας. Οι ελάχιστοι μαχητές που απόμειναν, από τις λιποταξίες και την έλλειψη **οπλισμού**¹⁰⁸, που δημιουργούσε πρόσθετη ανασφάλεια και κατάπτωση του ηθικού, δεν θα μπορούσαν να κρατήσουν για πολύ ένα μέτωπο που δέχονταν καταιγισμό βλημάτων από ισχυρά και σύγχρονα **πυροβόλα**¹⁰⁹. Το ότι το μέτωπο άμυνας άντεξε, συνολικά, γύρω στους πέντε μήνες κάτω από τέτοιες συνθήκες, αποτελεί πράξη ηρωισμού του αρχιστράτηγου και των πιστών μαχητών που παρέμεναν στ' αναχώματα.

Ο Γιαννάκης άρχισε ν' ανησυχεί τρομερά κι' από κάποιες ενδείξεις, που φανέρωναν την κακή κατάσταση της **υγείας**¹¹⁰ του πατέρα του. Πολλές φορές τον έβλεπε να ψηλαφεί το αριστερό μέρος του στήθους του ή να κάνει ελαφρές μαλάξεις στο μπράτσο του. Άλλοτε πίεζε με τα δάχτυλα τον ώμο του, δίπλα απ' τη βάση του λαιμού ή τον παρακολουθούσε που λαχάνιαζε όταν περπατούσε σ' ανηφόρα. Γι' αυτό είχε δώσει οδηγίες στον οπλοφόρο που

φρόντιζε το άλογο του πατέρα του, να θυμίζει στον αρχιστράτηγο πως έπρεπε να ιππεύει το άτι, μεγαλοποιώντας σκόπιμα τις αποστάσεις που θα 'πρεπε να διανύσουν. Γνώριζε πως ο πατέρας του, βιαστικός όπως πάντα, όταν ήθελε να διεκπεραιώσει μια εργασία ή να διατρέξει μια απόσταση, χρησιμοποιούσε συστηματικά τον ποδαρόδρομο και μάλιστα με γρήγορο **βηματισμό**¹¹¹.

Η τελευταία μέρα του **Οκτώβρη**,¹¹² ήταν η μοιραία ημερομηνία της κατάρρευσης του μετώπου της Κασσάνδρας. Οι Τούρκοι βρέθηκαν στα νώτα των πολεμιστών της δεξιάς πτέρυγας. Είχαν περάσει από ρηχό κι' αφύλακτο πέρασμα της διώρυγας, μετά από προδοσία. Η σύγχυση κι' ο πανικός μεταδόθηκε και στην αριστερή πλευρά του μετώπου. Όλοι έτρεχαν για να σωθούν. Κανένας δεν περίμενε μια τέτοια εξέλιξη της σύγκρουσης, αφού όλοι ανάμεναν επιθέσεις από τα αντικρινά τουρκικά προγεφυρώματα.

Πέντ' έξι δεκάδες πιστοί μαχητές που πλαισίωναν τον αρχηγό, έφτασαν στην Άθυτο κι' επιβιβάστηκαν στην «Καλομοίρα» του καπετάν Βισβίζη. Αυτός ο αγνός αγωνιστής, που ως φιλικός είχε τάξει το πλοίο του στον αγώνα για την ελευθερία του γένους, είναι ένας απ' τους ελάχιστους έλληνες καπεταναίους που δεν είδε τις συγκρούσεις των Μακεδόνων ως ευκαιρία για να **κερδοσκοπήσει**¹¹³.

Όταν έφθασαν στη Μονή Εσφιγμένου αντίκρυσαν μια εικόνα διάλυσης. Δεν υπήρχαν αρκετοί μάχιμοι άνδρες, ικανοί να προβάλουν αντίσταση, αλλά ούτε και είχαν προχωρήσει οι εργασίες για την ανασκαφή της τάφρου στον Πρόβλακα. Ο αρχηγός, αποφασισμένος στην αρχή να δημιουργήσει ένα καινούργιο μέτωπο αντίστασης στη διώρυγα του Ξέρξη και στις κορφές της Βίγλας, άλλαξε γνώμη όταν πληροφορήθηκε πως και η μικρή φρουρά του στο λαιμό του ισθμού είχε διαλυθεί.

Τα νέα απ' τα μοναστήρια ήταν αποθαρρυντικά. Οι προϊστάμενοι της Ιερής Κοινότητας είχαν συγκεντρωθεί στη Μονή Κουτλουμουσίου κι' αποφάσισαν να στείλουν αντιπροσωπία, με πλούσια δώρα, στο Μεχμέτ Εμίν πασά αλλά και να συλλάβουν και παραδώσουν στους Τούρκους τον Εμμανουήλ Παπά.

Στις εννιά Νοεμβρίου είχαν ελευθερώσει το μποσταντζή του

Αγίου Όρους, το Χαλίλ Χασεκί Μπέη, τον οποίο είχε φυλακίσει ο αρχιστράτηγος σ' αυτή τη Μονή, κατά την έναρξη της επανάστασης, μαζί με τους λιγοστούς χωροφύλακές του. Την ίδια μέρα ο τούρκος αστυνομικός διοικητής εξέδωσε **μουρασελέ**¹¹⁴, για την παράδοση από τους Εσφιγμενίτες και από την υπόλοιπη Ιερή Κοινότητα του «λεγόμενου Άρχοντα», μαζί με τον μοναχό Νικηφόρο και τον ηγούμενο Ευθύμιο.

Ο καπετάν Γιάννης Χατζηπέτρου ζύγωσε το Γιαννάκη κι' έφτυσε μ' αηδία καταγής.

– Αυτός ο σπιούνος ο Κουτλουμουσιώτης, απ' την αρχή μας έφερνε εμπόδια... Καλά μας είπε ο Βαλτοχωρίτης να τον στείλουμε στον αγύριστο μαζί με τον άλλο, τον παραδόπιστο της Λαύρας...

– Αχ, λάθος! Μεγάλο λάθος! Κι' ο πατέρας μου κι' εσύ καπετάνιε δεν μ' αφήσατε να 'ρθω με τα παλικάρια μου και να τους βάλω τα δυο πόδια σε μια **τουλούμπα**¹¹⁵... Τώρα ας οργανώσουμε την άμυνα και μ' αυτούς τους προδότες θα τα πούμε κάποια στιγμή...

– Ποια άμυνα! Αυτό ήταν το σχέδιο του πατέρα σου, αλλά μ' αυτά που βρήκε εδώ καταλαβαίνει πως η μόνη λύση είναι να φύγουμε για τη Νότια Ελλάδα και να ξαναρθούμε, πιο οργανωμένοι και με νέο σχέδιο, για να ξεσηκωθεί ο Όλυμπος και η Δυτική Μακεδονία... Εδώ πια δεν έχουμε καμιά ελπίδα... Το μόνο ελεύθερο έδαφος του Αγίου Όρους είναι αυτή η Μονή... Δίπλα μας βρίσκονται μόνο οι Εσφιγμενίτες...

– Εγώ καπετάνιε δεν φεύγω απ' 'δω, είπε αγριεμένος μετά από λίγες στιγμές σιωπής ο Γιαννάκης. Ο υπασπιστής τον κοίταξε απορημένος.

– Μα θα φύγουμε όλοι... Ο πατέρας σου έδωσε κι'όλας τις εντολές του για να ετοιμαστούμε για αναχώρηση...

– Εγώ δεν φεύγω!.. Δε θα γίνω λαγοπόδαρος!.. Μ' εκατό ψυχωμένους άντρες και δυο τρία αρματωμένα πλοία, δε θ' αφήσω να πατήσει ποδάρι Τούρκου σ' αυτό τ' άπαρτο κάστρο...

Αναχώρηση και θάνατος

Στην παραλία της Μονής Εσφιγμένου, κάποιοι οπλοφόροι και καλόγεροι, που κουβαλούσαν σακιά με πολύτιμα σκεύη, ανέβαιναν στα καΐκια, για να τακτοποιήσουν τα φορτώματα. Ο αρχιστράτηγος καθόταν σ' ένα πεζούλι, στην άκρη του μόλου κι' έτριβε αφηρημένος τ' αριστερό του μπράτσο. Ήταν κουρασμένος, αναμαλ-
λιασμένος, μ' ένα πρόσωπο χλωμό και πρόωρα ρυτιδιασμένο. Φαινόταν συντετριμμένος, απ' τη στιγμή που διαπίστωσε πως κάθε ελπίδα αντίστασης είχε πια χαθεί και στον τελευταίο αυτό προμαχώνα.

Δίπλα του, αμίλητοι, ο υπασπιστής του, ο Θεοφάνης, ο Δημήτρης Οικονόμου, ο ηγούμενος Ευθύμιος, ο Νικηφόρος κι' άλλοι δυο τρεις οπλίτες. Πιο πέρα, καθισμένα κατάχαμα, μερικά παλικάρια, με σκυμμένα κεφάλια και τη θλίψη ζωγραφισμένη στα πρόσωπά τους, περίμεναν την εντολή για να επιβιβαστούν στα καράβια. Μέσα σ' κείνη τη βουβή και καταθλιπτική ηρεμία, ακούστηκε ξαφνικά η άγρια κι' αποφασιστική φωνή του Γιαννάκη.

– Όσοι θέλουν ας φύγουν! Εγώ θα μείνω εδώ, κραύγαζε εκτός εαυτού, ενώ κλωτσούσε το χώμα, τα χορτάρια και τις πέτρες που βρίσκονταν μπροστά του.

Πολλοί τον πλησίασαν για να τον ηρεμήσουν. Άλλοι, όπως φάνηκε απ' τις κινήσεις τους και την έκφραση του προσώπου τους, ήταν έτοιμοι ν' αντιδράσουν με τον ίδιο τρόπο.

Ο ηγούμενος Ευθύμιος τον πλησίασε κι' έβαλε το χέρι του, στοργικά, στον ώμο του. Είδε την αναστάτωση και την αγανάκτηση του παλικαριού. Πρόσεξε τις βλεφαρίδες που τρεμόπαιζαν και τα υγρά μάτια του που ήταν έτοιμα να πλημμυρίσουν με δάκρυα.

– Λεβέντη μου, δεν τελειώνουν όλα εδώ... Ο αγώνας μας θα συνεχιστεί.

Είχε πλησιάσει κι' ο καπετάν Γιάννης, ο υπασπιστής.

– Θα γυρίσουμε μια μέρα πίσω!.. Θα ξανάρθουμε για να λευτερώσουμε και τη **Μακεδονία**¹¹⁶ μας, του είπε προσπαθώντας να κρατήσει σταθερή τη φωνή του.

Το παλικάρι βρισκόταν ακόμα σε κατάσταση υπερέντασης.

Έφερε μια νευρική γυροβολιά γύρω απ' τον εαυτό του και πέταξε καταγής την πιστόλα και το γιαταγάνι του...

– Δε φεύγω!.. Όποιος θέλει ας μ' ακολουθήσει...

Εφτά οχτώ μαχητές σηκώθηκαν κι' άρχισαν να τον πλησιάζουν δειλά. Άλλοι μετακινήθηκαν στις θέσεις τους έτοιμοι ν' ακολουθήσουν.

Ο αρχιστράτηγος, που ως εκείνη τη στιγμή παρακολουθούσε σιωπηλός, σηκώθηκε κι' έκανε μια κίνηση με το χέρι του, υποδεικνύοντας στα παλικάρια να παραμείνουν στις θέσεις τους.

– Χρόνη!... Κυριάκο!.. Αργύρη!.. Λευτέρη!.. Γυρίστε πίσω!.. Το θάρρος και η ψυχραιμία χρειάζονται τώρα περισσότερο από κάθε άλλη φορά...

Έπειτα στράφηκε στο γιό του.

– Παιδί μου σε νιώθω, γιατί κι' εγώ πονώ όπως κι' εσύ... Είδαμε τη μεγάλη κι' ευτυχισμένη οικογένειά μας να διαλύεται και να κινδυνεύει ν' αφανιστεί... Τα σπίτια μας, τα καταστήματά μας στις Σέρρες και στην Πόλη βγήκαν σε πλειστηριασμό, λεηλατήθηκαν ή έγιναν στάχτη... Ότι είχαμε και δεν είχαμε, δόθηκαν όλα γι' αυτό τον αγώνα του γένους μας... Τι μας μένει ακόμα; Η πίστη στη λευτεριά και στη νίκη... Η ελπίδα πως το έθνος μας μια μέρα θα αναστηθεί πάλι...

– Πατέρα, αν πιάσουμε τις βουνοκορφές και τ' απάτητα μονοπάτια, οι Τουρκαλάδες δε θα τολμήσουν να μπουν στ' Αγιονόρος... Σε κάθε βήμα τους θα βρίσκουν και μια παγίδα... Θα τους θερίζουμε σαν τα στάχια και δε θα μας βλέπουν...

– Άκουσε Γιαννάκη παιδί μου... Ακούστε κι' εσείς παλικάρια μου... Το βλέπω στα μάτια σας, πως θέλετε να συνεχίσουμε τον αγώνα που αρχίσαμε μαζί... Όχι όμως εδώ! Μας χτυπήσαν πισώπλατα και θα προσπαθήσουν να μας αποτελειώσουν... Είμαστε μόνοι κι' ας μη δώσουμε στους εχθρούς μας τη χαρά και μιας ακόμα νίκης... Πολεμήσατε σαν λιοντάρια μ' έναν εχθρό πανίσχυρο, που είχε στη διάθεσή του άφθονα όπλα και πολεμοφόδια... Εσείς, όλοι εμείς, δε νικηθήκαμε γιατί μας έλειπε το θάρρος και η αντρεία... Μας νίκησε η πείνα και οι άδειες κάσες από μπαρούτι και βόλια... Με αξίνες και σκαλιστήρια δύσκολα αντιμετωπίζεις τα κανόνια... Τώρα,

μπορεί να χάσαμε τη μάχη, την πρώτη μάχη, μα ο πραγματικός αγωνιστής όταν πέφτει ξανασηκώνεται κι' αν και πάλι πέσει, θα ξανασηκωθεί για να συνεχίσει τον αγώνα ... Θα πάμε όλοι μαζί, κάτω, στη Νότια Ελλάδα και θα συνεχίσουμε τον αγώνα. Κάποτε θα ξαναγυρίσουμε πίσω... Με τη βοήθεια του θεού, μια μέρα θα λευτερωθεί και η Μακεδονία μας! Ας μη καθυστερούμε!.. Εμπρός, ανεβείτε στα καράβια. Εσύ **Νικηφόρε**¹¹⁷, μ' άλλους γέροντες και τα πολύτιμα σκεύη, πάτε στη σκαμπαβία του μοναστηριού... Οι υπόλοιποι ας μ' ακολουθήσουν στην «Καλομοίρα».

Μέσα στο πλοίο επικρατούσε η κατήφεια και η απελπισία του ηττημένου, που βλέπει να καταρρέουν τα πάντα γύρω του. Τα κύματα όλο και γίνονταν πιο άγρια κι' απειλητικά, όταν το καράβι έφτασε στην άκρη της χερσονήσου, για να παρακάμψει τον Ακράθω και το Νυμφαίο, κοντά στα Καρούλια. Από πάνω υψωνόταν το επιβλητικό βουνό των δυο χιλιάδων και κάτι μέτρων, με τον τεράστιο σταυρό που φαίνεται απ' όλα τα πλευόμενα σε εκατοντάδες μίλια μακριά. Αυτό το βουνό, τον Άθω, που κατά τη μυθολογία εκτόξευσε ο ομώνυμος γίγαντας εναντίον των ολύμπιων θεών, θέλησε ο **Δεινοκράτης**¹¹⁸ να λαξεύσει και να του δώσει τη μορφή του Αλέξανδρου του Μέγα.

Το βράδυ, το κρύο ήταν τσουχτερό κι' ο αέρας λυσομανούσε. Το πλοίο χοροπηδούσε σαν καρυδότσουφλο κι' άρχισε να πέφτει ψηλή παγωμένη βροχή, σαν χιονόνερο. Ο πλοίαρχος κι' οι ναύτες ξάγρυπνοι, αεικίνητοι, ξεφωνίζοντας ναυτικά παραγγέλματα για ν' αντιμετωπίζουν τα κύματα, έτρεχαν απ' τη μια άκρη στην άλλη. Οι ετερόκλητοι επιβάτες, άλλοι με όπλα και γιαταγάνια κι' άλλοι με σταυρούς, εικόνες κι' άλλα αντικείμενα, που φρόντισαν να διασώσουν απ' το πλιάτσικο του εχθρού και δεν χώρεσαν στη σκαμπαβία, ήταν στριμωγμένοι στο κατάστρωμα, άλλοι σκεπασμένοι με μουσαμάδες και κουρελούδες κι' άλλοι με βαριές κάπες. Κάτω στο αμπάρι, στην κουκέτα του καπετάνιου, βρίσκονταν ο αρχιστράτηγος με τους κυριότερους έμπιστους συντρόφους του. Ένωσε μια ξαφνική αδιαθεσία και σκέφτηκαν να του δώσουν μερικές γουλιές ρακί και να του κάνουν εντριβές με πετρέλαιο. Ο Αγαθάγγελος, ο εύσωμος και γεμάτος υγεία χειροδύναμος σωματοφύλακάς του,

ανέλαβε το έργο του νοσοκόμου.

– Αφέντη, τώρα που θα τρίψω στις πλάτες σου το γκάζι, θα ζεσταθείς και θα σου περάσει το κρύωμα... Αυτή τη δουλειά την ξέρω... Έκανα εντριβές στη μάνα μου και στον πατέρα μου...

– Σιγά, μη βάζεις πολύ πετρέλαιο!.. Υπάρχει κίνδυνος να ξεπεταχτούν φουσκάλες!.. Πρόσεξε! του είπε ο Χατζηπέτρου, ο υπασπιστής, καθώς τραβούσε απ' το χέρι του το μπουκάλι με το πρόχειρο εκείνο φαρμακευτικό υγρό, που θεωρούνταν πολύ αποτελεσματικό για τη θεραπεία των κρυολογημάτων.

– Να βάλουμε και βεντούζες ... Αυτές πάντα κάνουν καλό... Τα ποτήρια απ' το κρασί είναι ότι πρέπει για βεντούζες, πρότεινε ο Θεοφάνης.

– Μα δεν πιστεύω πως είμαι τόσο κρυολογημένος... Ίσως έχω λίγο πυρετό αλλά ούτε βήχω, ούτε και τρέχει η μύτη μου, ψιθύρισε ο Παπάς μ' αδύνατη κι' άχρωμη φωνή.

– Έχει δίκιο ο Άρχοντάς μας... Το τρίψιμο με γκάζι φτάνει... Θα τον κάμει περδίκι, αποφάνθηκε ο σωματοφύλακας, καθώς σκούπιζε τα χέρια του μ' ένα πανί.

– Όλους μας πειράζει το κρύο κι' η φουρτούνα... Αύριο, που ίσως φτάσουμε στα νερά της Εύβοιας, ο καιρός μπορεί νά'ναι πιο καλός κι' η θάλασσα λιγότερο φουρτουνιασμένη, εκτός φυσικά απ' το Κάβο Ντόρο, που λυσομανά όλο το χρόνο, είπε ο καπετάν Αντώνης Βισβίζης και τράβηξε το Γιαννάκη απ' το μανίκι, ώσπου έφτασαν έξω απ' την κουκέτα, στο διάδρομο του αμπαριού.

– Τί τρέχει καπετάνιε;

– Είμαι τρομερά ανήσυχος... Ο πατέρας σου δεν είναι κρυολογημένος... Τον βλέπω κουρασμένο κι' ανήμπορο ... Το χρώμα του δε μ' αρέσει και συνέχεια ξεροκαταπίνει κι' έχει λιγούρες, σαν να θέλει να κάμει εμετό... Έχει και πόνους στο κεφάλι...

– Τί λες νά'χει; ρώτησε ανήσυχος ο Γιαννάκης.

– Ξέρω 'γω! Η καρδιά του, η σπλήνα του!... Μήπως κα'να άλλο κακούδι! Τι να πω! Τον βλέπω πολλές φορές να τρίβει το στήθος του, το αριστερό χέρι του, τον ώμο του και να παραπονιέται πως έχει πόνους στην πλάτη... Δεν ξέρω! Πιο πολύ φοβάμαι για την καρδιά ...

– Απόψε θα βρίσκομαι δίπλα του όλη τη νύχτα... Πιστεύω πως το πρωί θα'ναι περδίκι... Κι' άλλη φορά τον είδα σε τέτοια κατάσταση και την άλλη μέρα έτρεχε δεξιά ζερβά σα ζαρκάδι, για να προλάβει να δώσει όρντινα κι' οδηγίες, είπε ο Γιαννάκης με κάποια εύθυμη διάθεση, αλλά απ' την έκφραση του προσώπου του ήταν φανερή η αγωνία για τη υγεία του πατέρα του.

Το βράδυ ο αρχιστράτηγος το πέρασε ήσυχος. Κοιμήθηκε κανονικά και χωρίς προβλήματα. Το πρωί σηκώθηκε και προσποιήθηκε, με τις κινήσεις, την ηρεμία του και την αποφυγή συζητήσεων για τα συμβάντα της προηγούμενης βραδιάς, πως δεν υπήρχε κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα υγείας. Οι παραστεκόμενοί του απόφευγαν ν' ανοίξουν κουβέντα για την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί, μετά την πτώση των χερσονήσων και τις σφαγές και λεηλασίες των Τούρκων. Περισσότερο ασχολούνταν με τους μαχητές που βρίσκονταν στο κατάστρωμα και καρτερικά σήκωναν το βαρύ φορτίο της ήττας. Προσπαθούσαν να αναστηλώσουν το ηθικό τους, τους μιλούσαν για τις συνεχιζόμενες νίκες των επαναστατών στη Νότια Ελλάδα, πολλές απ' τις οποίες ήταν υπερβολικά **διογκωμένες**¹¹⁹ και δεν είχαν σχέση με την πραγματικότητα. Τους υπόσχονταν πως, μια μέρα, θα γύριζαν πίσω, πιο πολλοί και καλά αρματωμένοι, για να ελευθερώσουν τη Μακεδονία.

Ο αέρας είχε κοπάσει όταν το καράβι πλησίαζε στην Εύβοια. Τα σύννεφα είχαν αραιώσει. Το κρύο ήταν τώρα πιο μαλακό. Ο Εμμανουήλ Παπάς θέλησε ν' ανεβεί στο κατάστρωμα για να μιλήσει στα παλικάρια. Ήθελε να τους εμψυχώσει. Ήθελε να συμμεριστεί μαζί τους τον πόνο και την πίκρα, από μια καταστροφική ήττα για την οποία δεν ήταν υπεύθυνοι. Είχαν πολεμήσει με πείσμα και ανδρεία κι' εγκατέλειψαν τον αγώνα όταν πια οι μπαλάσκες τους άδειασαν εντελώς από μπαρούτι και βόλια.

Ο πλοίαρχος, ο καπετάν Αντώνης τον απέτρεψε. Την ίδια γνώμη είχαν κι' ο καπετάν Γιάννης, ο Θεοφάνης και ο **Οικονόμου**¹²⁰. Δεν ήθελαν να φορτιστεί συναισθηματικά και να επηρεαστεί αρνητικά η εξέλιξη της υγείας του.

– Όταν φτάσουμε, Άρχοντα Μανωλάκη, στην Ύδρα, θα τους

συνάξουμε όλους που θα φτάσουν και μ' άλλα καΐκια και θα τους ορμηνέψεις για το πώς θα πορευτούμε από 'δω και πέρα. Στο νησί πρέπει να βρίσκονται τώρα πολλοί Μακεδόνες, είπε ο υπασπιστής του.

– Ναι, ναι, συμφώνησε κι' ο καπετάν Αντώνης ... Αυτή είναι η πιο σωστή γνώμη... Στην Ύδρα θα είσαι πιο δυναμωμένος απ' τη χτεσινοβραδινή περιπέτεια της υγείας σου... Θα συγκεντρώσουμε όλα τα παλικάρια ...

Ο αρχιστράτηγος ζήτησε να του φτιάξουν ένα τσάι. Όταν ετοιμάστηκε το ρόφημα, οι συγκεντρωμένοι άρχισαν σιγά σιγά ν' αποχωρούν για να τον αφήσουν ν' αναπαυτεί.

Ο Εμμανουήλ Παπάς έκανε νεύμα στο γιο του να σταματήσει και να τον πλησιάσει.

– Κάτσε κοντά μου Γιαννάκη ... θέλω να μιλήσουμε...

– Ναι πατέρα!.. Πες μου, τι θέλεις;

– Το βλέπεις αυτό το σεντούκι; είπε καθώς του έδειχνε ένα πολύ μικρό σκαλιστό μπαούλο, με δυο μπρούντζινες λαβές στις άκρες.

– Ναι, πατέρα, το βλέπω!.. Είναι η κάσα σου...

– Όχι μόνο ... Εδώ μέσα μαζί με τα λίγα χρήματα βρίσκεται και το αρχείο μου, μ' όλα τα φανερά και μυστικά έγγραφα του αγώνα... Αν πάθω κάτι να το φυλάξεις σαν τα μάτια σου... Είναι η μόνη κληρονομιά που απόμεινε για σένα και τ' αδέρφια σου.

– Τι να πάθεις πατέρα; Τί 'ναι αυτά που λες; Σήμερα είσαι μια χαρά! διαμαρτυρήθηκε ο γιος του με την τραχύτητα και αφάδα που τον διέκρινε πάντα.

– Καλά, καλά! Είμαι μια χαρά και δυο τρομάρες, που λένε στο χωριό μας, απάντησε ο Παπάς με μια ανεπαίσθητη χροιά ειρωνείας στη φωνή του κι' ένα ελαφρύ πικρό χαμόγελο. Πήγαινε τώρα παιδί μου!.. θέλω ν' αναπαυτώ!...

Ο Γιαννάκης ανέβηκε στο κατάστρωμα και κάθισε πάνω σε μια κουλούρα από σχοινιά, που βρίσκονταν δίπλα στην πόρτα. Ανησυχούσε για τον πατέρα του αλλά και για τα άλλα μέλη της οικογένειας, που περνούσαν τους δικούς τους κινδύνους και δυσκολίες στις Σέρρες και στη Βιέννη. Αυτή η μεγάλη, πλούσια κι' ευτυχισμένη οικογένεια, με δέκα παιδιά, όπως απόμειναν μετά το

θάνατο της μικρής Ευφροσύνης πριν από την έναρξη του επαναστατικού αγώνα, σήκωνε ένα βαρύ σταυρό μαρτυρίου. Είχαν κι' αυτός κι' ο πατέρας του πληροφορηθεί, από έμπιστους Σερραίους και Δοβιστινούς φίλους και συγγενείς, πως τα πέντε αδέρφια του βρίσκονταν στη Βιέννη, στο υποκατάστημά τους που από χρόνια διαχειρίζονταν ο Αναστάσης με τον έμπιστο συνεργάτη του, το Δουδούμη. Τα δυο μικρότερα αγόρια, ο Αλέξανδρος και ο Κωνσταντίνος, μαζί με την Ελένη, τη Νεράτζω και τη μάνα του, τη Φαίδρα, σήκωναν, στις Σέρρες ένα σταυρό μαρτυρίου.

Αυτή η μάνα, αυτή η υπέροχη ηρωίδα που έφερε στη ζωή **έντεκα**¹²¹ ζωές, ήταν μια πραγματική αρχόντισσα, μια αξιοσέβαστη Αφέντρα. Τη φανταζόταν αγέρωχη, ήρεμη, γαλήνια, με πρόσωπο που να κρύβει τις εσωτερικές ανησυχίες της για το μεγάλο κίνδυνο που αντιμετώπιζαν και να ενθαρρύνει τα παιδιά της για τις «προσωρινές δυσκολίες τους». Ήταν μια υπέροχη μάνα, έτοιμη να θυσιαστεί για τα παιδιά της.

Ανήσυχες φωνές ακούστηκαν απ' το βάθος του αμπαριού. Στο κατώφλι της πόρτας εμφανίστηκε ένας ναύτης. Φαινόταν αναστατωμένος και χειρονομούσε.

– Ο Άρχοντας Μανωλάκης ... Ο Αφέντης μας, κάτι έπαθε... Δε μπορεί να μιλήσει καλά σα να 'παθε **αποπληξία**¹²²... Τρεχάτε...

Ο Γιαννάκης τον έσπρωξε στην άκρη για ν' ανοίξει δρόμο κι' όρμησε ασυγκράτητος προς την κουκέτα. Τον ακολούθησαν ο υπασπιστής, ο σωματοφύλακας, ο ηγούμενος, ο Θεοφάνης κι' άλλοι οπλίτες και ναύτες. Ο πατέρας του ήταν μισοξαπλωμένος στο στενό, ξύλινο κρεβάτι του πλοίαρχου, πάνω σε χοντρές κουρελούδες και μια πεταμένη, στην άκρη, βελέντζα. Το μεγάλο μαξιλάρι, με το πλεχτό σκουρόχρωμο κάλυμμα ήταν ακουμπισμένο στη γωνιά και πάνω 'κει ακουμπούσε το δεξί χέρι του γονιού του, ενώ με το αριστερό κρατούσε το λαιμό του. Δυσκολευόταν ν' αναπνεύσει. Το πρόσωπό του είχε πάρει ένα μαυριδερρό, σταχτί χρώμα και στο μέτωπό του είχαν εμφανιστεί μικρές, πολύ μικρές σταγόνες ιδρώτα. Κάτι ήθελε να πει αλλά η φωνή του δεν έβγαινε απ' το λαρύγγι. Ο Γιαννάκης τον αγκάλιασε και με το χέρι του χαίδευε το υγρό μέτωπο.

– Πατέρα! Μίλησε πατέρα... Πάρε βαθειά αναπνοή... Θα σου κάνει καλό...

Η αναπνοή του Παπά γινόταν πιο βαριά και πιο γρήγορη. Η ματιά του, θολή, απόμακρη, ήταν καρφωμένη σ' ένα αδιευκρίνιστο σημείο. Κάτι αγωνιζόταν να πει, καθώς τα χείλη του σάλευαν προσπαθώντας ν' αρθρώσουν λέξεις.

Ο υπασπιστής πλησίασε κι' έσκυψε προς το μέρος του. Τα μάτια του είχαν πλημμυρίσει από δάκρυα...

– Πες μου Άρχοντα Μανωλάκη!... Πες!.. Τί θέλεις να μας πεις;

– Μίλα πατέρα ... Τι θέλεις να μας πεις; ρώτησε κι' ο Γιαννάκης αναστατωμένος από απελπισία και φόβο για τη ζωή του γονιού του.

Ο άρρωστος, σε μια τελευταία προσπάθεια, άνοιξε εντελώς τα μάτια του, γύρισε ελαφρά το κεφάλι του προς την είσοδο, όπου ήταν οι περισσότεροι συγκεντρωμένοι και με μια άψυχη φωνή, με διακεκομμένες και διαφορετικής έντασης συλλαβές, ψέλλισε δύο φορές.

– Συνεχίστε!... Συνεχίστε!...

Αμέσως μετά οι βολβοί των ματιών του γύρισαν προς τα πάνω, το στόμα του έμεινε ορθάνοιχτο, ρουφώντας τον αέρα με αργές και δυνατές εισπνοές, που συνεχώς αραίωναν...

– Πατέρα, κραύγασε σπαραχτικά ο Γιαννάκης κι' έσφιξε κλαίγοντας το γονιό του στο στήθος.

Ο Θεοφάνης τον πλησίασε κι' ακούμπησε το χέρι του στον ώμο του. Η φωνή του έμοιαζε με λυγμό.

– Είναι θέλημα Θεού! Ο μεγαλοδύναμος πήρε τις αποφάσεις του και τον καλεί κοντά του... Ας ηρεμήσουμε όλοι κι' ας μην **αγγελοσκιάζουμε τον Άρχοντα**¹²³...Ας τον αφήσουμε να κοιμηθεί ήρεμα...Νάτος, ησύχασε...Δεν αναπνέει πλέον, είπε ο ιερομόναχος κι' έκανε το σταυρό του.

Όλοι άρχισαν να σταυροκοπιούνται και να κλαίνε. Ο Γιαννάκης, χλωμός, αναστατωμένος, σωστό ράκος, απόθεσε τον πατέρα του στο κρεβάτι. Σηκώθηκε, έκανε δυο τρία βήματα πίσω κι' έβγαλε μια πονεμένη κραυγή, σαν λαβωμένο λιοντάρι. Δίπλα του ήταν ένα τραπεζάκι και πάνω σ' αυτό ένα μεταλλικό ποτήρι, για να πίνει ο

καπετάν Αντώνης το νερό ή το κρασί του. Με μια δυνατή γροθιά, μ' ένα τέτοιο άγριο ξέσπασμα της θλίψης και της οργής του, ο γιος του Παπά, βούλιαξε το ποτήρι που τινάχτηκε με θόρυβο στο ξύλινο πάτωμα. Τα μάτια του ήταν πλημμυρισμένα με δάκρυα.

– Θα συνεχίσουμε πατέρα!.. Θα συνεχίσουμε!.. κραύγασε σ' έξαλλη κατάσταση, ενώ ο Αγαθάγγελος κι' ο καπετάν Αντώνης προσπαθούσαν, με μια πετσέτα, να σταματήσουν το αίμα που έτρεχε απ' το τραυματισμένο του χέρι.

Η στιγμή της αλήθειας

Η κηδεία του μακεδόνα ήρωα έγινε στο Ναό της Υπαπαντής της Ύδρας. Σ' αυτό το Ναό βρίσκονταν οι τάφοι όλων των Υδραίων επισήμων και γνωστών προκρίτων. Αποδόθηκαν τιμές αρχιστρατήγου, σύμφωνα με τις εντολές του Δημήτρη Υψηλάντη, ο οποίος βρισκόταν στην Επίδαυρο και συμμετείχε στις εργασίες της πρώτης εθνικής συνέλευσης των Ελλήνων. Όμως από την Κόρινθο, όπου βρέθηκε για λίγο κατά τη διάρκεια της αναμενόμενης επίσημης λήξης της εργασιών της συνέλευσης, έστειλε στην Ύδρα ένα πιστοποιητικό, με το οποίο αναγνωρίζονταν οι μεγάλες θυσίες του Εμμανουήλ Παπά. Το αποδεικτικό αυτό, στο οποίο ο Σερραίος ήρωας αναφερόταν ως **Αρχιστράτηγος**¹²⁴, ήταν από τα τελευταία επίσημα έγγραφα του Υψηλάντη, σ' ένα δυαδικό σύστημα εξουσίας μεταξύ των οπλαρχηγών και των προκρίτων στο οποίο, σιωπηρώς, την ουσιαστική διακυβέρνηση είχαν οι δεύτεροι. Όμως, μετά τη λήξη των εργασιών της εθνικής συνέλευσης, ο Υψηλάντης είχε απογυμνωθεί από κάθε ισχύ και εξουσία. Δεν είχε εκλεγεί ούτε πληρεξούσιος στην Εθνική Βουλή, με το αιτιολογικό πως δεν ήταν Πελοποννήσιος. Όλοι οι εκλεγέντες ήταν φίλοι των προεστών και των Μαυροκορδάτου/Νέγρη/Καρατζά, ενώ και «μη Πελοποννήσιοι φίλοι τους», όπως ο Φαναριώτης Κ. Καρατζάς και ο Βενιαμίν Λέσβιος, εκλέχτηκαν με τις αλχημείες του κανονισμού που ψηφίστηκε

πριν από το Σύνταγμα της Επιδαύρου. Για να ολοκληρωθεί ο πολιτικός εξοστρακισμός του Υψηλάντη, ο Μαυροκορδάτος πρότεινε στη Συνέλευση, την αντικατάσταση του εθνικού εμβλήματος, που είχε οριστεί από τη **Φιλική Εταιρεία**¹²⁵. Με το πρόσχημα πως η εθνική αυτή Εταιρεία θεωρούνταν από τους Ευρωπαίους «ανατρεπτική οργάνωση», αντικαταστάθηκε ο Φοίνικας από την Κουκουβάγια, που στο εξής θα ήταν το νέο εθνικό έμβλημα.

Για να εκμηδενιστεί οποιαδήποτε πολιτική παρουσία και επιρροή του Υψηλάντη, έστω και εικονική, στην Ύδρα και στ' άλλα νησιά, όπως συνέβαινε με τις παρεμβάσεις και τις οδηγίες του προς τον Εμμανουήλ Παπά και τους οπλαρχηγούς του Ολύμπου, ο Μαυροκορδάτος και η παρέα των Φαναριωτών, έβαλαν σ' εφαρμογή ένα από τα πολυάριθμα σατανικά σχέδιά τους. Θα το εφάρμοζαν σ' όλη τη διάρκεια του επαναστατικού αγώνα και των εμφυλίων πολέμων, για να αποδυναμώσουν ή αν αυτό δεν ήταν εφικτό, για να εξοντώσουν τους οπλαρχηγούς που ήταν ενταγμένοι στο σύστημα οργάνωσης της Φιλικής Εταιρείας.

Είχαν καταφέρει, με τους πολυπληθείς προκρίτους αντιπροσώπους τους, να ελέγξουν, εκτός από τον **Άρειο Πάγο**¹²⁶ της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος και την Πελοποννησιακή Γερουσία. Σε άρθρο του Οργανισμού αυτής της Γερουσίας, έβαλαν μια ελκυστική διάταξη για τους φιλοχρήματους και κερδοσκόπους εφοπλιστές των νησιών, στα χέρια των οποίων είχε περιέλθει εξολοκλήρου η πολιτική και στρατιωτική εξουσία, ως τα μέσα του 1821. Θα'πρεπε η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά, «ν' αποζημιωθούν για την ανιδιοτελή τους προσφορά προς το έθνος και ειδικότερα προς την Πελοπόννησο».

Για τη Μακεδονία δεν γινόταν λόγος, γιατί με τη σκόπιμη μη ύπαρξη «κοινής κάσας», οι εταιρείες των μεγάλων караβοκύρηδων σκαρφίστηκαν τα «ιδιαίτερα κοντράτα» των πλοιάρχων τους και καταλήστεψαν την περιουσία του Εμμανουήλ Παπά και τα Αγιορείτικα ταμεία των Μοναστηριών.

Για τις αρχικές αποστολές των πλοίων τους στη Σάμο, στην πολιορκία της Μονεμβασιάς ή στο Ναύπλιο, που έγιναν απ' τους Φιλικούς Αντώνη Οικονόμου, Γιωργή Πάνου και τη Μπουμπουλίνα,

δεν απαιτήθηκαν απ' τους αγωνιζόμενους μαχητές της στεριάς να καταβάλουν «ναύλα και έξοδα για τα πολεμοφόδια». Γι' αυτούς τους ηγέτες, η Επανάσταση ήταν εθνική και συνεπώς το Έθνος, η «κοινή κάσα», θα είχε την ευθύνη για τις δαπάνες κι' όχι οι αρχηγοί και οι μαχητές που θυσιάζονταν για την επιτυχία του αγώνα. Σ' αυτή την περίπτωση, οι μεγάλοι караβοκύρηδες των δυο νησιών μπήκαν στο χορό με τη βία και δεν υπήρχαν «μακεδονικές αγελάδες» για να τις αρμέγουν.

Τώρα που έγινε εθνικό ταμείο, οι αετονύχηδες θα μηχανεύονταν στο εξής τρόπους για να το αδειάζουν, όπως έγινε και στην περίπτωση της εκστρατείας του Δράμαλη, κατά τη οποία η διαλυμένη κυβέρνηση των Φαναριωτών και Προκρίτων, άφησε τους πλιατσικολόγους ηγέτες ν' αδειάσουν το εθνικό ταμείο και ν' αρπάξουν τις **οχτακόσιες**¹²⁷ οκάδες λιωμένου χρυσού κι' ασημιού, που προήλθαν από τα ιερά σκεύη του Αγίου Όρους.

Ο Γιαννάκης Παπάς, μέσα σε λίγους μήνες από την άφιξή του στην Ύδρα, είχε εντελώς κατανοήσει τους μηχανισμούς των πολιτικών αντιθέσεων που μαθηματικά οδηγούσαν, από την κομματική εμπάθεια και διχόνοια, στον καταστροφικό εμφύλιο σπαραγμό. Πολλοί απ' τους αισχρούς αυτούς δολοπλόκους τον πλησίαζαν, για να του πουν καλά και επαινετικά λόγια για τον πατέρα του και τους «ήρωες της Κασσάνδρας». Το παλικάρι χαμογελούσε, έδειχνε πως τους πίστευε, αλλά μέσα του, βαθιά, στα κατάβαθα της ψυχής του, αηδίαζε κι' ένιωθε αποστροφή και σιχαμάρα γι' αυτούς τους δήθεν πατριώτες.

– Για τέτοια αποβράσματα, καπετάν Γιάννη, σκορπίσαμε τα σπίτια μας και καταστραφήκαμε εντελώς! είπε μια μέρα γεμάτος αγανάκτηση στον άλλοτε υπασπιστή του πατέρα του.

– Αυτά τα μασκαραλίκια, ούτε που τα φανταζόμασταν όταν πολεμούσαμε κι' ήμασταν έτοιμοι να πεθάνουμε για μια νέα πατρίδα ...Άστα, λεβέντη μου! Μπήκαμε στο χορό και θα κάνουμε το καθήκον μας σαν αγνοί Έλληνες... Μόνο από τώρα και στο εξής να φυλάγεσαι από παντού... Κανένας δε ξέρει ποιος είναι φίλος του και ποιος εχθρός... Ο σημερινός μπιστικός σου, μπορεί να 'ναι ο αυριανός σου δήμιος... Τα μάτια σου δεκατέσσερα!...

Ο Γιάννης Χατζηπέτρου, για μήνες το δεξί χέρι του αρχιστράτηγου, ήξερε πάρα πολλά για την πολιτική κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στη Νότια Ελλάδα και συμβούλεψε, με διακριτικότητα, το γιο του Εμμανουήλ Παπά για τον τρόπο που θα 'πρεπε να ενεργεί και να συμπεριφέρεται στο μέλλον. Ιδιαίτερη προσοχή θα έπρεπε να δείξει προς αυτούς που θεωρούσαν εχθρό τον πατέρα του. Δεν έπρεπε να νιώσουν πως έχουν απέναντί τους έναν επικίνδυνο αντίπαλο, που ζητούσε εκδίκηση, γιατί είχαν και τον τρόπο και τα μέσα να τον εξουδετερώσουν. Θα έπρεπε να βρίσκεται λίγο μακριά απ' το χώρο των σκληρών συγκρούσεων και να παρακολουθεί προσεχτικά, χωρίς να μιλά και να τάσσεται στο πλευρό του ενός ή του άλλου.

– Εδώ έχουμε κι' αρκετούς έμπιστους φίλους ... Να βασιστείς σ' αυτούς, του είπε κάποια στιγμή ο Χατζηπέτρου.

– Το ξέρω... Πριν από μέρες εμπιστεύτηκα το Αρχείο του πατέρα μου στο μετόχι του Πανάγιου Τάφου, στο Ναό της Ανάληψης ... Είναι εκεί οι Σιναΐτες φίλοι μας, ο ηγούμενος **Αθανάσιος**¹²⁸ και ο πρωτοσύγκελος **Χρύσανθος**¹²⁹... Κι' αυτοί μου έδωσαν τις ίδιες συμβουλές ... Κι' ακόμα μου είπαν να μη λέω ποτέ ανοιχτά και θαρρετά καλά κι' επαινετικά λόγια για τον Υψηλάντη, τον Κολοκοτρώνη, το Νικηταρά, τον Ανδρούτσο, τον Καραϊσκάκη, τον Παπαφλέσσα και πιο πολύ, ούτε λέξη εδώ στην Ύδρα, για το μακαρίτη Αντώνη Οικονόμου... Ο ηγούμενος μου είπε: «πρόσεχε παιδί μου... Μη σου ξεφύγει και πεις αυτό τ' όνομα μπροστά σ' άλλους... Οι σπιούνοι θα τρέξουν να το προφτάσουν σ' αφεντικά τους και θα σε φάει το μαύρο φίδι».

– Πολύ καλά στα είπαν οι γέροντες... Αυτοί οι ραδιούργοι είναι ικανοί τον καπετάνιο να τον κάμουν **κολιτζή**¹³⁰, είπε ο καπετάν Γιάννης Χατζηπέτρου και κούνησε θλιμμένος και σκεφτικός το κεφάλι του με σημασία. Μετά συμπλήρωσε: Παρακάλεσέ τους, όταν θα λείπεις απ' την Ύδρα, να ρίχνουν και καμιά ματιά στο μνήμα του πατέρα σου... Τώρα μπορεί να τον έθαψαν με τιμές κι' αξιώματα στην Υπαπαντή, ανάμεσα στους τάφους των προκρίτων του νησιού, μα δε ξέρει κανένας αν, αύριο μεθαύριο, αυτά τα φίδια δε σκορπίσουν τα **κόκαλα**¹³¹ του γονιού σου, σε καμιά ρεματιά με

τα σκουπίδια τους...

IV

Αναπολήσεις και αναμνήσεις

Κόντευε μεσημέρι. Υπήρχε μια έντονη κίνηση και στους τρεις λόφους. Άλλοι πηγαινοέρχονταν στα ταμπούρια, για ν' ανταλλάξουν πληροφορίες και να σχολιάσουν τις πιθανές ενέργειες των τουρκοαιγυπτίων κι' άλλοι για ν' αφουγκραστούν τις πολυθόρυβες συζητήσεις του Παπαφλέσσα με τους ανώτερους αξιωματικούς και τους πιο στενούς συνεργάτες του, για τον τρόπο οργάνωσης της άμυνας και τους πιθανούς αιφνιδιασμούς του εχθρού.

Ο Γιαννάκης Παπάς ξαναπέρασε απ' τα πόστα των αντρών του κι' επιθεώρησε τα μετερίζια τους. Επέμενε στις μικροπαραλείψεις και προχειρότητες που θα μπορούσαν, ίσως, να έχουν τραγικές συνέπειες σε κάποια κρίσιμη στιγμή της μάχης. Σταμάτησε μπροστά σ' ένα παλικάρι απ' τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής.

– Δε μου λες Ηλία, που θα στερεώσεις το καριοφίλι σου για να πυροβολήσεις; τον ρώτησε χαμογελώντας.

– Εδώ, σ' αυτή την πέτρα καπετάνιε, είπε το παλικάρι κι' έδειξε ένα σημείο του ταμπουριού του, στην επάνω πλευρά του πρόχειρου τοιχώματος.

– Για κοίτα στα δεξιά σου! Πού θα βρίσκεται το κεφάλι του διπλανού συντρόφου σου; Κάποια στιγμή, την ώρα της μάχης, ο άλλος μπορεί να σκύψει για να πιάσει, ας πούμε, το **χαρμπί**¹³² του και να 'ρθει πιο κοντά, τη στιγμή που θα πατάς τη σκαντάλη... Τι μπορεί να συμβεί τότε; ρώτησε ο Γιαννάκης κι' ακούμπησε φιλικά το χέρι του στον ώμο του παλικαριού.

Ο νεαρός πολεμιστής κατέβασε ντροπιασμένος το κεφάλι. Είχε ζωγραφισθεί στο πρόσωπό του μια έκφραση ενοχής.

– Τί θα μπορούσε να πάθει ο διπλανός σου; τον ρώτησε και πάλι

ο καπετάνιος.

– Η λάμψη κι' ο καπνός απ' το καμένο μπαρούτι της **ταπάτζας**¹³³ θα τού 'ρχονταν στο πρόσωπο και θα τον ζαβλάκωναν...

– Αν κείνη τη στιγμή βρεθεί μπροστά του ο Αράπης, πάει χάθηκε ο σύντροφός σου... θα τον χαλάσει ο εχθρός... Ώσπου να συνέλθει, ο άλλος θα τον περουνιάσει με τη σπάθα του σαν πιπεριά ... Γι' αυτό λεβέντη μου, βάλε ένα λιθάρι στη δεξιά πλευρά, για να φτιάξεις ένα πιο σωστό **μασχάλι**¹³⁴ ... Να, εδώ, για να προστατέψεις καλύτερα τον εαυτό σου και το διπλανό σου...

Κάλεσε εκεί κοντά όλα τα παλικάρια του. Στα πεταχτά επανέλαβε τις οδηγίες που πάντα τους έδινε πριν από κάθε μάχη. Τους υπενθύμισε πως θά 'πρεπε να φροντίσουν τα όπλα τους. Θά'πρεπε ν' αλείψουν με λίπος, απ' το **μεδουλάρι**¹³⁵ τους, τις βίδες σ' όλα τα κινητά μέρη της ταπάτζας και του **λύκου**¹³⁶ και να ξεβουλώνουν συχνά με προσοχή την τρύπα της **σκάφης**,¹³⁷ για να γίνεται κανονικά η πυροδότηση του μπαρουτιού στη βάση της κάννης. Στη διάρκεια της μάχης, ακόμα και τα ελάχιστα δευτερόλεπτα ήταν πολύτιμα.

Το γέμισμα του όπλου απ' τη μπαρουτοθήκη¹³⁸ με τη **μεζούρα**¹³⁹ ήταν μια πολύπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία. Για ν' αποφευχθούν τέτοιες καθυστερήσεις, συνέστησε στους άντρες του να τυλίξουν, όσα περισσότερα βόλια μπορούσαν και να φτιάξουν έτοιμα φυσέκια με τις **τάπες**¹⁴⁰ τους, για να γίνονται πιο γρήγορα τα γεμίσματα απ' τη **μπούκα**¹⁴¹ και νά'ναι πιο πυκνές οι μπαταριές. Τους θύμισε επίσης πως, θά'πρεπε να προσέχουν ιδιαίτερα το μπαρούτι και τις **ντουφεκόπετρες**,¹⁴² για να μην υγραίνονται, ώστε ν' αποφεύγονται οι συχνές αφλογιστίες.

– Είστε όλοι σας παλιοί πολεμιστές και τα ξέρετε αυτά! Δεν πειράζει όμως πριν από κάθε μάχη να τα ξαναλέμε, για να μη ξεχνιόμαστε! Μια αφηρημάδα ή μια ασήμαντη παράλειψη, μπορεί να στοιχίσει μια ζωή, τους είπε στο τέλος κι' απομακρύνθηκε, αφού πρώτα βούτηξε το **τάσι**¹⁴³ του σ' ένα μικρό καδί, το οποίο χρησίμευε ως αποθήκη νερού για τις ανάγκες των αντρών του και ρούφηξε μερικές γουλιές.

Ο Παναγής τον ακολούθησε. Κάθισαν στη βάση ενός ογκόλιθου,

προς τη νότια πλευρά του λόφου. Στην αρχή μιλούσαν για διάφορα κι' ασύνδετα μεταξύ τους θέματα, που είχαν σχέση με γεγονότα και καταστάσεις της καθημερινής ζωής πάνω στους τρεις λόφους. Αργότερα, η συζήτησή τους περιστράφηκε σε θέματα πιο προσωπικά. Κι' οι δυο, με συγκίνηση θυμήθηκαν τις ιδιαίτερες πατρίδες τους και μιλούσαν για τα όμορφα, ανήσυχα αλλά κι' ευτυχισμένα χρόνια, κοντά στις οικογένειες και στους φίλους τους.

Ο Γιαννάκης ξανάφερε στο νου του κάποια περιστατικά από χαρούμενες στιγμές των εφηβικών του χρόνων και σκηνές απ' την ευτυχισμένη οικογενειακή του ζωή. Τότε, που με τους φίλους και τα ξαδέρφια του, έκαναν ατέλειωτες συζητήσεις, γεμάτες όνειρα κι' ελπίδες, γι' αυτά που πρόσμεναν να τους προσφέρει η μοίρα τους. Διηγούνταν γαργαλιστικές και κουτσομπολίστικες ιστορίες, άλλες φανταστικές κι' άλλες μισοαληθινές, για όμορφες και χαμηλοβλεπούσες κοπελούδες, που ήταν φημισμένες στις Σέρρες και στα γύρω χωριά για τα φυσικά τους χαρίσματα, στο πρόσωπο και στη λυγερή κορμοστασιά τους. Θυμήθηκε τις συχνές κυνηγητικές εξορμήσεις του στο Μπέλες και το Παγγαίο για αγριογούρουνα και στις **δασωμένες**¹⁴⁴ λοφοσειρές της Δοβίστας, για λαγούς και ζαρκάδια. Κι' έπειτα αναπόλησε τις ατέλειωτες ώρες χαράς με τα μικρότερα αδέρφια του και τις ξαδέρφες του, την Ελισάβετ και την Αικατερίνη, αλλά και τη χαριτωμένη και λεπτεπίλεπτη ανεψιά του, τη μικρούλα **Αννέτα**¹⁴⁵, που πάντα είχε προβλήματα υγείας κι' ο γιατρός συμβούλευε τους γονείς της να τη στέλνουν στο εξοχικό της Εικοσιφοίνισσας, για να δυναμώνει απ' το ξερό και υγιεινό κλίμα του Παγγαίου. Εκεί έπαιζε με τη σχεδόν συνομήλικη «θεία της», την τετράχρονη τότε Ευφροσύνη, που είχε κι' αυτή σοβαρά προβλήματα υγείας. Ήταν το προτελευταίο, το πιο γλυκό και χαριτωμένο παιδάκι της οικογένειας. Πανέξυπνο, όμορφο, με μια αγγελική πίκρα στο προσωπάκι του, σαν να 'ξερε, σαν να διαισθανόταν πως εκείνη η χρονιά θα 'ταν η τελευταία της σύντομης ζωής του. Το καλοκαίρι έπαιζε στην αυλή της Μονής και φαινόταν πως θα ξεπερνούσε το πρόβλημα της υγείας της. Όμως, στις αρχές του φθινοπώρου, λίγες βδομάδες πριν ο πατέρας τους φύγει κρυφά για την Κωνσταντινούπολη, κυνηγημένος απ' το Γιουσούφ Μπέη, η

μικρούλα Ευφροσύνη αρρώστησε βαριά και σε μερικές μέρες πέθανε, μέσα σ' ένα γενικό κλίμα θλίψης όλης της οικογένειας.

Η Ευφροσύνη, η Φροσουλά, όπως τη φώναζαν όλοι στο σπίτι, ήταν μια μεγάλη απώλεια για την οικογένεια. Ώρες ώρες ο Γιαννάκης έβλεπε, με τη φαντασία του, τα γλυκά εκείνα ματάκια της μικρής αδερφής του να τον περιεργάζονται με λατρεία. Τώρα τελευταία, χωρίς να ξέρει το γιατί, τη θυμόταν όλο και συχνότερα και μετά η σκέψη του πετούσε στις Σέρρες και στη Βιέννη, όπου βρίσκονταν τ' άλλα μέλη της οικογένειας. Ευτυχώς η μάνα του, με τα μικρότερα παιδιά, είχαν γλιτώσει το θάνατο. Ο Μιχαήλος με το Γεωργάκη φαίνεται πως έλυσαν το βιοποριστικό τους πρόβλημα, στην Αυστρία, χάρη στη βοήθεια του πιστού συνεργάτη του πατέρα τους, του Δουδούμη, που κράτησε με πείσμα ανοιχτό το υποκατάστημα της οικογένειας, για να υπάρχουν κάποια ασήμαντα αλλά τόσο απαραίτητα, για τους δύο νεαρούς σπουδαστές, έσοδα.

– Εσύ Παναγή τι νέα έχεις απ' τους δικούς σου; ρώτησε ο Γιαννάκης κάποια στιγμή το πρωτοπαλίκαρό του.

– Τι να 'χω καπετάνιε!... Μετά το τράκο στα Ψαρά, ο πατέρας μου, άρρωστος και τραυματισμένος, έμεινε στη Σκόπελο ... Μαθαίνω πως οι Τούρκοι, επειδή τα χωριά της Κασσάνδρας ερήμωσαν και ο φόρος απ' τα στάρια και τα ζωντανά χάθηκε για το σουλτάνο και τους τούρκους μπέηδες, έστειλαν μηνύματα στους Χαλκιδικιώτες, σ' όλα τα νησιά, πως τους δίνουν αμνηστία και πως μπορούν να γυρίσουν στα χωριά τους...Κανένας δε θα τους πειράξει... Μπορούν ακόμα να γυρίσουν και οι καπεταναίοι, αρκεί να μην έχουν πια αυτό τον τίτλο, αλλά να λέγονται κοτζαμπάσηδες...

– Μωρέ Παναγή, μήπως είναι παγίδα για να τους χαλάσουν μόλις πέσουν στα χέρια τους; ρώτησε με φανερή δυσπιστία, στη φωνή και στην έκφραση του προσώπου του ο Γιαννάκης.

– Όχι αφέντη Τζώνη! Ο καπετάν **Γιωργάκης Κρήτος**¹⁴⁶ που γύρισε στο σπίτι του, δεν έπαθε τίποτα... Τώρα ακούγεται πως θα στείλουν σουλτανικό φερμάνι στον **Αναστάση Χιμευτό**¹⁴⁷, για να γυρίσει με τους άντρες του και δε θα τον πειράξει κανένας Τούρκος... Έμαθα πως ετοιμάζεται κι' ο πατέρας μου... Η ξενιτιά καπετάνιε είναι σκληρή για τους γέροντες, ιδίως γι' αυτούς που δεν

έχουν τρόπο να κονομούν γρόσια και ζαχιρέδες... Εμείς οι νέοι πολεμιστές βρίσκουμε το κολάι μας και τη βολή μας...

– Μωρέ Παναγή κι' εσύ πολλά τράβηξες... Ο θεός σε προστάτεψε και γλίτωσες τη ζωή σου στα **Ψαρά**¹⁴⁸, του είπε ο Γιαννάκης, καθώς ρουφούσε απ' το ρουθούνι του λίγο ταμπάκο.

– Άσε, καπετάνιε! Απ' του χάρου τα δόντια γλίτωσα!... Άκου τι τράβηξα!.. Σε λίγους άνοιξα την ψυχή μου, όπως τώρα, σ' εσένα...

Άρχισε να διηγείται με λεπτομέρεια την απόβαση των Τούρκων στο νησί και τις σκληρές μάχες, που δόθηκαν στις ακτές και στα χωριά. Ξεκίνησε απ' την εμφάνιση του τουρκικού στόλου, στις είκοσι του Ιούνη, του περασμένου χρόνου και συνέχισε με την περιγραφή τω συγκλονιστικών στιγμών απ' τις μάχες που έγιναν, για ν' αποκρουστούν οι τουρκικές ενέργειες για απόβαση στρατού σε δύο σημεία των ακτών.

Την πρώτη μέρα οι επιθέσεις αποκρούστηκαν. Τη δεύτερη, μπροστά σε υπέρτερες αριθμητικά δυνάμεις, οι αμυνόμενοι οπισθοχώρησαν αφήνοντας στο πεδίο της μάχης πολλούς νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους ήταν κι' ο Χαλκιδικιώτης **καπετάν Κότας**¹⁴⁹. Είχε σκοτωθεί, πολεμώντας, στις βραχώδεις ακτές της σπηλιάς του Αδάμ, στην περιοχή του όρμου του Ερινού και μαζί του πέθαναν κι' άλλοι Κασσανδρινοί συμπολεμιστές του.

Οι Έλληνες μαχητές του νησιού, ανάμεσα στους οποίους ήταν και χίλιοι διακόσιοι, περίπου, Μακεδόνες οπλοφόροι, οπισθοχώρησαν απ' τις ακτές κι' έφτασαν ως το φρούριο του Παλαιόκαστρου, πάνω απ' το λιμάνι της πόλης. Εκεί έγιναν φοβερές μάχες. Ανάμεσα στους περικυκλωμένους μαχητές ήταν κι' αρκετοί ξένοι **εθελοντές**¹⁵⁰, που πολέμησαν μ' αυτοθυσία.

Τη δεύτερη μέρα της τουρκικής απόβασης το φρούριο έπεσε. Οι μαχητές που βρίσκονταν σ' αυτό, μαζί με γυναικόπαιδα που ζήτησαν εκεί καταφύγιο και προστασία, ανατινάχτηκαν βάζοντας φωτιά στα βαρέλια με το μπαρούτι. Όσοι γλίτωσαν απ' τις σφαγές, είχαν κρυφτεί σ' απόμερες ακτές, σε σπηλιές και γκρεμούς, όπου τις πρώτες μέρες της καταστροφής δεν είχαν προσεγγίσει τουρκικά αποσπάσματα.

– Εγώ καπετάνιε, μαζί μ' άλλους συντρόφους, είχα κρυφτεί σε μια

κουφάλα ενός βράχου... Για να φτάσουμε 'κει περπατήσαμε στην άκρη της θάλασσας, μέσα στο νερό που 'φτανε ως το λαιμό και περάσαμε στη σπηλιά. Ήμασταν κρυμμένοι εκεί όλη τη μέρα... Είχαμε μαζί μας κι' ένα παιδάκι, ως εφτά οκτώ χρονώ, που το βρήκαμε να κλαίει στην άκρη της ακτής... Ήταν ορφανό... Ο πατέρας του, η μάνα του κι' η μεγαλύτερη αδερφή του είχαν σκοτωθεί...
– Εσύ Παναγή πώς γλίτωσες; Πώς φύγατε απ' τα Ψαρά; τον ρώτησε με περιέργεια κι' απορία ο Γιαννάκης.

– Ο Θεός μας λυπήθηκε καπετάνιε! Απέναντι, πολύ μακριά στο βάθος του πελάγου, ήταν σταματημένο ένα γαλλικό **πλοίο**¹⁵¹... Εμείς στην αρχή δεν το είδαμε, γιατί ήταν σε μεγάλη απόσταση... Αυτοί όμως, οι Γάλλοι, είχαν τηλεσκόπιο και μας παρατηρούσαν απ' την αρχή... Όταν νύχτωσε, ήρθαν με τις βάρκες κι' άρχισαν να περιμαζεύουν γυναικόπαιδα, γέρους κι' όποιον άλλο έβρισκαν ξεμοναχιασμένο στην ακτή... Ο Θεός να τους έχει καλά! Μας τάισαν, μας έδωσαν στεγνά εσώρουχα και μας άφησαν στη Σκόπελο, καθώς θα συνέχιζαν το ταξίδι τους για τη **Μαρσίλια**¹⁵²... Τον πιτσιρικά τον είχαν μη στάξει και μη βρέξει... Τον πήραν μαζί τους, γιατί ένας αξιωματικός δεν είχε παιδιά κι' ήθελε να το κάνει ... Πως το λένε μωρέ! ... Να, ήθελε να το έχει σα δικό του παιδί με το νόμο, όπως έλεγε σε κάποιον δικό μας που ήξερε γαλλικά... Ε, τα στραβά του ήξερε, αλλά μας έκανε το διερμηνέα!

Τη συζήτησή τους διέκοψαν φωνές και φασαρίες που ακούγονταν στο βάθος, στα ταμπούρια του πρώτου λόφου.

– Μου φαίνεται πως αυτή η άγρια και δυνατή φωνή είναι του αρχιστράτηγου!... Δείχνει θυμωμένος! είπε ο Παναγής καθώς ανέβαινε στη μεγάλη πέτρα για να δει καλύτερα.

– Αυτουνού είναι!... Του Παπαφλέσσα!... Όταν αγριεύει οι κραυγές του είναι σα μπουμπουνητό από κανόνι!... Φαίνεται πως κάτι γίνεται στο στρατηγείο... Είδα πριν, που πέρασε προς τα 'κει κι' ο δικός μας χιλίαρχος.

Ο Παναγής κατέβηκε απ' την πέτρα και κάθισε αντίκρυ απ' το Γιαννάκη.

– Τ' είναι κι' αυτό πάλι!... Δώσαν φράγκικα ονόματα στους μεγαλοκαπετάνιους... Χιλίαρχος λέει κι' εκατόνταρχος!... Εγώ αυτά δεν τα

καταλαβαίνω... Ακόμα και το μεγάλο αρχηγό, άλλοι τον λέν' Αρχιστράτηγο, άλλοι **Μινίστρο**¹⁵³, κι' άλλοι στρατηγό ή σκέτο Παπαφλέσσα...

– Ακούγεται πως ετοιμάζουν νέα φιρμάνια στην κυβέρνηση για να ορίσουν και τους νέους βαθμούς των καπεταναίων, στ' ασκέρι... Να, τους λοχαγούς, τους ταγματάρχες, τους στρατηγούς κι' αρχιστράτηγους, όπως στα μεγάλα κράτη που έχουν οργανωμένο στρατό, είπε ο Γιαννάκης Παπάς, καθώς σηκωνόταν κι' έκανε κάποιες κινήσεις, με χέρια και πόδια, για να ξεμουδιάσει.

Εκείνη τη στιγμή έφτασε τρέχοντας κοντά του ένας φουστανελοφόρος οπλίτης. Απευθύνθηκε στο Γιαννάκη.

– Καπετάνιε, ο αρχιστράτηγος θέλει να μαζευτούν στο ταμπούρι του όλοι οι αρχηγοί...

– Ο δικός μας αρχηγός, ο Βοϊδής Μαυρομιχάλης βρίσκεται εκεί...

– Ο αρχιστράτηγος είπε να πάνε όλοι..... Και τρανοί και μικροί καπεταναίοι.

– Καλά έρχομαι, είπε στο μαντατοφόρο ο Γιαννάκης. Έπειτα στράφηκε προς τον Παναγή και συμπλήρωσε, με κάποια χροιά ανησυχίας στη φωνή του.

– Κάτι το σοβαρό συμβαίνει 'κει πέρα ... Για να δούμε, γιατί αγρίεψε ο Παπαφλέσσας και ξεσήκωσε και τα τρία ταμπούρια με τις αγριοφωνάρες του.

Αποφάσεις ζωής και θανάτου

Ο Παπαφλέσσας, σκυθρωπός, σιωπηλός, καθόταν στη ρίζα μιας αγριοαχλαδιάς και χείδευε αφηρημένος το λύκο του ασημοστολισμένου τουφεκιού του, που 'ταν αφημένο δίπλα του. Ήταν μια μακρύκαννη «φιδάδα», ένα εντυπωσιακό όπλο με εγχάρακτες διακοσμήσεις στα πλευρά και δυο αργυρούς ρόδακες στο κοντάκι. Του το «δώρισε» ο βοεβόδας της Καλαμάτας, ο Σουλεϊμάν Αρναούτογλου, όταν οι Τούρκοι της πόλης παράδωσαν τ' άρματα, χωρίς

αντίσταση, τη μέρα που έπεσαν οι πρώτες ντουφεκίες της επανάστασης.

Λίγο πιο πέρα απ' τον αρχιστράτηγο, καθόταν ο υπασπιστής του, ο Αλέξης Λεβιδιώτης και παράμερα ο γραμματικός του, ο Τισαμενός, με το νεαρό γάλλο αξιωματικό. Οι καπεταναίοι είχαν συγκεντρωθεί στη μια πλευρά του λόφου και σιγομιλούσαν, περιμένοντας ν' ακούσουν αυτά που θα τους ανακοίνωνε ο αρχηγός τους. Άλλοι ήταν όρθιοι κι' άλλοι καθιστοί. Μπροστά είχαν καθίσει οι μεγαλοκαπεταναίοι και φίλοι του Παπαφλέσσα, όπως ο Παπαγιώργης κι' ο Παναγιώτης Κεφάλας με κάποιους από τους κολιτζήδες τους. Κοντά τους, ακουμπισμένοι σε βράχο, στέκονταν οι αρχηγοί των δύο άλλων ταμπουριών, ο Δημήτρης Φλέσσας κι' ο Πιέρος Βοϊδής Μαυρομιχάλης. Εκεί δίπλα στο μανιάτη χιλίαρχο, ήταν κατάχαμα καθισμένος κι' ο Γιαννάκης Παπάς. Πιο πέρα απ' τον Παπαγιώργη και περιμετρικά, γύρω απ' τη βόρεια πλευρά του ταμπουριού, είχαν πιάσει θέσεις ο Κατσάνος Τσαλαφατίνος, ο Ηλίας Κορμάς, ο αδερφός του αρχιστράτηγου Γιώργης Δικαίος, οι δυο Καπετανάκηδες, ο Μπούτος, ο Μπιτσιάνης, ο Πουλής, ο Γυφτάκης, ο Κουλόχερας κι' άλλοι γνωστοί καπεταναίοι.

Ο Παπαφλέσσας σηκώθηκε, με τη σβελτάδα και τις κινήσεις αίλουρου, κι' ανέβηκε στο διπλανό μεγάλο επίπεδο βράχο, που αποτελούσε συνεχόμενο τμήμα της οχύρωσης του ταμπουριού. Είχε ανασηκώσει και το τουφέκι του, που το στερέωσε σε μια λακκούβα του βράχου. Έτσι ψηλά όπως στεκόταν, μ' ανοιχτά τα πόδια, τεντωμένο το κορμί και ανασηκωμένο το κεφάλι του, φαινόταν πελώριος κι' επιβλητικός, σαν γίγαντας της ελληνικής μυθολογίας. Μ' αυτό το λεβέντικο παρουσιαστικό του και την αδάμαστη ριψοκίνδυνη ψυχική ορμή του, μπορούσε να επιβληθεί αμέσως στους σκληρούς, στους ορεσίβιους οπλαρχηγούς. Άλλοι ηγέτες της επανάστασης, το ίδιο ικανοί κι' αξιόλογοι όπως αυτός, σαν τον **Δημήτρη Υψηλάντη**¹⁵⁴ και τον **Παλαιών Πατρών Γερμανό**¹⁵⁵, που είχαν μια φτωχή ως και αποκρουστική εξωτερική εμφάνιση, αντιμετώπιστηκαν κάποιες φορές με χλευασμό και χοντροκομμένη συμπεριφορά από τους άξεστους καπεταναίους.

Ο αρχιστράτηγος έμεινε για λίγο σιωπηλός. Η αετίσια ματιά του,

σκοτεινή, αποφασιστική, ερευνητική, γλίστρησε απ' τη μια ως την άλλη άκρη, παρατηρώντας τα πρόσωπα των οπλαρχηγών του. Η βροντερή κι' επιβλητική φωνή του ακούστηκε σαν αντίλαλος σε φαράγγι.

– Τα τελευταία μας περίπολα είδαν από πολλές μεριές τον εχθρό κι' εχτίμησαν πως, αν βάλουμε τα δυνατά μας, μπορούμε να πετάξουμε τους Αγαρηνούς στο Ιόνιο για να μάθουν να κολυμπούν...

Μερικοί άντρες γέλασαν κι' άλλοι επιδοκίμασαν φωναχτά τα λεγόμενα του αρχηγού. Αρκετοί, κυρίως οι μεγάλοι καπεταναίοι, φαίνονταν συλλογισμένοι και δύσπιστοι. Ο Κουλόχερας σήκωσε το χέρι του για να τον προσέξει και να δει πως ήθελε να μιλήσει.

– Τι 'ναι μωρέ Αναστάση και φαίνεσαι σα να 'πιες μουρουνόλαδο! Για λέγε να σ' ακούσουμε ... Τα πιο πικρά λόγια τ' ακούει κάποιος απ' τους **συγγενείς του**¹⁵⁶ ...

– Δε μου λες μινίστρο...

– Άστα τα μινίστρα και τ' άλλα τα παρδαλά... Με λένε Παπαφλέσσα... Ο μινίστρος, ο Γρηγόριος ο **Δικαίος**¹⁵⁷, πήγε κατά διαόλου... Άστον αυτόν!... Με τον Παπαφλέσσα μιλάς, διέκοψε με μια απότομη κίνηση του χεριού του τον Κουλόχερα.

– Δε μου λες Παπαφλέσσα, ποια σαΐνια απ' τα περίπολα βρήκαν αμέσως, πως ο Μπραήμης θα χεστεί στα βρακιά του μόλις του βγάλουμε τη γλώσσα; Εδώ όλοι μιλάνε για ένα στρατό, πού 'κανε το Σκούρτη από πλοίαρχο μούτσο και το μεγάλο μας πρόεδρο να τραβήξει κατά Ύδρα μεριά, για παραθέριση...

– Για ποιον λες μωρέ;... Για τον Κουντουριώτη;

– Για ποιον άλλο; Μπήκες σε μια κυβέρνηση με σκιάχτρα και να που φτάσαμε!... Πού είναι ο διαβολοπαρμένος **Φιραρής**¹⁵⁸ κι' ο τουρκόσπορος απ' τους **Καλαρρύτες**;¹⁵⁹ Μείναμε μόνοι μας να σταματήσουμε το Μπραήμη και τ' ασκέρι του!..

– Ξεμωράθηκες μωρέ Αναστάση!... Είμαστε μόνοι μας; Κι' ο Πλαπούτας; Κι' ο Κατσάκος;.. Κι' ο αδερφός μου ο Νικήτας;.. Όλοι αυτοί οι καπεταναίοι με τους πέντε χιλιάδες άντρες τους πού θα πάνε; Δε θα 'ρθουν εδώ; Θα λακίσουν;

Ακούστηκαν κάποια μουρμουρητά επιδοκιμασίας απ' τους

περισσότερους. Ο Τσαλαφατίνος μετακινήθηκε απ' τη θέση του και με κίνηση του χεριού του έδειξε πως ήθελε να μιλήσει.

– Κάτι θέλεις να πεις Κατσάνε! Πιστεύεις πως θα λακίσουν; Τον ρώτησε ο Παπαφλέσσας.

– Αρχηγέ, να με συμπαθάς που θα βάλω μέσα και τον αδερφό σου, μα όλοι τους δε φάνηκαν τόσο βιαστικοί για να φτάσουν γρήγορα στο Μανιάκι, απάντησε θαρρετά ο Τσαλαφατίνος. Σου ζήτησαν γραφτή διαταγή, με ημερομηνία και τόπο συνάντησης, για να εισπράξουν τους **λουφέδες**¹⁶⁰ τους... Φαίνεται πως κατέβασαν μούτρα για τον παρά και τα μπαξίσια...

Ο Σταυριανός Καπετανάκης σηκώθηκε απ' τη θέση του κι' έκανε μερικά βήματα μπροστά, για να μπορεί να κοιτάζει καλύτερα τον Παπαφλέσσα.

– Αρχηγέ! Θα βρεθούμε μπροστά σε μεγάλο κίνδυνο και θα πρέπει παλικαρίσια να πούμε τη γνώμη μας...

– Αυτό θέλω κι' εγώ! Πες την! Κανένας δε σ' εμποδίζει...

– Όλοι ξέρουμε πως ανέκαθεν ο Πλαπούτας, κι' από συγγένεια κι' από φιλία, είναι πάντα πιστός σύντροφος του Κολοκοτρώνη... Αλλά κι' ο αδερφός σου, ο Νικήτας, έχει τη γυναίκα του, την **Ελένη**¹⁶¹, για να του θυμίζει, με την κρεβατομουρμούρα, πως η κυβέρνησή σας, έστειλε τον πατέρα της να σαπίζει στο νησί των Κουντουριώτηδων... Ναι, μάθαμε πως έρχονται... Θα βιαστούν όμως για να φτάσουν όταν τους χρειαστούμε; Ή θα μας αφήσουν ξεμοναχιασμένους να μας πελεκήσουν οι Αγαρηνοί;

Ο Παπαφλέσσας έδειχνε εκνευρισμένος κι' έτοιμος να ξεσπάσει, με τον άγριο κι' ασυγκράτητο εκείνο τρόπο που γνώριζαν όλοι. Προσπάθησε να κρατήσει την αυτοκυριαρχία του.

– Τα 'πες όλα Καπετανάκη χωρίς υπονοούμενα! Σε ξέρω απ' την Καλαμάτα... Από τότε που κάναμε τον Αρναούτογλου να μουσκέψει, απ' το φόβο του, τα βρακιά του... Όμως σε ρωτώ! Σ' αυτές τις κρίσιμες στιγμές για το έθνος, πιστεύεις πραγματικά πως ένας Δημήτρης Πλαπούτας, που 'φαγε τα βόλια με το κουτάλι κι' ένας Νικήτας Φλέσσας, που πάντα με στήριξε στις δύσκολες στιγμές και μ' έσωσε από πληρωμένους φονιάδες, θα ξεχάσουν το χρέος τους προς την πατρίδα; Μου φαίνεται πως κι' οι τρεις σας

κουρκουτιάσατε απ' τις φανταστικές διαδόσεις για τον ανίκητο στρατό του Αιγύπτιου... Πιστέψτε με! Όλοι μαζί μπορούμε να τον σταματήσουμε το σκυλάραπα... Είναι χρέος μας... Αν ο Μπραήμης μας νικήσει εδώ, η Ελλάδα δε θά'χει πια καμιά ελπίδα ν' αναστηθεί... θα έχουν άδικα χυθεί τ' αμέτρητα ποτάμια μ' ελληνικό αίμα...

Ο στενός φίλος και συναγωνιστής του Παπαφλέσσα στις πιο κρίσιμες μάχες του αγώνα, ο Παπαγιώργης, σηκώθηκε απ' τη θέση του και τον πλησίασε περισσότερο. Ακούμπησε το χέρι του στον κορμό της αγριοαχλαδιάς και κοίταξε τον αρχιστράτηγο στα μάτια.

– Γρηγόρη, ξέρεις πολύ καλά πως ο Αναστάσης, ο Σταυριανός κι' ο Κατσάνος δεν είναι απ' τα παλικάρια που κιττεύουν... Όλοι μας μάθαμε πως ο Μπραήμης έχει έναν οργανωμένο στρατό, όπως τα μεγάλα κράτη της Ευρώπης κι' όπως προσπάθησε να φτιάξει στην Καλαμάτα κι' ο Υψηλάντης, με τους «μαυροφόρους» του **Μπαλέστρα**¹⁶². Για να χτυπηθούμε μαζί του και να μη μας κυκλώσει, θα πρέπει νά'μαστε πολλοί... Εγώ λέω να τραβηχτούμε προς τα βουνά της Αντρούσας και να περιμένουμε και τον αδερφό σου, με τους άλλους καπεταναίους, για να οργανωθούμε καλύτερα...

– Τι να περιμένουμε!.. Γίνετε όλοι ψοφίμια πριν ακόμα δούμε το Μπραήμη! Εμείς θα σταματήσουμε τον Αράπη, κι' όταν έρθουν κι' άλλοι θα τον αναγκάσουμε να ξαναγυρίσει στην Πύλο και στη Μεθώνη... Πού'ναι μωρέ η λεονταρίσια καρδιά πού'χατε στην Τριπολιτσά, στα Δερβενάκια, στο Βαλτέτσι ή στο Ναύπλιο;.. Τι με κοιτάς έτσι Κεφάλα, σα να'σαι από τώρα λείψανο! Ξέσπασε αγριεμένος ο οξύθυμος αρχιμανδρίτης, κεραυνοβολώντας με τη ματιά του τον πάντα πιστό του σύντροφο και κουμπάρο του αδερφού του, του Νικήτα.

– Σε κοιτάζω έτσι Παπαφλέσσα γιατί συμφωνώ με τον Παπαγιώργη... Θά'ταν καλύτερα να περιμένουμε και τους άλλους πελοποννήσιους οπλαρχηγούς... Ας το καταλάβουμε! Είμαστε μόνοι μας! Πού'ναι οι Θεσσαλομακεδόνες; Είμαστε σχεδόν μόνο Μανιάτες κι' άλλοι Μεσσήνιοι... Να, κοίτα γύρω σου! Ο Γιώργης Μπούτος είναι απ' το Μελιγαλά, ο Καρακίτσος απ' το Κατσαρό, ο συγχωριανός σου ο Μπιτσιάνης απ' την Πολιανή, ο Κορμάς απ'

του Κεφαλληνού, ο Γυφτάκης απ' τον Αετό, ο Μπουχανάς απ' την Τριπύλα, ο Κουλόχερας απ' το Τουρκολέκα, ο Παπαγιώργης απ' το Περιθώρι... Οι περισσότεροι 'δω πάνου είμαστε αδέρφια, ξαδέρφια, κουμπάροι, συμπέθεροι, ανίψια ή ψυχογιοί... Να, γιατί λέω, πως είμαστε μόνοι κι' ολομόναχοι...

– Α, ώστε είμαστε ολομόναχοι! Κραύγασε σαρκαστικά ο αρχιστράτηγος. Είμαστε μόνο Πελοποννήσιοι! Κι' αυτός που κάθεσαι 'κει πέρα κατάχαμα, μωρέ Παναγιώτη, είναι Πελοποννήσιος; Μη βλέπεις ζερβά... Δεξιά σου κάθεσαι, κοντά στο Μαυρομιχάλη... Είναι ο γιος του Μανωλάκη Παπά απ' τις Σέρρες... Πελοποννήσιος είναι κι' αυτός μωρέ;

– Γρηγόρη! Μη με πιλατεύεις με τέτοιες πονηριές!.. Χρόνια είμαστε μαζί στο κουρμπέτι και σε ξέρω καλά!.. Βλέπεις κανέναν άλλο, εκτός απ' τον καπετάν Γιαννάκη; Αυτός πάντα ήταν τολμηρό κι' άφοβο **παλικάρι**¹⁶³... Δείξε μου Παπαφλέσσα έναν ακόμα καπετάνιο που να μην είναι απ' το Μοριά και θα τινάξω τα μυαλά μου στον αέρα με την πιστόλα μου! επέμενε ο Παναγιώτης Κεφάλας.

Ο Παπαφλέσσας είχε αγριέψει για καλά. Όλοι ήξεραν ως που μπορούσε να φτάσει, όταν θύμωνε, κι' ήταν έτοιμος να ξεσπάσει. Απευθύνθηκε οργισμένος στον Κεφέλα.

– Εσύ 'σαι έτοιμος να προδώσεις και την ιστορία σου και τη λεβεντιά σου... Άντε, να ο Κουφιέρος!... Σκαρφάλωσε στις πλαγιές του και τράβα κατά την Αντρούσα σα λαγοπόδαρος. Αλλιώς σ' εχτιμούσα μωρέ Παναγιώτη! Φαίνεται πως έκαμα λάθος! Αυτή την ώρα που λιποψυχάς σου χρειάζεται ένας **παπα Τούρτας**¹⁶⁴...

Όλοι καταλάβαιναν πως η συζήτηση έπαιρνε άσχημη τροπή. Ο υποτιμητικός υπαινιγμός του Παπαφλέσσα, έκανε τον Κεφέλα να κοκκινίσει από ντροπή και οργή. Ο Παπαγιώργης μπήκε στη μέση για να συμβιβάσει τις διστάμενες απόψεις και να προλάβει μια σκληρή κι' απρόβλεπτη σύγκρουση.

– Εγώ λέω να μην πάρουμε οριστικές αποφάσεις... Να στείλουμε ταχυδρόμους, τώρα αμέσως, για να δουν κατά που βρίσκονται ο Πλαπούτας κι' οι άλλοι... Ως αύριο το πρωί να μάθουμε πότε θα φτάσουν οι δικοί μας, για να οργανώσουμε καλύτερα την άμυνα ή να τραβηχτούμε πίσω και να φτιάξουμε νέο σχέδιο για να παγι-

δέψουμε το Μπραήμη...

– Αυτή είναι καλή σκέψη, είπε κι ο ανεπιός του Παπαφλέσσα, ο Δημήτρης Φλέσσας.

– Ας μη πάρουμε οριστικές αποφάσεις, είπε διστακτικά κι' ο Πιέρος Μαυρομιχάλης... Ο Παπαγιώργης μίλησε σωστά... Ας περιμένουμε τους τέσσερις με πέντε χιλιάδες άντρες, που φέρνει ο Πλαπούτας με τους άλλους καπεταναίους, για να δούμε τι θα πράξουμε... Έμαθα πως εδώ κοντά είναι κι' ο **Κολιόπουλος**¹⁶⁵ με μεγάλη στρατιωτική δύναμη...

– Μάθαμε πως, κι' ο Ζαΐμης κι' ο Λόντος κατηφορίζουν κατά 'δω με τους άντρες τους, για να μας ενισχύσουν, συμπλήρωσε ο Μπούτος.

– Σωθήκαμε αν περιμένουμε να μας σώσει ο Κολιόπουλος κι' ο Ζαΐμης! Τέλος πάντων! Ας στείλουμε τους ταχυδρόμους και τα ξαναλέμε αύριο πρωί... Σήμερα, όπως φαίνεται δεν πρόκειται να κάμει κάποια κίνηση ο Μπραήμης... Θα τα πούμε αύριο, είπε φανερά δυσαρεστημένος απ' τη συζήτηση ο Παπαφλέσσας κι' έδωσε την άδεια στους άντρες του ν' αποσυρθούν στα ταμπούρια τους.

Ο Γιαννάκης ξεκίνησε για τον τρίτο λόφο, μαζί με τον Πιέρο Μαυρομιχάλη και τον Αναγνώστη Μπιτσιάνη. Σχολίαζαν τους διαξιφισμούς των καπεταναίων με τον Παπαφλέσσα. Όταν πλησίαζαν στα ταμπούρια τους ο Μαυρομιχάλης γύρισε και χτύπησε φιλικά το μακεδόνα καπετάνιο στον ώμο.

– Ο αρχιστράτηγος σ' έχει σε μεγάλη εκτίμηση... Είδα πως σου φερόταν όλες τις μέρες στην πορεία, ώσπου να φτάσουμε ως εδώ, ως το Μανιάκι ... Μ' όλη τη φασαρία και τις έγνοιες που είχε για να συγκεντρώσει στρατό, ήρθε κοντά σου αρκετές φορές και μιλούσε πολλή ώρα μαζί σου ... Σου φέρεται με το μαλακό, όπως κάνει με το Σταϊκόπουλο και τους άλλους ψυχογιούς του ...

– Λες να φοβάται μη του φύγεις! Στον Αχλαδόκαμπο όλοι πιστέψαμε πως θα μας αφήνες και θ' ακολουθούσες τον Καρατάσο στην Αταλάντη, είπε χαριτολογώντας ο Μπιτσιάνης.

– Δεν είναι αυτό που νομίζετε!.. Με το μακαρίτη τον πατέρα μου ήταν μαζί στην Πόλη, πολλά χρόνια, και έκαμαν σχέδια για τη

μεγάλη εξέγερση του Γένους ... Αρκετές φορές μου μίλησε για τη ζωή και τη δράση του γονιού μου, όταν οι πατριώτες εκεί του εμπιστεύθηκαν την κάσα του αγώνα...

Όταν ο Γιαννάκης χώρισε απ' τους άλλους καπεταναίους, προχώρησε στα ταμπούρια των αντρών του και τους ενημέρωσε μ' ενθαρρυντικά λόγια, για τα πιθανά σχέδια του εχθρού, για τη βοήθεια που περίμεναν από τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα που προχωρούσαν προς το Μανιάκι και για την απόφαση όλων των οπλαρχηγών να πολεμήσουν για να «ρίξουν τον Ιμπραήμ στη θάλασσα». Έπειτα κάθισε σε μια γωνιά για να βάλει κάτι στο στόμα του. Ο Λευτέρης του 'φερε παξιμάδι μ' ελιές και λίγο τυρί, αλλά και επιδόρπιο με ξερά σύκα.

Καθώς έτρωγε, αναλογίστηκε το περιστατικό με τον Καρατάσο, που του το θύμιζε πριν λίγο ο Μαυρομιχάλης. Κόντευε μεσημέρι και πλησίαζαν στον Αχλαδόκαμπο. Οι πρώτες ομάδες των αντρών του εκστρατευτικού σώματος που, ως υπουργός εσωτερικών και διορισμένος αρχιστράτηγος, δημιουργούσε ο Παπαφλέσσας ξεκινώντας απ' την Τριπολιτσά, συναντήθηκαν εκεί με τους ταλαιπωρημένους άντρες του Καρατάσου, που γύρισαν αποδεκατισμένοι απ' το μακελειό στο Κρεμμύδι της Μεσσηνίας.

Ο Παπαφλέσσας ήταν όλο νεύρα, από την απροθυμία που έδειχναν τα παλικάρια της Κεντρικής και Βορειοανατολικής Πελοποννήσου να ενταχθούν στο στράτευμά του. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών τον ρωτούσαν συνέχεια για τον Κολοκοτρώνη και τους άλλους πελοποννήσιους **οπλαρχηγούς**¹⁶⁶, που ήταν μαζί του φυλακισμένοι στην Ύδρα.

– Πού είναι ο Γέρος; Πού είναι ο Κολοκοτρώνης; Πού πας ξυπόλυτος στα τριβόλια χωρίς το Γέρο;

Για τις περιοχές της Αρκαδίας, της Αργολίδας και της Κορινθίας, ο Κολοκοτρώνης ήταν, μετά την κατάληψη της Τρίπολης και την καταστροφή του Δράμαλη στα Δερβενάκια, ο μυθικός ήρωας που μπορούσε να προστατέψει την Πελοπόννησο από κάθε εχθρό και από κάθε κίνδυνο. Τώρα, μετά τα φοβερά νέα για τη διάλυση του ελληνικού στρατού από τον Ιμπραήμ, στη νοτιοδυτική Μεσσηνία, οι εκκλήσεις του πληθυσμού για απελευθέρωση του Κολοκοτρώνη

πλήθαιναν και ήταν πιο φωναχτές κι' ενοχλητικές για την κυβέρνηση στ' Ανάπλι. Ο Παπαφλέσσας ώρες ώρες αγρίευε, που ο λαός τον συνέκρινε, με υποτιμητικό τρόπο, με τον Κολοκοτρώνη. Ήξερε κι' ο ίδιος πως η εκτίμηση και ο θαυμασμός που έτρεφε κάποτε γι' αυτόν ο επαναστατημένος λαός, είχε μεταβληθεί σε δυσαρέσκεια και δυσπιστία. Ο κόσμος είχε καταλάβει πως η κυβερνητική ομάδα των Φαναριωτών και των Προκρίτων τον «εξαγόρασε» μ' αξιώματα και υποσχέσεις, απ' τη στιγμή που αντελήφθηκε πως δεν θα μπορούσε να τον δολοφονήσει ή να εκμηδενίσει τη δύναμή του. Άλλωστε, οι δυνατοί συγγενείς του οπλαρχηγοί, σαν τους αδερφούς του Νικήτα και Ηλία, τους ψυχογιούς και τ' ανίψια του, σαν το Δημήτρη Φλέσσα, αλλά και το συμπεθέριασμα της οικογένειάς του με τους μανιάτες Μαυρομιχαλαίους, αποτελούσαν υπόμνηση για τις συνέπειες όποιου τολμούσε να τα βάλει ανοιχτά μαζί του. Μόνο μια καλή **τρικλοποδιά**¹⁶⁷, μια αριστοτεχνική παγίδα, θα μπορούσε να βγάλει απ' τη μέση το ενοχλητικό αυτό ζουζούνι, που χωνόταν με θράσος στο ρουθούνι τους.

Τα αισθήματα του απλού λαού δεν επηρεάζονταν από τέτοιου είδους πολιτικάντικους συσχετισμούς δυνάμεων. Ο κόσμος πίστευε στην εντιμότητα και στις στρατιωτικές ικανότητες του Γέρου του Μοριά και ενδιαφέρονταν ζωηρά για την απελευθέρωσή του και την ανάθεση, σ' αυτόν, της γενικής αρχιστρατηγίας. Ο Παπαφλέσσας δεν κατάφερε κάποια στιγμή να κρύψει την οργή και την πικρία του.

– Πάω να πολεμήσω πατριώτες και ή θα νικήσω τον Μπραΐμη ή θα σκοτωθώ... Και να μάθετε σκατόβλαχοι, πως ξέρει κι' άλλος να πολεμάει τους Τούρκους, όχι ο Γέρος **μοναχά**¹⁶⁸!

Ήταν τόσο πικραμένος κι' αγριεμένος που, όταν συναντήθηκε με τον Καρατάσο στον Αχλαδόκαμπο, έβγαλε όλη τη χολή του, μόλις ο μακεδόνας οπλαρχηγός αρνήθηκε να τον ακολουθήσει. Πιο πριν, ο Γιαννάκης είχε αναμειχθεί με τους κουρασμένους, βρόμικους κι' απελπισμένους μαχητές που, ασύνταχτοι και μισοδιαλυμένοι, επέστρεφαν στη Στερεά Ελλάδα. Ρωτούσε για τ' αδέρφια του. Βρήκε κάποιους γνωστούς και φίλους απ' τις Σέρρες και τη Χαλκιδική, που τον ενημέρωσαν πως τ' αδέρφια του, ο Θανασάκης

και ο Νικολάκης, βρίσκονταν στη **Νέα Πέλλα**¹⁶⁹ της Αταλάντης. Δεν ακολούθησαν το σώμα του Καρατάσου για την Πελοπόννησο, επειδή ο Θανασάκης ήταν επικηρυγμένος απ' την κυβέρνηση, μαζί με το Ζαΐμη και το Λόντο και θα υπήρχε κίνδυνος να συλληφθεί και να τον ρίξουν κι' αυτόν στα μπουντρούμια του Παλαμηδιού ή να τον φυλακίσουν στην Ύδρα.

Κάποια στιγμή τον είδε από μακριά ο Καρατάσος και τού 'γνεψε με το χέρι να πλησιάσει.

– Τι θέλεις μ' αυτούς τους μπαγαπόντηδες λεβέντη μου!.. Αυτοί αν έπιαναν τ' αδέρφια σου, πριν δυο τρεις βδομάδες, θα τα κρεμούσαν ανάποδα απ' το τσιγκέλι σα σφαχτάρια...

– Τώρα τους έδωσαν αμνηστία... Όλοι λεν' πως πρέπει να ενωθούμε για να σώσουμε την Ελλάδα απ' τους Αγαρηνούς...

– Πιστεύεις αυτά τα παραμύθια που σου λεν' αυτοί οι πεζεβένηδες! Έλα μαζί μου κι' ασ' τους να βγάλουν μόνοι τους τα κάστανα απ' τη φωτιά, είπε ο βλοσυρός και τραχύς δυτικομακεδόνας οπλαρχηγός, σιάζοντας το αρειμάνιο μουστάκι του και περνώντας την ανάστροφη του χεριού του απ' τ' αποξεραμένα και σχισμένα απ' τον αέρα και την υγρασία χοντρά χείλη του.

Ο Παπαφλέσσας παρακολούθησε τη σκηνή από μακριά. Καθόταν πάνω στο μαύρο άτι του, που χλιμίντριζε, όταν το χτύπησε με τις φτέρνες στα πλευρά για να προχωρήσει. Σταμάτησε λίγα μέτρα μακριά απ' τον Καρατάσο και τον κεραυνοβόλησε με την αετίσια ματιά του που 'βγαζε αστραπές.

– Δε ντρέπεσαι μωρέ να φεύγεις σαν κυνηγημένο αγρίμι ... Κρίμα στο μπόι σου και στα μουστάκια σου... Είδες το Μπραήμη και τ' άκανες πάνω σου; του είπε περιφρονητικά.

Ο **Καρατάσος**¹⁷⁰, το ίδιο άγριος κι' οξύθυμος σαν τον Παπαφλέσσα, έφτυσε μ' αηδία καταγής και κοίταξε τον αρχιμανδρίτη κατάματα.

– Αυτά να τα πεις στ' αφεντικό σου, που άφησε στρατό κι' αρχηγιλίκια και πήγε στο νησί του να μετρά τα φλουριά με τ' αδερφάκι του... Μπορεί να πήραν μαζί τους και το Γκούρα, που ξέρει καλά ν' αδειάζει τις κάσες... Αλλά τι τα λέω σ' ένα κουμάσι σαν κι' εσένα... Κι' εσύ μήπως είσαι καλύτερος! .. Όλος ο κόσμος ξέρει πως ζούσες

στα βελούδα σου, στις γούνες σου, στα ψητά αρνιά και στο χαρέμι σου, σαν Παπαφλέσσα Πασάς... Ου να χαθείτε ψοφίμια!.. Ρημάξατε την Ελλάδα!..

Ο Παπαφλέσσας είχε γίνει κατακόκκινος απ' την οργή του. Έφερε το χέρι του διστακτικά στη ζώνη του και χάιδεψε την **κουμπούρα**¹⁷¹ του. Ο Καρατάσος είδε την κίνηση και αγρίεψε πιο πολύ.

– Για γύρισε να δεις τα παλικάρια μου που χοχλακίζουν από θυμό κι' αγανάκτηση... Αν σηκώσω το χέρι μου και κάμω σινιάλο, θα γίνει δω πέρα, όπως λέν' οι ντόπιοι, της Τριπολιτσάς...

– Αυτές τις δύσκολες ώρες για το έθνος, δε θέλω κι' άλλους διχασμούς... θα τα πούμε άλλη φορά...

– Δεν έχουμε να πούμε τίποτα! Ο Παπαφλέσσας που ξέραμε πέθανε... 'Συ 'σαι το τσιράκι μιας κυβέρνησης που 'καμε την Ελλάδα **κιμά**¹⁷²... Άντε να πας στο καλό κι' ο θεός να βοηθήσει ν' αλλάξεις μυαλά...

Ο Παπαφλέσσας τράβηξε τα γκέμια του αλόγου του για να στρίψει κι' απευθύνθηκε προς τον Καρατάσο με φωνή που έκρυβε μια απειλητική χροιιά.

– Θα πάω μωρέ Καρατάσο και να το ξέρεις... Ή θα νικήσω ή θ' αφήσω 'κει το τομάρι μου... Μα αν γυρίσω, όπου κι' αν πάτε, κι' εσύ κι' ο **Καραϊσκάκης**¹⁷³, θα σας βρω και θα τα πούμε! είπε αγριεμένος καθώς απομακρυνόταν.

Ο μακεδόνας σπλαρχηγός, άγριος κι' αθυρόστομος καθώς ήταν, σήκωσε τη σφιγμένη γροθιά του και την τίναξε πολλές φορές προς τη μεριά του Παπαφλέσσα.

– Εμένα μωρέ θα φοβερίζεις! Τι να σου πω πού'σαι κι' αρχιμαντρίτης... Άει στο...

Συνέχισε τη φράση του με βρισίδια κι' ακατονόμαστους χαρακτηρισμούς που, αν είχαν αφτιά, θα κοκκίνιζαν κι' οι πέτρες.

Απορίες και υποψίες

Αργά το απόγευμα, ο Γιαννάκης πέρασε για τελευταία φορά απ' τα ταμπούρια κι' έκανε υποδείξεις στους άντρες του, για την καλύτερη οχύρωση των θέσεων. Έπειτα, με τον Πιέρο Μαυρομιχάλη, τον Αναγνώστη Μπιτσιάνη, τον Πουλή, τον Κουλόχερα και το Δημήτρη Φλέσσα, επιθεώρησαν τα μετερίζια, ανάμεσα στο δεύτερο και στον τρίτο λόφο. Ο Μαυρομιχάλης, με διορατικότητα, είχε προβλέψει τον κίνδυνο να εισχωρήσουν οι επιτιθέμενοι στο κενό, ανάμεσα στα ταμπούρια των λόφων ή από τον ένα λόφο να περάσουν στον άλλο χτυπώντας πισώπλατα τους έλληνες μαχητές. Είχαν βάλει κάποια γεροδεμένα παλικάρια να μετακινήσουν μεγάλα κοτρόνια, για να ενισχύσουν τα μετερίζια σ' εκείνα τα σημεία.

Ξαφνικά φάνηκε να 'ρχεται προς το μέρος τους ο Παπαφλέσσας, με τον υπασπιστή του, το Λεβιδιώτη, το γραμματικό του, το νεαρό γάλλο αξιωματικό και καμιά δεκαριά άντρες της επίλεκτης σωματοφυλακής του. Σταμάτησαν τις εργασίες για να τον προϋπαντήσουν.

– Για να ρίξω μια τελευταία ματιά και στα δικά σας ταμπούρια, είπε με τη βροντερή φωνή του, καθώς προχωρούσε με προσοχή και δυσκολία, προσέχοντας τις μικρές μυτερές και κοφτερές πέτρες που προεξείχαν από το χώμα και τα βράχια.

Τον ακολούθησαν όλοι οι καπεταναίοι του τρίτου λόφου. Γύρισε ένα ένα όλα τα ταμπούρια, έκανε παρατηρήσεις για να ενισχύσουν τη μάντρα σε κάποια σημεία και μετά γύρισε στους καπεταναίους και στους οπλοφόρους που τον περιτριγύριζαν και είπε σε τόνο προσταγής.

– Και τώρα πάτε όλοι στις θέσεις σας... Αλέξη, πάρε τα περισσότερα παλικάρια και πάτε στο μετερίζι μας... Θέλω να μείνω για λίγο με τον καπετάνιο, είπε στο Λεβιδιώτη και έδειξε με το χέρι του το Γιαννάκη Παπά.

Υπάκουσαν όλοι. Εκείνος προχώρησε και κάθισε στο βράχο, δίπλα απ' την αγριοσυκιά. Ο Γιαννάκης στεκόταν δισταχτικός στο πλάτωμα κι' έψαχνε μ' ερευνητική ματιά γύρω του, για να βρει

κατάλληλη θέση για ν' ακουμπήσει σε κάποιο βράχο.

– Έλα 'δω κοντά στο δέντρο!.. Έχω κάποιες απορίες και θέλω να μου τις λύσεις!.. Κάτσε, να εκεί, καλά είσαι, του είπε με ήρεμη φωνή. Τράβηξε μια ρουφηξιά, απ' τον ταμπάκο που άδειασε στη χούφτα του απ' την ειδική δερμάτινη ταμπakoθήκη και συνέχισε:

– Ίσως δεν ξέρεις πόσο εκτιμούσα το γονιό σου γι' αυτά που πρόσφερε στον αγώνα... Λυπήθηκα όταν έμαθα πως πέθανε, σε μια στιγμή που τον χρειαζόταν το έθνος περισσότερο από κάθε άλλη φορά...

– Κι' εκείνος σ' εκτιμούσε αρχιστράτηγε!.. Πίστευε...

Ο Παπαφλέσσας τον διέκοψε.

– Να με λες Γέροντα, όπως τ' αδέρφια μου και τα ψυχοπαίδια μου... Έτσι θυμάμαι ώρες ώρες πως εκτός απ' το έθνος αφιερώθηκα και στο θεό... Έλα, συνέχισε! Τι πίστευε;

– Πίστευε πως χωρίς εσένα δεν θα γινόταν επανάσταση στην Ελλάδα... Σε θαύμαζε για το θάρρος, την αντρεία και την ορμή σου... Που απηφούσες τον κίνδυνο μπροστά στην ιδέα της ανάστασης του Γένους... Κάποτε μου μίλησε και για το παράτολμο σχέδιό σου να ξεκινήσεις την επανάσταση, με τον Ολύμπιο και το Φαρμάκη, στη **Μολδοβλαχία**¹⁷⁴, πριν αποφασιστεί αυτό απ' την Ανώτατη Αρχή του αγώνα... Γι' αυτό, αν κάποια φορά, πάνω στον ενθουσιασμό μου ξεπερνούσα τα όρια και δε λογάριαζα τους κινδύνους, ο πατέρας μου με συμβούλευε, αλλά έλεγε γελώντας και στους άλλους, πως ήμουν ένα πραγματικό Παπαφλεσσάκι... Αυτό το παρατσούκλι μου είχε κολλήσει ο γονιός μου...

Ο Παπαφλέσσας γέλασε.

– Από άλλη πάστα είσαι συ!.. Μοιάζουμε οι δύο μας!.. Ο πατέρας σου ήταν άνθρωπος της λογικής, της ευγένειας, χωρίς πάθη και θυμούς, χωρίς ξεσπάσματα κι' αθυροστομίες... Ήταν ένας αγνός πατριώτης κι' άνθρωπος του θεού... Η οικονομική προσφορά του στον αγώνα, μόνο μ' αυτή της οικογένειας των **Υψηλάντηδων**¹⁷⁵ μπορεί να συγκριθεί... Κι' ο αγώνας του στη Χαλκιδική ήταν μια ανάσα σωτηρίας για μας!.. Για τη Νότια Ελλάδα!..

Η κίνηση στους τρεις λόφους ήταν περιορισμένη. Μόνο τα καραούλια και οι περίπολοι εξακολουθούσαν να κινούνται στις

κορφές και γύρω απ' τη μάντρα, που περιέβαλε τα ταμπούρια.

Πιο πέρα, ήταν μισοξαπλωμένοι τρεις οπλίτες απ' τη σωματοφυλακή του αρχηγού και δίπλα τους καθόταν σκεφτικός ο Τισαμενός. Ο Λεβιδιώτης, με τα υπόλοιπα παλικάρια και με το γάλλο αξιωματικό, είχαν από πριν φύγει για το πρώτο ταμπούρι, όπου βρισκόταν και το πρόχειρο στρατηγείο.

Μετά από μια μικρή σιωπή, ο Παπαφλέσσας γύρισε και κοίταξε το Γιαννάκη επίμονα στα μάτια. Έπειτα τον ρώτησε:

- Σου είχα πει πως είχα μια απορία...
- Τί απορία Γέροντα;
- Μπορεί πριν λίγες ώρες να οργίστηκα με τον Παναγιώτη Κεφάλα, μα ήξερα πως είχε δίκιο όταν έλεγε πως, είσαι 'δω πάνω, ο μόνος καπετάνιος που δεν έχεις καμιά σχέση με την Πελοπόννησο.
- Με τη Μεσσηνία, διόρθωσε ο Γιαννάκης.
- Έχει σημασία αυτή η λεπτομέρεια;
- Εδώ στο Μανιάκι είναι αποφασισμένοι να πολεμήσουν μόνο οι Μεσσήνιοι!.. Κι' όχι όλοι, γιατί μερικοί θυμούνται αυτά που έγιναν πριν από λίγους μήνες... Οι άλλοι περιμένουν να παρακολουθήσουν τις σφαγές των μονομάχων στην αρένα από τις κερκίδες, για ν' απολαύσουν το θέαμα... Λες να ξέχασαν τόσο γρήγορα στην Αρκαδία, στην Αργολίδα, στην Αχαΐα κι' αλλού, τι έπαθαν απ' την κυβέρνηση και τους Ρουμελιώτες;

Ο Παπαφλέσσας γύρισε, τον λοξοκοίταξε και χαμογέλασε.

- Διαβάζεις τη σκέψη μου λεβέντη Παπά, γιε του Μανωλάκη... Όλοι σε ξέρουν για έναν αμίλητο και σιωπηλό μακεδόνα καπετάνιο, που ρίχνεται άφοβα και παλικαρίσια στη φωτιά της μάχης... Εγώ όμως ξέρω πως έχεις και μυαλό ξουράφι! Για πες μου! Αφού ξέρεις πως αυτό τον καιρό με μισούν πολλοί και μου στήνουν παγίδες, γιατί μ' ακολούθησες; Γιατί ήρθες στο Μανιάκι;
- Γιατί ήρθε κι' ο Παπαφλέσσας...
- Εσύ δεν έχεις καμιά υποχρέωση να πεθάνεις για τη Μεσσηνία και για τα δικά μου σφάλματα, που μ' αποξένωσαν απ' το λαό!
- Έχω υποχρέωση, στη μνήμη του πατέρα μου, να παλέψω για έναν Παπαφλέσσα, που αν καταφέρει και βγει ζωντανός απ' αυτή

τη σύγκρουση, αυτή τη φορά ξέρει πως δε θα 'χει άλλη επιλογή... Θα τσακίσει αλύπητα τις ραχοκοκαλιές των φιδιών που μας περιτριγύρισαν και χύνουν κάθε μέρα το φαρμάκι τους στο κορμί της Ελλάδας...

– Δηλαδή θα μείνεις ως το τέλος;
– Θα μείνω και θα πολεμήσω... Δε φεύγω απ' το Μανιάκι...
– Στο λέω, γιατί θα δεις τι θα γίνει απόψε κι' αύριο!.. Θα λακίσουν ακόμα φίλοι και συγγενείς... Οι καλαμαράδες εφαρμόζουν παλιές φαναριώτικες συνταγές... Θέλουν να μ' αναγκάσουν να τα μαζέψω και να φύγω από 'δω σαν λαγός... Έτσι θα με ξευτελίσουν και θα μ' αχρηστέψουν για να μη μ' έχουν εμπόδιο... Ο Κωλέττης έπαιξε καλά το παιχνίδι του και δεν τον ψυλλιάστηκα απ' την αρχή... Πάνω στον ενθουσιασμό μου δε σκέφθηκα αυτό που είπες, γιε μου, για αρένα και θεατές... Εμείς οι δύο μοιάζουμε... Ξέρουμε ν' αψηφούμε το θάνατο αλλά, μερικές φορές, καθώς ορμάμε χωρίς συγκρατημό, μπορεί να πέσουμε σε παγάνα... Αύριο λεβέντη μου είναι μια ξεχωριστή μέρα... Αν νικήσουμε το Μπραήμη, κάποιος εκεί στ' Ανάπλι θα καταλάβουν ποιος είναι ο Παπαφλέσσας... Θα τους φάει το μαύρο φίδι.

Είχε αρχίσει να σουρουπώνει. Συνέχισε να μιλά ήρεμα, μ' ασυνήθιστη γι' αυτόν πραότητα, σα να 'θελε να εξομολογηθεί. Αναφέρθηκε στο μεγάλο λάθος του Αλέξανδρου Υψηλάντη να βασιστεί στις υποσχέσεις της ρωσικής κυβέρνησης και του τσαρικού περιβάλλοντος και ν' αρχίσει την επανάσταση απ' τις Ηγεμονίες. Στη σύσκεψη που έγινε στο Ισμαήλ της Βεσσαραβίας και συμμετείχαν πολλά σημαντικά ηγετικά μέλη της φιλικής Εταιρείας, είχαν αποφασίσει να ξεκινήσουν τον αγώνα απ' τη **Μάνη**¹⁷⁶. Γι' αυτό κι' ο ίδιος βρέθηκε, στα τέλη του Μάρτη, στη νότια Πελοπόννησο, με την ελπίδα να εμφανιστεί ο πρίγκιπας με το επιτελείο του και με το κύρος του να επιβληθεί στους ατίθασους οπλαρχηγούς και στους οργανωμένους αντιδραστικούς πρόκριτους. Είχε καταφέρει, με τον ενθουσιασμό του, τα γρόσια και τις φανταστικές ιστορίες του για ρωσικά εμπειροπόλεμα συντάγματα, που θα συνόδευαν τον Υψηλάντη στην Ελλάδα, να μεταπείσει και τον πάντα δύσπιστο και συμφεροντολόγο Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη,

ώστε να υποστηρίξει την κήρυξη του επαναστατικού αγώνα. Έτσι, οι πρώτες μπαταρίες ρίχτηκαν στην **Καλαμάτα**¹⁷⁷ κι' εκεί έγινε η πρώτη απελευθέρωση ελληνικής πόλης απ' τους Τούρκους, δυο τρεις μέρες πριν από την επίσημη έναρξη του επαναστατικού αγώνα στα Καλάβρυτα. Στην πραγματικότητα, η επανάσταση άρχισε στη Νότια Πελοπόννησο από τον ίδιο, τους Μαυρομιχαλαίους, τον Κολοκοτρώνη, τον Κεφάλα, το Νικηταρά, τον Αναγνωσταρά, το Μήτηρο Πέτροβα, τους Καπετανάκηδες, τους Κουμουντουράκηδες, τους Μούρτζινους και μερικούς άλλους οπλαρχηγούς.

Θεωρούσε πως, αν ερχόταν ο Υψηλάντης στη Μάνη και με την κήρυξη της επανάστασης σ' όλη τη Μακεδονία, ταυτόχρονα με τη Θεσσαλία και τη Ρούμελη, η Ελλάδα θα αναγνωριζόταν ως κυρίαρχο κράτος μέσα σ' ένα χρόνο. Δεν είναι τυχαίο πως κι' ο **Ναπολέον Βοναπάρτης**¹⁷⁸ είχε επιλέξει τη Μάνη, ως βασικό ορμητήριο, στην εκστρατεία που σχεδίαζε για να διώξει τους οθωμανούς απ' την Ευρώπη και να δημιουργήσει ανεξάρτητο ελληνικό κράτος. Οι αποφάσεις του αυτές ήταν, εκτός από τους γενικότερους σχεδιασμούς του για την Ευρώπη, και αποτέλεσμα των απόψεων και υποδείξεων της μανιάτικης κοινότητας που ανθούσε στην ιδιαίτερη πατρίδα του Κορσικανικού, με προεξάρχουσα τη μεγάλη οικογένεια των **Στεφανοπουλαίων**¹⁷⁹. Η ήττα του γάλλου αυτοκράτορα στο Βατερλό, παρά τη φαινομενική απουσία οποιαδήποτε σχέσης με τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, υπήρξε ένα πολιτικό γεγονός που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις δυσκολίες του επαναστατικού αγώνα. Η «Ιερή Συμμαχία» των ευρωπαϊών ηγεμόνων, στους οποίους σιωπηρά συμπεριλαμβάνόταν κι' ο Σουλτάνος, υπήρξε ο αδυσώπητος διώκτης κάθε επαναστατικού κινήματος. Εκατοντάδες αξιόλογοι έλληνες διανοούμενοι και μαχητές χάθηκαν ή εξουδετερώθηκαν από τα ηγεμονικά ευρωπαϊκά καθεστώτα. Φυλακίζονταν ή παραδίδονταν στους Τούρκους για να βρουν φριχτό κι' ατιμωτικό θάνατο. Ο Ρήγας Φερραίος, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, οι δυο μακεδόνες αετοί της επανάστασης στη Μολδαβία, ο Γιωργάκης Ολύμπιος κι' ο Γιάννης Φαρμάκης, υπήρξαν κάποια απ' τα επώνυμα θύματα

αυτής της φιλοτουρκικής πολιτικής των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων.

Ο Παπαφλέσσας, με συσπάσεις οδύνης και θλίψης στο πρόσωπό του, αναφέρθηκε στην απογοήτευση που ένιωσε γι' αυτή την αλλαγή, ως προς τον τόπο έναρξης του επαναστατικού αγώνα. Οι κοτσαμπάσηδες είχαν σηκώσει κεφάλι στο Μοριά κι' απ' την Ιταλία ετοιμάζονταν να καταφθάσουν οι εχθροί των Υψηλάντηδων, η **φατρία**¹⁸⁰ των αδίσταχτων Φαναριωτών.

Στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, η τριανδρία του άτυπου «αρχοντικού κόμματος», που συνένωσε τους μεγαλονοικοκυραίους του Μοριά, έπαιξε βασικό ρόλο στη συγκρότηση της Πελοποννησιακής Γερουσίας και στην άρνηση των προκρίτων ν' αναγνωρίσουν τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ως Γενικό Αρχηγό και τον αδερφό του ως αρχιστράτηγο του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων. Όταν έφτασε ο Μαυροκορδάτος, οι προύχοντες βρήκαν τον αδίστακτο και κατάλληλο πολιτικό για να προστατέψει τα συμφέροντά τους.

Ο Παπαφλέσσας, πανέξυπνος και πονηρός, κατάλαβε απ' την πρώτη στιγμή τους κινδύνους που τον περιτριγύριζαν. Ο διορισμός του απ' τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ως υπεύθυνου οργανωτή της επανάστασης στο Μοριά, δεν είχε καμιά αξία και σημασία. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Ζαΐμης, ο Λόντος κι' οι άλλοι προύχοντες του έστηναν δολοφονικές παγίδες και τον αντιμετώπιζαν με δολιότητα και **περιφρόνηση**¹⁸¹. Πάντα όμως ξεγλιστρούσε, σαν γάτα, και σιγά σιγά κατάφερε να τους εξαναγκάσει ή να μπουν στον επαναστατικό χορό ή να οδηγηθούν στα κονάκια των Αγάδων ως όμηροι, για να πληρώσουν με τα κεφάλια τους, όπως συνήθιζαν οι Τούρκοι, κάποιο έστω κι' ασήμαντο ξεσηκωμό των υποταχτικών τους, του απλού λαού.

Ήταν φανερό πως θα δημιουργούνταν μια κατάσταση εμφυλιοπολεμικών συγκρούσεων και χάους. Αμέσως έγραψε στο Γενικό Αρχηγό να στείλει τουλάχιστο τον αδερφό του, έναν «άλλο πρίγκιπα», για να επιβληθεί με το κύρος του στους οπλαρχηγούς και να αντιταχθεί στους γαλαζοαίματους Φαναριώτες, σαν το θείο του Μαυροκορδάτου, τον πρίγκιπα κι' άλλοτε ηγεμόνα της Βλαχίας Ι. Καρατζά, ο οποίος φιλοδοξούσε να είναι ο πρώτος κυβερνήτης της νέας Ελλάδας. Ο γιος του Κωνσταντίνος είχε έρθει στο Μοριά, μαζί

με τον ξάδερφό του, το Μαυροκορδάτο και το Θ. Νέγρη κι' αγωνιζόταν να πετύχει αυτό το σκοπό.

Σταμάτησε για λίγο, ρούφηξε τον ταμπάκο του και συνέχισε μ' ένα τόνο, εμφανώς πιο απολογητικό, στη φωνή του. Ομολόγησε πως ένιωθε ενοχές για τα λάθη που διέπραξε. Μπήκε κι' αυτός στο χορό των συγκρούσεων και των δολοπλοκιών, χωρίς να υποψιάζεται πως οι κίνδυνοι δεν είχαν περάσει. Ακολούθησε τα τερτίπια του Μαυροκορδάτου και του Κωλέττη, για να καθαρίσει το δρόμο του προς την εξουσία, παραμερίζοντας παλιούς συντρόφους του με τους οποίους πολέμησε αντρίκια, δίπλα δίπλα, σε κρίσιμες ώρες για την επανάσταση. Και ξαφνικά είδε πως τα ποτάμια με αίμα που χύθηκαν στο Μοριά, στη Ρούμελη, στη Μακεδονία, στη Χίο, στην Κάσο, στα Ψαρά, παντού, σ' όλη την Ελλάδα, θα πήγαιναν χαμένα εξαιτίας και της δικιάς του ανευθυνότητας. Την ώρα που στ' Ανάπλι φούντωναν οι μηχανορραφίες και δολοπλοκίες εξουσίας, οι Τούρκοι με τους Αιγύπτιους του Μωχάμετ Άλι δημιουργούσαν έναν επίλεκτο στρατό και μια ναυτική αρμάδα, ικανή να μεταβάλει σε στάχτη ακόμα και την Ύδρα¹⁸², τη «μικρή Αγγλία», που ως τότε θεωρούνταν απόρθητη κι' απροσπέλαστη στους εχθρούς. Ήταν η στιγμή που ξαναγεννήθηκε ο φλογερός κι' επαναστάτης αρχιμανδρίτης. Ξαναβρήκε τη χειμαρρώδη ορμή του, όπως το ξεροπόταμο σε μια καταστροφική μπόρα. Και κείνη τη στιγμή της αναγέννησης του παλιού εαυτού του, δεν υποψιάστηκε πως μπορεί να υπήρχε κάποια σκοπιμότητα στην πρόταση του Κωλέττη, να του δοθεί η αρχιστρατηγία για ν' αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ. Νόμισε πως η κυβέρνηση αναγνώρισε τις εμπειρίες και το θάρρος του και τον επέλεξε, ανάμεσα σ' άλλους υπουργούς κι' αξιωματούχους, για να σταματήσει την προέλαση του αιγύπτιου στρατηλάτη. Ξέχασε πως, πριν από λίγες βδομάδες, ο διαβολογιατρός είχε προτείνει στο Μαυροκορδάτο να «αναθέσει» την αρχιστρατηγία στον πρόεδρο του εκτελεστικού, με τα τραγικά αποτελέσματα των συγκρούσεων στο Κρεμμύδι και στη Σφακτηρία. Ο Κωλέττης αναδεικνυόταν σ' έναν μαθητή πιο δολοπλόκο κι' αδίστακτο απ' το δάσκαλο. Ο Κουντουριώτης κι' ο Μαυροκορδάτος ταπεινώθηκαν κι' εξευτελίστηκαν και του έδωσαν

τη δυνατότητα να τους κατηγορεί για ανικανότητα, δειλία κι ανευθυνότητα.

Ήταν φανερό πως είχε στήσει την ίδια πετυχημένη παγίδα σ' έναν Παπαφλέσσα, που μετά τις καταστροφές των Ρουμελιωτών στο Μοριά, ήταν παραπάνω από βέβαιο πως δεν θα μπορούσε να συγκροτήσει ένα αξιόλογο εκστρατευτικό σώμα εναντίον του Ιμπραήμ. Ο Κωλέττης ήταν βέβαιος για την αποτυχία αυτής της επιχείρησης και ίσως περίμενε στη γωνία για να δει έναν τρομοκρατημένο, έναν αλαφιασμένο Παπαφλέσσα, να επιστρέφει με κατεβασμένα τ' αφτιά στ' Ανάπλι. Σ' αυτό το σημείο το σχέδιό του δεν επαληθεύτηκε. Ο αναγεννημένος Παπαφλέσσας είχε αποφασίσει να μη γυρίσει πίσω ταπεινωμένος και ξεφτιλισμένος. Ο θυελλώδης κι' ατρόμητος αυτός επαναστάτης, είχε κάνει τις επιλογές του. Ή θα σταματούσε τον Ιμπραήμ ή θα πέθαινε πολεμώντας για να ξεπλύνει τα κρίματα και τα σφάλματα που διέπραξε, συμμετέχοντας σε μια κυβέρνηση φιλοχρήματων αρχομανών που αιματοκύλησαν το έθνος.

Καχύποπτος από γεννησιμιού του, αυτή τη φορά βρέθηκε μπόσικος. Μόνο όταν ξεκίνησε απ' τ' Ανάπλι για να συνάξει το εκστρατευτικό σώμα, τότε διαπίστωσε πόσο είχε αποξενωθεί απ' το λαό, όσο καιρό ζούσε στο υπουργείο του σαν πασάς. Η βορειοανατολική Πελοπόννησος ήταν αδιάφορη ως εχθρική. Ο τοπικός πληθυσμός βούλωσε τ' αφτιά του στο εθνικό του κάλεσμα, για να σωθεί η πατρίδα απ' τους Τουρκοαιγύπτιους. Ακούγονταν, στην αρχή, κάποιες διαμαρτυρίες για τη διχαστική πολιτική της κυβέρνησης, στην οποία συμμετείχε κι' ο ίδιος. Στη συνέχεια αυτές οι φωνές έγιναν κραυγές διαμαρτυρίας. Όλοι πια μιλούσαν για τους φυλακισμένους, στον προφήτη Ηλία της Ύδρας, πελοποννήσιους οπλαρχηγούς και για την ανάδειξη του Γκούρα σε παντοδύναμο στρατιωτικό ηγέτη. Με τις εντολές του Κωλέττη, αυτός ο οπλαρχηγός σκόρπισε τον τρόπο στη βόρεια Πελοπόννησο, στέλνοντας Ρουμελιώτες και Σουλιώτες να ρημάξουν την Κορινθία και την Αχαΐα και κυρίως τις επαρχίες που ήταν αφοσιωμένες στο Ζαΐμη και στον ξάδερφό του το Λόντο. Ακολούθησε η καταστροφή στο Κρεμμύδι, στο Ναυαρίνο και στη Σφακτηρία, για να μετατρέψει

αυτό το δυσμενές κλίμα σε φανερά εχθρικό. Κι' αυτοί ακόμα οι Σουλιώτες και οι Θεσσαλομακεδόνες μαχητές, που από φόβο και ανάγκη υπάκουαν σ' έναν άπληστο κι' αδηφάγο λήσταρχο της «κοινής εθνικής κάσας», που είχε γίνει έμπιστος οπλαρχηγός του Κωλέττη κι' όλης της κυβέρνησης, ξεσηκώθηκαν κι' αρνήθηκαν να γίνουν τα αθώα αρνιά στο λεπίδι του Ιμπραήμ, για να ξεγλιστρήσουν και να επιβιώσουν και πάλι οι δειλοί δολοπλόκοι της κυβερνητικής φατρίας.

Μέσα σ' ένα τέτοιο αντικυβερνητικό κλίμα, ο πανούργος ηπειρώτης γιατρός πρότεινε τον Παπαφλέσσα για αρχιστράτηγο. Γνώριζε πως ο Μοριάς έβραζε σαν καπακωμένο καζάνι, μετά τα εγκλήματα και τις λεηλασίες των κυβερνητικών μπουλουκιών και τον κίνδυνο που διέτρεχαν στην Ύδρα ο Κολοκοτρώνης κι' οι άλλοι πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί. Άλλωστε, δεν είχαν περάσει παρά μόνο λίγες βδομάδες από τότε που, αγανακτισμένοι Αρκαδινοί και Μεσσήνιοι, κινήγησαν τον Παπαφλέσσα, κοντά στην Τριπολιτσά και ξεβράκωσαν, έτσι για να τον ξεφτιλίσουν, τα έμπιστα παλικάρια του. Και μετά οι ίδιοι οι στρατιώτες του προσπάθησαν να τον συλλάβουν και να τον παραδώσουν στους αντικυβερνητικούς εχθρούς του. Κι' αυτή τη φορά γλίτωσε χάρη στην πονηριά του και στην ευστροφία του μυαλού του, ξεγλιστρώντας στο σκοτάδι μεσ' απ' τα χέρια τους.

Οι προθέσεις της φατρίας αποκαλύφθηκαν, όταν ο φλογερός ρασοφόρος έφυγε από τ' Ανάπλι για την Τριπολιτσά, με την ελπίδα να συγκεντρώσει ισχυρό εκστρατευτικό σώμα για ν' αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ. Η κυβέρνηση, χωρίς καθυστέρηση, χορήγησε αμνηστία στο Ζαΐμη, στο Νικηταρά, στο Σισίνη, στο Θανασάκη Παπά και σ' άλλους κινήγημένους, για να δείξει πως «άλλος» ήταν ο υπεύθυνος για τα γεγονότα του περασμένου Σεπτεμβρη, που οδήγησαν στην επικήρυξή τους. Με διαδόσεις κι' ανυπόστατες φημολογίες έδειχναν προς τη μεριά του Παπαφλέσσα. Το ίδιο έκαναν και στην περίπτωση του Κολοκοτρώνη και των άλλων φυλακισμένων στην Ύδρα. Από μέρες διέδιδαν πως «τώρα» θα τους αποφυλάκιζαν, δίνοντας την εντύπωση πως, πρωτίτερα, υπήρχαν «κάποιοι» που αντιδρούσαν στη λήψη μιας τέτοιας

απόφασης.

Ο Παπαφλέσσας, άνθρωπος πανέξυπνος κι' έμπειρος σ' αυτού του είδους τα πολιτικά παιχνίδια, φούσκωνε από αγανάκτηση, σαν ηφαίστειο έτοιμο να εκραγεί και να τινάξει την καταστροφική λάβα του. Είχε πληροφορηθεί πως ο Ζαΐμης κι' ο Λόντος, μόλις αμνηστεύθηκαν, άρχισαν να προσεγγίζουν το Μαυροκορδάτο και τον Κωλέττη. Σχημάτιζαν δικά τους στρατιωτικά σώματα στη βορειοδυτική Πελοπόννησο για να τα θέσουν στη διάθεση της κυβέρνησης, ενώ για τις καταστροφές στο Μοριά, τη λεηλασία και το κάψιμο του σπιτιού του Ζαΐμη, κατηγορούσαν ως δήθεν υπαίτιο τον Καραϊσκάκη. Γνώριζαν τις εχθρικές διαθέσεις της κυβερνητικής φατρίας προς το ρουμελιώτη οπλαρχηγό, τον οποίο ο Μαυροκορδάτος είχε κατηγορήσει παλαιότερα ως προδότη του έθνους και ζήτησε τη θανατική του καταδίκη και γι' αυτό φρόντισαν να δείξουν πως, θεωρούσαν τον Κωλέττη και το Γκούρα αθώους για τα εγκλήματα της επιδρομής τους στη Βόρεια Πελοπόννησο.

Άλλος, πρώην κυβερνητικός, που σχημάτιζε δικό του στρατιωτικό σώμα ήταν ο Κολιόπουλος. Όμως, έκανε στροφή κι' αποφάσισε να στηρίξει την αρχιστρατηγία του Θ. Κολοκοτρώνη, όταν η κυβέρνηση θα τον αποφυλάκιζε και θα τον διορίζε, όπως φημολογούνταν, ανώτατο στρατιωτικό διοικητή για ν' αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ. Ήταν πλέον φανερό πως, όλα τα προαναφερόμενα γεγονότα συντελούσαν στη αποδυνάμωση της προσπάθειας του Παπαφλέσσα να συγκροτήσει αξιόλογο εκστρατευτικό σώμα και ταυτόχρονα αναδείκνυε την κυβέρνηση ως άξια και μετριοπαθή, που θα μπορούσε να συσπειρώσει τους Έλληνες μπροστά στο μεγάλο τουρκοαιγυπτιακό κίνδυνο. Οι αγγλικές λίρες απ' το δάνειο, μοιράζονταν σπάταλα σε κομματικούς φίλους για να εμπεδωθεί η εξουσία της κυβερνητικής φατρίας.

– Υπάρχει κι' άλλος λόγος που ο Κωλέττης θέλει να με ταπεινώσει ή καλύτερα γι' αυτόν, να βγω εντελώς απ' τη μέση, είπε κι' η φωνή του είχε μια χροιά πίκρας ανάκατης μ' οργή. Από τότε που ήρθε ο **στρατηγός Ρος**¹⁸³ και τους αγνόησε όλους για να βασιστεί σε μένα, σκύλιασε κι' ο Κωλέττης κι' ο Μαυροκορδάτος... Ο διαβολογιατρός, γιατί ήθελε ν' αναδειχθεί αυτός ως ο μοναδικός φίλος

της Γαλλίας, που θα ήταν ικανός να προωθήσει τα γαλλικά συμφέροντα στο νέο ελληνικό κράτος... Κι' ο δεύτερος, αυτός ο δαιμονισμένος αρχιμηχανορράφος, γιατί έβλεπε πως θα μπορούσαν να ζημιωθούν τ' αγγλικά συμφέροντα... Το ξέρεις κι' εσύ παιδί μου πως, αυτή η φαναριώτικη λίγδα είναι αγγλόφιλος ως το μεδούλι, αν και πολλοί Εγγλέζοι, σαν το μακαρίτη το **λόρδο**¹⁸⁴, τον σιχαίνονται όπως ο διάολος το λιβάνι.

Σταμάτησε να μιλά για λίγο. Φαινόταν ήρεμος. Στο πρόσωπό του είχε αποτυπωθεί μια ασυνήθιστη, γι' αυτόν, έκφραση γαλήνης και πραότητας. Εκείνες τις στιγμές είχε μεταβληθεί σ' ένα πιο ανθρώπινο κι' ευαισθητοποιημένο άτομο. Τίποτα δεν θύμιζε τον ορμητικό, ριφοκίνδυνο και μπαρουτοκαπνισμένο επαναστάτη, που τα ξαφνικά καθημερινά του ξεσπάσματα, έκαναν τους άγριους ορεσίβιους μαχητές του να καταπίνουν τη γλώσσα τους και να βάζουν την ουρά τους στα σκέλια. Κάποιες ώρες, δίπλα σ' ανθρώπους που πονούσε κι' αγαπούσε, γινόταν ένα καλόβολο κι' άκακο αρνί.

– Και τώρα Δέσποτα ... Και τώρα Γέροντα, διόρθωσε με βιασύνη την προσφώνησή του ο Γιαννάκης... Πώς σκέφτεσαι να ενεργήσεις, αφού ξέρεις όλη την αλήθεια;

– Απ' το Μανιάκι δε πρόκειται να υποχωρήσω ούτε βήμα... Αν το κάμω θα ξεφτιλιστώ και θα μ' εγκαταλείψουν οι λίγοι Πελοποννήσιοι, που ακόμα βασίζονται σε μένα αλλά κι' οι πιο αγαπημένοι συγγενείς μου... Θα με φτύνουν οι Κωλέττηδες και θα με σέρνουν με τ' άλογο μεσ' τις λάσπες, όπως έσερναν οι Ρουμελιώτες κι' ο Νικολέτος το Δεσπότη, τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, για να βγάλουν το άχτι τους... Θα μείνω εδώ και θα περιμένω... Αν δε μας έρθει βοήθεια από κανένα, είμαστε ξεγραμμένοι... Αν έρθουν ο **Πλαπούτας**¹⁸⁵, ο αδερφός μου ο Νικήτας και ο Κατσάκος και μπουν κι' αυτοί στο χορό, ο Ιμπραήμ θέλει δε θέλει θα σταματήσει... Αύριο Γιαννάκη λεβέντη μου ή νικάμε ή πεθαίνουμε! Απόψε κι' αύριο θα λακίσουν πολλοί, είτε από φόβο είτε γιατί θα τους παρασύρουν οι άνθρωποι του Κωλέττη και του Μαυροκορδάτου... Όσοι μείνουμε θα πρέπει να κρατήσουμε τα ταμπούρια, ώσπου να προλάβουν να'ρθουν οι ενισχύσεις... Κι' εγώ πιστεύω πως θα 'ρθουν οι δικοί μου, για να προλάβουν να μας βρουν ζωντανούς...

Ο αδερφός μου ο Νικήτας έρχεται κατά 'δω, αν και μου 'γραψε χαζομάρες και κουρουφέξαλα για άλλη γραμμή άμυνας και τέτοιες αρλούμπες... Το αίμα νερό δε γίνεται! Θα βιαστεί, θα τρέξει και ίσως μας προφτάσει όρθιους...

– Όστε θα λακίσουν πολλοί! μουρμούρισε ο Γιαννάκης σαν να μονολογούσε.

– Είναι παλιό το κόλπο της φατριάς... Το εφάρμοσαν μ' επιτυχία και στην πολιορκία της Πάτρας. Ο Κολοκοτρώνης έμεινε μόνο με το σόι του και τους έμπιστους φίλους του... Δεν ήθελαν να τον δουν να θριαμβεύει, όπως στην Τριπολιτσά... Τον ανάγκασαν να λύσει την πολιορκία και να γυρίσει πίσω σαν βρεγμένη γάτα...

Σηκώθηκε και στάθηκε όρθιος. Γύρισε το σβέρκο του δεξιά ζερβά για να ξεπιαστεί. Οι άντρες της σωματοφυλακής του κι' ο Τισαμενός, σηκώθηκαν κι' αυτοί κι' ετοιμάστηκαν για την επιστροφή στο ταμπόρι τους. Τους έκανε νεύμα να ξανακαθήσουν στις θέσεις τους. Μετά κοίταξε το συνομιλητή του επίμονα στα μάτια σαν να 'θελε να διαβάσει τη σκέψη του.

– Είμαι υπουργός σε μια κυβέρνηση που δε σ' εμπιστεύεται... Πριν λίγο καιρό η αρμόδια επιτροπή έκρινε πως, δεν έφτασε ακόμα η ώρα για να σου δώσει το βαθμό του **υποχιλίαρχου**¹⁸⁶... Όλοι ξέρουμε πως είσαι ένας λεβέντης καπετάνιος, που εδώ και τέσσερα χρόνια πολεμάς παλικαρίσια, χωρίς τσαλίμια και φανφάρες... Είσαι τίμιος και μυαλωμένος σαν τον Υψηλάντη και το **Νικηταρά**¹⁸⁷... Κι' όμως, δε πήρες προαγωγή όχι γιατί δεν τ' αξίζεις, αλλά γιατί είσαι γιος του Μανωλάκη Παπά... Εσύ δε μιλάς, ούτε απείλησες κανένα και γι' αυτό δε σε πείραξαν... Το ίδιο ισχύει και για τον Αναστάση... Για τ' άλλα όμως δυο αδέρφια σου και ιδίως για το μεγάλο, ο Μαυροκορδάτος μου είχε δώσει ειδικές εντολές, αν η αστυνομία κατάφερνε να τους πιάσει... Ο Θανασάκης, που έχει και φιλίες με το γιο του γερο Ζαΐμη και το Νικηταρά, θεωρήθηκε πολύ επικίνδυνος...

– Το ξέρω αν και θεωρώ πως τ' αδέρφια μου υποστήριξαν, κατά λάθος, ανθρώπους σαν το Ζαΐμη και το Λόντο, που είναι απ' την ίδια πάστα με τον Κωλέττη και το Μαυροκορδάτο... Είναι κι' αυτοί τυχοδιώκτες και δημαγωγοί...

– Βλέπω πως τους ξέρεις καλά! Εγώ πρότεινα στην κυβέρνηση να τους αμνηστέψει κι' αυτοί αρχίσαν να σαλιαρίζουν πάλι με τους θανάσιμους εχθρούς τους. Ακόμα και τον Κωλέττη τον θεωρούν αθώο, για όλα όσα τράβηξαν σαν κυνηγημένοι αντάρτες...

Πλησίασε και στήριξε για λίγο το χέρι του στον ώμο του Γιαννάκη Παπά. Συνέχισε να μιλά μετά από μια μικρή διακοπή.

– Όλοι εδώ λεβέντη μου θ' απορούν που κάθισα, αυτές τις κρίσιμες στιγμές, τόση ώρα μαζί σου και τα είπαμε σαν παλιοί φίλοι... Όμως, ήταν ανάγκη να κάνουμε αυτή τη συζήτηση γιατί μ' έπνιγε η περιέργεια ... Όλοι ξέρουν πως, ο γιος του Μανωλάκη Παπά βρίσκεται 'δω και ξεχωρίζει σαν μύγα σε καρδάρα με γάλα... Είσαι ο μοναδικός ξενοτοπίτης καπετάνιος και δικαιολογημένα θέλουν να μάθουν το γιατί... Οι άλλοι δεν θα το μάθουν ποτέ... Εγώ όμως πρέπει να το ξέρω... Όπως πρέπει να ξέρω και γιατί ένας κρυφοαντικυβερνητικός, αποφάσισε να βάλει σε τόσο μεγάλο κίνδυνο τη ζωή του και να πολεμήσει δίπλα σ' έναν υπουργό της κυβέρνησης... Γιατί;

– Γιατί αυτός ο αρχιστράτηγος δεν είναι πια υπουργός μιας άτιμης κυβέρνησης... Είναι ο Παπαφλέσσας! Ο εθνεγέρτης που ξεσήκωσε κάποτε το Μοριά κι' άρχισε, σχεδόν μόνος, την επανάσταση, το όνειρο της ζωής του...

– Με τι αντάλλαγμα; Τί αξίωμα θα μου ζητήσεις αν καταφέρουμε και βγούμε από 'δω ζωντανοί;

– Κανένα αντάλλαγμα ... Μόνο μια χάρη...

– Λέγε, να την ακούσω!

– Αν γλιτώσουμε απ' το λεπίδι των Αγαρηνών και γυρίσουμε στ' Ανάπλι νικητές και παντοδύναμοι, θέλω να μ' αφήσεις να λιώσω, με βαρύ κοτρόνι, τα κεφάλια των φιδιών που δάγκωσαν και δηλητηρίασαν τον πατέρα μου... Τους ξέρω, τους έχω γραμμένους σε κατάστιχο... Θα τους κάμω να καταραστούν τη μέρα που τους γέννησε η μάνα τους...

– Αυτή η δουλειά είναι δική μου... Την άφησα στη μέση, όταν κάποτε έπρεπε να καθαρίσουμε το στάρι απ' τη βρώμη... Δεν θα ξανακάμω την κουτουράδα και τις χαζομάρες, όπως στα **Βέρβαινα**¹⁸⁸ και πρόπερσι στο **Άστρος**¹⁸⁹... Ο μακαρίτης ο Αναγνω-

σταράς κι' ο Αντρούτσος, που τώρα μουχλιάζει στα μπουντρούμια της Αθήνας, είχαν προτείνει να πετσοκόψουμε τα λυσσασμένα τσακάλια, πριν προλάβουν και μας δαγκώσουν... Τότε όμως κι' εγώ κι' ο Κολοκοτρώνης δεν παίξαμε καθαρό παιχνίδι... Τον έβλεπα να σαλιαρίζει με το Μαυροκορδάτο και τους Δεληγιανναίους και βιάστηκα να τον προλάβω... Έτσι μπήκα στην κυβέρνηση... Κι' ο Κολοκοτρώνης ξεφτελίστηκε κι' έγλυψε τις πατούσες του Μαυροκορδάτου για τα οφίκια... Γι' αυτό έσκασε και πέθανε σαν σκυλί στην ψάθα κι' ο αφορισμένος εκείνος ο Νέγρης, που τον εμπιστεύτηκε για να πάρουν μαζί την εξουσία... Στερνή μου γνώση να σ' είχα πρώτα! Αν ζήσω δεν θα μου γλιτώσουν αυτή τη φορά. Τα παθήματα μαθήματα!

Καθώς μιλούσε απομακρύνθηκε λίγο. Φαινόταν πως ετοιμαζόταν να φύγει. Όμως, έμεινε για λίγο σκεφτικός και μετά πλησίασε πάλι το γιο του Εμμανουήλ Παπά. Τον κοίταξε επίμονα στα μάτια, με μια αινιγματική έκφραση στο πρόσωπό του.

– Δε μου λες καπετάν Γιαννάκη ... Με τον Κασομούλη τα 'χετε καλά; τον ρώτησε.

– Πολύ καλά! Είμαστε από παιδιά φίλοι... Πέρσι, βοήθησε και τ' αδέρφια μου να περάσουν κάποιες οικονομικές δυσκολίες...

– Τον περασμένο Γενάρη ήρθε στο γραφείο μου και μιλήσαμε αρκετή ώρα... Δε ρώτησε ούτε για σένα, αλλά δεν είπε λέξη και για τον αδερφό σου... Ήταν μαζί στο Μεσολόγγι! Εκεί, επίσης, βρίσκονται και τ' άλλα δυο **αδέρφια**¹⁹⁰ του Κασομούλη, που σας γνωρίζουν όλους πολύ καλά απ' τις Σέρρες...

– Το ξέρω πως ο Αναστάσης βρίσκεται στο Μεσολόγγι... Έχει φίλους κάποιους δασκάλους κι' έναν ελβετό ντόκτορα...

– Ρώτησα τον Κασομούλη για τον Ελβετό, το Μάγερ... Του είχα στείλει μια ανακοίνωση για να τη δημοσιεύσει στα «Ελληνικά Χρονικά» ...Ο Κασομούλης μου έδωσε πολλές και καλές πληροφορίες, αλλά για τον αδερφό σου δεν είπε κουβέντα...

– Φαίνεται πως το ξέχασε...

– Δεν το ξέχασε! Ο Αναστάσης έχει συνδεθεί φιλικά με τους πιο γνωστούς διανοούμενους του Μεσολογγίου, σαν το Μάγερ, τον Πλυτά και τον Κυριακίδη... Οι δύο πρώτοι είναι μέλη του Συμ-

βουλίου που διοικεί την πόλη κι' έχουν μεγάλη εξουσία... Όλοι τον ξέρουμε τον αδερφό σου... Ξέρουμε τις ικανότητές του, αλλά οι φίλοι του δεν μπορούν να τον αξιοποιήσουν... Τον προστατεύουν αλλά ποτέ δεν θα του δοθεί, απ' την κυβέρνηση, κάποια θέση ανάλογη με τα προσόντα του... Θα μείνει στην αφάνεια...

– Κι' ο Κασομούλης τι σχέση μπορεί να έχει μ' αυτό το πρόβλημα; Γιατί δεν μίλησε για τον Αναστάση; Τί φοβήθηκε;

– Γιατί ήρθε στ' Ανάπλι με το Μαυροκορδάτο... Και φυσικά φοβήθηκε να μιλήσει για σας, επειδή είμαι υπουργός της κυβέρνησης... Δεν ήθελε να δείξει πως εξακολουθεί να έχει στενές φιλικές και οικογενειακές σχέσεις μαζί σας, για να μην τον υποψιαστούν πως ανήκει κι' αυτός στους οπαδούς του Υψηλάντη... Δηλαδή, εγώ ξέρω πως στην πραγματικότητα είναι κρυφοϋψηλαντικός και δεν το φανερώνει για να προστατέψει τις πλάτες του... Κι' από 'δω κι' από 'κει που λένε!

– Δεν τον κατακρίνω! Όπως ήρθαν τα πράγματα, ο καθένας δεν ξέρει με ποιο τρόπο πρέπει να φυλαχτεί, μурμουύρισε ο Γιαννάκης κι' η φωνή του είχε μια χροιά κατανόησης και συγκατάβασης για τη συμπεριφορά του παιδικού του φίλου.

Ο Παπαφλέσσας, μ' αργές κινήσεις, κρέμασε το τουφέκι στον ώμο του και τακτοποίησε τις πιστόλες και το μαχαίρι στο σελάχι του. Έπειτα έσιαξε τις άκρες της ασημοκεντημένης φέρμελης και πέρασε δύο τρεις φορές το χέρι του, δεξιά ζερβά, για να στρώσει τις πτυχώσεις απ' τη βρόμικη και τσαλακωμένη **φουστανέλα**¹⁹¹ του. Με μια φιλική, πατρική θα 'λεγε κανείς, κίνηση του χεριού του ανακάτωσε τ' άταχτα, τ' αχτένιστα μαλλιά του παλικαριού.

Ο Γιαννάκης Παπάς έπιασε το χέρι του απ' τον καρπό κι' έσκυψε να το φιλήσει. Ο αρχιστράτηγος το τράβηξε γρήγορα και τον έσπρωξε ελαφρά με τ' άλλο χέρι...

– Εδώ μπροστά στο θάνατο είμαστε ίσοι κι' αδέρφια... Ίσως θα 'ταν πιο σωστό να φιλήσω εγώ το δικό σου χέρι... Αυτή την ώρα φίλοι και τολμηροί οπλαρχηγοί, σαν τον Κεφάλα και το Σταυριανό Καπετανάκη, δε μ' εμπιστεύονται πια... Δεν το κάνουν από φόβο! Άκουσαν τα μурμουρητά και τα μηνύματα της φατρίας, απ' αυτούς που το 'σκασαν την περασμένη νύχτα και είναι βέβαιοι πως

μας έχουν εγκαταλείψει όλοι... Εσύ όμως μένεις! Κι' αυτό για μένα είναι πολύ σημαντικό... Δεν είσαι ο μικροκαπετάνιος μου... Είσαι ένας μικρός μου αδερφός... Είσαι κι' εσύ ένας ψυχογιός μου, σαν το Μιχάλη το Σταϊκόπουλο...

Καθώς έλεγε τις τελευταίες λέξεις του, έστριψε προς το πρώτο ταμπούρι, ενώ οι σωματοφύλακες του κι' ο Τισαμενός τον ακολούθησαν σιωπηλοί.

Το όνειρο

Είχαν περάσει τα μεσάνυχτα. Το φως του φεγγαριού αγκάλιαζε τα ταμπούρια, όπου επικρατούσε μια παράξενη αλλά εκνευριστική ηρεμία. Εκτός από τους σκοπούς, οι άλλοι άντρες στα μετερίζια του Γιαννάκη Παπά, είχαν ξαπλώσει πάνω στις πέτρες ή στο χώμα, για να ξαποστάσουν. Η νευρική της αναμονής για την άλλη μέρα, ήταν τέτοια που λίγοι, ελάχιστοι, λαγοκοιμούνταν. Οι άλλοι αφουγκράζονταν τους παράξενους ήχους των τριζονιών, κάποιες χαμηλόσυρτες ομιλίες και ψιθυρίσματα, αλλά και θορύβους από πέτρες που κυλούσαν. Οι σκοποί, ο Αργύρης Χατζής κι' ο Κώστας Λιζαντήρης πλησίασαν τον καπετάνιο τους και του 'δειξαν την πλαγιά, προς τη μεριά της ρεματιάς του Κουφιέρου, προς το Κρυόρεμα...

– Αφέντη Τζώνη, πουλλοί απ' τ' άλλα μιτριζια κατηφορίζουν προς το ποτάμ' ...Λες να του βάλουν στα πόδια; ρώτησε ο Αργύρης.

– Δεν είναι δική μας δουλειά αυτή!.. Εσείς να 'χετε τα μάτια σας ανοιχτά... Προσοχή μη σας πάρει ο ύπνος, είπε ο Γιαννάκης και πήγε στην ξεχωριστή γωνιά του, δίπλα στην αγριοσυκιά, για να ξαπλώσει.

Δεν κατάλαβε πόση ώρα βρισκόταν σε κατάσταση ύπνου και ξύπνου, σαν τον ξαγρυπνισμένο γλεντζέ που νιώθει το κεφάλι του να στριφογυρίζει απ' τη νύστα και το κρασί. Ξαφνικά, του φάνηκε πως ξημέρωσε και πως είδε αντίκρυ του, πολύ κοντά του, στη

χορταριασμένη αυλή του μοναστηριού της Εικοσιφοίνισσας, τη μικρούλα αδερφούλα του, την Ευφροσύνη, να περπατά ξυπόλυτη, σ' ανώμαλο έδαφος γεμάτο τριβόλια και βασιινιές.

Φαινόταν χαρούμενη, όμορφη, χαμογελαστή, με τα ξέπλεκα ξανθά μαλλιά της να πέφτουν στην πλάτη της. Φορούσε ένα απλό, άσπρο, λινό φορεματάκι, πιασμένο στους ώμους με ροζ φιόγκους. Φαινόταν πιο μεγάλη, σωστή κοπελούδα, μ' εκείνο το βελουδένιο δέρμα στο προσωπάκι της και τα μεγάλα, τ' αθώα και πανέμορφα μάτια της, ίδια κι' απaráλλαχτα, σαν της μάνας τους, της Φαίδρας.

Του χαμογελούσε, του έγνεφε με τα χεράκια της να πλησιάσει, κάτι του έλεγε και ξανάλεγε κι' αυτός δεν μπορούσε ν' ακούσει. Δεν φοβόταν που γύρω της υπήρχαν αμέτρητα αγκαθωτά χορτάρια και βασιινιές. Ήταν έτοιμη να βαδίσει αμέριμνη, χωρίς να νοιάζεται για τα γυμνά της πόδια. Κι' αυτός, αναστατωμένος, φοβισμένος, έτρεξε κοντά της για να την προστατέψει απ' τα μυτερά αγκάθια. Φορούσε, χοντρές δερμάτινες φράγκικες μπότες, που έφταναν ως τις κνήμες του και μ' αυτές τσαλαπατούσε τους θάμνους και τα τριβόλια. Κι' όταν έφτασε κοντά της την άρπαξε στην αγκαλιά του, κι' άρχισε να τρέχει προς τον κοντινό δασωμένο λόφο. Η αδερφούλα του γελούσε ευτυχισμένη και τον χτυπούσε, με τα χεράκια της, απαλά στα δυο του μάγουλα και λύγιζε το κορμάκι της προς τα πίσω παιχνιδιάρικα, σαν να 'θελε να ξεφύγει απ' τα χέρια του και να τρέξει ελεύθερη στα ξέφωτα που πρόβαλαν στο διάβα τους.

Λαχανιασμένος έφτασε στην κορυφή του λόφου. Και τότε κοντά, πολύ κοντά, σχεδόν δίπλα τους, εμφανίστηκαν οι κεραμωτές στέγες σπιτιών και λίγα βήματα μπροστά τους, σ' ένα βαθούλωμα που σχηματίστηκε με τεχνητή επιχωμάτωση, φάνηκε η είσοδος μιας μικρής εκκλησιάς. Ο τρούλος της, με το σταυρό στο κέντρο του, προεξείχε ελάχιστα πάνω απ' το έδαφος. Ο Γιαννάκης κατάλαβε αμέσως πως βρισκόταν στο ναό του **Αγίου Αθανασίου**¹⁹², στη Δοβίστα.

Προσεχτικά κατέβηκε τα πέτρινα σκαλοπάτια για να φτάσει στο Νάρθηκα. Αριστερά του υπήρχε η είσοδος, που οδηγούσε στον εξώστη του γυναικωνίτη και μπροστά του η μεγάλη δίφυλλη σκαλιστή ξύλινη θύρα. Την έσπρωξε ελαφρά. Μπροστά του πρόβαλε

το εσωτερικό μιας τεράστιας και μεγαλόπρεπης βυζαντινής βασιλικής με τρία κλίτη κι' απέναντι ένα πελώριο τέμπλο, πραγματικό έργο τέχνης, με περίτεχνα ξυλόγλυπτα σχήματα και παραστάσεις απ' την Παλιά και την Καινή Διαθήκη, διακοσμημένες με φύλλα χρυσού.

Κατέβηκε κι' άλλα δυο σκαλοπάτια και προχώρησε κρατώντας πάντα στην αγκαλιά τη μικρή του αδερφή. Το πάτωμα ήταν στρωμένο με μεγάλες γυαλιστερές τετράγωνες πέτρινες πλάκες. Στο κέντρο του μεσαίου κλίτους και κάτω απ' τον εντυπωσιακό πολυέλαιο που κρεμόταν απ' το κέντρο του τρούλου, βρισκόταν μια μεγαλύτερη πλάκα με εγχάρκτη παράσταση του δικέφαλου βυζαντινού αετού. Στο εσωτερικό του τρούλου υπήρχε μια τεράστια τοιχογραφία του Παντοκράτορα και στις τέσσερις τριγωνικές αψίδες, που σχημάτιζαν οι κολώνες που στήριζαν τον τρούλο, απεικονίζονταν οι Ευαγγελιστές, δίπλα σε ήμερα liontάρια.

Τότε ξαφνικά πρόσεξε πως, μπροστά απ' το σκαλιστό δεξιό ψαλτήρι, προς την Ωραία Πύλη, βρισκόταν γονατιστός ο πατέρας του. Φαινόταν βυθισμένος στην ευλαβική σιωπή και κατάνυξη της προσευχής του. Ο Γιαννάκης άφησε την Ευφροσύνη στο έδαφος. Η μικρή πλησίασε δισταχτικά και τύλιξε με λαχτάρα τα χεράκια της στο λαιμό του γονιού της. Εκείνος γύρισε και τη φίλησε στο μάγουλο. Το πρόσωπό του ήταν όπως πάντα ήρεμο και φαινόταν ευτυχισμένος. Κοίταξε το γιο του στα μάτια κι' έτσι γονατισμένος καθώς ήταν, με το ένα χέρι ν' αγκαλιάζει στοργικά τη θυγατέρα του, του είπε χαμογελώντας και δείχνοντας με τ' άλλο του χέρι το τέμπλο.

– Αύριο γιε μου είναι μια μεγάλη μέρα ... Θα είναι μια μεγάλη γιορτή... Θάρθει κι' ο Δεσπότης μας ο Χρύσανθος για να κάνει τα **εγκαίνια**¹⁹³ αυτού του έργου... Η προσφορά μου ολοκληρώθηκε σήμερα και γι' αυτό είμαι ευτυχισμένος... Αύριο γιε μου!.. Αύριο!..

Τότε ο Γιαννάκης, υποσυνείδητα μέσα στον ύπνο του, θυμήθηκε πως τα εγκαίνια για το τέμπλο δεν πραγματοποιήθηκαν γιατί αρρώστησε βαριά η Ευφροσύνη κι' ο πατέρας του έφυγε, σε λίγο, κυνηγημένος για την Πόλη. Κι' έπειτα, θαμπές εικόνες απ' το ψυχωρράγημα του γονιού του πάνω στην «Καλομοίρα» του

καπετάν Αντώνη, πέρασαν φευγαλέα από μπροστά του. Τινάχθηκε έντρομος. Ξύπνησε λουσμένος στον ιδρώτα. Η μορφή της μικρούλας αδερφής του χοροπηδούσε συνέχεια μπροστά του. Ανασηκώθηκε κι' ακούμπησε στον πολύκλαδο γέρικο κορμό του δέντρου. Ρούφηξε λίγο ταμπάκο για να συνέλθει κι' άφησε πάλι τη θύμησή του να ξαναγυρίσει στη μικρούλα αδερφή του, στις ώρες της επιθανάτιας αγωνίας της.

Το βράδυ εκείνο η μικρή ήταν βαριά άρρωστη. Ψηνόταν στον πυρετό. Παραμιλούσε κι' εκλιπαρούσε το Γιωργάκη, το μικρό αδερφό της, που του είχε μεγάλη αδυναμία και ταίριαζαν στα παιχνίδια και στα χωρατά τους, να της πιάσει το χέρι, για να μη γλιστρήσει από κάποιο γκρεμό που έβλεπε μέσα στο παραλήρημά της.

– Γιωργάκη, θα πέσω... Πιάσε με, θα πέσω, ψέλλισε ξεψυχισμένα.
– Φρόσω, Φροσούλα, αδερφούλα μου, έλεγε και ξανάλεγε μ' αναφιλητά ο Γιωργάκης και της κρατούσε σφιχτά το χέρι.

Όλη η οικογένεια ήταν στο προσκέφαλο του άρρωστου παιδιού. Ο γιατρός δεν τους έδωσε καμιά ελπίδα. Εκείνη η βραδιά, ήταν η τελευταία για τη μικρή Ευφροσύνη. Λίγο πριν ξεψυχήσει το παραλήρημά της είχε ενταθεί κι' η φωνή της είχε δυναμώσει. Κάποιες στιγμές έβγαζε πνιχτές κοφτές κραυγές κι' άλλοτε τη συντάραζαν οι σπασμοί. Άνοιξε τα μάτια της και προσπάθησε να μισοσηκωθεί. Το βλέμμα της ήταν θολό και το στόμα μισάνοιχτο. Ρουφούσε μ' απληστία τον αέρα.

– Μη με πιάνεις! Άσε με να περπατήσω στο λιβάδι, τι όμορφα λουλούδια! Είπε με φωνή που πνιγόταν στο λαρύγγι της.

Όλοι έσκυψαν ν' ακούσουν πιο καθαρά τα λόγια της. Ο Γιωργάκης άφησε το χέρι της αδερφούλας του και γύρισε προς τη μάνα του, που 'κλαιγε με λυγμούς.

– Μου είπε να την αφήσω να περπατήσει στο λιβάδι, ψέλλισε κλαίγοντας το αγοράκι.

Κείνη τη στιγμή η Φροσούλα κάτι ακόμα προσπάθησε να πει. Με μεγάλη δυσκολία διέκριναν τα λόγια της. Ο Γιαννάκης την πλησίασε και έσκυψε προς το μέρος της. Τη φίλησε στο μέτωπο και της χάιδεψε τα μαλλιά.

– Πες γλυκιά μου!.. Τι θέλεις να μας πεις Φροσούλα μου!..

Το άρρωστο κοριτσάκι έκλεισε τα μάτια του και με ξεψυχισμένη φωνή, πνιγμένη μέσα στο κοντανάσασμα, άρθρωσε κάποιες λέξεις, χωρίς σειρά και νόημα.

– Τι λουλούδια! Τι όμορφα πουλάκια! Τι φαρδύς δρόμος! Κι' εκεί στο βάθος φως!.. Πολύ φως!.. Γαλάζιο φως!..

Αυτά ήταν τα τελευταία λόγια της μικρής Ευφροσύνης.

V

20^η του Μάη

Ο ήλιος μισοφάνηκε πίσω απ' της κορφές των βουνών της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου, όταν ακούστηκαν, σαν σβησμένοι αντίλαλοι, οι τρομπέτες και τα ταμππούρα του τουρκοαιγυπτιακού στρατού απ' τη μεριά του Σκάρμιγκα, του Μαγκλαβά και της Μυγδαλίτσας.

Οι άνδρες του Παπαφλέσσα είχαν συγκεντρωθεί όλοι, προς τη δυτική και νοτιοδυτική πλευρά των ταμπουριών και παρακολουθούσαν σιωπηλοί το σκουρόχρωμο μελίσσι της στρατιάς του Ιμπραήμ, που γλιστρούσε στις πλαγιές των λόφων, πέρα απ' το Μανιάκι, κι' άνοιγε σιγά σιγά σαν βεντάλια.

– Πάνε να μας κυκλώσουν, είπε ο Πιέρος Μαυρομιχάλης στο Γιαννάκη Παπά και στους άλλους, που βρίσκονταν δίπλα του και παρακολουθούσαν την εχθρική στρατιά.

Ένας πολεμιστής τους ενημέρωσε πως, ο αρχιστράτηγος ζήτησε να συναχτούν οι καπεταναίοι στο μετερίζι του. Ο Γιαννάκης, πριν φύγει, άφησε εντολή στον υπαρχηγό του να προετοιμάσει τους άντρες του για μάχη.

– Κοίτα Παναγή! Ας ρίξουν μια τελευταία ματιά στα όπλα τους, στο μπαρούτι και στα βόλια... Να 'ναι έτοιμοι σ' όλα...

Όπως και την προηγούμενη μέρα, οι καπεταναίοι συγκεντρώθηκαν μπροστά απ' την αγριοαχλαδιά και την πελώρια πλατειά πέτρα, όπου βρισκόταν το μετερίζι και μαζί το στρατηγείο του Παπαφλέσσα. Απ' το σημείο εκείνο φαινόταν καλύτερα η δύναμη και η διάταξη του τουρκοαιγυπτιακού στρατού.

– Πιστεύεις πραγματικά Γρηγόρη, πως μπορούμε να σταματήσουμε αυτό το οργανωμένο ασκέρι που πλημμύρισε τ' οροπέδιο;

Είναι καιρός να πάρουμε σωστές αποφάσεις, πριν πλησιάσουν οι εχτροί και μας χώσουν στη φάκα, είπε θαρρετά τη γνώμη του ο Παπαγιώργης.

– Έχουμε μπροστά μας δυο τρεις ώρες πριν μας κυκλώσουν και θα 'ναι έτοιμοι για τα γιουρούσια τους, είπε ο Μαυρομιχάλης.

– Μπορούμε ν' αφήσουμε μια ομάδα στα ταμπύρια για να καθυστερήσουμε τον εχθρό και να τραβηχτούμε προς τα βουνά της Αντρούσας, όπου δεν μπορεί να πάρει θέσεις μάχης ένας τακτικός στρατός, είπε ο Μπιτσιάνης,

– Αυτή η γνώμη είναι σωστή, συμπλήρωσε κι' ο Πουλής... Δεν βλέπετε γύρω σας! Μείναμε λιγότεροι από μισοί... Ψες το βράδυ ξεγλιστρούσαν, σαν φοβισμένα ποντίκια στη φωτιά, αμέτρητοι λαγοπόδαροι που λιποταχτούσαν προς τη ρεματιά.

Ο Παπαφλέσσας δεν μιλούσε. Είχε σηκωθεί και περιφερόταν, εκεί γύρω, κοντά στους μεγαλοκαπεταναίους. Κάπου κάπου έριχνε και γρήγορες ματιές προς τη στρατιά του Ιμπραήμ, που όλο και πλησίαζε.

– Ακούσαμε σωστές γνώμες απ' τα παλικάρια μας... Γρηγόρη, μπορούμε να ξεφύγουμε μ' ασφάλεια και να χτυπήσουμε, σαν αντάρτικο, το Μπραήμη... Θα συναντήσουμε και το Νικήτα με τον Πλαπούτα και τους άλλους και θα μαζευτούμε αρκετές χιλιάδες άντρες, για να κάμουμε τρανή ζημιά στους Αγαρηνούς, είπε ο Παπαγιώργης.

Ο Παπαφλέσσας στράφηκε προς τον Κεφάλα.

– Εσύ τις λες Παναγιώτη; τον ρώτησε με βλοσυρό ύφος και τραχειά φωνή.

– Συμφωνώ με τον Παπαγιώργη και τους άλλους... Αν μείνουμε εδώ άδικα θα πεθάνουμε... Η Ελλάδα μας χρειάζεται τώρα γιατί ο κίνδυνος είναι πολύ μεγάλος.

– Κι' εγώ συμφωνώ, είπε αμέσως ο Σταυριανός Καπετανάκης.

– Εσείς οι δύο είστε έτοιμοι, κατά πως φαίνεται, για φευγάλα, φώναξε αγριεμένος ο Παπαφλέσσας κι' έριξε μια επιτιμητική ματιά στον Κεφάλα. Νομίζεις, συνέχισε, πως αν κιοτέψεις και φύγεις θα σωθεί η Ελλάδα από έναν Παναγιώτη Κεφάλα, που τρέμει για τη ζωή του και φοβάται να γίνει παράδειγμα θυσίας, για τους

αμέτρητους νέους μαχητές της πατρίδας; Κρίμα Παναγιώτη! Σ' εχτιμούσα για την παλικαριά σου και λυπάμαι για την κατάντια σου!.. Σε λίγες ώρες θα φτάσουν πάνω από πέντε χιλιάδες αντρειωμένα παλικάρια μας που θα πλευροκοπίσουν το Μπραήμη...

– Ποια παλικάρια μωρέ Γρηγόρη!... Σε σένα γύρισε σήμερα το πρωί ο πρώτος ταχυδρόμος απ' το Μαργέλι, κι' έμαθες πως ο Πλαπούτας κι' ο Κατσάκος είναι ακόμα μακριά... Δεν θα μας προφτάσουν για να μας σώσουν...

Ο ανεψιός του Παπαφλέσσα, ο Δημήτρης Φλέσσας, παρενέβη για να συμφωνήσει με τις απόψεις του θείου του.

– Εγώ πιστεύω πως κι' άλλοι καπεταναίοι του Μοριά θα βρεθούν δίπλα μας... Από μέρες άρχισαν τη στρατολογία στην Αχαΐα και την Ηλεία, για να συνάξουν εμπειροπόλεμους άντρες... Θα 'ρθουν κι' αυτοί να μας ενισχύουν...

– Τι λες μωρέ Δημήτρη!.. Αυτά μας τα 'πε χτες κι' ο Γιώργης ο Μπούτος! Θα 'ρθουν αυτοί που, η κυβέρνηση του θείου σου, τους κυνηγούσε σαν κασικοκλέφτες κι' οι Ρουμελιώτες τους ρήμαξαν τα σπίτια και διαπόμπεψαν τις γυναίκες και τα παιδιά τους στο Αίγιο, στα Καλάβρυτα, στην Κερπινή και σ' άλλα μεγαλοχώρια!.. Θα ξεχάσει ο Ζαΐμης πως, κυβερνητικοί πλιατσικολόγοι, έκαψαν το σπίτι του! Πως κάρφωσαν σε παλούκια τα βρακιά της Ζαΐμενας και τα 'καναν χασκογελώντας παντιέρες; είπε ο Σταυριανός Καπετανάκης φανερά εκνευρισμένος.

– Κι' αν πάλι βασιστούμε στον Κολιόπουλο, σωθήκαμε!.. Αυτός που δε δίστασε να παραδώσει μπαμπέσικα τον Κολοκοτρώνη στους Κουντουριώτηδες, για να τον ρίξουν στα μπουντρούμια, άρχισε τώρα να κλωθογουρίζει το κολοκοτρωνέικο σινάφι και να τάζει τη θυγατέρα του στο Χρίστο Φωτομάρα!.. Σαχανογλύφτης!.. Αυτός το μόνο που μπορεί να κάμει είναι να πάρει κιάλι και να βλέπει πως θα μας λιανίζουν οι Αγαρηνοί, είπε θαρρετά τη γνώμη του ο Μαυρομιχάλης...

– Πάμε να φύγουμε όσο είναι καιρός! Είπε κι' ο Παπαγιώργης... Σήμερα μείναμε λίγοι και δεν θ' αντέξουμε ούτε μια ώρα ... Ψες, όλη νύχτα γλιστρούσαν στην πλαγιά, σαν κυνηγημένα ποντίκια και το 'σκασαν οι μισοί άντρες ... Αραίωσαν τα ταμπούρια!..

Δεν μείναμε ούτε εφτακόσιοι, άντε ας πούμε οχτακόσιοι... Πρέπει να μετρηθούμε! Είμαστε λίγοι για να πιάσουμε όλα τα μπροστινά μετερίζια, αλλά και να προστατέψουμε, αν χρειαστεί, τις πλάτες μας απ' τη μεριά της ρεματιάς...

Ο Παπαφλέσσας που βρισκόταν δίπλα του τον κοίταξε περιφρονητικά και του χούφτωσε τα γένια.

– Μου τα ντρόπιασες Παπαγιώργη! Φοβάσαι να πεθάνεις μωρέ; Φοβάσαι γιατί θα νικηθείς; Κι' ο Λεωνίδας ήξερε στις Θερμοπύλες πως θα νικηθεί, μα δε γύρισε τις πλάτες στον εχθρό... Στάθηκε εκεί για να πεθάνει... Αυτό θα κάνουμε κι' εμείς... Θα σταθούμε εδώ γιατί, αν οι Αιγύπτιοι δρασκελίσουν το Μανιάκι, να ξέρετε πως δεν θα υπάρχει πια ελπίδα για την πατρίδα... Όσοι σκέφτονται σαν το Λεωνίδα και τους Σπαρτιάτες ας μείνουν... Όποιοι θέλουν ας φύγουν, τώρα, όσο είναι καιρός...

Ένα μурμουρητό ακούστηκε απ' τους καπεταναίους. Ο Παπαγιώργης πήρε το λόγο. Με τη βροντερή φωνή του απευθύνθηκε στους συγκεντρωμένους οπλαρχηγούς.

– Αν μείνει ο αρχιστράτηγος θα μείνω κι' εγώ με τα παλικάρια μου... Δεν το σηκώνει η καρδιά μου ν' αφήσω τους συντρόφους μου και να φύγω... Οι περισσότεροι που βρισκόμαστε δω είμαστε συγγενείς και φίλοι, που χρόνια πολεμάμε αντάμα σαν αδέρφια.

– Κι' εγώ, φώναξε κι' ο Κεφάλας. Θα μείνω κι' εγώ αν και πιστεύω πως μπορούσαμε να πολεμήσουμε το Μπραήμη μ' άλλο τρόπο.

– Τότε ας μη συζητάμε άλλο!.. Θα μείνουμε όλοι... Ας γυρίσουμε στα ταμπούρια μας κι' όποιος μείνει ζωντανός, ας ακούει τα μοιρολόγια των γυναικών, είπε καθώς σηκωνόταν απ' τη θέση του ο Πιέρος Μαυρομιχάλης.

Συμφώνησαν να μείνουν και να πολεμήσουν. Είχαν συνειδητοποιήσει πως, λίγοι θα μπορούσαν ν' απομείνουν ζωντανοί από μια αναμέτρηση, μ' έναν τόσο ισχυρό και οργανωμένο στρατό. Ο αρχιστράτηγος αποφάσισε να διώξει απ' τα ταμπούρια το γραμματέα του τον **Τισαμενό**¹⁹⁴ και τα ψυχοπαίδια του, εκτός απ' το **Σταϊκόπουλο**¹⁹⁵. Με διαταγή του έδιωξαν και τ' άλογα των καπεταναίων, τα οποία έβοσκαν στη βορεινή πλαγιά, για να μην επιχειρήσουν κάποιοι, την ώρα του κινδύνου, να τα καβαλήσουν

για να λιποταχτήσουν. Ο νεαρός Γάλλος αρνήθηκε να φύγει. Είπε πως, θα το θεωρούσε ατιμία να εγκαταλείψει το μετερίζι του, απ' τη στιγμή που φάνηκε αντίκρου ο εχθρός. Οι καπεταναίοι πήραν εντολή, να διώξουν αυτούς που είχαν οικογενειακές υποχρεώσεις με γυναίκα, παιδιά και γέρους γονείς ή ήταν άρρωστοι με τραύματα που δεν είχαν επουλωθεί εντελώς. Οι στιγμές ήταν συγκλονιστικές αλλά και μεγαλειώδεις. Το αποκορύφωμα της λεβεντιάς και του ηρωισμού σε μια μυσταγωγία θανάτου. Ήταν μια συνειδητή προετοιμασία μελλοθανάτων για τη θυσία.

Ο Γιαννάκης Παπάς γύρισε στο ταμπόρι του και συγκέντρωσε τους άντρες του. Τους μίλησε για τη σημασία αυτής της μάχης για τη σωτηρία της Ελλάδας και μετά προέτρεψε, όσους είχαν οικογενειακές υποχρεώσεις, να φύγουν αμέσως προς τη ρεματιά και να φτάσουν στη Φθιώτιδα, στην Αταλάντη, και να συναντήσουν τα αδέρφια του, το Θανασάκη και το Νικολάκη. Τα παλικάρια του αρνήθηκαν να φύγουν. Ανάθεσε στον Παναγή να κάνει εκείνος, το συντομότερο, την επιλογή αυτών που θά'πρεπε να τρέξουν προς το Κρυόρεμα και μετά κάλεσε παράμερα τον ξάδερφό του, τον Κώστα Οικονόμου και του 'δωσε οδηγίες κι' εντολές.

– Πάρε αυτά τα χαρτιά, είπε βγάζοντας απ' τον κόρφο του ένα μικρό δεματάκι, τετραγωνισμένο σαν φάκελος και σταυρωμένο με σχοινί δυο τρεις φορές, για να είναι στέρεο και κλειστό.

– Τ' είν' αυτό; Τι να το κάμω; ρώτησε το παλικάρι.

– Άκου Κώστα! Πριν πας στην Αταλάντη, θα περάσεις απ' το Μεσολόγγι... Πρόσεξε, εκεί μόνο με πλεούμενο απ' τη λιμνοθάλασσα μπορείς να περάσεις, γιατί γύρω γύρω υπάρχουν αμέτρητοι Τουρκαλάδες... Ο στρατός του Κιουταχή έζωσε την πόλη απ' όλες τις πλευρές...

– Θα βρω τρόπο να περάσω...

– Θα ρωτήσεις και θα βρεις τον αδερφό μου, τον Αναστάση... Εύκολα θα τον συναντήσεις γιατί είναι γνωστός εκεί... Κάνει παρέα μ' έναν ελβετό ντόκτορα¹⁹⁶ και με κάτι καθηγητάδες ή γραμματικούς, κάτι τέτοιους, δεν ξέρω ακριβώς... Όλοι τους γνωρίζουν στο Μεσολόγγι... Να, πάρε και λίγα χρήματα ... Θα σου

χρειαστούν.

Το παλικάρι αρνήθηκε.

– Τ' είν' αυτά που κάμεις ξάδερφε! Δε θέλω λεφτά... Θα βρω τον τρόπο να φτάσω ως εκεί.

– Πάρε! Πάρε! Του είπε επιτακτικά ο Γιαννάκης και του 'χωσε στη χούφτα ένα μάτσο γρόσια.

– Αφού δώσω το δέμα να φύγω ή μπορώ να μείνω με τον Αναστάση; ρώτησε ο Κώστας.

– Δεν σε χρειάζεται ο Αναστάσης! Στο Μεσολόγγι, αυτός ο αδερφός μου πολεμά με το μυαλό... Ο Θανασάκης χρειάζεται αρματωμένα μπράτσα και σ' αυτόν να πας κι' εσύ, μόλις τελειώσεις τη δουλειά... Και κάτι άλλο!.. Να πεις στον Αναστάση, πως αυτά που του στέλνω, όταν βολευτεί να τα βάλει στο αρχείο μας, στην 'Υδρα... Ξέρει 'εκείνος! Το 'χουμε στο κονάκι... Στο Μετόχι της Ανάληψης! Οι Σιναΐτες το προσέχουν καλά!.. Άντε, τώρα πήγαινε μη σε κλείσουν οι Αγαρηνοί και δεν προφτάσεις να περάσεις... Γρήγορα φύγε ... Αμέσως τώρα... χαιρετίσματα σ' όλα τ' αδέρφια μου και να με θυμούνται...

Αυτά είπε ο Γιαννάκης Παπάς και κατευθύνθηκε προς την άλλη πλευρά του τρίτου λόφου, όπου στέκονταν ο Πιέρος Μαυρομιχάλης και οι άλλοι καπεταναίοι και παρακολουθούσαν τους Τουρκοαιγύπτιους που όλο και πλησίαζαν. Από το σημείο εκείνο, το ψηλότερο απ' όλα τα ταμπούρια των λόφων, φαινόταν καθαρά η διάταξη μάχης που είχε οργανώσει με τους επιτελείς του ο αιγύπτιος στρατάρχης. Ο Ιμπραήμ είχε εγκαταστήσει το στρατηγείο του κοντά στην πηγή, στους πρόποδες του Σκάρμιγκα και απέναντι ακριβώς απ' τον πρώτο λόφο, όπου βρισκόταν το στρατηγείο του Παπαφλέσσα.

Η μάχη

Τα περισσότερα σημεία, απ' τη δυτική και τη νότια πλευρά των

τριών λόφων, είχαν πλημμυρίσει από τα στρατεύματα του εχθρού. Θα νόμιζε κανείς πως το οροπέδιο γέμισε με παπαρούνες και κόκκινα λουλούδια, από το έντονο χρώμα που είχαν τα φλάμπουρα και οι στολές των Τουρκοαιγύπτιων στρατιωτών. Τώρα, πλέον, είχε φανεί το στρατηγικό σχέδιο του Ιμπραήμ, για να κυκλώσει τους λόφους απ' όλες τις πλευρές. Ο εχθρικός στρατός είχε χωριστεί σε τρεις φάλαγγες, που όσο πλησίαζαν στα ταμπούρια ξανοίγονταν και διεύρυναν το μέτωπο της επίθεσης.

– Άρχισαν να φτιάχνουν κολόνες!.. Να, φάνηκαν οι τρεις... οι δυο θα συναντηθούν κάπου εδώ μπροστά μας, είπε ο Θανασούλης Καπετανάκης, που ο αδερφός του, ο Σταυριανός, βρισκόταν στο μεσαίο ταμπούρι με τον Παναγιώτη Κεφάλια.

– Φαίνεται να 'ρχονται προς του Γερμά τ' αλώνι... Θα τους έχουμε αντίκρυ μας, είπε ο Αναγνώστης Μπιτσιάνης.

Πραγματικά, οι δύο φάλαγγες προχωρούσαν για να συναντηθούν στ' αλώνι, απέναντι απ' το δεύτερο και τον τρίτο λόφο. Όμως, η δεξιά φάλαγγα άρχισε να ξανοίγεται ανατολικά και οι πεζοπόροι μαζί με τους **ντελήδες**¹⁹⁷, κατηφόριζαν προς τη μικρή κοιλάδα της Σέκλιζας, για να προχωρήσουν μετά προς τα βόρεια και να κυκλώσουν τον πρώτο λόφο, από το Κρυόρεμα και το δάσος του Κουφιέρου. Απ' την άλλη πλευρά, θα 'φτανε στο ποτάμι το βόρειο άκρο της πρώτης φάλαγγας, για να κλείσει έτσι η κυκλωτική λαβίδα. Μόνο στη μέση, στο ρέμα του ποταμού και στο δάσος, υπήρχε ένα μικρό άνοιγμα, ανάμεσα στην πρώτη και στην τρίτη φάλαγγα. Ήταν το μόνο σημείο διαφυγής αλλά και μεγάλη παγίδα για όσους θα επιχειρούσαν να το περάσουν όταν θα ολοκληρωνόταν η περικύκλωση.

Κάποιοι από τους καπεταναίους του μεσαίου λόφου, όταν είδαν από κοντά τον όγκο και τους σχηματισμούς των εχθρικών μονάδων, κατά το ναπολεόντειο σύστημα διάταξης των στρατιωτικών σωμάτων στο πεδίο της μάχης, ζήτησαν να συγκεντρωθούν οι οπλαρχηγοί για να εκτιμήσουν την κατάσταση. Οι ίδιοι δίσταζαν να θέσουν και πάλι το θέμα της αποχώρησης στον αρχιστράτηγο, αφού είχαν ήδη ληφθεί αποφάσεις για παραμονή και άμυνα στους λόφους. Γι' αυτό έβαλαν τον ανεψιό του Παπαφλέσσα, το Δημήτρη

Φλέσσα, να θίξει το θέμα στο θείο του, ο οποίος με τους επιτελείς του, έτρεχε από λόφο σε λόφο για να εκτιμήσει τις προθέσεις του εχθρού και να δώσει τις απαραίτητες οδηγίες στους καπεταναίους. Οι άλλοι τον ακολούθησαν σιωπηλοί.

Όταν ο αρχιστράτηγος άκουσε πάλι να του μιλούν για εγκατάλειψη των ταμπουριών και οπισθοχώρηση στα διπλανά βορεινά κοντοβούνια, αγρίεψε έτοιμος να κατασπαράξει τους συγκεντρωμένους ηττοπαθείς οπλαρχηγούς.

– Να φύγουμε και που να πάμε μωρέ; Αν βγούμε απ’ τα ταμπούρια μας θα μας λιανίσουν οι καβαλαραίοι του Μπραήμη... Είδατε ποτέ άταχτο ασκέρι, να τα βάζει με ταχτικό κι’ οργανωμένο στρατό στα πεδινά; Θ’ αφανιστούμε κοκορόμυαλοι!.. Θα μείνουμε ’δω ώσπου να φτάσει ο Δημήτρης ο Πλαπούτας, ο Ηλίας Κατσάκος κι’ ο αδερφός μου ο Νικήτας... Αν κρατήσουμε μια δυο μέρες και μας έρθει η βοήθεια για να ενισχύσουμε τα ταμπούρια, οι Αιγύπτιοι θα πάθουν μεγάλο χουνέρι...

– Για ποιες μέρες μας λες πως θα κρατήσουμε! Αν κρατήσουμε μια δυο ώρες θα ’ναι θαύμα! Δε βλέπεις τι ασκέρι έχεις μπροστά σου; του αντέτεινε ο Κεφάλας. Μείναμε λίγοι! Μας ξεπουπούλιασαν σαν τον Κολοκοτρώνη στην Πάτρα... Τα μισά μετερίζια είναι άδεια...

– Τζάμπα θα χαθούμε αν μείνουμε στα ταμπούρια μας... Αν ξεκινήσουμε τώρα, κάποιοι ίσως σκοτωθούν μα άλλοι θα ξεφύγουν και θα ζήσουν... Να γλιτώσεις κι’ εσύ που σε χρειάζεται η πατρίδα, είτε θαρρετά ο Σταυριανός Καπετανάκης.

– Εμένα με χρειάζεται η πατρίδα για να δώσω το παράδειγμα της θυσίας και του αγώνα... Ούτε βήμα πίσω! Εσείς όπως φαίνεται πήρατε τις αποφάσεις σας... Εγώ σας το ξαναλέω! Ή θα γυρίστε στα ταμπούρια σας ή αν θέλετε, πιάστε την κατηφόρα σαν γιδοπρόβατα όσο είναι καιρός, για να μη πέστε στο στόμα του λύκου... Άντε και πολλά είπαμε και δε μας παίρνει η ώρα γι’ άλλα μασάλια και κουρουφέξαλα, είπε ο Παπαφλέσσας και γύρισε στο ταμπούρι του.

Οι φάλαγγες του Ιμπραήμ προχωρούσαν τώρα στην πεδιάδα της Σέκλιζας, για να ολοκληρώσουν τις κυκλωτικές κινήσεις τους. Είχαν

πλησιάσει στους τρεις λόφους απ' όλες τις πλευρές και οργάνωναν τους λόχους και τα τάγματα, για να τους ορίσουν τους τομείς του μετώπου που θα επιχειρούσαν να διασπάσουν. Μια ισχυρή μονάδα ιππικού, ενισχυμένη με πεζικάριους, προχωρούσε ανατολικά για να δημιουργήσει ζώνη εγκλωβισμού στο Κρυόρρεμα και ν' αποτραπεί η δυνατότητα οπισθοχώρησης των μαχητών των τριών λόφων. Σε λίγη ώρα θα έκλεινε η λαβίδα και στην πλευρά του ποταμού. Οι καπεταναίοι του τρίτου λόφου, όλοι μαζί, περνούσαν απ' τα μετερίζια των πολεμιστών για μια τελευταία ματιά και για να πουν κάποιες ενθαρρυντικές φράσεις στους άντρες τους. Όταν βρέθηκαν στη βορειοανατολική πλευρά των ταμπουριών, σταμάτησαν κι' αγνάντευαν τις αντικρινές δασωμένες πλαγιές.

– Αν πίσω απ' το δάσος του Κουφιέρου και τ' άλλα βορεινά υψώματα, έρχονταν χίλιοι ή δύο χιλιάδες δικοί μας, θα λιάνιζαν πισώπλατα τους ντελήδες του Μπραήμη, είπε ο Πιέρος Μαυρομιχάλης... Η παγίδα που πάνε να μας στήσουν θα 'ταν ο τάφος τους...

– Και θα 'διναν τη δύναμη σε μας, να κοκκινήσουμε με κουφάρια Αγαρηνών αυτές τις πλαγιές, συμπλήρωσε ο Αναστάσης Κουλόχερας.

– Λένε πως, πιο κοντά απ' τον Πλαπούτα, βρίσκεται ο Κολιόπουλος!.. Λες να περιμένει ν' αρχίσει το πανηγύρι για να χτυπήσει στα πισινά τον εχθρό; αναρωτήθηκε ο Αναγνώστης Μπιτσιάνης.

– Δε θα μας βοηθήσει κανένας!.. Αν τα καταφέρουμε να κρατήσουμε τα ταμπούρια, θα το πετύχουμε μόνοι μας, είπε με σταθερή φωνή και με ήρεμη έκφραση ο Γιαννάκης, για να διαλύσει τις ψεύτικες ελπίδες πως έρχονταν σημαντικές στρατιωτικές μονάδες ελλήνων οπλαρχηγών, για να λάβουν μέρος στη σύγκρουση με τους Τουρκοαιγύπτιους.

– Πώς το ξέρεις καπετάν Γιαννάκη; Εδώ όλοι μείναμε στα ταμπούρια μας μ' αυτή την ελπίδα! ρώτησε ο Πουλής.

– Όποιοι από μας ζήσουν, θα δουν πως έχω δίκιο ...

– Άντε πάμε στα πόστα μας... Φαίνεται πως σε λίγη ώρα οι Αγαρηνοί θα ετοιμαστούν για τα γιουρούσια τους, είπε ο Μαυρομιχάλης. Θα τους αφήσουμε να πλησιάσουν αρκετά πριν

αδειάσουμε τα καριοφίλια μας... Θα δώσω εγώ το σύνθημα... Αν κι' όπως φαίνεται, το πρώτο ντουφεκίδι θ' αρχίσει απ' τον πρώτο λόφο, όπου πιο εύκολα μπορούν να σκαρφαλώσουν οι βρομαραπάδες. Εμείς είμαστε ψηλά και θα ζοριστούν πολύ να φτάσουν ως τα ταμπούρια μας...

Ξαφνικά, ακούστηκαν κάποιες φωνές και δημιουργήθηκε αναστάτωση και σάλος στα βορεινά μετερίζια του μεσαίου λόφου. Ο Μπιτσιάνης έτρεξε μερικά μέτρα πιο πέρα για να δει καλύτερα.

- Φεύγουν οι άντρες του Σταυριανού! Μας αφήνουν κι' αυτοί!
- Μένει όμως ο Θανασούλης!.. Ίσως είναι πιο σωστό να μη κινδυνεύουν μαζί σε μια τέτοια μάχη δυο αδέρφια, είπε ο Πουλής κι' έριξε μια κλεφτή ματιά προς την άλλη πλευρά του λόφου όπου βρισκόταν, στο ταμπούρι του, ο δεύτερος Καπετανάκης.
- Μήπως φεύγει κι' ο Κεφάλας; ρώτησε ο Κατσάνος Τσαλαφατίνος.
- Δεν ξεχωρίζω ούτε τον ίδιο, ούτε κανένα απ' τα παλικάρια του, απάντησε ο Αναγνώστης Μπιτσιάνης.
- Θα φύγει κι' αυτός! Απ' την αρχή δεν συμφώνησε με τα σχέδια του αρχιστράτηγου... Εμείς πήραμε τις αποφάσεις μας και δεν το κουνάμε από 'δω ούτε ρούπι, είπε μ' αποφασιστικό τόνο στη φωνή του ο Γιαννάκης Παπάς.
- Αυτοί που φεύγουν τώρα, ίσως προλάβουν να ξεγλιστρήσουν, πριν φτάσουν στο στένωμα της ρεματιάς οι ντελήδες... Άντε αδέρφια, πάμε στα πόστα μας! Εμείς θα μείνουμε και θα πολεμήσουμε, όπως ξέρουμε, παλικάρισμα, είπε ο Μαυρομιχάλης και προχώρησε προς την άλλη πλευρά των ταμπουριών. Οι υπόλοιποι, εκτός απ' το Γιαννάκη που έμεινε δίπλα στους άντρες του, τον ακολούθησαν σιωπηλοί και προβληματισμένοι για το αποτέλεσμα μιας τόσο άνισης σύγκρουσης, που θ' άρχιζε σε λίγο, στα άγρια και πετρώδη εκείνα υψώματα του οροπεδίου.

Γύρω απ' τους πρόποδες των λόφων, οι εχθρικοί σχηματισμοί ήταν σε λίγο έτοιμοι για την επίθεση. Όταν ακούστηκαν τα ταμπούρια και οι σάλπιγγες, άρχισαν τα γιουρούσια απ' όλες τις πλευρές. Φώναζαν, πυροβολούσαν, έβριζαν και προσπαθούσαν να φτάσουν στην κορφή γαντζώνοντας τις πέτρες ή με τη βοήθεια

όσων ακολουθούσαν, που τους έσπρωχναν από πίσω και τους συγκρατούσαν για να μην κατρακυλήσουν.

Το ανέβασμα απ' τις πλαγιές του δεύτερου και του τρίτου λόφου ήταν υπερβολικά δύσκολο. Απ' τον πρώτο λόφο, όπου οι Αιγύπτιοι είχαν καταφέρει να πλησιάσουν στη μάντρα, ακούστηκαν οι πρώτες μπαταριές. Οι κραυγές κι' αλαλαγμοί, οι κραυγές πόνου και θανάτου, πνίγονταν μέσα στους κρότους των ντουφεκιών.

Ο Γιαννάκης, δίπλα στους άντρες του, έτρεχε από μετερίζι σε μετερίζι και τους εμπύχωνε. Είχαν μείνει λιγότεροι και τα πόστα αραίωσαν, αφού ο Παναγής είχε πιο πριν ξεχωρίσει καμιά δεκαπενταριά, όπως διέταξε ο καπετάνιος του και τους διέταξε να φύγουν πριν κλείσουν οι ντελήδες το βορεινό πέρασμα. Όμως, τα περισσότερα πιστά παλικάρια του, που μετά την πτώση της Κασσάνδρας τον ακολούθησαν κι ήταν μαζί του στα τέσσερα χρόνια των αγώνων του στη Νότια Ελλάδα, βρίσκονταν εκεί στις θέσεις τους. Δίπλα στον Αποστόλη Κυριάκο, είχε ταμπουρωθεί ο Γιάννης Κυριαζής και πιο πέρα ο Αργύρης Χατζής, ο Κώστας Λιζαντήρης, ο Χρόνης Κύρκου, ο Κυριάκος Μηταλάς, ο Κώστας Αντριανός, ο Ανέστης απ' τη Σιθωνία της Χαλκιδικής, ο Πέτρος απ' τα Μαντεμοχώρια κι' άλλοι οπλοφόροι που τον λάτρευαν κι ορκίζονταν στ' όνομά του.

Οι πρώτοι Αιγύπτιοι είχαν καταφέρει να φτάσουν ως τη μάντρα και θέλησαν να δρασκελίσουν τις μεγάλες πέτρες. Έβριζαν σε ακαταλαβίστικα αιγυπτιακά και στα τούρκικα.

- Ουστ, καρά κιοπεκλέρ!..
- Τεσλίμ, γκιαούρ κεραταλάρ!..

Η ομοβροντία που ακούστηκε, τους σκόρπισε γύρω, άλλους νεκρούς κι' άλλους λαβωμένους. Ένας απ' αυτούς προσπάθησε να προφυλαχτεί απ' τη μέσα μεριά της μάντρας. Ο Μηταλάς τον σκόπευσε και τον πυροβόλησε.

- Πάει αυτός! Φώναξε ενθουσιασμένος ο σκληροτράχηλος μαχητής. Του βολ' τον βρήκι στ'ν **παραυτίδα**¹⁹⁸... Πάει να φάει τα πλάφια τ' Αλλάχ...

Μετά από την πρώτη αυτή προσπάθεια, οι εχθροί υποχώρησαν. Άλλοι ξαναγύρισαν στην αρχική τους θέση κι' άλλοι κρύφτηκαν

πίσω από μεγάλα κοτρόνια για να προφυλαχτούν.

Απ' τη μεριά του πρώτου λόφου, οι μαχητές του Παπαφλέσσα θέριζαν κυριολεκτικά τους επιτιθέμενους. Ο λόφος είχε γεμίσει καπνούς και μυρωδιές απ' το καμένο μπαρούτι. Σε κάποιες στιγμές μικρής διακοπής των πυροβολισμών, ακούγονταν βαθιά η βροντερή φωνή του αρχιστράτηγου, που εμπύχωνε τα παλικάρια του και οι νεανικές κραυγές του γάλλου αξιωματικού, που πολεμούσε με πείσμα δίπλα στον Παπαφλέσσα.

Φαίνεται πως κάποιος απ' τους εξωμότες γάλλους αξιωματικούς του Ντε Σεβ Σουλεϊμάν Πασά, άκουσε τις φωνές του «Κομπανιόν» και νόμισε πως στο πλευρό των Ελλήνων μάχονταν και κάποια μονάδα γάλλων εθελοντών. Απ' το χωνί, απ' τον πρόχειρο τηλεβόα τους, άρχισαν ν' απευθύνουν, στα γαλλικά, συστάσεις και παραινήσεις προς τους συμπατριώτες τους, όταν κάποια στιγμή σταμάτησε το τουφεκίδι. Τους ζητούσαν να παραδοθούν και υπόσχονταν να τους προωθήσουν με ασφάλεια στην πατρίδα τους. Θά'πρεπε όμως πρώτα να παραδοθούν και να παραδώσουν και τα όπλα τους.

– Εκουτέ, εκουτέ με κομπατριότ! Λιβρέ βοζ αρμ του ντε σουίτ..

Ο νεαρός Γάλλος ανέβηκε στο μεγάλο κοτρόνι, δίπλα στον Παπαφλέσσα και ανέμιζε το σπαθί του απειλητικά προς το μέρος τους. Έπειτα, έφερε τις παλάμες του, σαν χωνί, στο στόμα του κι άρχισε να τους βρίζει, βγάζοντας το άχτι του.

– Μερντ, ανφάν ντε πιτέν! Σαλό!.. Τρετρ φρανκοαφρικέν!.. Ο ντιάμπλ!

Δίπλα του ο Παπαφλέσσας τον ενθάρρυνε και ξεσπούσε κι' αυτός σε κραυγές και γιουχαΐσματα.

Το δεύτερο γιουρούσι του εχθρού άρχισε και πάλι απ' τον πρώτο λόφο. Θεωρούσαν πως η πρόσβαση στην κορυφή θα ήταν ευκολότερη, για να μπορέσουν να πλευροκοπήσουν και τους άλλους λόφους. Ακριβώς απέναντι, στους πρόποδες του Σκάρμιγκα, είχε στήσει το στρατηγείο του ο Ιμπραήμ και με τους επιτελείς του, έδινε οδηγίες για τον τρόπο και τα κύρια σημεία επικέντρωσης των επιθέσεων.

Πάνω σ' εκείνη την αναταραχή, ακούστηκαν προστάγματα και

φωνές, απ' τις βόρειες πλευρές του δεύτερου και του τρίτου λόφου. Ο Γιαννάκης κι' οι άντρες του σηκώθηκαν για να διαπιστώσουν την αιτία της αναστάτωσης. Καμιά δεκαριά απ' τους Νησιώτες, που είχαν έρθει, εθελοντικά, μόνοι τους και χωρίς καπεταναίους, βγήκαν απ' τα ταμπούρια τους κι' άρχισαν να κατηγορίζουν προς τη ρεματιά.

– Πού πάτε, μωρέ, συντρόφια; Δόθηκε διαταγή ν' αφήσουμε τα ταμπούρια και να φύγουμε; ρώτησε ο Αντριανός έναν απ' αυτούς.

– Δεν ξέρω! Είδα να φεύγουν από δίπλα και γι' αυτό θα κατηγορήσουμε κι' εμείς προς το Κρυόρεμα.

Ο Γιαννάκης κι' ο Παναγής έτρεξαν προς τ' ακριανά πόστα των μακεδόνων μαχητών. Σε λίγο ήρθε δίπλα τους, αναστατωμένος και ο Πιέρος Μαυρομιχάλης.

– Κοίτα τι γίνεται αρχηγέ! Γέμισε η πλαγιά από συντρόφους μας που φεύγουν, τον ενημέρωσε ο Γιαννάκης.

– Λιποταχτούν!.. Ο **Κεφάλας**¹⁹⁹ ζήλεψε τα ρεζιλίκια του Σταυριανού... Δε συμφωνούσε με τον αρχιστράτηγο και φεύγει με τους άντρες του, για να σπάσει τις γραμμές των Αγαρηνών στο Κρυόρεμα και να ξεφύγει προς το βουνό...

Έπειτα, αφού σχημάτισε χωνί με τις παλάμες του, συνέχισε φωνάζοντας μ' όλη τη δύναμη που 'χαν τα πνευμόνια του.

– Βρε κουφιοκέφαλοι! Κοκορόμουαλα αρνάκια! Πού αφήνετε το μαντρί σας και πορπατάτε ξυπόλυτοι στα κάρβουνα!.. Οι καβαλαραίοι θα σας λιανίσουν 'κει χάμου...

Πραγματικά, κάτω στα πεδινά, γύρω αλλά και μέσα στο ποτάμι γινόταν σωστό μακελειό. Οι ντελήδες του Ιμπραήμ κατέβαζαν, πάνω απ' τ' άλογά τους, τα γιαταγάνια κι' έκοβαν κεφάλια σαν να 'ταν πράσα. Μέσα στο ποτάμι, πολλοί προσπαθούσαν να κολυμπήσουν ή να τρέξουν στα ρηχά, μα οι τουρκοιγύπτιοι ακροβολιστές, απ' τις όχθες, τους τουφέκιζαν ακατάπαυστα. Τα όπλα ήταν πια άχρηστα. Κάποιοι κυνηγημένοι, κατάφερναν να ρίξουν απ' τ' άλογα τους καβαλαραίους και να προσπαθήσουν να φύγουν καλπάζοντας.. Αλλά κι αυτοί δεν γλίτωναν. Οι Αιγύπτιοι πεζικάριοι τους περίμεναν πιο πέρα και τους πυροβολούσαν στο ψαχνό αλύπητα.

– Δεν θα γλιτώσει κανένας... Θα τους χαλάσουν μ' ευκολία, όπως σφάζουν τ' άοπλα γυναικόπαιδα... Δεν κάθισαν στα ταμπούρια τους να πεθάνουν μ' αξιοπρέπεια σαν άντρες! είπε ο Πιέρος Μαυρομιχάλης κι' έφυγε τρέχοντας προς την άλλη πλευρά, όπου είχε αρχίσει να δυναμώνει το δεύτερο γιουρούσι του εχθρού.

Ο θάνατος των αντρειωμένων

Τα γιουρούσια ήταν απανωτά. Τα καριοφίλια είχαν ανάψει. Τα βόλια έπεφταν μερικά μέτρα παρά πέρα, κι' αδυνατούσαν να διανύσουν το κανονικό τους βεληνεκές. Οι μάχες συνεχίζονταν απ' τις πρώτες πρωινές ώρες και ως το μεσημέρι. Η μικρή διακοπή των επιθέσεων, για να φάνε και να ξεδιψάσουν οι στρατιώτες του Ιμπραήμ απ' τους περιφερόμενους στρατιωτικούς νερουλάδες, έδωσε την ευκαιρία στον Παπαφλέσσα και στους καπεταναίους, όσοι ζούσαν ακόμα, να ξανασκεφτούν αν υπήρχε δυνατότητα διάσπασης του εχθρικού κλοιού, από τη βορεινή πλευρά. Ο αρχιστράτηγος ήταν αντίθετος σε μια τέτοια απεγνωσμένη απόπειρα. Οι εχθροί ήταν πάρα πολλοί και βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση. Δεν θα 'φηναν ρουθούνι. Θα τους πετσόκοβαν ξεμοναχιασμένους έναν έναν. Αποφάσισαν να μείνουν στα ταμπούρια τους και να πουλήσουν ακριβά τη ζωή τους. Θά'πρεπε να κρατήσουν τουλάχιστον ως το βράδυ, ώσπου να 'ρθουν, όπως είχαν την ελπίδα, οι ενισχύσεις με τον Πλαπούτα και τους άλλους.

Οι επιθέσεις εντάθηκαν μετά το μεσημέρι. Ο Πιέρος που έτρεχε από μετερίζι σε μετερίζι, για να δίνει θάρρος στους άντρες του, πλησίασε το Γιαννάκη. Ήταν κι' οι δύο αναμαλλιασμένοι, με πληγές στα πρόσωπα και στα μπράτσα. Τα γιαταγάνια τους ήταν πιτσιλισμένα με αίματα.

– Πώς είναι από 'κει τα πράγματα αρχηγέ; τον ρώτησε ο γιος του Μανωλάκη Παπά. Θ' αντέξουμε ακόμα;

– Χάσαμε πολλούς! Τραυματίστηκε στο δεξί χέρι ο **Θανασούλης**²⁰⁰ Καπετανάκης... Χάσαμε το Μπούτο, τον Πουλή και άλλα

άξια παλικάρια... Αν δεν έρθει βοήθεια, δεν θα κρατήσουμε ως το λιόγερμα...

– Απ’ αυτή την πλαγιά, τη δικιά μας, τα γιουρούσια τους είναι πιο αδύναμα... Φοβάμαι πως η μεριά του Παπαφλέσσα θα λυγίσει πιο γρήγορα... Τα φουσάτα του Μπραήμη έπεσαν προς τα ’κει σα μελίσσι... Αν χρειαστεί, ας του στείλουμε κάποιους άντρες μας, μην ανεβεί ο εχθρός από κείνη τη μεριά και πλευροκοπήσει και το δικό μας ταμπούρι, είπε ο Γιαννάκης.

– Τώρα που έχουμε αυτή τη μικρή ανάπαυλα, θα τρέξω να συνεννοηθώ με τον Παπαφλέσσα... Εσείς προσέξτε! Μου φαίνεται πως πάλι συγκεντρώνονται για γιουρούσι, είπε ο Πιέρος καθώς απομακρύνονταν, με γρήγορα πηδήματα, πάνω στις πέτρες σαν βουνίσιο αγρίμι.

Ο Γιαννάκης ξαναγύρισε στους άντρες του. Κάποιοι είχαν χτυπηθεί ελαφρά και δυο τρεις σκοτώθηκαν απ’ τα εχθρικά βόλια. Απ’ το βάθος της ρεματιάς έφτασαν οι πρώτοι κρότοι από μερικούς πυροβολισμούς, που τους ακολούθησε καταιγισμός πυρών, απ’ όλες τις μεριές. Αλαλαγμοί, προστάγματα στα τούρκικα, βρισιές κι επιφωνήματα ακολούθησαν το μεγάλο γιουρούσι. Κείνη τη στιγμή ακούστηκε μια δυνατή ομοβροντία απ’ τα βουνά της Ανδρούσας. Οι Τουρκοαιγύπτιοι σταμάτησαν τις φωνές και τα προστάγματα σαστισμένοι. Οι έλληνες μαχητές πάνω στους λόφους, μετά το πρώτο ξάφνιασμα, ξέσπασαν σε ζητωκραυγές. Άλλοι έκαμαν το σταυρό τους κι’ άλλοι πετούσαν στον αέρα τα φέσια τους. Ο Πιέρος Μαυρομιχάλης ξαναφάνηκε να έρχεται τρέχοντας, ενώ απ’ την άλλη πλευρά φάνηκε κι’ ο Αναγνώστης Μπιτσιάνης.

– Είναι οι δικοί μας αρχηγέ; ρώτησε ο μανιάτης πολεμιστής.

– Πρέπει να’ναι ο Πλαπούτας, απάντησε ο Πιέρος.

– Μπορεί να’ναι άλλος, είπε με δυσπιστία ο Γιαννάκης.

– Ποιος άλλος;

– Μπορεί ο **Κολιόπουλος**²⁰¹!.. Ίσως ο Ζαΐμης!.. Θα φανεί σε λίγο.

– Πως θα φανεί; ρώτησε γεμάτος περιέργεια ο Μπιτσιάνης.

– Θα φανεί!.. Αν κατηφορίσουν απ’ τις αντικρινές πλαγιές και διαλύσουν τους ντελήδες, τότε θ’ ανοίξουν το δρόμο για να ξεφύγουμε απ’ το Κρυόρεμα... Αυτό σημαίνει πως έφτασαν ο

Πλαπούτας, ο Κατσάκος κι' ο Νικήτας ... Αλλιώς ετοιμαστείτε να πουλήσουμε ακριβά τα τομάρια μας... Κάποιοι θα θελήσουν να μη βγούμε από 'δω ζωντανοί...

Οι Τουρκοαιγύπτιοι, μετά το πρώτο ξάφνιασμα και τη σύγχυση που επικράτησε, άρχισαν την επίθεση με μεγαλύτερη ορμή. Οι αξιωματικοί μαστίγωναν τους στρατιώτες που δίσταζαν ή δυσκολεύονταν να προχωρήσουν. Κάποιες φορές εκτέλεσαν επί τόπου όσους δείλιασαν κι' έστρεψαν τις πλάτες για να κατηφορίσουν. Οι μπαταριές απ' τους βορεινούς λόφους, τους ανάγκασαν να ρίξουν στη μάχη και τις εφεδρείες τους, πριν φτάσουν ενισχύσεις στα ταμπούρια. Είχαν πια ανεβεί στις κορφές των λόφων κι' ο χώρος γύρω είχε κοκκινίσει από κουφάρια με τις χρωματιστές στολές και απ' το αίμα που έβαφε τις πέτρες και το χώμα.

Εκείνες τις κρίσιμες στιγμές, ακούστηκε στο βάθος η άγρια φωνή του Παπαφλέσσα. Έμοιαζε με βρυχηθμό πληγωμένου λιονταριού.

– Δημήτρη, γύρνα στο ταμπούρι σου!.. Μη κοιτάς να σώσεις εμένα!.. Γύρνα στους άντρες σου...

Ακολούθησε πανικός στα δυο πρώτα ταμπούρια. Οι Αιγύπτιοι είχαν καβαλήσει τη μάντρα και γινόταν σκληρή μάχη σώμα με σώμα. Ένας Χιώτης, με χωμένη τη σημαία του Παπαφλέσσα στο σελάχι του και κρατώντας το σπασμένο σταυρό, πέρασε καταματωμένος και τρέχοντας απ' τον τρίτο λόφο. Ο Παναγής Κασσανδρινός τον σταμάτησε μπαίνοντας μπροστά του.

– Τι συμβαίνει 'κει πέρα σύντροφε! Πού **παραπλαλείς**²⁰²;

– Οι Αγαρηνοί τους ξεταμπούρωσαν ... Πήρα το σταυρό και τη σημαία για να μη πέσουν στα χέρια τους, είπε και κατηφόρησε προς τη ρεματιά. Λίγο πιο κάτω σταμάτησε. Γύρισε και κοίταξε τους μακεδόνες μαχητές.

– Πού πας; Θα σι πιτσοκόψουν, του φώναξε ο Λιζαντήρης.

– Δεν κατεβαίνω 'κει κάτω μοναχός!.. Θα με μακελέψουν εύκολα οι ντελήδες, είπε και **κούρνιασε**²⁰³ στο κοίλωμα ενός βράχου.

Οι δυο λόφοι θα έπεφταν από στιγμή σε στιγμή στα χέρια του εχθρού. Ο δρόμος προς τον τρίτο λόφο θα ήταν πλέον ανοιχτός. Ο Μαυρομιχάλης με το Μπιτσιάνη φάνηκαν στην κορφή, με μια ομάδα Μανιατών, για να καλύψουν τον ενδιάμεσο χώρο, ανάμεσα στα

δύο ταμπούρια. Τα παλικάρια που βρίσκονταν εκεί πολεμούσαν απελπισμένα για να κρατήσουν το πέρασμα κλειστό.

Ο Μπιτσιάνης, μ' ένα βαθύ τραύμα στον ώμο, εξακολουθούσε να 'ναι όρθιος και να πολεμά. Πιο πέρα ο Μαυρομιχάλης, με γυμνό το γιαταγάκι, πολεμούσε δίπλα στα παλικάρια του, που έπεφταν συνέχεια λαβωμένα ή σκοτωμένα πάνω στα ταμπούρια τους. Ο Μπιτσιάνης, κάποια στιγμή, βρέθηκε δίπλα δίπλα με το Γιαννάκη.

– Καπετάνιε, είχες δίκιο!.. Εκείνος 'κει ψηλά στην κορφή, στα βορεινά κοντοβούνια, έχει κιάλι και βλέπει με την ησυχία του πως μας λιανίζουν οι Αγαρηνοί... Ποτέ δεν θα μάθουμε, ποιος κερχανατζής έριξε τις μπαταριές κι' άφησε να μας ξεκάνουν πιο εύκολα οι εχτροί, είπε ασθμαίνοντας και βάδισε τρικλίζοντας προς το μέρος του Μαυρομιχάλη. Μια σφαίρα τον βρήκε στο λαιμό κι' έπεσε σφαδάζοντας στο έδαφος.

Ο Γιαννάκης ξαναγύρισε στη νότια πλευρά του λόφου. Οι Τουρκοαιγύπτιοι είχαν τώρα σκαρφαλώσει απ' όλες τις μεριές και τους περικύκλωσαν. Ακούστηκε μια άγρια βροντερή φωνή πιο πέρα, προς την πλευρά του δεύτερου λόφου.

– Σύντροφοι! Χτυπήθηκε κι' ο Μαυρομιχάλης... Όλοι οι καπεταναίοι τραυματίστηκαν βαριά ή σκοτώθηκαν ... Όσοι μπορείτε ακολουθήστε με προς τη ρεματιά.

Ο Γιαννάκης Παπάς κι' αρκετοί άντρες του είχαν βγει απ' τα ταμπούρια και γινόταν μια άγρια σύγκρουση θανάτου. Ακούγονταν οι ήχοι των σπαθιών που χτυπιούνταν μεταξύ τους ή πετούσαν σπίθες καθώς γλιστρούσαν μ' ορμή πάνω στους βράχους. Γέμιζαν τον αγέρα στριγκλιές, φωνές πόνου κι' επιθανάτιας αγωνίας, βρισιές, προστάγματα, αλαλαγμοί. Ο Παναγής είχε γλιστρήσει πάνω σε δύο πελώριους βράχους, που τους χώριζε μια βαθιά σχισμή, ως ένα μέτρο βάθος, σκεπασμένη με ψηλά χορτάρια. Ήθελε να περάσει απ' την άλλη πλευρά για να ζυγώσει στ' ακριανά ταμπούρια του Αντριανού και του Μηταλά. Τον πρόλαβε ένας αιγύπτιος πεζικάριος και τον λόγχισε στην πλάτη και στον πισινό. Όλη η πίσω πλευρά του κορμού του γέμισε με αίματα. Ο πεζικάριος ετοιμαζόταν να τον αποτελειώσει, όταν πυροβόλησε ο Λιζαντήρης και τον πέτυχε στο κούτελο. Ο Παναγής προσπάθησε

να κρατηθεί και να στρίψει όταν, στα ίδια σημεία του σώματός του, δέχτηκε μια κοντινή μπαταριά κι' έπεσε μπρούμυτα στη σχισμή, ανάμεσα στα βράχια. Είχε χαθεί μέσα στα χορτάρια. Μισοφαινόταν μόνο το πίσω μέρος του κορμιού του, πλημμυρισμένο στα αίματα.

– Πάει, τουν χάσαμε τουν **Παναή**²⁰⁴, κραύγασε ο Χρόνης και την ίδια στιγμή δέχτηκε θανατηφόρο βόλι ανάμεσα στα μάτια.

Ο Γιαννάκης, στριμωγμένος από δυο Αιγύπτιους, οπισθοχώρησε ως την άκρη ενός βράχου, όπου απλωνόταν ένας κοντόκλαδος φουντωτός πρίνος. Ο ένας είχε προλάβει να τον χτυπήσει με το σπαθί του στο αριστερό μπράτσο που αιμορραγούσε. Ο άλλος ετοιμάστηκε να κατεβάσει, από δίπλα, το γιαταγάνι του, όταν πρόλαβε ο Μηταλάς και του 'σχισε το κεφάλι στα δυο. Ο Γιαννάκης έχωσε το σπαθί του στην κοιλιά του πρώτου στρατιώτη, αλλά είχαν όμως φτάσει κι' άλλοι Αιγύπτιοι. Ο Κυριάκος Μηταλάς έβγαλε μια άγρια κραυγή για να τον προειδοποιήσει...

– Καπιτάνιε, απ' τ' αριστερά σ'!.. Πρόσιξι!..

Ένωσε ένα κάψιμο στην αριστερή βάση του λαιμού του, σαν να γλιστρούσε και να πίεζε το δέρμα του ένα σκληρό και ζεματιστό κορδόνι. Τα μάτια του σκοτεινίασαν. Τρίκλισε, κάνοντας δυο τρία βήματα κι' έπεσε με τα μούτρα στον πρίνο. Ένωσε κάτι γλιστερό να κατηφορίζει απ' τ' γένια του, κάτω απ' το πιγούνι. Κι' είδε μετά να πρασινίζει γύρω του όλη η κορφή... Και μετά ν' απλώνεται ο λουλουδιασμένος μαγιάτικος κάμπος, κι' όλο να ξεμακραίνει και ν' ανεβαίνει ψηλότερα, ακόμα πιο ψηλά, σ' ανθισμένη αξάκριστη πεδιάδα, σαν απλόχωρος τεράστιος κήπος κρεμασμένος απ' το γαλάζιο ουρανό... Κι' εκεί στο βάθος... Πολύ μακριά ... Μια μικρή λευκή σκιά, που όλο μεγάλωνε όσο πλησίαζε κι' έπαιρνε ανθρωπινή μορφή... Άπλωσε το τρεμάμενο χέρι του σαν να ζητούσε βοήθεια.

– Φρόσω! Γλυκιά μου αδερφούλα! ψέλλισε.

Στεκόταν αντίκρυ του η μικρή κι' όμορφη Ευφροσύνη, που του χαμογελούσε και του έκανε νεύματα να την ακολουθήσει. Κι' εκείνος στην αρχή σερνόταν, έπειτα στάθηκε όρθιος αλλά δεν περπατούσε. Και μετά άρχισε να περπατά και να τρέχει προς το μέρος της για να τη φτάσει. Κι' όλο έτρεχε, κι' όλο έτρεχε,

λαχάνιαζε, σταματούσε και ξανάρχιζε να τρέχει, μα η Φροσούλα βρισκόταν και πάλι μακριά του.

Το τοπίο γύρω του ήταν παραδεισένιο. Παπαρούνες, γαζίες, τριαντάφυλλα, βουκαμβίλιες και γιασεμιά ομόρφαιναν τον γαλάζιο περίγυρο, που όλο και αραίωνε για να φανούν από κάτω βουνά, πεδιάδες, λαγκάδια, ποταμοί και θάλασσες. Του φάνηκε πως κάποια στιγμή πρόβαλε, στο βάθος, και το Παγγαίο με τις κατάπράσινες πλαγιές της Εικοσιφοίνισσας... Κι' η Ευφροσύνη, καθισμένη τώρα σ' ένα πελώριο στρώμα με λουλούδια, σαν να στηριζόταν σ' ένα χρυσογάλανο παραμυθένιο σύννεφο, του 'γνεφε να πλησιάσει.

Ήταν και τώρα όμορφη, χαμογελαστή, χαρούμενη. Τα ξέπλεκα ξανθά μαλλιά της έπεφταν με χάρη στην πλάτη της. Το άσπρο, λινό φόρεμά της ήταν πιασμένο, στους ώμους, με ροζ φιόγκους. Φαινόταν πιο μεγάλη, σωστή κοπελούδα, μ' εκείνο το βελουδένιο δέρμα στο προσωπάκι της και τα μεγάλα, τ' αθώα και πανέμορφα γαλανά μάτια της, να τον κοιτάζουν με λατρεία. Την πλησίασε και την αγκάλιασε με λαχτάρα. Κι' εκείνη του τραβούσε παιχνιδιάρικα τα γένια, του ανακάτωνε τα μαλλιά και του απάγγελε τραγουδιστά ένα χαρούμενο παιδικό ποιηματάκι, που της το είχε μάθε η παραμάννα της.

Σιγά σιγά άρχισαν όλα να σκοτεινιάζουν γύρω. Μόνο στο βάθος φαινόταν ένα μικρό φωτάκι να τρεμοσβύνει. Το αδύναμο φως άρχισε ν' απλώνεται και να γίνεται μια πελώρια φωτεινή γαλάζια δέσμη, που παράσερνε και τους δυο στο χάος. Ο Γιαννάκης δεν μπορούσε πια να δει τίποτα. Κρατούσε σφιχτά τα χεράκια της Φροσούλας. Έκλεισε τα μάτια του καθώς ψιθύριζε.

– Φως!.. Πολύ φως!.. Γαλάζιο φως!.. Είμαστε λεύτεροι!..

Κι' έπειτα όλα έγιναν μαύρα. Απλώθηκε βαθύ σκοτάδι.

ΤΕΛΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ

ΣΧΟΛΙΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ

ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ

-
- 1 Οι τρεις λόφοι βρίσκονται ανάμεσα στα δύο χωριά της Πυλίας, το Μανιάκι και τους Παιδεμένους. Σήμερα είναι γνωστοί ως τα «Ταμπούρια του Παπαφλέσσα».
 - 2 Ο Ι. Πετρουνάκος (βλ. σχετική βιβλιογραφία) γράφει πως το Μανιάκι έφερεν «ως πολλά χωριά εν Ελλάδι και δη εν Μεσσηνία, το όνομα του επί τουρκοκρατίας Αγά ή προύχοντος». Επίσης πολλά τοπωνύμια στην Πελοπόννησο, στη Στερεά και στη Βόρεια Ελλάδα, φέρουν λατινικές, τουρκικές ή σλαβικές ονομασίες, που δόθηκαν από τους κατακτητές ή από μη ελληνικής καταγωγής κτηνοτρόφους.
 - 3 Λεπτομερειακή περιγραφή της σωματικής διάπλασης και των ψυχοπνευματικών αρετών του Εμμανουήλ Παπά, πραγματοποιεί ο Φιλήμων στο δεύτερο δοκίμιό του (βλ. σχετ. βιβλιογραφία).
 - 4 Για τα χαρακτηριστικά του Γιαννάκη Παπά, εκτός από αυτά του πατέρα του, έχουν ληφθεί υπόψη και τα χαρακτηριστικά του μικρότερου αδελφού του, του Κωνσταντίνου, όπως εμφανίζονται σε φωτογραφία (τη μοναδική της οικογένειας Παπά), όταν το τελευταίο παιδί του ήρωα ήταν μεσήλικας.
 - 5 Λαγγιόλια λέγονταν τα λοξά υφασμάτινα φύλλα, κάτω από τα μανίκια της πουκαμίσας, προς το μέρος της μασχάλης. Έδιναν φάρδος στο πουκάμισο και διευκόλυναν έτσι τις κινήσεις των χεριών και του σώματος.
 - 6 Στα νεότερα χρόνια η σκοπιανή προπαγάνδα προσπάθησε ν' αποδείξει, χωρίς επιτυχία, όπως παραδέχτηκαν και σλάβοι γλωσσολόγοι, τη δήθεν σλαβική ρίζα της ονομασίας του χωριού. Η Δοβίστα, όπως φαίνεται από επιγραφές, εικόνες, ονοματεπώνυμα, γλώσσα και παραδόσεις, ήταν ανέκαθεν ένα μακεδονικό χωριό με αμιγώς ελληνικό πληθυσμό. Γι' αυτό υπήρξε επαναστατικό προπύργιο του ελληνισμού και το 1821 και στο Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908) ως κέντρο ελληνικών ανταρτικών ομάδων, με συμμετοχή σ' αυτές και σημαντικού αριθμού Δοβιστινών (βλ. Β. Κάρτσιου, «Η μάχη της Δοβίστας»). Από το 1928 μετονομάστηκε σε «Εμμανουήλ Παπάς» για να τιμηθεί ο συγχωριανός τους ήρωας.
Από έγγραφο της τουρκικής απογραφής του έτους 1454/1455, αποδεικνύεται πως το χωριό υπήρχε από τη βυζαντινή περίοδο, δεδομένου ότι η απογραφή πραγματοποιήθηκε δυο χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από το Μωάμεθ.

Η διατήρηση, στην προφορική παράδοση των κατοίκων του χωριού, τοπωνυμίων της βυζαντινής περιόδου, αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για χρονικούς συσχετισμούς που μας οδηγούν και πέρα από τον 14ο αιώνα. Οι Δοβιστινοί είχαν (και κάποιοι έχουν μέχρι και σήμερα) κτήματα στην περιοχή της “πηγής του Μπλιάκου”, στο Στρυμόνα. Το βυζαντινό αυτό τοπωνύμιο αναφέρεται σε γράμμα του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Α΄ Λούκαρη και αποτελεί αντίγραφο χρυσόβουλου του δεσπότη της Σερβίας και Ρωμανίας Ιωάννη Ούγγλεση (1365 – 1371), ο οποίος έκανε δωρεά ενός κτήματος, μεταξύ Σερρών και Ζίχνης, στη Μονή Σίμωνος Πέτρας του Αγίου Όρους. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχει και σήμερα χωριό που ονομάζεται Πέτρα (Νέα). Για το προαναφερόμενο χρυσόβουλο βλ. Δ. Βαμβακά “Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας” (κατάλογος του αρχείου Αθωνικά Σύμμεικτα Ι, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1985, σ. 116, α. Εγγρ. 6).

Το χωριό είναι χτισμένο στα πρηνή λόφων, στους πρόποδες του Μενοίκιου Όρους, οι οποίοι πρέπει να ήταν κατάφυτοι και λόγω της ανομοιομορφίας τους και της εναλλασσόμενης ποικιλίας του τοπίου, σχημάτιζαν από μακριά μια εικόνα φυσικού κάλλους. Έτσι είδε και περιγράφει την πάνω απ’ το χωριό περιοχή, στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, ο τούρκος περιηγητής και συγγραφέας Εβλιγιά Τσελεμπή, ο οποίος πέρασε από δρόμο τέσσερα χιλιόμετρα πιο κάτω, από τη σημερινή Πεντάπολη και θαύμασε την κορφή “τ’ Ανά” (τουρκική λέξη που σημαίνει “μάνα”) η οποία ήταν πνιγμένη στο πράσινο.

Η ονομασία φαίνεται πως είναι παραφθορά του ρωμαϊκού Μπο(ν)Βίστα (Καλλιθέα). Κι άλλα χωριά του Ν. Σερρών είχαν το δεύτερο λατινικό συνθετικό “βίστα”, όπως η κοντινή Χ(ω)ροβίστα και η Προβίστα. Υπάρχει και παλαιότερη άποψη, την οποία διατύπωσε το 1932 στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού “ΕΜΜ.ΠΑΠΑΣ” ο σπουδαίος Δοβιστινός λαογράφος/ ερευνητής Κώστας Βοζιάνης, ο οποίος πέθανε νεότατος, χωρίς να προλάβει να ολοκληρώσει το έργο το οποίο θα μπορούσε να προσφέρει στη γενέτειρά του, με βάση τις πνευματικές του ικανότητες και δυνατότητες. Αυτή την άποψη αναδημοσιεύει ο Β. Κάρτσιος στο βιβλίο του “Δοβίστα, μια υστεροβυζαντινή παροικία”. Κατ’ αυτήν, η ονομασία του χωριού προέρχεται από το ελληνικό “Δο” (στην τοπική διάλεκτο: Δίνω) και το λατινικό “Βίστα”, δηλαδή “Δίδω Θέα”, ήτοι Καλλιθέα.

Αυτές οι εκδοχές της ονομασίας παραπέμπουν στην περίοδο της φραγκοκρατίας, στις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα (1204), όταν βασιλιάς της Θεσσαλονίκης και όλης της Μακεδονίας και Θεσσαλίας, ήταν ο σταυροφόρος Βονιφάτιος ο Μομφερατικός. Τότε, για δυο, περίπου, δεκαετίες οι Σέρρες και τα γύρω χωριά βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Φράγκων και είναι πολύ πιθανόν η Δοβίστα και οι άλλοι δύο υποτυπώδεις κτηνοτροφικοί οικισμοί ή τοπωνύμια με τις λατινογενείς ονομασίες, να κτίστηκαν ή να μετονομάστηκαν

αυτή την περίοδο. Άλλωστε, η γλώσσα των κατοίκων της Δοβίστας, καθαρώς ελληνική, με ιδιόζουσα προφορά και με τη συνηθισμένη απάλειψη κάποιων φωνηέντων (π.χ. στιάρ' = σιτάρι, σκλι = σκυλί, τγαν' = τηγάνι κ.λπ.), είχε ασήμαντες επιδράσεις από τις πολυετείς περιόδους δουλείας στους Φράγκους, στους Σλάβους και στους Τούρκους. Απ' τις μη ελληνικές λέξεις, οι περισσότερες είναι τουρκικές, αρκετές είναι λατινικές και ελάχιστες οι σλαβικές, κυρίως σε πολύ λίγα τοπωνύμια και κτηνοτροφικά είδη. Υπάρχει το ενδεχόμενο οι λατινικές λέξεις να επεκράτησαν απ' τους βλαχόφωνους που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή.

Για το γλωσσολογικό αυτό θέμα και την τουρκική απογραφή του 1454/55, αξιόλογες και κατατοπιστικές είναι και οι εργασίες των Δοβιστινών, Γεωργίου Αθ. Βοζιάνη "Ιστορικά, Λαογραφικά" (βλ. σχετ. βιβλιογραφία) και Βασιλείου Στ. Κάρτσιου στο περιοδικό "ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ" του ομώνυμου πολιτιστικού συλλόγου Θεσσαλονίκης (τεύχος 61, Απρίλιος 1997).

Η Δοβίστα ανήκει σε μια ομάδα πέντε χωριών που ονομάζονται Δαρνακώρια και οι κάτοικοί τους Δαρνάκηδες. Υπάρχουν θεωρίες για την προέλευση της ονομασίας. Κάποιοι υποστηρίζουν πως πρόκειται για περσική λέξη κι' έχει σχέση με την εκστρατεία του Δαρείου στην Ελλάδα. Άλλοι ισχυρίζονται πως είναι παραφθορά τουρκικής λέξης που σημαίνει ανθρώπους της διασκέδασης, της ανεμελιάς και της παρέας, με λίγα λόγια τους γλεντζέδες. Για τους "Δάρνακες ή Δέρρωνες" υπάρχει σχετικό εμπειριστατωμένο άρθρο του Βασίλη Στ. Κάρτσιου στο περιοδικό ΕΜΜ. ΠΑΠΑΣ (τεύχος 60 – Δεκέμβριος 1996) με τίτλο "ΟΙ ΔΑΡΝΑΚΕΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ", με αναλυτικές πληροφορίες για την πιθανή προέλευση και την ετυμολογία της λέξης.

Φαίνεται πως η λέξη έχει ευρύτερη έννοια απ' αυτή που στην εποχή μας την περιορίζει σε πέντε χωριά. Στο αγγλικό κείμενο που έστειλε ο Βασίλης Σωκρ. Σίσκος στην ιστοσελίδα του καθηγητή και λαογράφου Αθαν. Αθανασιάδη, (www.Darnakas.gr) με απόψεις του ανθρωπογεωγράφου σέρβου καθηγητή Jovan Cvijić (1865 – 1927), αναφέρεται πως οι Σλάβοι διάφορων περιοχών της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας (Σέρβοι, Κοσοβάροι, Σκοπιανοί, Μαυροβούνιοι, Βούλγαροι κ.λπ.) αποκαλούσαν Darnaci (Δαρνάκηδες) όλους τους Έλληνες της σημερινής Ελληνικής Μακεδονίας που κατοικούσαν στην περιοχή, ανάμεσα στις Σέρρες και στη Ζίχνη. Οι Έλληνες και οι Αλβανοί αποκαλούσαν τους Σλάβους όλων των περιοχών της Βαλκανικής "βουλγάρους" και ο χαρακτηρισμός αυτός είχε την έννοια εθνικού ονόματος για τους Σλάβους κατοίκους όλης της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας, κάτι που αποδεικνύεται και από τις λογοτεχνικές εργασίες εκείνης της εποχής (τέλος 19ου και αρχές 20ου αιώνα).

Ο εξέχων Σέρβος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου, επίτιμος καθηγητής των πανεπιστημίων της Σορβόνης,

Πράγας και Βιέννης και πρόεδρος της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών, αποφαίνεται στην έρευνά του πως όλοι οι Σλάβοι της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας είχαν επίγνωση της φυλετικής τους καταγωγής. Επικαλείται, μάλιστα, τη μαρτυρία του ρώσου συγγραφέα V. Kacanovski, ο οποίος άκουσε στη Μακεδονία τους αγρότες να αυτοαποκαλούνται Σλάβοι και να έχουν συνείδηση της σλαβικής τους καταγωγής, παρά το γεγονός πως οι Έλληνες (της Μακεδονίας) τους θεωρούσαν, γενικά, βουλγαρικής εθνικότητας.

Ο Σέρβος χρήστης του διαδικτύου που έστειλε το δισέλιδο κείμενο στο γιο του υποφαινόμενου, το Β.Σ. Σίσκο, ήθελε να τονίσει την απάτη των θεωριών περί “μακεδονικής εθνικότητας και γλώσσας” απ’ τους Σκοπιανούς, οι οποίοι με κατασκευασμένους μύθους προσπαθούν ν’ αρνηθούν τη φυλετική τους καταγωγή και να ενταχθούν σ’ ένα “αριστοκρατικό” ανύπαρκτο έθνος.

- 7 Υπάρχει επιστολή του Γιαννάκη Παπά, με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1824 από την Ύδρα, με παραλήπτη τον αδερφό του Νικολάκη που βρισκόταν στη Σύρο, από την οποία διαπιστώνεται το υψηλό επίπεδο μόρφωσής του. Ο λόγος του είναι στρωτός, χωρίς ορθογραφικά λάθη και με βάση τους κανόνες αλληλογραφίας της εποχής του. Από την επιστολή αυτή και την επιστολή του Λαΐτσεστερ Στάνχοουπ (συνεργάτη του Λόρδου Βύρωνα) της 11 Μαρτίου 1824, με παραλήπτη τον Αναστάση Παπά, διαπιστώνουμε πως τα δυο αδέρφια πρέπει να συναντήθηκαν στην Ύδρα (βλ. και ΣΗΜ. αρ. 59).
- 8 Το Γιουσούφ Μπέη, που μετατέθηκε για ν’ αντικαταστήσει προσωρινά το Βαλή της Θεσσαλονίκης, αντικατέστησε ο θείος του Αμπντουλάχ Αγά. Ο νέος στρατιωτικός διοικητής των Σερρών έμεινε στο κονάκι του ανεψιού του, μαζί με το νεαρό γιο του Γιουσούφ, το Μπουστάμπεη.
- 9 Μποζ-Νταγ. Τουρκική ονομασία του Μενοίκιου Όρους.
- 10 Βυζαντινό μοναστήρι, στην ορεινή βορειοανατολική πλευρά της πόλης των Σερρών, που απέχει απ’ αυτή 8, περίπου, χλμ. Ιδρύθηκε στα μέσα του 13^{ου} αιώνα από τον αγιορείτη μοναχό Ιωαννίκειο. Η πλούσια βιβλιοθήκη του λεηλατήθηκε από τους Βούλγαρους στον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα χειρόγραφα και άλλα κειμήλια μεταφέρθηκαν στη Σόφια. Στο καθολικό της μονής έχει ταφεί και ο πρώτος, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, Πατριάρχης Γεώργιος Σχολάριος, ο επονομασθείς Γεννάδιος. Τα χειρόγραφα του βρίσκονται στη Γαλλία, στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού.

-
- 11 Το σημερινό λιμανάκι της Αμφίπολης, κοντά στην Αρχαία Ηιόνα.
- 12 Ο μητροπολίτης Σερρών Χρύσανθος, ο μετέπειτα Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία από τον Ιωάννη Φαρμάκη στις 15 Αυγούστου 1818. Καταγόταν απ' το Γραμματικό της Έδεσσας.
Με τον Εμμ. Παπά τον συνέδεε πολυετής φιλία και συνεργασία σε εκκλησιαστικά αλλά και πολιτικά θέματα. Ο Παπάς υπήρξε, σε τρεις συνεχείς περιόδους, επίτροπος του μητροπολιτικού ναού και εξασφάλιζε την άδεια του τούρκου διοικητή Ισμαήλ Μπέη, με τον οποίο διατηρούσε στενές σχέσεις και ήταν ο προσωπικός του τραπεζίτης, για την ανέγερση εκκλησιών. Χάρη σ' αυτή τη γνωριμία και φιλική σχέση, δόθηκε και η άδεια για την ανέγερση του περιλάμπρου ναού του Αγίου Αθανασίου, στη γενέτειρά του τη Δοβίστα. Επίσης κατάφερε να δοθούν πολλά προνόμια στο μητροπολίτη Χρύσανθο σε θέματα οικογενειακού δικαίου, εκδίκασης περιουσιακών διαφορών μεταξύ των Χριστιανών κ.λ.π. Η κατάσταση άλλαξε όταν τον Ισμαήλ Μπέη διαδέχτηκε ο γιός του Γιουσούφ, ένας άξεστος και σπάταλος Τούρκος που η ανεξέλεγκτη εξουσία τον μετέβαλε σε θηρίο της ζούγκλας. Ο Εμμ. Παπάς αναγκάστηκε να καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη αλλά όρισε προστάτη και κηδεμόνα της οικογένειάς του το μητροπολίτη Χρύσανθο.
- 13 Κατά τη συνήθεια της εποχής ν' αποκαλούν «αφέντρες» της γυναίκες των πλουσίων και κοινωνικά διακεκριμένων πολιτών, η Φαίδρα Παπά έμεινε γνωστή ως «αφέντρα Μανωλάκινα». Κατά τη διάρκεια και μετά την επανάσταση, εξαιτίας του φόβου, της τρομοκρατίας και των διωγμών συγγενών του Παπά, πολλοί απ' αυτούς άλλαξαν επώνυμο. Το επώνυμο Παπάς εξαφανίστηκε στη Δοβίστα. Απ' το Γιωργάκη Παπά εμφανίστηκαν οι Σισκαίοι και οι Ραβαναίοι. Από το Μάλαμα Παπά ο Μούκας. Απ' τον άλλο αδερφό του, ιερέα Αθανάσιο Παπά, ο Σιούτας και οι Παπαγιώργηδες (που κληρονόμησαν και κατέχουν μέχρι σήμερα την πατρική οικία του ήρωα). Ακόμα και η Φαίδρα Παπά, σε επίσημο έγγραφο επιβεβαίωσης της προίκας που έδωσε στην κόρη της Ελένη, το Μάρτιο του 1838 (δεκαεφτά χρόνια μετά την επανάσταση) και που υπογράφεται από οχτώ Δοβιστινούς, αναφέρεται ως Αφένδρα Μανωλάκινα. Εκείνοι που κράτησαν στη Δοβίστα το ίδιο όνομα, παρά τη στενή τους συγγένεια με τον Εμμ. Παπά, ήταν οι Οικονομαίοι. Το επώνυμό τους οι Τούρκοι δεν το ταύτισαν ποτέ με τον αρχηγό της επανάστασης στη Χαλκιδική.

-
- 14 Είναι η Ακρόπολη των Σερρών. Στην κορυφή της υπάρχουν τα ερείπια του βυζαντινού φρουρίου και ο επίσης βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου, ο οποίος διατηρείται σε καλή κατάσταση. Κοντά στο ναό υπάρχει μυστική υπόγεια σήραγγα, από την οποία κατέβαιναν στην πόλη οι στρατιώτες για την προμήθεια τροφίμων, πολεμοφοδίων κ.λ.π.
- 15 Για τους μυστικούς αυτούς κώδικες αλληλογραφίας, ο Φιλήμων στο «Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας» (σελ. 377-380), μας παραθέτει το Μετωνυμικόν Λεξικόν της Εταιρίας, με τις λέξεις, τους αριθμούς και τις χρησιμοποιούμενες φράσεις. Με βάση τρεις λέξεις θα παραθέσουμε μια αυτοσχέδια φράση μυστικής αλληλογραφίας μεταξύ δύο ιερωμένων: «Έμαθα πως ο καλός ηγούμενος θα συνεργαστεί μαζί μας, για να τακτοποιήσει το λογαριασμό απ' τηνπραμάτεια που αγοράσαμε». Ο καλός, ο ηγούμενος και ο λογαριασμός είναι οι λέξεις-κλειδιά για την αποκρυπτογράφηση. Η ερμηνεία της φράσης είναι η εξής: «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης (καλός) θα συνεργαστεί με τον τσάρο Αλέξανδρο της Ρωσίας (ηγούμενος) για το θέμα αποστολής στρατευμάτων (λογαριασμός)».
- 16 Τη φιλία του με τους γιούς και την οικογένεια Παπά τη μνημονεύει ο ίδιος ο Ν. Κασομούλης με τα εξής λόγια: «γνωρισμένος μικρόθεν με τους υιούς του και αχώριστος, νυχθημερώς συναναστρεφόμενοι, με θεωρούσε απ' αρχής ως άλλον υιόν του». Η ίδια φιλία θα πρέπει να συνέδεε τον Εμμανουήλ Παπά με τον πατέρα του συγγραφέα Κώστα Κασομούλη.
- 17 Η κρύπτη αυτή στο πατρικό σπίτι του Εμμανουήλ Παπά, στη γενέτειρά του τη Δοβίστα, διατηρείται σε κακή κατάσταση, λόγω των νεωτεριστικών ανακαινίσεων της οικίας στα μεταγενέστερα χρόνια και της έλλειψης ενδιαφέροντος από την πλευρά της πολιτείας. Σήμερα, η κατοικία αυτή ανήκει στην οικογένεια Παπαγεωργίου (απογόνων του παπα-Θανάση Οικονόμου, αδελφού του Εμμανουήλ Παπά). Βλ. και σχετική σημείωση αρ. 13.
- 18 Σ' αυτό το εξοχικό σπίτι του Εμμανουήλ Παπά, που βρισκόταν σε ορεινό μέρος του Παγγαίου, σχεδόν απροσπέλαστο στην τουρκική αστυνομία, θα πρέπει να υπήρχε κρύπτη όπλων, αν και αυτό δεν αναφέρεται σε οποιοδήποτε ιστορικό σύγγραμμα. Η υπόθεσή μας στηρίζεται στο γεγονός πως ο Παπάς έφυγε κρυφά

για την Κωνσταντινούπολη, μέσω Δράμας και είναι παραπάνω από βέβαιο πως πέρασε και από την Εικοσιφοίνισσα και συναντήθηκε και με τον ιεροδιάκονο και μετέπειτα γραμματέα του Θεοφάνη. Επίσης, σε καταμέτρηση των οικοσκευών στο σπίτι αυτό, το 1838, από τον εικοσιδυάχρονο γιό του Κωνσταντίνο, αναφέρεται και η ανακάλυψη ενός τουφεκιού «με αλβανίτικον κονδάκι ασημοδεμένον». Είχαν περάσει δεκαεπτά χρόνια απ' την Επανάσταση στη Χαλκιδική, μέσα σ' ένα κλίμα τρόμου, φυλακίσεων και διωγμών, κι όμως στο κλειστό κι έρημο σπίτι, στην καρδιά του Παγγαίου βρισκόταν ένα τουφέκι ξεχασμένο κι εγκαταλειμμένο.

- 19 Κάποιοι ιστορικοί τον αναφέρουν ως ηγούμενο της μονής Εικοσιφοίνισσας, στο Παγγαίο, όπου ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με το Εμμανουήλ Παπά και αποτέλεσε, αργότερα, έναν από τους κυριότερους συμβούλους και συνεργάτες του. Ήταν ο γραμματέας του Παπά, από την έναρξη του επαναστατικού αγώνα στο Άγιον Όρος και αντικατέστησε το Δημήτρη Οικονόμου σ' αυτή τη θέση. Ο Ν. Κασομούλης τον αναφέρει «ως ιεροδιάκονον» από τη Σιάτιστα. Πολλά χρόνια αργότερα, το 1865, τον βρίσκουμε σε αίτηση του μικρότερου γιού του Εμμ. Παπά, του Κωνσταντίνου, προς την Επιτροπή Αγώνος, στην Αθήνα. Σ' αυτή, ο Θεοφάνης «νυν μητροπολίτης Μαντινείας», υποδεικνύεται ως πληρεξούσιος και μάρτυρας, μαζί με τον άλλοτε υπασπιστή του πατέρα του, τον Ιωάννη Χατζηπέτρου και τον προαχθέντα, τότε, στο βαθμό του ταγματάρχη, φίλο των αδερφών του και όλης της οικογένειας, Νικόλαο Κασομούλη.
- 20 Ο Ν. Κασομούλης γράφει γι' αυτή τη φιλική του σχέση με τον Μουστάμπεη τα εξής: «Προ πολλού εχαιρόμουν την αγάπην του Μοσθάμπεη υιού του Ισούφ Πασιά και πάλιν τον ηύρα ευπροσήγορον και ευδιάθετον εις κάθε ζήτημά μου». Σε άλλο σημείο της διήγησής του γράφει για την πρόθεση του Μουστάμπεη να τον προστατέψει, όταν οι Τούρκοι θ' αποφάσιζαν ν' αρχίσουν τις σφαγές: «Όταν κόψωμεν αυτούς τους μεγάλους κοτζιαμπασήδες και τον Δεσπότην, εσείς να έλθετε εδώ (δηλαδή στην κατοικία του, στο κονάκι του Πασά) να μη σας πειράξει κανένας».
- 21 Ο ίδιος συγγραφέας, αναφερόμενος στον Αμπντουλάχ Αγά γράφει: «Η αγριότης των Τούρκων δεν ήταν τόση εις Σέρρας όσον εις την Σμύρνην (από όπου ήρθε στις Σέρρες ο Ν. Κασομούλης, μετά το εμπορικό του ταξίδι στην Αίγυπτο), παρά έβλεπεν κανένας από τους εν τοις πράγμασι ότι μια ψύχρα κυρίευεν τας ψυχάς μόνον, και τούτο προέρχεται από την μεγάλην πολιτικήν της ε-

ξουσίας και φρονήσεως του Αμπτολάμπεη, θείου του Ισούφ Πασιά».

- 22 Πριν ο Εμμ. Παπάς αναχωρήσει εσπευσμένα για την Κωνσταντινούπολη, δώρισε στην ελληνική κοινότητα των Σερρών δύο εργαστήρια μεγάλης αξίας, ένα «σαπουντζίδικο κι ένα μπακαλικόν» στη συνοικία Κονλούκι (κατά τον Ε. Στράτη, σελ. 10) ή Κουλούκι κατά τον Βασδραβέλλη (Α, Υποσημ. σελ. 79). Αγόρασε, ακόμα, ένα αρχοντικό, ως κατοικία της οικογένειάς του. Αυτό το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως Ελληνικό Προξενείο, όταν δημιουργήθηκε το νέο ελληνικό κράτος και είχαν συναφθεί διπλωματικές συμφωνίες και σχέσεις με το τουρκικό.
- 23 Η ονομασία στα τουρκικά του σημερινού χωριού «Άγιον Πνεύμα», με το γνωστό στο Νομό Σερρών αξιόλογο ομώνυμο μοναστήρι του. Ο ΦΩΤΑΚΟΣ γράφει (τ. Α, σ. 172) πως υπήρχε στην περιοχή της Τρίπολης χωριό με το όνομα Μπεζενίκο. Προφανώς πρόκειται για ταυτόσημη τούρκικη λέξη τοπωνυμίων, με τα ίδια γεωγραφικά χαρακτηριστικά.
- 24 Λέξη που σημαίνει φαντάσματα (από το Σκιά / Ίσκιος / Ισκιώματα).
- 25 Τέτοια αποστολή 30 φορτωμάτων μπαρουτιού, θα επιχειρούσε ανεπιτυχώς και ο Νικόλας Κασομούλης, λίγες μέρες αργότερα, μετά το Πάσχα (Απρίλης 1821). Το φορτίο είχε αγοραστεί από τους «μπαρουκτζήδες της Δράμας». Το ότι ο ίδιος δεν μπόρεσε να συνοδεύσει το φορτίο ως το Άγιον Όρος, μαζί με το Θοδωρή «Μοραϊτή» (καταγόμενον από το Μοριά), φαίνεται από το γεγονός πως τα φορτία από το λιμάνι «τα έβαλαν παράμερα» (δηλαδή τα έκρυψαν) και αντί να τα συνοδεύσουν από το Τσάγεζι ως το Άγιον Όρος, οι δυο τους γύρισαν στη Νιγρίτα. Την επόμενη μέρα οι Τούρκοι κατέβηκαν οπλισμένοι στο λιμάνι γιατί «εβγήκαν καράβια εις τον λιμένα, άρπαξαν τον τελώνην, άρπαξαν όσον πράγμα ήτον εκεί...» και για το λόγο αυτό οι δυο Έλληνες, ντυμένοι σαν τούρκοι στρατιώτες, εγκατέλειψαν τη Νιγρίτα και κατευθύνθηκαν προς τη Θεσσαλονίκη. Το συμβάν έλαβε χώραν στις 6 με 7 του Μάη 1821.
- 26 Τα ονόματα αυτά, μαζί με άλλα δέκα υπήρχαν στη Δοβίστα κατά την έναρξη του επαναστατικού αγώνα και αναφέρονται σε ομόλογο δανείου του πρωτότοκου γιού του Εμμ. Παπά, του Θανάσάκη, με ημερομηνία 12 Δεκεμβρίου 1820. Άλλα επίσης ονόματα

Δοβιστινών βρίσκονται σε μεταγενέστερο έγγραφο της Μητρόπολης Σερρών, με ημερομηνία 12 Μαρτίου 1838. Η αναφορά αυτών των ονομάτων στα κείμενα του έργου, δεν επιβεβαιώνει την ενεργή συμμετοχή αυτών των ίδιων στον επαναστατικό αγώνα. Ίσως αυτοί ή άλλοι ανώνυμοι να συμμετείχαν ενεργά και να θυσιάστηκαν στις μάχες της Χαλκιδικής ή πολεμώντας με τον Γιαννάκη Παπά στο Μανιάκι, δίπλα στον Παπαφλέσσα.

- 27 Τουρκική ονομασία του σημερινού Δημοτικού Διαμερίσματος της Πεντάπολης, του Δήμου Εμμανουήλ Παπά. Στο “Ημερολόγιον” (σελ. 7) ο Ν. Κασομούλης μας πληροφορεί ότι Σαρμουσακλί υπήρχε και στην περιοχή της Λαμίας.

Ο Ε. Στράτης (σελ. 38) την καταχωρεί ως «Κωνσταντινάδα (Σαρμουσακλί)» σε κατάλογο δωρητών ενός εράνου «υπέρ των πενομένων εγγονών του Σερραίου ήρωος».

Ο κατάλογος αυτός του 1914, στον οποίο είχαν εγγραφεί διακόσιοι Δοβιστινοί (αριθμός σημαντικός που εγγίζει το σύνολο των δωρητών της πόλεως Σερρών), παρουσιάζει ενδιαφέρον για τις συγκρίσεις των επωνύμων, μετά από έναν σχεδόν αιώνα. Τα περισσότερα είναι ίδια, με μόνη εξαίρεση το επώνυμο “Παπάς”, το οποίο εξαφανίστηκε εξαιτίας της τουρκικής τρομοκρατίας μετά το 1821. Το βρίσκουμε μόνο ως πρώτο συνθετικό, όπως Παπαγεωργίου, Παπασιούτα, Παπαοικονόμου, Παπαβασιλείου, Παπαπόρναλη, Παπαπλιάκα (σε οικογένειες ιερέων).

Τον έρανο αυτό (με την πώληση βιβλίων) διευκόλυνε με την ενεργή συμπαράστασή του προς τον προαναφερόμενο συγγραφέα και εκπαιδευτικό και τις παρεμβάσεις του και στα γειτονικά χωριά της Πεντάπολης και του Αγίου Πνεύματος, ο τότε πρόεδρος Νικόλαος Δημητρίου (Μητρούδα) Σίσκος.

Αξίζει ν' αναφερθεί πως ο παππούς του υποφαινόμενου, υπήρξε ο πρώτος πρόεδρος της Δοβίστας, μετά την απελευθέρωση του Ν. Σερρών από τον ελληνικό στρατό (1913).

- 28 Οι μεγάλες νίκες του Ιμπραήμ στο Κρεμμύδι, στα κάστρα του Ναυαρίνου και στη Σφακτηρία, δημιούργησαν ένα κλίμα ηττοπάθειας και διάθεσης υποταγής σε πολλούς κατοίκους, αρχικά, της νοτιοδυτικής Μεσσηνίας κι' αργότερα στην υπόλοιπη Πελοπόννησο και στη Ρούμελη. Ο κίνδυνος για την επανάσταση ήταν προφανής. Ο Κολοκοτρώνης, μόλις αποφυλακίστηκε και του ανατέθηκε απ' την πανικόβλητη κυβέρνηση η αρχιστρατηγία, υποσχέθηκε στους προσκυνημένους “φωτιά και τσεκούρι”.

Φανατικός προπαγανδιστής του “προσκυνήματος” υπήρξε ο Δημήτρης Νενέκος, γνωστός οπλαρχηγός απ' την Ηλεία. Στην

αρχή της Επανάστασης συμμετείχε ενεργά και επέδειξε ανδρεία και ηρωισμό στις επιθέσεις κατά των Τούρκων. Ήταν απ' τους πρώτους που μπήκαν στην Πάτρα το Μάρτη του 1821.

Όταν ο Ιμπραήμ άρχισε να προελαύνει προς τη Βόρεια Πελοπόννησο και τη Ρούμελη, σχημάτισε πολυάριθμο ένοπλο σώμα “προσκυνημένων” και συμπαρατάχθηκε με τους Αιγύπτιους του Ιμπραήμ και τους Τούρκους του Κιουταχή. Ο Κολοκοτρώνης τον επικήρυξε ως προδότη. Τον εκτέλεσε ο καπετάν Σαγιάς, που στην αρχή του επαναστατικού αγώνα ήταν φίλος και συμπολεμιστής του.

- 29 Ο Μακρυγιάννης αργότερα, στ' απομνημονεύματά του, δικαιολογείται γι' αυτή τη μικρή, έστω, συμμετοχή του στη διχαστική διαμάχη πολιτικών και στρατιωτικών, ομολογώντας πως ήταν «άπραγος κι' άμαθος» σ' αυτού του είδους τις συνωμοτικές λυκοφιλίες και τις αριστοτεχνικές πολιτικές μηχανορραφίες.
- 30 Οι γρύλοι, τα τριζόνια.
- 31 Σ' άλλα μέρη τις ονόμαζαν κωλοφωτούδες ή κωλοφωτιές, απ' το φως που εκπέμπουν στο σκοτάδι, πίσω απ' το κάτω μέρος του σώματός τους. Είναι οι γνωστές σ' όλους πυγολαμπίδες.
- 32 Οι πολύ μικρές σταχτιές σαύρες, που κινούνται με ταχύτητα στα χορτάρια και τις πέτρες, κάνοντας κατά τις συχνές στάσεις τους σπασμωδικές κινήσεις, για ν' ανιχνεύσουν καλύτερα τον γύρω χώρο.
- 33 Τουρκική έκφραση που σημαίνει: Καλώς Ήρθατε, Καλωσορίσατε.
- 34 Ο Φιλήμων γράφει πως, ο Εμμανουήλ Παπάς αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη στις 23 Μαρτίου 1821. Άλλοι γράφουν πως στις 23 Μαρτίου έφτασε στη μονή Εσφιγμένου, χωρίς να σημειώνουν ότι πέρασε πρώτα κι από άλλα μοναστήρια του Αγίου Όρους.
- 35 Ο Αντώνης Χατζή Βισβίζης ήταν μια από τις ηρωϊκότερες μορφές του αγώνα της παλιγγενεσίας και ένα από τα πιο ενεργά μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Καταγόταν απ' τη θρακική Αίνο και ήταν ιδιοκτήτης και καπετάνιος ενός μεγάλου πλοίου (βρίκι) με 140 ναύτες και 16 κανόνια.

Υπήρξε πιστός σύντροφος και συνεργάτης του Εμμ. Παπά. Με το πλοίο του, τη θρυλική «Καλομοίρα» τον έφερε απ' την Κωνσταντινούπολη στο Άγιον Όρος και από εκεί, μετά την αποτυχία της επανάστασης, τον παρέλαβε για την Ύδρα.

Δεν σταμάτησε ποτέ να πολεμά ως το θάνατό του, στις 21 Ιουλίου 1822. Πολέμησε στη Χαλκιδική, στις ακτές της Πιερίας και του Ολύμπου, στις ακτές της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, στην Εύβοια κ.ά. Σκοτώθηκε πάνω στο καράβι του στη μάχη του Ευρίπου. Τη διακυβέρνηση του πλοίου ανέλαβε η γυναίκα του, η Δόμνα, μια επίσης ηρωική μορφή της Επανάστασης, η οποία συνέχισε τον αγώνα.

Αργότερα, το παλιό πλέον πλοίο, το χρησιμοποίησε ο Πιπίνος, ως πυρπολικό, για να ανατινάξει την τουρκική φρεγάτα «Χαζνέ Γκεμισί» (βλ. σχετ. άρθρο του Αντωνίου Ρωσσίδη στο περιοδικό ΕΜΜ. ΠΑΠΑΣ, τεύχος 62, Δεκ. 1997).

Μία εντελώς διαφορετική εικόνα των συνθηκών θανάτου του Αντώνη Χατζή Βισβίζη μας δίνει ένα δημοσίευμα στην «Ιστορία των Αθηνών», το έτος 1837(βλ. Σημ. αρ. 117).

- 36 Ο Εμμανουήλ Παπάς έφυγε απ' τις Σέρρες για την Κωνσταντινούπολη τον Οκτώβρη του 1817. Ως τις αρχές του Απρίλη του 1821 μεσολάβησαν σαράντα ένας μήνες, δηλαδή γύρω στα τρισήμισυ χρόνια.
- 37 Τουρκική λέξη που σημαίνει ναυπηγείο, ναύσταθμος. Λέγεται και Αρσανάς. Στα μοναστήρια του Αγίου Όρους εκτός από επισκευές σε λέμβους και καΐκια, χρησίμευαν και για προσωρινή εναπόθεση εμπορευμάτων, τροφίμων κλπ. αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις ως μόλοι για επιβίβαση και αποβίβαση των μοναχών.
- 38 Η συνολική οφειλή του Γιουσούφ Μπέη προς τον Εμμανουήλ Παπά έφτανε το ένα εκατομμύριο γρόσια (σημαντικό ποσό για την εποχή).
- 39 Γι' αυτή την αλαζονική τουρκική νοοτροπία περί φυλετικής υπεροχής έναντι του «τιποτένιου γένους των Ελλήνων» και την πίστη τους στην απόκτηση κληρονομικών δικαιωμάτων στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ο Φιλήμων λέει (Δοκίμιο Α', Προλεγόμενα, σελ. θ) πως οι Τούρκοι «ιδιοποιήθησαν ως πατρογονικήν και νόμιμον ιδιοκτησίαν δια του δικαιώματος του ισχυροτέρου». Χαρακτηριστική είναι η φράση, ως αξίωμα, της διακατοχής και κληρονομίας του βασιλείου των Παλαιολόγων: «Δια της σπάθης ελάβο-

μεν τον τόπον, δια της σπάθης θέλομεν τον δώσει» (Γκιλιτζιμίζι-
λεν αλτίκ, γκιλιτζιμίζιλεν βερετζείζ).

- 40 Ο Μποστταντζής ήταν ο αστυνομικός διοικητής μιας ολιγομελούς ομάδας τούρκων χωροφυλάκων. Με σουλτανικό φερμάνι απαγορευόταν η παραμονή τουρκικού στρατού στο Άγιον Όρος.
- 41 Το Μάρτιο/Απρίλιο 1821 στις Σέρρες βρίσκονταν, εκτός από τον πρωτότοκο εικοσιοχτάχρονο Θανασάκη, άλλα έξι παιδιά του Εμμανουήλ Παπά. Ήταν οι δύο κόρες του, η Νεραντζή 20 ετών και η Ελένη 12 ετών και τα αγόρια του Μιχαήλος (16), Γεώργης (14), Αλέξανδρος (10) και Κωνσταντίνος (5). Ο δευτερότοκος Αναστάσης (25) είχε αναχωρήσει απ' τη Βιέννη για να πολεμήσει στη Μολδοβλαχία με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, αφήνοντας το Νικολάκη (18) να εποπτεύει τις εργασίες τους στην Αυστρία, με τη βοήθεια του πιστού τους συνεργάτη Δουδούμη. Λεπτομερειακή καταγραφή των παιδιών και των ημερομηνιών γέννησής τους, υπάρχει σε χειρόγραφο έγγραφο του Εμμ. Παπά της 1^{ης} Μαΐου 1793 (βλ. Βακαλόπουλου, Α, Κεφ. Β, έγγραφο Ι, σελ. 44/45).
- 42 Ήταν ο γραμματέας του Εμμανουήλ Παπά στην Κωνσταντινούπολη. Βρισκόταν στο καράβι του Βισβίζη, μαζί με τον πλοίαρχο Ν. Λυκιαρδόπουλο και τον υπασπιστή του αρχιστράτηγου, τον Ιωάννη Χατζηπέτρου, όταν έφτασαν στη μονή Εσφιγμένου, με το φορτίο των πολεμοφοδίων που αγοράστηκαν με χρήματα του Παπά.
- Είναι πολύ πιθανόν ο γραμματέας αυτός, που τον αντικατέστησε ο ιερομόναχος Θεοφάνης, να ήταν κάποιος πολύ έμπιστος και μορφωμένος υπάλληλός του, που τον είχε για τις λογιστικές εργασίες του εμπορικού του καταστήματος στην Κωνσταντινούπολη. Ίσως να ήταν κάποιος ανεψιός του απ' τη Δοβίστα. Στη γενέτειρά του πολλά ανίψια του είχαν λάβει το επώνυμο «Οικονόμου» απ' τον παππού τους και πατέρα του ήρωα Δημήτριο (παπα) Οικονόμου, λόγω του τιμητικού ιερατικού τίτλου που του απένειμε ο μητροπολίτης Σερρών. Ακόμα και κάποια από τα έξι αδέρφια του χρησιμοποιούσαν, χωρίς να ξέρουμε τους λόγους, και τα δύο επώνυμα, όταν ακόμα ζούσε ο πατέρας τους, πολλά χρόνια πριν από την επανάσταση. Σε μια αγοραπωλησία καταστήματος (μπακάλικου) που πραγματοποιήθηκε το έτος 1800 στη Δοβίστα, ο αγοραστής αδερφός του ήρωα Γιωργάκης Παπάς, υπογράφει ως Γιωργάκης Οικονόμου.

43 Στην αρχή η μεγάλη Εφορεία στην Κωνσταντινούπολη ήταν τετραμελής και αποτελούνταν από δύο λογίους (Νικ. Λογάδο και Γεώργιο Αφθονίδη) και δύο εμπόρους (Παναγ. Σέκερη και Βασ. Διογενειίδη). Μετά ο Υψηλάντης «τριμελή μετεσχημάτισε την Εφορίαν ταύτην» διορίσας τους μεγαλεμπόρους Κυριάκον Κουμπάρην, Σπυριδώνα Μαύρον και Ιωάννην Μπάρμπην (Φιλήμων, Β, τ. Ι, Μέρος Α΄, Κεφ. Β΄, σελ. 39).

Ο Κουμπάρης, στους τελευταίους μήνες πριν από την έναρξη του επαναστατικού αγώνα, ήταν ο ουσιαστικός αρχηγός της Εφορείας αλλά συμμετείχε και στην Τριμελή Επιτροπή της «κάσσης» του αγώνα, στην οποία μέλη ήταν ο Εμμανουήλ Παπάς και ο Γιώργος Σταματάς. Λόγω αυτών των πολλαπλών καθηκόντων του Κυρ. Κουμπάρη, ο Παπάς ανέλαβε τη μεγαλύτερη ευθύνη των οικονομικών της Εταιρείας ως «αρχιταμίας» (Βλ. Βασδραβέλλη, Α, σελ. 80).

Δεν υπάρχουν πολλές γραπτές πληροφορίες για την επαναστατική δράση του Εμμ. Παπά στην Κωνσταντινούπολη. Όμως, η σημαντική θέση του στη Φιλική Εταιρεία, είναι δυνατόν να δημιουργήσει αμφιβολίες για τις γνωριμίες του με τα επαναστατικά στελέχη, που βρίσκονταν ή πέρασαν απ' την Πόλη, στο διάστημα των τρεισήμισι ετών; Είναι δυνατόν να μη γνώριζε τον Π. Σέκερη, τον Παπαφλέσσα, το Φιλήμονα, τον Αντώνη Οικονόμου, τη Μπουμπουλίνα, το Φαρμάκη, το Λυκούργο Λογοθέτη, το Γιωργή Πάνου και τόσους άλλους που πέρασαν για λίγο ή πολύ απ' την Κωνσταντινούπολη;

Ο Εμμανουήλ Παπάς προσέφερε, σε σύγκριση μ' άλλους ήρωες, πολύ περισσότερα στο έθνος σε χρήμα και σε θυσίες του ίδιου και των τριών παιδιών του. Οι ιστορικοί έχουν ακόμη ευρύ πεδίο έρευνας για να εκτιμήσουν το τεράστιο μέγεθος αυτής της προσφοράς και προπαντός να κάνουν συγκρίσεις με κάποιους, που στο τέλος βρέθηκαν πλουσιότεροι από ότι ήταν πριν την επανάσταση.

44 Για την ανάληψη της στρατιωτικής διοίκησης απ' το Φαρμάκη, βλ. Φιλήμονα (Α, σελ. 285) και Βασδραβέλη (Α, σελ. 80). Ο Ιωάννης Φαρμάκης ήταν, μαζί με το Γιωργάκη Ολύμπιο, δύο μεγαλειώδεις μορφές της Ελληνικής Επανάστασης, που μόνο όσοι μελέτησαν προσεκτικά την προσφορά τους μπορούν να εκτιμήσουν το μέγεθος της θυσίας τους. Γεννήθηκε στη Βλάστη της Δυτικής Μακεδονίας το 1772, το ίδιο έτος που γεννήθηκε και ο Εμμανουήλ Παπάς. Η οικογένειά του, κυνηγημένη απ' τον Αλή Πασά, εγκαταστάθηκε στις Σέρρες. Πολέμησε στον Όλυμπο, στα Επτάνησα και διορίστηκε αρχηγός των αρματολών της Καλαμαριάς. Ταξίδεψε στην Πετρούπολη και την Οδησό και υπήρξε απ' τα πιο δραστήρια μέλη της Φιλικής Εταιρείας, όπου ως αρχηγός των «Αφιερωμένων» μύ-

ησε στην Εταιρεία αξιόλογα μέλη, μεταξύ των οποίων τον μητροπολίτη Σερρών Χρυσάνθο και τους Σερραίους αδελφούς Αστέριο και Αθανάσιο Σκανδάλη. Στην περίοδο της επαγγελματικής ακμής του Εμμ. Παπά στις Σέρρες, ο Φαρμάκης και η οικογένειά του είχαν επαφές με τον Ισμαήλ Μπέη των Σερρών. Από το γεγονός πως τότε ο Παπάς ήταν ο έμπιστος τραπεζίτης του τούρκου διοικητή των Σερρών, κάποιοι ιστορικοί υποθέτουν πως οι δυο άντρες είχαν φιλικές σχέσεις στις Σέρρες και αργότερα στην Κωνσταντινούπολη. Ο Δοβιστινός Γιώργος Εμμ. Τραγάκης, ένας λαμπρός επιστήμονας και ερευνητής που έφυγε πρόωρα απ' τη ζωή, στα ενδιαφέροντα άρθρα του (βλ. σχετ. βιβλιογραφία) επισημαίνει πως τα αποτελέσματα αυτής της γνωριμίας θα πρέπει να ήταν η ανεπίσημη, πρώτα, μύηση του Εμμ. Παπά στη Φιλική Εταιρεία, από τον Ι. Φαρμάκη, η οποία επισημοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 1819 στην Κωνσταντινούπολη, με τον όρκο του και με την υπεύθυνη πρόταση του Κωνσταντίνου Παπαδάτου. Αυτό εξηγεί ίσως και τους λόγους κατασκευής της κρύπτης των όπλων και πυρομαχικών στη γενέτειρά του, πριν από την αναχώρησή του για την Κωνσταντινούπολη, τον Οκτώβριο του 1817.

- 45 Ο Ρώσος στρατηγός Μιχαήλ Ορλώφ ήταν ο διοικητής της 16ης ρωσικής μεραρχίας που στρατοπέδευε στα ρωσοτουρκικά σύνορα της Βεσσαραβίας. Συνδεόταν φιλικά με τον Αλεξ. Υψηλάντη και προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει στην εισβολή ελλήνων επαναστατών από την περιοχή δικαιοδοσίας του, στον Προύθο, προς την Ηγεμονία της Βλαχίας. Είχε κι αυτός εξαπατηθεί από το φιλελληνικό κλίμα που αρχικά εκδηλώθηκε στην ανώτατη ρωσική ηγεσία. Λίγο πριν και μετά το συνέδριο του Λάιμπαχ (Λιουμπλιάνας), έγινε φανερή η μεταστροφή της ρωσικής πολιτικής. Τότε ανακλήθηκε εσπευσμένα, από το ρωσικό γενικό επιτελείο, στη Μόσχα και του αφαιρέθηκε η διοίκηση της εμπροσθοφυλακής από τον αρχηγό του επιτελείου, το στρατηγό Κισσιλέφ (βλ. Φιλήμονα, Β, τόμ. Ι, Προλεγόμενα, σελ. κη' και στις σελ. 87-88 του ίδιου τόμου).
- 46 Για τη μη ύπαρξη ισχυρών και καλά οργανωμένων ένοπλων ομάδων αρματολών και κλεφτών στην Ανατολική Μακεδονία και Χαλκιδική, βλ. Βασδραβέλλη, Β, «Αρματολοί και Κλέφτες εις την Μακεδονίαν».
- 47 Ο Εμμ. Παπάς, από τον Ιούλιο και μετά θα πρέπει να ένιωθε «μόνος και εγκαταλειμμένος», αφού άρχισε ν' αντιλαμβάνεται πλέον πως παίζονταν ανέντιμα πολιτικά παιχνίδια πίσω απ' την πλάτη του.

Στις 11 Σεπτεμβρίου 1821 έστειλε επιστολή στον Δημήτριο Υψηλάντη, στην οποία θα πρέπει να περιέγραφε με μελανά χρώματα τις εξελίξεις στο μέτωπο των συγκρούσεων της Κασσάνδρας και θα αναφερόταν στις οικονομικές του θυσίες για τον αγώνα και τους κινδύνους που διέτρεχε η οικογένειά του στις Σέρρες. Όπως συμπεραίνουμε από την απάντηση του Υψηλάντη, στις 30 Σεπτεμβρίου, θα ήταν ένα γράμμα γεμάτο παράπονα και πίκρα. Και αυτό το γράμμα του αλλά και άλλα δύο που έστειλε προς τον απεσταλμένο του στην Ύδρα, τον πρωτοσύγκελο Χρύσανθο Σιναΐτη, την 1^η Αυγούστου και στις 25 του ίδιου μήνα, δεν βρέθηκαν μέχρι σήμερα και δεν δημοσιεύτηκαν από τον καθηγητή Απ. Βακαλόπουλο και τον ιστορικό Ι. Μαμαλάκη, δύο ερευνητές κύρους που παρουσίασαν εργασίες με συστηματική ταξινόμηση εγγράφων.

Ο Δ.Υψηλάντης, στην απαντητική επιστολή του, προσπαθεί να εμψυχώσει τον αρχιστράτηγο και να του διαμηνύσει πως οι θυσίες του θ' αναγνωριστούν από το έθνος και πως θα καταβληθούν προσπάθειες για να σωθεί και η οικογένεια του. Θα παραθέσουμε δύο χαρακτηριστικά σημεία της επιστολής του Υψηλάντη (βλ. Βακαλόπουλο (Α), σ.162/163, έγγραφο 63): «... ότι εις και μόνος δεν εξαρκεί να φροντίσει εις τα οικεία και να αναδέχεται και τα ξένα προμηθεύων εξ ιδίων τα πάντα είναι φανερόν, ειμή τι απαιτείται παρ' ουδενός. Το γένος θέλει αποδώσει κατά χρέος εις τον καθένα, όσα εξ ιδίων καταβάλλει, μετά της προσηκούσης τιμής επειδή δεν είναι δίκαιον εν ω ο αγών είναι κοινός και όλοι εξ ίσου απολαύουσιν εις μόνος να καταβάλλη εξ ιδίων, υπέρ όλων. Επαγωνίζου λοιπόν, αγαπητέ, και πρόσθες και το λοιπόν, εφευρίσκων πόρους εξ απόρων δια της συντρόφου σου φρονήσεως. Έχεις μετά θεόν και ημάς συνεργούς, οίτινες θέλομεν συμπράξει το δυνατόν». Σε άλλο σημείο του γράφει: «περί δε του Γιουσούφ Πασά, όστις συν θεώ ελπίζομεν ότι θέλει πέσει εις χείρας μας, μην αμφιβάλλητε ότι θέλει γίνει φροντίς δια να ζωγρισθή δια να είναι έγγυον της φαμελίας σας...».

Παρά την αναμφισβήτητη εντιμότητα του Υψηλάντη και τη θαυμάσια γραφίδα του τότε γραμματέα του, του γνωστού λογίου Νεόφυτου Βάμβα, οι υποσχέσεις αυτές ήταν αδύνατο να υλοποιηθούν. Ως το τέλος του ίδιου χρόνου, ο Δημήτριος Υψηλάντης, είχε χάσει και το τελευταίο ίχνος κάθε πολιτικής εξουσίας. Είχε αμφισβητηθεί η νομιμότητα και εγκυρότητα του διορισμού του, ως πολιτικού και στρατιωτικού αρχηγού της Επανάστασης, από τον Γενικό Αρχηγό και αδερφό του Αλέξανδρο Υψηλάντη. Φυσικά, η αμφισβήτηση περιελάμβανε και τους άλλους τοπικούς αρχηγούς, σαν τον Παπαφλέσσα, τον Κολοκοτρώνη, αλλά και τον Εμμ. Παπά, ο οποίος θα έμενε πλέον απελπιστικά μόνος κι εγκαταλειμμένος.

Από την Ιταλία είχαν φτάσει στην Ελλάδα, τον Ιούλιο του 1821, ο Αλεξ. Μαυροκορδάτος, ο Κων. Καρατζάς και ο Θεοδ. Νέγρης, μια «παρέα» απογόνων από φαναριώτικες οικογένειες. Ήταν μορ-

φωμένοι, με ξένες γλώσσες, με διασυνδέσεις στο εξωτερικό και με απροσμέτρητη αρχομανία. Μέσα σε διάστημα λίγων εβδομάδων αναδείχτηκαν σε φυσικούς αρχηγούς των προκρίτων και ανέτρεψαν όλο το οργανωτικό σχέδιο της επανάστασης, με μηχανορραφίες και πανουργίες, που είναι δύσκολο ν' αντιληφθεί ένας έντιμος πολιτικός. Σε λίγο η ομάδα αυτή διευρύνθηκε. Ήταν όλοι τους αδίστακτοι και ανελέητοι κι οδήγησαν την Ελλάδα σ' έναν διχασμό που δεν είχε τίποτα να ζηλέψει από τον άλλο πόλεμο με το στρατό του σουλτάνου.

Για ν' αντιληφθεί ο αναγνώστης το κλίμα που είχε διαμορφωθεί στην Ύδρα και στη βορειοανατολική Πελοπόννησο από τους νέους ηγέτες, την ώρα που ο Εμμ. Παπάς πάλευε απεγνωσμένα στην Κασσάνδρα, χωρίς επάρκεια αντρών και πυρομαχικών, μέσα στην ανέχεια και την πείνα μαχητών και γυναικοπαίδων, αλλά και με την υπονόμηση του κύρους του ως αρχηγού, από το νέο εθνικό κέντρο, θα παραθέσουμε δύο αποσπάσματα από τις επιστολές απόγνωσης κι απελπισίας, που έστειλαν από την Ύδρα, ο απεσταλμένος του Χρυσάνθου Σιναΐτης και οι δύο απεσταλμένοι της Ιερής Κοινότητας του Αγίου Όρους.

Ο Χρ. Σιναΐτης στις 3 Σεπτεμβρίου 1821 γράφει: «... και αν αναφέρωμεν λόγον καραβίων, μας αποκρίνονται ότι ας στείλουν γρόσια να σηκώσουν καράβια. Οι εδικοί μας προκομμένοι άρχοντες εφύλαττον τα γρόσια δια τους ασεβείς ομού και την ζωήν τους και ευρίσκονται εις τέτοιον έπαρσιν οπού δεν ημπορούσε τινάς να τους ομιλήση λόγον αν ήτον και δια το συμφέρον τους, επειδή τέτοιον είναι το γένος των γραικών, όχι όμως όλοι, διότι βλέπωμεν ωσάν την ευγένειά σας οπού δια την φιλογένειαν οπού έχετε, αφιερώσατε και ζωή και τέκνα και πλούτη ως ουδείς άλλος» (Βακαλ.(Α), σ.139, έγγραφο 52).

Οι μοναχοί Παρθένιος Ξενοφωντινός και Γρηγόριος Γρηγοριάτης, επίσης στις 3 Σεπτεμβρίου 1821, γράφουν: «... Θέλετε εξεύρει ότι τα χίλια γρόσια δεν μας τα εδάνεισεν ο κυρ λάζαρος κουντουριώτης με το να είχεν ανάγκην, και τα απεπληρώσαμεν από τας δύο χιλιάδας γρόσια του αυθέντου υψηλάντη. Και πάλιν μένουں κολωβαί αι υποθέσεις μας» (Μαμαλάκης, σ.509, έγγραφο 70).

Ο πλουσιότερος, την εποχή εκείνη, πρόκριτος της Ελλάδας που ήταν και Έφορος της Ύδρας (πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης του νησιού), δεν είχε την οικονομική ευχέρεια «να δανείσει» ένα ευτελές ποσό για ν' αγοραστούν μερικές οκάδες μπαρούτι, για τους μακεδόνες μαχητές της Κασσάνδρας και του Αγίου Όρους. Δεν χρειάζονται σχόλια.

Ίσως είναι απαραίτητο να επισημανθεί πως οι “μύθοι που κατασκευάστηκαν” από διαπρεπείς ιστορικούς για κάποιες ηγετικές προσωπικότητες της Επανάστασης, ωραιοποίησαν τα θετικά σημεία των ενεργειών τους και αποσιώπησαν τα αρνητικά.

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αναφερόμενος στην μεγάλη προσφορά του Λάζαρου Κουντουριώτη και της οικογένειάς του στον αγώνα, τον αποκαλεί “πατέρα του έθνους” και τονίζει τις μεγάλες οικονομικές του θυσίες (!) για την ελευθερία της πατρίδας. Παραθέτει μάλιστα και απόσπασμα επιστολής του Π.Π. Γερμανού προς τον Υδραίιο εφοπλιστή και προύχοντα, όπου ο δεσπότης πλέκει το εγκώμιο των Κουντουριώτηδων: “Η οικογένειά σας λέγεται η πρώτη του έθνους και μέγα μέρος της ευτυχίας του έθνους ανάγεται εις δόξαν της”. Και ο Παπαρρηγόπουλος συμπληρώνει: “Τοιούτος ην και τοιούτος έμεινε μέχρι τέλους του αγώνος ο Λάζαρος Κουντουριώτης” (βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 6ος, σελ. 83).

Αντίθετα, ο αγωνιστής και πατριώτης Υδραίος πλοίαρχος Αντώνης Οικονόμου, ο οποίος ξεσήκωσε το νησί και ανάγκασε τους Κουντουριώτηδες και τους άλλους προεστούς “ν’ ανοίξουν το πουγγί τους” και να ενισχύσουν υλικά την Επανάσταση, σκιαγραφούνται με τα μελανότερα χρώματα ως οι αδίσταχτοι άρπαγες, αντάρτες ή ληστές που τόλμησαν ν’ αμφισβητήσουν το διοικητικό και πολιτικό σύστημα εξουσίας που παραχώρησε στους πρόκριτους ο Σουλτάνος.

Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από την “Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως” του Σπυριδώνα Τρικούπη (τ. Α, σ. 151), ο οποίος κρίνει με αυστηρότητα τη συμμετοχή των Φιλικών Υδραίων πλοιαρχών και κάποιων λίγων νεαρών από “ανώτερες οικογένειες” στην εξέγερση, ενώ για τον Αντώνη Οικονόμου γράφει ότι:

“υποστηριζόμενος παρά του Γκίκα, ενεργούνος εν αγνοία του πατρός του θεοδώρου Γκίκα, ενός των προκρίτων, και έχων θερμούς συνεργούς τον συμπολίτην του Πέτρον Μαρκέζην και τον Γεώργιον Αγαλλόπουλον, Πελοποννήσιον κατοικούντα εν Ύδρα, επροσπάθει να διαταράξει τον τόπον και παρά θέλησιν των προκρίτων... Την 31 Μαρτίου ενομιμοποιήθη δι’ επισήμου πράξεως η πληρεξουσιότης, ην ήρπασε ο Οικονόμου δια της μαχαίρας του”.

Ο Οικονόμου και οι “μαχαιροβγάλτες συνεργοί” του ήταν αυτοί που, αναίμακτα, ύψωσαν στην Ύδρα τη σημαία της Επανάστασης για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού.

Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, ως το τέλος του έργου, χωρίς τον Οικονόμου και τον Παπαφλέσσα ίσως να μην άρχιζε ποτέ η Επανάσταση στη Νότια Ελλάδα.

- 48 Μοναστήρι στην περιοχή της Μολδαβίας, όπου διαδραματίστηκαν γεγονότα που μόνο με τους ηρωικούς αγώνες που έγιναν στο Αρκάδι, στο Κούγκι, στο Ζάλογγο, στο Μανιάκι, στη Νάουσα ή στο Μεσολόγγι, μπορούν να συγκριθούν. Ο Γιάννης Φαρμάκης και ο Γιωργάκης Ολύμπιος, εγκλωβίστηκαν σ’ αυτή τη μονή από τα στρατεύματα του Σελήχ Πασά. Οι δυο μακεδόνες οπλαρχηγοί, σκληροί, άφοβοι, σωστά λεοντάρια, όπως αργότερα χαρακτηρίσ-

τηκαν από Ρουμάνους, Ρώσους και Σέρβους ιστορικούς, επέδειξαν ανδρεία και ηρωισμό. Στις πρώτες κι όλες μέρες της πολιορκίας, ο τραυματισμένος Ολύμπιος με επτά συντρόφους του, έβαλε φωτιά στα βαρέλια της πυρίτιδας και ανατίναξε τον πυργίσκο της μονής παρασύροντας μαζί του στο θάνατο και πλήθος τούρκων στρατιωτών. Ο Φαρμάκης αντιστάθηκε άλλες δύο εβδομάδες, κάτω από απερίγραπτα άθλιες συνθήκες. Οι απώλειες του Σελήχ Πασά ήταν τρομακτικές. Τότε με παρέμβαση του αυστριακού διπλωμάτη Βόλφ, έγινε επίσημη συμφωνία και μάλιστα με ψεύτικο σουλτανικό φερμάνι, να παραδώσουν οι επαναστάτες τα όπλα τους και να περάσουν στη ρωσική Βεσσαραβία. Ακολούθησε άνανδρη σφαγή των άοπλων μαχητών και ο Φαρμάκης με δεκαοχτώ άλλα στελέχη του οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη όπου και εκτελέστηκε. Ήταν μια από τις ατιμότερες πράξεις στην ιστορία των ευρωπαϊκών πολέμων, με πρωταγωνιστές έναν αυστριακό διπλωμάτη / πράκτορα κι έναν τούρκο στρατάρχη, που ο λόγος της τιμής του άξιζε όσο ενός κασικοκλέφτη. Είναι φανερό πως ο αγώνας του Εμμ. Παπά στη Χαλκιδική θα είχε εντελώς διαφορετική εξέλιξη, αν όπως οργανώθηκε η εξέγερση στην αρχή από τη Γενική Εφορεία της Φιλικής Εταιρείας και τον αρχηγό της Αλέξανδρο Υψηλάντη, υπεύθυνος της στρατιωτικής διοίκησης και της οργάνωσης των ένοπλων μαχητών θα ήταν ένας οπλαρχηγός με την πείρα, τη σκληρότητα και την ασύγκριτη τόλμη του Φαρμάκη.

49 Ο καγκελάριος της Αυστρίας, πρίγκιπας Μέτερνιχ, διατύπωσε το δόγμα του status quo κι επηρέασε όλες, σχεδόν, τις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης στον επαναπροσδιορισμό της πολιτικής τους εναντίον των εθνικών επαναστατικών κινημάτων και συνεπώς και της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Συνετέλεσε αποφασιστικά στη μεταστροφή της ρωσικής πολιτικής έναντι της ελληνικής εξέγερσης και σ' αυτόν, εν πολλοίς, οφείλεται και η αποτυχία του ένοπλου αγώνα των Ελλήνων, αλλά και των άλλων λαών, της Βαλκανικής, για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Η σύμπραξη Αυστριακών και Τούρκων, πριν και σ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης, οδήγησε στο θάνατο πολλούς από τους πιο μορφωμένους και διακεκριμένους Έλληνες.

50 Ο Ολύμπιος υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες μορφές της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Γεννήθηκε το 1772 στο Λιβάδι του Ολύμπου και ήταν, όπως και ο Ι. Φαρμάκης, συνομήλικος με τον Εμμ. Παπά. Απέκτησε τις πρώτες πολεμικές εμπειρίες του, ως αρματολός στον Όλυμπο και αργότερα συνέχισε να συμμετέχει

σε πολέμους κι εξεγέρσεις, για να αναδειχθεί ένας αναγνωρισμένος οπλαρχηγός σ' ολόκληρη τη Βαλκανική. Πολέμησε με τον Πέτροβιτς και τον Καραγιώργη στον απελευθερωτικό αγώνα των Σέρβων και παντρεύτηκε την σερβικής καταγωγής Στάνα. Θεωρείται και από τους Σέρβους εθνικός τους ήρωας.

Πολέμησε στις τάξεις του ρωσικού στρατού και κάτω από τις διαταγές του φημισμένου στρατηγού Κουτούζωφ. Παρασημοφορήθηκε για ανδραγαθεία και του απονεμήθηκε ο βαθμός του ρώσου συνταγματάρχη. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στις αρχές, πιθανόν, του 1817 και υπήρξε πιστός αγωνιστής στο πλευρό του Υψηλάντη. Σκοτώθηκε στη μονή Σέκου (βλ. σχετική σημείωση). Η σύζυγός του Στάνα έκανε δωρεά, στη μνήμη του, 5000 χρυσά φλουριά για την ενίσχυση του επαναστατικού αγώνα, και αργότερα, μετά την απελευθέρωση, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Οι δυο γιοί του Γιωργάκη Ολύμπιου, τιμήθηκαν από το βασιλιά Όθωνα με την απονομή σ' αυτούς του βαθμού του ανθυπολοχαγού του ελληνικού στρατού.

51 Κάποιος μικροκαπετάνιος ονόματι Καραβιάς, ο οποίος ως αρχηγός ατάκτων στην εμπροσθοφυλακή, βρισκόταν μπροστά από τον Ιερό Λόχο, επιτέθηκε μόνος του, παρά τις αντίθετες διαταγές του Γ. Ολύμπιου και του Υψηλάντη, σε τουρκική μονάδα, χωρίς να περιμένει την άφιξη του κύριου ελληνικού στρατιωτικού σώματος. Όταν φοβήθηκε πως θα περικυκλωθεί από τους Τούρκους, εγκατέλειψε τους Ιερολοχίτες που τον ακολουθούσαν, με αποτέλεσμα να επέλθει η καταστροφή και στις υπόλοιπες μονάδες, που δεν είχαν προετοιμασθεί για μάχη αφού ακόμα βρίσκονταν σε κίνηση, για να δημιουργήσουν τους κατάλληλους σχηματισμούς και θέσεις σύγκρουσης με το κύριο σώμα του εχθρού.

52 Δεν υπάρχουν πολλές γραπτές μαρτυρίες για το σημαντικό οργανωτικό έργο του Εμμ. Παπά στην Κωνσταντινούπολη, αν και αναδείχτηκε σε βασικό στέλεχος της Φιλικής Εταιρείας και ο ρόλος του, τους τελευταίους μήνες του 1820 και τους πρώτους του 1821, ήταν κάτι παραπάνω από ουσιαστικός. Ήταν αποφασιστικός και κρίσιμος στην όλη οργάνωση της εξέγερσης. Αυτό θα καταφανεί με συσχετισμούς, βασισμένους σε αδιαμφισβήτητα ιστορικά δεδομένα, κατά την εξέλιξη της πλοκής του έργου. Πάντως, δεν υπάρχει αμφιβολία πως, κάποια σημαντικά έγγραφα χάθηκαν, άλλα καταστράφηκαν από το φόβο των συγγενών του ήρωα ή θεωρήθηκαν από τους ιστορικούς που έζησαν τα γεγονότα της επανάστασης (Φιλήμων, Κασομούλης κ.ά.) χωρίς αξία. Όμως, υπάρχουν και μαρτυρίες που αποσιωπήθηκαν σκόπιμα από την

πολιτική ομάδα (κατ' άλλους, κλίκα) που επεκράτησε στον ολέθριο εμφύλιο και υπονόμεισε «αριστοτεχνικά» το κύρος του ήρωα και την έκβαση του αγώνα στη Χαλκιδική, για τους λόγους που θα αντιληφθεί ο αναγνώστης ως το τέλος αυτού του έργου.

Τα χρόνια που ακολούθησαν, μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας, ήταν δύσκολα και η επιβίωση προβληματική γι' αυτούς που έχασαν τις οικογένειες και τις περιουσίες τους. Όσοι δεν είχαν την υποστήριξη των «μεγάλων τζακιών», παρά τις μεγάλες θυσίες τους στον αγώνα, κατάντησαν ρακένδυτοι ζητιάνοι και πρόσωπα χωρίς υπόληψη και κοινωνική αποδοχή.

Γι' αυτό το λόγο οι κρίσεις μας ας είναι επιεικείς και με εύλογη κατανόηση της συμπεριφοράς τους γι' αυτούς που, τότε, ασχολήθηκαν και κατέγραψαν τα γεγονότα της επανάστασης. Κυρίως γι' αυτούς που θεωρούνταν «μετανάστες» στο νέο Ελληνικό Κράτος, όπως ο Κωνσταντινοπολίτης Ι. Φιλήμων και ο Κοζανίτης/Σερραίος Ν. Κασομούλης.

Ο Φιλήμων ως, μετά το Νεόφυτο Βάμβα και το Χρυσόγελο (Νικ. Σιφναίο), έμπιστος γραμματέας του Δημ. Υψηλάντη, είχε συνδεθεί στενά μαζί του και διέσωσε το αρχείο του, όμως αναφερόμενος στο έργο του περιγράφει γεγονότα και εκφράζει πικρίες αλλά αποφεύγει, με σωφροσύνη, τους διθυράμβους για το διορισμένο από τους Φιλικούς αρχηγό της επανάστασης στην Ελλάδα. Αυτούς θα τους επιφυλάξει για το βασιλιά Όθωνα και το περιβάλλον του, ώστε να βρει στηρίγματα που θα τον προστατεύσουν απ' την «κλίκα Μαυροκορδάτου».

Το ίδιο και ο Κασομούλης. Παρά την αναμφισβήτητη αγάπη του για τον Παπά και τα παιδιά του, αποφεύγει τους ύμνους και βερμπαλισμούς και γι' αυτόν και για άλλους ήρωες που ανήκουν στο περιβάλλον των Υψηλάντηδων. Μόνο έτσι, με χαμηλών τόνων συμπεριφορά, κατορθώνει να επιβιώσει και να αναδειχθεί κοινωνικά, συμμετέχοντας σε συμβούλια και επιτροπές και εξασφαλίζοντας το βαθμό του συνταγματάρχη. Είναι ευτύχημα που ο μακεδόνας συγγραφέας δεν χάθηκε στην ανωνυμία και τη δυστυχία τόσων άλλων αγνών αγωνιστών και μας άφησε ένα πολύτιμο έργο, με σημαντικές πληροφορίες από γεγονότα και καταστάσεις που έζησε και είδε ο ίδιος.

- 53 Ο Εμμ. Παπάς θα πρέπει να είχε ισχυρές φιλικές σχέσεις και διασυνδέσεις με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, αλλά και τον ίδιο τον εθνομάρτυρα Γρηγόριο Ε'. Αυτό δεν προβλήθηκε σε καμία εργασία γνωστού ιστορικού ερευνητή. Η συσχέτιση όμως των γεγονότων που βασίζονται σε αναμφισβήτητες ιστορικές πηγές, αποδεικνύουν αυτές τις σχέσεις του Δοβιστινού ήρωα με τον Πατριάρχη.

Ο Γρηγόριος Ε΄, πριν ο Παπάς αναχωρήσει κρυφά για την Κωνσταντινούπολη, μόναζε στο μοναστήρι της Εικοσιφοίνισσας, όπου ο ήρωας είχε το εξοχικό του σπίτι. Είχε αναπτύξει άριστες σχέσεις με τον μητροπολίτη Σερρών Χρυσάνθο και τους επώνυμους πολίτες και πρόκριτους των Σερρών (βλ. Ε. Στράτη, σελ. 11/12) και φυσικά με τον Εμμ. Παπά, για τον οποίο ο συγγραφέας αναφέρει πως στην Κωνσταντινούπολη: «πιθανότατα αυτοπροσώπως επικοινωνήσας μετά του αιιδίμου Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄...».

Αυτός ο εκπαιδευτικός και συγγραφέας, ενώ χρησιμοποιεί κάποιες πληροφορίες για άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι οποίες δεν είναι πάντα αξιόπιστες, οι αναφορές του σε γεγονότα των Σερρών πρέπει να είναι αληθινές, διότι γνώριζε καλά τις εγγονές του ήρωα, παιδιά του μικρότερου γιού του Κωνσταντίνου, αλλά και διάβασε πολλά έγγραφα του ήρωα προς τον Υψηλάντη, Μαυροκορδάτο, Κουντουριώτη, Καραϊσκάκη, Μπότσαρη, Γρίβα κ.ά. Ο ένας σάκος με τα έγγραφα καταστράφηκε το 1907, όταν οι εγγονές του Παπά τον έριξαν στις φλόγες, από το φόβο των Τούρκων κατά τη διάρκεια του μακεδονικού αγώνα, ενώ τον άλλον τον προώθησε κρυφά στην Αθήνα ο Μ. Θεοδωρίδης (βλ. και Βακαλόπουλο, Α, σελ. 31).

Στο ίδιο αυτό σπίτι της Εικοσιφοίνισσας ο ήρωας πρέπει να υποδέχτηκε και συγγενείς του Πατριάρχη, με τους οποίους ενδεχομένως αναπτύχθηκαν οικογενειακές σχέσεις. Μήπως είναι τυχαίο πως ο δευτερότοκος γιός του Παπά, ο Αναστάσιος, πολλά χρόνια αργότερα, στην Πάτρα της ελεύθερης Ελλάδας, παντρεύτηκε την ανεψιά του Γρηγορίου Ε΄ (βλ. Παπαστεφάνου, σελ. 130);

Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ μόνασε, κατά τη δεύτερη περίοδο έκπτωσης απ' τον πατριαρχικό θρόνο, στη Μονή της Εικοσιφοίνισσας και στο “κάθισμα” του Προφήτου Ηλία, κοντά στη Μονή Ιβήρων, γύρω στα δέκα χρόνια και συγκεκριμένα από τον Ιούλιο του 1809 ως τον Ιανουάριο του 1819. Μετά επανεξελέγη Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και παρέμεινε στο θρόνο ως τον Απρίλιο του 1821 που απαγχονίστηκε απ' τους Τούρκους.

Στο Άγιον Όρος τον συνάντησε και ο Γιάννης Φαρμάκης, τον Αύγουστο του 1818 για να τον μυήσει στη Φιλική Εταιρεία. Ο ιεράρχης με τη φράση του “εμένα μ' έχετε που μ' έχετε” παραπέμπει στις εικασίες και ισχυρισμούς πως κι' ο Παπάς ήταν “μιλημένος” από το Φαρμάκη (του οποίου η οικογένεια διέμενε στις Σέρρες) πολύ πριν μυηθεί επίσημα από τον Κ. Παπαδάτο στην Κωνσταντινούπολη την 21 Δεκεμβρίου 1819. Συνεπώς, στις συναντήσεις του Εμμ. Παπά με το Γρηγόριο Ε΄ στην Εικοσιφοίνισσα, θα πρέπει να ήταν κυρίαρχο θέμα η προετοιμαζόμενη αφύπνιση του Έθνους.

Σε ενδιαφέρον άρθρο του στο περιοδικό “ΕΜΜ. ΠΑΠΑΣ” (τεύχος 60 – Δεκ. 1996), ο μοναχός Μάξιμος Ιβηρίτης (Νικολόπουλος) μας δίνει αξιόπιστες πληροφορίες για τις σχέσεις Γρηγορίου Ε΄, Εμμανουήλ Παπά και μοναχού Νικηφόρου Ιβηρίτη. Οι εν λόγω πληροφορίες (τις οποίες επιμελήθηκε ο τέως υποδιοικητής του Αγίου Όρους Δημήτρης Βαμβακάς), βασίζονται σε γραπτές μαρτυρίες και παρουσιάστηκαν σε εισηγήσεις στο 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής, τον Οκτώβριο του 1995.

Ο Νικηφόρος Ιβηρίτης (βλ. και ΣΗΜ αρ. 117) ήταν ο πιο έμπιστος και δραστήριος συνεργάτης του Εμμ. Παπά, σ' όλη τη διάρκεια του επαναστατικού αγώνα της Χαλκιδικής. Είχε μνηθεί κι' αυτός στη Φιλική Εταιρεία από τον Φαρμάκη και υπήρξε πρόσωπο απόλυτα αφοσιωμένο στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ τον οποίο υπηρέτησε και ως ιδιαίτερος γραμματέας του. Ο μοναχός Μάξιμος γράφει πως “ο Νικηφόρος Ιβηρίτης ευρίσκετο εις συνεχή και αδιάλειπτον αλληλογραφίαν μετά του Εμμ. Παπά, όταν ούτος ευρίσκετο εις Σέρρας και Κωνσταντινούπολιν, παρασκευάζοντες τα της Επανάστασεως εν άκρα μυστικότητα από το έτος 1817”. Έτσι εξηγείται και η στενή συνεργασία του Εμμ. Παπά με πρόσωπα που υπηρέτησαν το Γρηγόριο Ε΄, όπως ο ιερομόναχος της Εικοσιφοίνισσας Θεοφάνης (γραμματέας του αρχιστράτηγου) και ο Νικηφόρος Ιβηρίτης, τον οποίο διόρισε, μόλις έφτασε στη Μονή Εσφιγμένου το Μάρτιο του 1821, Πολιτικό Διοικητή του Αγίου Όρους με έδρα τις Καρυές.

Για τη θέση του Παπά στην τριμελή επιτροπή της «κάσας» έχει γίνει σχετική αναφορά στη ΣΗΜ. αρ. 43. Ο Παπαφλέσσας πριν ξεκινήσει από την Κωνσταντινούπολη για το Μοριά, το Νοέμβρη του 1820, χρηματοδοτήθηκε με μεγάλα ποσά για αγορά όπλων, οργάνωση εξέγερσης στην Πελοπόννησο κ.λ.π. Ο Σπ. Μελάς γράφει (σελ. 33): «Οι Έφοροι της Πόλης του μετράνε τον παρά». Ποιός ανώνυμος αρχιταμίας του μέτρησε τόσα χρήματα; Αυτός ο δραστήριος αρχιμανδρίτης και πατριαρχικός έξαρχος, προστατευόμενος ενός μητροπολίτη, όπως ο Δέρκων και «γνώριμος του Γρηγορίου», δεν γνώριζε ένα από τα βασικότερα στελέχη της Επιτροπής; Δεν γνώριζε κάποιον Εμμ. Παπά, με τον οποίο βρίσκονταν στην Πόλη τρεισήμισι χρόνια κι οι δυο τους; Δεν συναντήθηκαν ούτε στην Εκκλησία, όταν ο ένας είναι ιερωμένος κι ο άλλος βαθειά θρησκευόμενος; Δεν υπάρχει καμία ιστορική μαρτυρία που να επιβεβαιώνει μια τέτοια συνάντηση, ενώ από τα παρατιθέμενα στοιχεία αποδεικνύεται πως, αυτή η εκδοχή θα ξεπερνούσε τα όρια της πιο απλοϊκής λογικής σκέψης.

Θα ήταν ιστορική αφέλεια, όλα αυτά τα δεδομένα να μη ληφθούν υπόψη σ' ένα έργο ιστορικής πεζογραφίας και να μη προσπαθήσουμε να βρούμε τα αίτια αυτής της αινιγματικής αποσιώπησης της προσφοράς ενός ήρωα. Ενός ήρωα ο οποίος, όταν

έφτασε στην Κωνσταντινούπολη το 1817, η άφιξή του «έγινε ταχέως αντιληπτή, ένεκα της προσωπικότητάς του, γνωστής εις τους εταίρους της Φιλικής Εταιρίας» (βλ. Βασδραβέλλη, Α, σελ. 80). Αλλά και η αναχώρησή του, τον Μάρτη του 1821 έγινε, μέσα σε μια έκρυθμη κι επικίνδυνη κατάσταση τουρκικής τρομοκρατίας, με τη βοήθεια του ελληνικής καταγωγής υποπρόξενου της Ρωσίας, του Σπύρου Καλογεράκη.

54 Για τα βασανιστήρια στη Φαίδρα Παπά, στον αδερφό της Μιχαήλ και στους στενούς συγγενείς του ήρωα (προφανώς τ' αδέρφια του), ο Βασδραβέλλης (Α, υποσημείωση σελ. 123) αναφέρεται σε πληροφορία του Ε. Στράτη.

55 Φαίνεται πως οι Τούρκοι αρχικά, μέσα στην εκδικητική μανία και παραζάλη, σκέφτηκαν να προβούν στη θανάτωση της Φαίδρας και των παιδιών της. Όμως, ο μητροπολίτης Χρύσανθος «εκποιήσας πολύτιμον ναρθήκιον πλήρες βαρυτίμων κοσμημάτων» της Φαίδρας, δωροδόκησε τους Τούρκους αξιωματούχους των Σερρών και «μετά πενταετή ειρκτήν» η ποινή μετατράπηκε σε επταετή με αστυνομική επιτήρηση και περιορισμό στο σπίτι του ομογενούς Μπέρβαλη, στην ενορία του Αγίου Νικολάου.

Στα πρακτικά του Παλαιού Κώδικα υπήρχε εγγραφή «των εν ναρθηκίω τιμαλφών, μαρτυρούντων τον όλβον του σεπτού ανδρός» (Ε. Στράτη, σελ. 21).

56 Αυτές τις στιγμές συγκίνησης του Εμμ. Παπά, μας τις περιγράφει με γλαφυρότητα ο Βασδραβέλλης (Α, σελ. 132): «Ο άνθρωπος αυτός, εγκαταλείψας πλούτη και ευμάρειαν χάριν της ελευθερίας της πατρίδος, ήτο ενθουσιώδης πατριώτης, έχων δε εσφαλμένα πληροφορίας περί τροπαίων του Αλεξάνδρου Υψηλάντου εις τας Ηγεμονίας του Δουνάβεως, έκλαιεν εκ συγκινήσεως και εφαντάζετο αυτόν (δηλαδή τον Υψηλάντη) νικηφόρως εισερχόμενον εις την Κωνσταντινούπολιν».

Ο Παπαστεφάνου (σελ. 59) για τις μεγαλειώδεις και γεμάτες πατριωτική έξαρση στιγμές της ορκωμοσίας του στη Φιλική Εταιρεία, γράφει: «Κατά την μύησίν του ο Εμμ. Παπάς τόσον συνεκινήθη, ώστε δάκρυα ήρχισαν να τρέχουν εκ των οφθαλμών του και να καλύπτουν τας παρειάς του».

57 Στις 29 Νοεμβρίου 1822 ο Στάικος Σταϊκόπουλος κατέλαβε το Παλαμήδι κι' έστρεψε τα πυροβόλα του φρουρίου προς το Ναύπλιο και την

Ακροναυπλία. Τρομοκρατημένοι οι Τούρκοι της πόλης αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν. Ο Κολοκοτρώνης, για να μην επαναληφθούν οι άγριες σφαγές της Τριπολιτσάς, τους προστάτεψε και τους προώθησε με πλοία προς τις ακτές της Μικράς Ασίας. Όλοι τους, στρατιώτες και γυναικόπαιδα, ξεπερνούσαν τις τρεις χιλιάδες άτομα. Με τον ίδιο τρόπο προωθήθηκαν με πλοία προς τη Θεσσαλονίκη και Τούρκοι αιχμάλωτοι με τις οικογένειές τους, όταν καταλήφθηκε και η Κόρινθος.

Ο Στάικος έλαβε, για το ηρωικό του κατόρθωμα, τον τιμητικό βαθμό του στρατηγού. Κατά τον εμφύλιο παρέμεινε πάντα πιστός στο πλευρό του Κολοκοτρώνη.

- 58 Φαίνεται πως τα τρία παιδιά του Εμμανουήλ Παπά, τα οποία έφτασαν από το εξωτερικό, μέσω Τεργέστης, πέρασαν μια περίοδο μεγάλων στερήσεων και ανέχειας, γύρω στα 1823 και 1824. Ο Ν. Κασομούλης μας περιγράφει τις δυσκολίες επιβίωσης των παιδιών του μακεδόνα αρχιστράτηγου:

“Όταν ήλθαμεν εις Ναύπλιον, ηύρα και τούτον (τον Αναστάση) και τον Αθανασάκη, αυτάδελφόν του και τον Νικολάκη, μακαρίτην (τώρα), εις άκραν δυστυχίαν. Έκλαυσα από την λύπην μου. Ο πρόεδρος τους υπέσχετο πολλάκις να τους βάλη εις θέσεις αρμοδίου, πλην δεν εύρισκεν ευκαιρίαν. Μη υπομένων την δυστυχίαν ενός υιού μεγάλου ανδρός και αγαθού και ακόμη ικανού δια υπηρεσίαν πολιτικήν, τον κάλεσα εις το Παλαμίδι να συζούμεν”.

Ο πρόεδρος που αναφέρεται πιο πάνω ήταν ο Α. Ζαΐμης που μαζί με τον ξάδερφό του, τον Α. Λόντο, είχαν βοηθήσει το Μαυροκορδάτο στην ήττα και σύλληψη του Κολοκοτρώνη, αλλά στο τέλος του ίδιου χρόνου (1824) ήρθαν σε σύγκρουση μαζί του και επικηρύχτηκαν “ως αντάρτες” απ’ την κυβέρνηση. Τα τρία παιδιά του Εμμανουήλ Παπά, που από ανάγκη είχαν προσκολληθεί στους κομματικούς μηχανισμούς των πιο αδίσταχτων κοτσαμπάσηδων της Πελοποννήσου, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Στερεά Ελλάδα, εκτός απ’ το Γιαννάκη, ο οποίος είχε κατανοήσει, λόγω της πολύμηνης παραμονής του στη Νότια Ελλάδα, τα αδυσώπητα παιχνίδια εξουσίας των δημαγωγών και φαίνεται πως αποστασιοποιήθηκε από τις συγκρούσεις του εμφυλίου πολέμου.

Για την επικήρυξη του Θανασάκη Παπά, που θεωρούνταν σημαντικός οπλαρχηγός (και συνεπώς ο πιο επικίνδυνος), ο Ν. Κασομούλης γράφει (τ. Ι, σελ. 452):

“Διαβάντες μετά τούτων εις Μεσολόγγι, έξαφνα ακούγομεν ότι ο Κορ Ζαΐμης και ο υιός του Ανδρέας, Νικήτας Σταματελλόπουλος (Νικηταράς), Χρυσάνθος Σισίνης και ο Ανδρέας Λόντου, έχοντες και τον Θασανάκη Εμμανουήλ Παππά Σερραίου, κυνηγημένοι από την κυβέρνησιν κατάφυγαν υπό την τιμήν των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδος και μετέβησαν δια του Βασιλαδίου εις Ανατολικόν φωνάζοντες έλεος εις την δεινήν των κατάστασιν”.

- 59 Στις επόμενες τρεις σημειώσεις θα μας δοθεί η ευκαιρία να αναφερθούμε

διεξοδικότερα στα μεγαλύτερα παιδιά του Εμμανουήλ Παπά, για να εκτιμήσουμε καλύτερα τη συνολική προσφορά προς το έθνος αυτού του αγνού πατριώτη και αγωνιστή. Η θυσία των παιδιών του είναι απείρως μεγαλύτερη και συγκλονιστικότερη από την προσφορά της τεράστιας παρουσίας του στον αγώνα της ανεξαρτησίας.

Ο Αναστάσιος, ο δευτερότοκος γιος του ήρωα, υπήρξε ένας διακεκριμένος διανοούμενος που μιλούσε, ενδεχομένως, πάνω από τέσσερις ή πέντε ξένες γλώσσες και είχε κοινωνικές και φιλικές σχέσεις μ' ανθρώπους των γραμμάτων και της πολιτικής, σε πολλές ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις. Αυτό το ανεκτίμητο κεφάλαιο για την αγωνιζόμενη Ελλάδα ενός ενθουσιώδη πατριώτη “ικανού δια υπηρεσίαν πολιτικήν”, κατά τον Ν. Κασομούλη, χάθηκε βουβά μέσα στον κομματικό βόρβορο του εμφυλίου πολέμου. Το γεγονός πως ήταν γιος ενός ήρωα που θεωρούνταν φίλος των Υψηλάντηδων, ήταν μια “μελανή κηλίδα” για τη πατρίδα που κυριάρχησε στον εμφύλιο και κυβέρνησε την Ελλάδα και δια των επιγόνων της, ως τις αρχές του εικοστού αιώνα.

Ο καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος στο περισπούδαστο έργο του για τον Εμμανουήλ Παπά, που εκδόθηκε το 1981 από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (βλ. σχετ. βιβλιογραφία) αφιερώνει πολλές σελίδες στο Α' Κεφάλαιο και ολόκληρο το Β' Κεφάλαιο, του δεύτερου μέρους του βιβλίου του, στον Αναστάσιο Παπά. Από ανταλλαγές επιστολών, από φιλικές αφιερώσεις ποιημάτων και πολιτικών ιδεών σε λευκώματα κι' άλλα έντυπα, στα γερμανικά, γαλλικά και ιταλικά σε φίλους και γνωστούς που διέμεναν σε πόλεις, όπως το Άουγκσμπουργκ, το Μόναχο, το Ρέγκενσμπουργκ, η Βιέννη, η Πράγα, το Βερολίνο και άλλες ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, φαίνεται το επίπεδο της μόρφωσης και των υψηλών γνωριμιών του.

Ανάμεσα στους γνωστούς και φίλους του συγκαταλέγονται ο μεγάλος γερμανός φιλέλληνας και καθηγητής της κλασικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο του Μονάχου Φρίντριχ Τιρς, κάποιοι καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης, ο αξιωματούχος Βίλχελμ Φράιχερ φον Βέντεκιντ και μερικοί διανοούμενοι φίλοι του, όπως ο άγγλος Πράις, ο γερμανός Λέονχαρντ, ο Ζ. Ρίχαρντ, ο Μόριτς Μαρκ, ο ιταλός Φ. Βαλεντίνι, ο καθηγητής της ιστορίας Κόνραντ Μάνερτ και άλλοι. Μάλιστα, ο καθηγητής του ο Τιρς, σε αυτόγραφο σημείωμα προς το μακεδόνα μαθητή του στα ελληνικά, με ημερομηνία 1 Ιουνίου 1816, υπογράφει ως “Ειρηναίος Θήρσιος” και μ' αυτό το όνομα τον αναφέρει κι' ο Μακρυγιάννης στ' “απομνημονεύματά” του (σελ. 443), όταν τον συνάντησε στην ελεύθερη Ελλάδα, στην εποχή του Καποδίστρια. Καθηγητής και μαθητής φαίνεται πως είχαν τακτική αλληλογραφία, ως τη μέρα που ο δεύτερος ξεκίνησε για να φτάσει στην Ελλάδα.

Ο Αναστάσιος Παπάς ήταν ένας λόγιος και ιδεαλιστής πατριώτης, που ήταν αποφασισμένος να θυσιάσει για την πατρίδα τα πάντα. Όποιος διαβάσει την επιστολή που έστειλε στον αδερφό του Θανάση, στις 18 Απριλίου 1821, η οποία δεν έφτασε ποτέ στον παραλήπτη της, στις Σέρρες, γιατί κατασχέθηκε απ' την αυστριακή αστυνομία, είναι αδύνατον να

μη νιώσει ρίγη συγκίνησης μπροστά στην αγνή, στην άδολη πατριωτική έξαρση αυτού του τόσο αξιόλογου νεαρού Μακεδόνα. Θα ξεκινούσε με δώδεκα άλλους Έλληνες και το λογιστή του, μετά το Πάσχα, για τη Μολδοβλαχία, όπου είχε εισβάλει ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Κι' έδινε στον αδερφό του οδηγίες για τη λειτουργία του υποκαταστήματός τους στη Βιέννη και μεταξύ άλλων του έγραφε:

“Το αποφάσισα, ναι, το αποφάσισα! Έχετε γεια! Σπεύδω προς τα ένδοξα πεδία των μαχών του Μαραθώνα και των Θερμοπυλών! Εκεί με περιμένει το στεφάνι ενός πραγματικού στρατιώτη ή ίσως ακόμα και ο θάνατος. Αλλά για μένα είναι το ίδιο. Ο θάνατος για την Πατρίδα είναι το γλυκύτερο χάρισμα. Ας γίνει ό,τι μου κλώθει η μοίρα μου. Αν πεθάνω, μη λυπάσαι, αδερφέ μου! Για την Πατρίδα πεθαίνω ευχαρίστως”.

Ένωθε περήφανος που ήταν Έλληνας, Μακεδόνας και Σερραίος. Στο βιβλιοκτητορόσημο της πλούσιας βιβλιοθήκης του στη Βιέννη και ανάμεσα στα σχέδια του οικοσμήμου, ήταν τυπωμένη η καλλιγραφική επιγραφή: “Εκ της Βιβλιοθήκης Αναστασίου Εμμανουήλ Παππά. Εκ Σέρρας, της Μακεδονίας”. Πού να φανταζόταν ο φλογερός εκείνος νεαρός πατριώτης, πως σήμερα θα υπήρχαν “έλληνες διανοούμενοι” που με κουλτουριάρικα τερτίπια θα 'ταν πρόθυμοι να αναγνωρίσουν και να συγκατατεθούν στην πλαστογράφηση της ιστορίας της Μακεδονίας. Μιας πλαστογράφησης που αποτελεί την μεγαλύτερη πολιτιστική απάτη και που έγινε στον εικοστό αιώνα από το Στάλιν, ώστε με τη μετατροπή της Βαρντάρσκα Μπονοβίνα (ή Νοτιοσλαβίας) σε “Μακεδονία”, να ημι-οργανηθούν οι προϋποθέσεις για τη διείδυση της τότε κομμουνιστικής Σοβιετικής Ένωσης στο Αιγαίο. Το νονό τον γνωρίζουν όλοι οι κομ-μουνιστοφάγοι αμερικανοί πρόεδροι, αλλά ποτέ η Ελλάδα (με εξαίρεση τον απόδημο ελληνισμό) δεν τόνισε ούτε μια φορά, σε εχθρούς και φίλους, αυτό το γεγονός για να ζητήσει την επαναφορά του προ του 1945 ονόματος που χαρακτήριζε την περιοχή και τους κατοίκους της.

Ο Αναστάσης, όταν επέστρεψε στη Βιέννη, μετά την καταστροφή στο Δραγατσάνι, θα πρέπει να έδωσε οδηγίες στο Νικολάκη και στο συνεργάτη τους, το Δουδούμη, για την οργάνωση και τη συνέχιση της λειτουργίας του υποκαταστήματος, πριν επιχειρήσει να φτάσει στην Ελλάδα. Δεν είχαν έρθει ακόμα στη Βιέννη ούτε ο Μιχαήλος με το Γιωργάκη αλλά, ενδεχομένως, ούτε ο Θανασάκης. Φαίνεται πως είναι ο πρώτος που κατάφερε να πατήσει τα χώματα της Νότιας Ελλάδας. Η ακριβής ημερομηνία μας είναι άγνωστη. Πάντως, στις αρχές του 1824 τον συναντούμε στην Ύδρα, όπου βρισκόταν και ο Γιαννάκης, όπως φαίνεται από επιστολή του δεύτερου, με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1824, που έστειλε προς το Νικολάκη. Τα δυο αδέρφια πρέπει να συζήτησαν και να μερίμνησαν για το οικογενειακό τους αρχείο, όπως αποδεικνύεται και από τα έγγραφα του προσωπικού αρχείου του Αναστάση που βρέθηκαν με τα άλλα έγγραφα του πατέρα τους.

Στις 11 Μαρτίου του γράφει από την Αθήνα ο γνωστός φιλέλληνας και στενός συνεργάτης του Λόρδου Βύρωνα, ο Λ. Στάνχοουπ, και του επισυνάπτει και συστατική επιστολή του επίσης Άγγλου Γ. Χάμφρεϊς,

γνωστού και πιθανόν φίλου του Αναστάση, ο οποίος κατευθυνόταν προς το Μεσολόγγι. Παίρνοντας αφορμή απ' αυτή την επιστολή, ο καθηγητής Βακαλόπουλος αναφέρεται σ' έναν "πλούσιο Αναστάσιο Παπά" από τον οποίο ο Στάνχοουπ ζητά χρήματα και εξειδικευμένο τυπογράφο απ' την Ύδρα, για να εκδόσει εφημερίδα στην Αθήνα, όπως ο Μάγερ κυκλοφορούσε τα "Ελληνικά Χρονικά" στο Μεσολόγγι. Στο σημείο αυτό υπάρχει μια αντίφαση με τις πληροφορίες του Κασομούλη, ο οποίος δυο τρεις μήνες μετά, μας περιγράφει έναν πεινασμένο κι' αξιοθρήνητο Αναστάση, τον οποίο από οίκτο και οδύνη κάλεσε στο Παλαμήδι για να συγκατοικήσουν (Βλ. Σημ. αρ. 58).

Μετά το Ναύπλιο, προφανώς όταν ο Ζαΐμης και ο Λόντος κυνηγήθηκαν απ' το Μαυροκορδάτο, αναχώρησε για το Μεσολόγγι. Εκεί εντοπίζεται, από γραπτά στοιχεία, τον Οκτώβρη του 1825, κατά τον έβδομο μήνα της πολιορκίας της πόλης απ' τον Κιουταχή.

Στο Μεσολόγγι ο Αναστάσης βρέθηκε σ' έναν κύκλο μορφωμένων και κοσμογυρισμένων ελλήνων και ξένων αγωνιστών, όπως τον παλιό γνώριμο και φίλο Γιώργο Κυριακίδη και ενδεχομένως τον Γ. Χάμφρεϊς αλλά και τους νέους διανοούμενους φίλους σαν τον Ιωάννη Μάγερ και τον Φ. Πλυτά. Οι δυο αυτοί άνδρες είχαν μεγάλη εξουσία στο Μεσολόγγι και γιατί ο Μάγερ ήταν ο διευθυντής και αρχισυντάκτης των "Ελληνικών Χρονικών", αλλά και διότι, μετά την αναχώρηση του Μαυροκορδάτου για το Ναύπλιο, στο τέλος του 1824, είχαν διοριστεί στην Επιτροπή που διοικούσε την πόλη (βλ. και σχετ. Σημ. αρ. 196).

Μέσα στο πολιορκημένο Μεσολόγγι είχε δημιουργηθεί μια παρέα νεαρών διανοουμένων, όλοι τους γλωσσομαθείς και από εύπορες οικογένειες. Σε κάποιο σημείο του έργου του ο καθηγητής Βακαλόπουλος

"Είναι πολύ συγκινητικό να σκέπτεται κανείς πως γράφει (σελ. 198/199): τέσσερις νέοι, πολυταξιδεμένοι, μορφωμένοι, κοσμοπολίτες και φιλελεύθεροι, στερημένοι τώρα από μήνες μέσα στο βομβαρδισμένο Μεσολόγγι από τροφή και ανέσεις, ενώθηκαν τόσο στενά μεταξύ τους για ένα μεγάλο και δίκαιο αγώνα, ...Κοντά στους άγριους και σκληροτράχηλους αγωνιστές των βουνών της Ελλάδας μάχονται μέσα στο Μεσολόγγι οι τέσσερις αυτοί λεπτευαίσθητοι και καλομαθημένοι νέοι, που εξαίρονται στο ύψος των μεγάλων στιγμών, ικανοί ν' αντιμετωπίσουν και τις πιο σκληρές στιγμές της πολιορκίας".

Αυτοί οι προικισμένοι με τόσα πνευματικά εφόδια αγωνιστές, που ανατράφηκαν και μεγάλωσαν σε πλούσιες αστικές οικογένειες, έπρεπε να μπορέσουν να συμβιώσουν με θαρραλέους πολεμιστές αλλά αγροίκους και χωρίς στοιχειώδεις τρόπους καλής συμπεριφοράς. Μερικές φορές ίσως ένοιωθαν και κάποια απογοήτευση για την αδυναμία επίτευξης μιας ανεκτής έστω επικοινωνίας με ανθρώπους κατώτατου πνευματικού επιπέδου. Ο Κασομούλης μας περιγράφει μια τέτοια σκηνή μεταξύ του Θ. Κολοκοτρώνη και του γιου του Πάνου. Ο γέρος του Μοριά ρωτά το γιο του αν πήρε άδεια απ' τον (τότε) Γενικό Αρχηγό τον Δ. Υψηλάντη, για να απουσιάσει. Ο νεαρός πολεμιστής έδειξε στον πατέρα του ένα χαρτί και του είπε με αναίδεια: "Δεν σφουγγίζεις τον κώλον σου;". Ο Ν. Κασομούλης που,

ως απεσταλμένος των οπλαρχηγών του Ολύμπου και του Εμμ. Παπά, είχε φτάσει στη Νότια Ελλάδα για να ζητήσει από τον Υψηλάντη να ενισχύσει την επανάσταση στη Μακεδονία, αναρωτήθηκε από-γοητευμένος (σελ. 153): *“εις ποίους ήλθα και τι βοήθεια έμελλον να λάβω, πλην τι να κάμω;”*

Κατά την μεγάλη Έξοδο του Μεσολογγίου την Κυριακή των Βαΐων, τον Απρίλη του 1826, δεν γνωρίζουμε τι απέγιναν ο Φ. Πλυτάς και ο Γ. Κυριακίδης. Ο δόκτωρ Μάγερ σκοτώθηκε. Ο Αναστάσης Παπάς σώθηκε και το 1827 τον βρίσκουμε στο Ναύπλιο, ως πολιτικό σύμβουλο του Θεόδωρου Γρίβα (βλ. Φωτάκου, βιβλίο 70, κεφ. ΙΒ). Την περίοδο εκείνη και μετά την Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας (Μάιος 1827), δημιουργήθηκε κίνδυνος νέας εμφύλιας σύγκρουσης, ανάμεσα στους αγγλόφιλους (Κολοκοτρώνης, Μαυροκορδάτος, Ζαΐμης κ.ά.) και στους γαλλόφιλους (Υψηλάντης, Θ. Γρίβας, Ι. Κωλέττης κ.ά.). Οι πρώτοι έθεσαν το έθνος υπό την προστασία της Αγγλίας και δέχτηκαν το διορισμό, ως αρχιναυάρχου, του λόρδου Τόμας Κόχραν και ως αρχιστρατήγου του ελληνικού στρατού του Ρίσαρντ Τσώρτς. Ο Υψηλάντης αντέδρασε σ' αυτή την αποδοχή κατάστασης οιονεί προτεκτοράτου από μια μόνο Μεγάλη Δύναμη, φοβούμενος έναν επικίνδυνο για τα ελληνικά συμφέροντα ανταγωνισμό τους. Ο Κολοκοτρώνης αναφέρει πως ο Υψηλάντης του είπε: *“Δεν δεχόμεθα την πρόσκλησιν οπού εκάματε στην Λόνδραν”*. Η Εθνική Συνέλευση, με ψήφισμά της, τον τιμώρησε << *στερήσασα αυτόν πάντων των πολιτικών και στρατιωτικών αυτού ως Έλληνας δικαιωμάτων* >>.

Ο Θ. Γρίβας και μαζί του, προφανώς, ο Αναστασάκης Παπάς είχαν ταμπουρωθεί στο Παλαμήδι και οι Κολοκοτρωναίοι με το Χρίστο Φωτομάρα στην Κόρινθο. Στο τέλος, με τη συμφιλιοτική παρέμβαση του Δ. Υψηλάντη και τη διαλλακτικότητα του Θ. Κολοκοτρώνη αποσοβήθηκε ο κίνδυνος αιματηρών συγκρούσεων. Ο Γρίβας παρέδωσε το Παλαμήδι στην κυβέρνηση όταν έφτασε στην Ελλάδα ο Ι. Καποδίστριας.

Τον Αναστάση Παπά τον συναντούμε ξανά και πάλι στο Ναύπλιο το 1830. Ο Κασομούλης επισημαίνει την παρουσία του “Αναστασάκη” (χωρίς ν' αναφέρει επώνυμο) σ' ένα φραστικό επεισόδιο του συγγραφέα με τον οπλαρχηγό Θεοδωράκη. Στη σελ.472 του 2ου τόμου γράφει:

“Ήταν εκεί ο Χριστόδουλος και ο Βάγιας, οίτινες τον έλεγον αλήθειας δυσάρεστες και οι αυταδελφοί του Φλώρος και Σταύρος και άλλοι αξιωματικοί και ο Αναστασάκης”. Το επώνυμο “Παπάς” το πρόσθεσε μέσα σε παρένθεση ο επιμελητής της έκδοσης Ι. Βλαχογιάννης.

Αυτή η χλιαρή αναφορά του Κασομούλη σ' έναν παιδικό και οικογενειακό του φίλο δεν είναι τυχαία. Όπως δεν είναι τυχαία και η απουσία κάθε αναφοράς του στον Αναστάση, ενώ για μήνες ο ίδιος και τα δυο αδέρφια του βρίσκονταν στο αποκλεισμένο Μεσολόγγι μαζί με το γιο του Εμμανουήλ Παπά. Δεν ήταν απλώς γνωστοί. Και οι τέσσερις από παιδιά συνδέθηκαν τόσο στενά στις Σέρρες, ώστε ο συγγραφέας να γράψει πως, λόγω των οικογενειακών τους σχέσεων, ο μακεδόνας αρχιστράτηγος τον θεωρούσε “ως δικό του παιδί” (βλ. ΣΗΜ. αρ. 16).

Ο Ν. Κασομούλης, σχεδόν αμέσως μετά την άφιξή του στη Νότια Ελλάδα, είχε κατανοήσει σε βάθος τη ληστρική νοοτροπία των φατριών. Η

ιδεαλιστική αγνότητα των στόχων της Επανάστασης, όπως τέθηκαν από τους Φιλικούς, είχε εκτοπισθεί από την ωμότητα ταξικών συμφερόντων. Στις 5 Οκτωβρίου 1821 είχε γράψει από την Ύδρα στον Εμμανουήλ Παπά πως “καταντά το πράγμα εις τα γρόσια δια το τέλος”. Για το λόγο αυτό φρόντισε ν’ αποστασιοποιηθεί από το περιβάλλον των Υψηλάντηδων και να προσεγγίσει τη Μαυροκορδατική φατρία. Με τον τρόπο αυτό κατόρθωσε να επιβιώσει και να εξελιχθεί στη στρατιωτική ιεραρχία, χωρίς όμως ποτέ να καταφέρει να πείσει τη φατρία για την απόλυτη κομματική του αφοσίωση. Πολλοί τον θεωρούσαν κρυφοϋψηλαντικό κι’ ίσως δεν είχαν άδικο, αν αναλύσουμε σε βάθος ένα συμβάν που τον έφερε σε αντιπαράθεση μ’ έναν χιλίαρχο, στο στρατιωτικό σώμα του οποίου υπηρετούσε ως εκατόνταρχος (βλ. ΣΗΜ. αρ. 190).

Ο Αναστάσης Παπάς υπήρξε μια πολυδιάστατη και εντυπωσιακή προσωπικότητα. Έμπορος πετυχημένος με γνώση της αγοράς και του χρηματιστηρίου της Βιέννης, πολύγλωσσος, κοσμοπολίτης, με πολύ μεγάλες γνωριμίες στον ευρωπαϊκό χώρο, έμεινε στην αφάνεια και στην δίνη των αχαλίνωτων παθών του εμφυλίου πολέμου. Σιωπούσε ίσως από την ανάγκη να μπορέσει να επιβιώσει. Ενώ είναι γνωστό πως ασχολήθηκε με δημοσιεύσεις άρθρων, μεταφράσεων και συγγραφής δικού του λογοτεχνικού πονήματος, δεν έγραψε ούτε λέξη για το γκρέμισμα των ιδεών του, όταν ονειρευόταν στη Βιέννη την Ελλάδα του Περικλή και του Αριστείδη, αλλά και ούτε χρησιμοποίησε το οικογενειακό του αρχείο για να ξεχειλίσει η πίκρα του για τη συμπεριφορά των νικητών του εμφυλίου προς τον πατέρα του. Ήταν τόση η απομόνωσή του απ’ τα πολιτικά πράγματα της χώρας, ώστε ούτε καν κλήθηκε, με τη γλωσσομάθεια και τις στενές φιλικές του σχέσεις, να συναντηθεί με τον καθηγητή του τον Τίρς, όταν εκείνος μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια ήρθε στην Ελλάδα ως εκπρόσωπος της Βαυαρίας και συνομιλούσε, για ύψιστα θέματα εξωτερικής πολιτικής, με ήρωες οπλαρχηγούς αλλά εντελώς αμόρφωτους, όπως ο Μακρυγιάννης. Ο κομματισμός, ήταν και παραμένει ο βασικός κανόνας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μέχρι και σήμερα, με τα γνωστά κατά καιρούς δυσμενή αποτελέσματα για τον απανταχού ελληνισμό.

Ο Αναστάσης παντρεύτηκε την ανεψιά του εθνομάρτυρα Γρηγορίου Ε’, αλλά δεν απέκτησε τέκνα. Λέγεται πως διετέλεσε έπαρχος Πατρών. Σε έγγραφο όμως της 12 Σεπτεμβρίου 1838 του συμβολαιογράφου Πατρών Π. Παλαμά αναφέρεται ως “δικαστής παρά τω ενταύθα πρωτοδικείω” (βλ. Βακαλόπουλο, Α, σελ. 236, έγγραφο Νο 9). Πέθανε το 1858 στην Πάτρα.

Μέχρι το 1981 υπήρχε σύγχυση ως προς τα ονόματα και τη δράση των παιδιών του Εμμανουήλ Παπά. Για πρώτη φορά ο καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος ταξινόμησε με σχολαστικότητα τα στοιχεία των πηγών και μας έδωσε ασφαλείς και αναμφισβήτητες πληροφορίες για τα αγόρια του ήρωα, με εξαίρεση τα ίχνη και τις κινήσεις του Μιχαήλου και του Γιωργάκη. Για το Θανασάκη, από τη συσχέτιση των στοιχείων, υπέθεσε πως ήταν αυτός που φυγαδεύτηκε μέσω Ζέμουν (Σεμλίνο) και Βελιγραδίου, προς Βιέννη. Από μεταγενέστερα στοιχεία που δημοσίευσε, από γερμανικά

αρχεία, ο καθηγητής της γερμανικής φιλολογίας Λάμπρος Μυγδάλης (βλ. κατωτέρω ΣΗΜ. αρ. 61) επιβεβαιώνεται η εικασία του Βακαλόπουλου για το Θανασάκη και διαφωτίζονται οι κινήσεις των δύο άλλων μικρότερων παιδιών του Εμμανουήλ Παπά, μετά την έκρηξη της Επανάστασης στη Χαλκιδική.

Η δική μας μικρή συμβολή σ' αυτή τη διαρκή αναζήτηση στοιχείων για τον Εμμ. Παπά και τα παιδιά του, πιστεύουμε πως είναι ο εντοπισμός του Αναστάση Παπά, το 1827 και 1830 στο Ναύπλιο και η άφιξη στην Ελλάδα του στενού φίλου και καθηγητή του Φρίντριχ Τιρς (Ειρηναίου Θήρσιου). Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ο εντοπισμός της συνάντησης του Αναστάση και του Γιαννάκη Παπά στην Ύδρα, το Μάρτη του 1824.

Ελπίζουμε πως στο μέλλον άλλοι ερευνητές θα επιστημάνουν κι' άλλες ιστορικές πηγές για να εμπλουτισθούν οι γνώσεις μας ακόμα περισσότερο, σε ό,τι αφορά τη μεγάλη προσφορά του αρχιστράτηγου και της οικογένειάς του στον αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821.

60 Ο Θανασάκης Παπάς, τον Απρίλη / Μάη 1821 που ο πατέρας του ετοιμαζόταν στο Άγιον Όρος για την εξέγερση στη Χαλκιδική, ζούσε με τη μάνα του και τα μικρότερα αδέρφια του στις Σέρρες. Με τα πρώτα μηνύματα του ξεσηκωμού κρύφτηκε κι' όταν βολεύτηκε, ξεγλίστησε με τη βοήθεια φίλων και συγγενών προς βορράν και μέσω Ζέμουν (Σεμλίνου), Βελιγραδίου και Τεργέστης έφτασε στη Βιέννη, όπως φαίνεται από ανώνυμο και αχρονολόγητο σημείωμα, στο οποίο καταγράφονται λεπτομερώς τα έξοδα για τη φυγάδευση (Βλ. Βακαλόπουλο, Α, σελ. 199).

Η φυγάδευση αυτή επιβεβαιώνεται και από σημείωση στο περιθώριο της επιστολής του οπλαρχηγού του Ολύμπου Διαμαντή Νικολάου προς τον Εμμανουήλ Παπά, με ημερομηνία 22 Οκτωβρίου 1821. Εκεί, ο έμπορος και Φιλικός Στέριος Χατζηκώστας επιβεβαιώνει την πληροφορία πως *“ο αγαπητός υιός σας έφυγεν τον κίνδυνον, εμίσευσεν δια Ζέμονα και έτζι ευωδώθη”*.

Αρχικά δεν ήταν γνωστό αν ο διαφυγών ήταν ο Θανασάκης ή ο Μιχαήλος. Ο καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος, με βάση συσχετίσεις και λογικούς συλλογισμούς, εξέφρασε την άποψη πως επρόκειτο για τη φυγάδευση του πρώτου. Μεταγενέστερα έγγραφα αξιόπιστα στοιχεία, όπως προαναφέραμε στην προηγούμενη σημείωση, δικαίωσαν τον καθηγητή.

Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς επέστρεψε στην Ελλάδα, μέσω Τεργέστης, ο Θανασάκης. Στις 24 Ιουνίου 1824 τον βρίσκουμε σ' έναν κατάλογο μισθοδοσίας στρατιωτών, που συντάχθηκε στο Ναύπλιο και βρέθηκε στην Ύδρα. Την περίοδο αυτή την εξουσία, με τους κυβερνητικούς Μαυροκορδάτο και Κουντουριώτη, νέμονταν και οι φίλοι και προστάτες των παιδιών του Εμ. Παπά, ο Α. Ζαΐμης και ο Α. Λόντος, οι οποίοι, όπως γράψαμε ήδη, υπόσχονταν δημαγωγικά να τους βοηθήσουν τοποθετώντας τους σε ανάλογες θέσεις αλλά *“δεν εύρισκαν ευκαιρία”*.

Εκεί, στο Ναύπλιο, ο *“καπετάν Αθανασάκης Εμμανουήλ Παπάς”* είχε σώμα με δυο υποκαπεταναίους και ως γραμματέα του το Δημήτρη Γούτα.

Τους πάνω από εκατό μαχητές του επέβλεπαν οι υποκαπεταναίοι Βασίλειος Αθηναίος κι' ο αδερφός του Νικολάκης. Την ίδια περίοδο στο Ναύπλιο βρέθηκε κι' ο Αναστάσης που, όπως είδαμε, φιλοξενούνταν απ' τον Κασομούλη στο Παλαμήδι.

Το Νοέμβρη του ίδιου χρόνου, όταν ο Ζαΐμης και ο Λόντος είχαν ήδη επικηρυχθεί απ' την κυβέρνηση, τα τρία παιδιά του Εμμ. Παπά κατέφυγαν στη Στερεά Ελλάδα. Ο Αναστάσης έφυγε από το Ναύπλιο και βρέθηκε στο Μεσολόγγι, όπως διαπιστώνουμε και από κάποιο ποίημα που του αφιέρωσε ο Μάγερ τον Οκτώβρη του 1825. Μετά την πτώση του Μεσολογγίου επέστρεψε στο Ναύπλιο.

Ο Θανασάκης και ο Νικολάκης (είναι βέβαιο πως ακολούθησε τον αδερφό του) είχαν σταλεί από το Ναύπλιο στην Ύδρα για την ενίσχυση της φρουράς του νησιού. Όταν ο Ζαΐμης και ο Λόντος αποκηρύχτηκαν ως “αντάρτες”, τα δυο αδέρφια πρέπει να έφυγαν κρυφά και εσπευμένα για τη Δυτική Στερεά (Ανατολικόν) και αργότερα για το Μαλιακό Κόλπο και την Αταλάντη.

Το Νοέμβριο του 1826 βρίσκουμε το Θανασάκη με τους άντρες του να πολεμά, μαζί με τους μακεδόνες οπλαρχηγούς Καρατάσο και Γάτσο, στην ανατολική Φθιώτιδα. Ο Γιαννάκης είχε σκοτωθεί τον προηγούμενο χρόνο στο Μανιάκι. Ο Αναστάσης, μετά την κατάληψη του Μεσολογγίου εγκαταστάθηκε, όπως είδαμε, στο Ναύπλιο και πρόσφερε υπηρεσίες πολιτικού συμβούλου στο Θ. Γρίβα.

Ο Κωλέττης, ως υπουργός της κυβέρνησης, δίνει εντολή στο Θανασάκη να ενισχύσει με τους άντρες του τον Γάτσο στην Αταλάντη. Ο Καρατάσος είχε διαφωνήσει για την μη ανάθεση σ' αυτόν της αρχηγίας του σώματος των Θεσσαλομακεδόνων κι έμεινε με τους άντρες του στα πλοία, στην πρώτη φάση των συγκρούσεων.

Ο Μουστάμπεη, επικεφαλής χιλίων περίπου ανδρών, αναχώρησε εσπευσμένα από τη Λειβαδιά και προχώρησε ταχύτατα προς την Αταλάντη για να σώσει τα υπολείμματα των τουρκικών φρουρών, οι οποίες είχαν διασκορπιστεί από τους άνδρες του Γάτσου και του Θανασάκη Παπά. Τα δεδομένα των συγκρούσεων είχαν ανατραπεί και << *Επί δε τη αιφνηδία και απροσδοκίτω ταύτη συναντήσκει θορυβηθέντες και κατάταραχθέντες οι περί τον Γάτσον, τριάκοντα μιν ομού με αυτόν ωχυρώθησαν εντός παλαιάς τινος Εκκλησίας, άλλοι δε κατέλαβον λόφους τινάς παρακειμένους και άλλοι έφευγον. Εξελθόντων των εν Ταλαντίω Τούρκων κατά των Ελλήνων και σποραδικών τινων μαχών γενομένων, έπεσαν Έλληνες υπέρ τους 40, εν οίς και τινες οπλαρχηγοί, οίοι οι Καλαμίδας, Κόντος Χαμακιώτης, Άγγ. Συκιώτης και ο Αρεοπαγίτης Κ. Σακελίωνος, ηχηλωτίσθη δε και ο Αθ. Εμμ. Παππά. Προφθασάντων δ' εις βοήθειαν των Καρατάσου, Λιακοπούλου και Κασσανδρινού, εσώθησαν οι μετά του Γάτσου κεκλεισμένοι και υπέρ τους 35 πληγωμένοι, εν οίς και ο Βελέντσας. Μετά τούτο επανήλθον εις τα πλοιάριά των πάντες*” (βλ. Μ.Οικονόμου, σ. 209).

Τον ίδιο χρόνο (1826), την περίοδο των Χριστουγέννων, βρίσκουμε τον Θανασάκη αιχμάλωτο του Κιουταχή, έξω από την Ακρόπολη των Αθηνών. Είναι δεμένος, με κουρελιασμένα ρούχα και σε άθλια κατάσταση. Με

συνοδούς μωαμεθανούς είναι επιφορτισμένος να μεταφέρει μήνυμα του τούρκου σερασκέρη για παράδοση του φρουρίου. Λίγες μέρες αργότερα αποκεφαλίστηκε στη Χαλκίδα.

Ο αδερφός του, ο Νικολάκης, εντάχθηκε στο σώμα του Καραϊσκάκη και σκοτώθηκε στο Καματερό. Από τις 20 Μαΐου 1825, με το θάνατο του Γιαννάκη, και ως τις 27 Ιανουαρίου 1827, δηλαδή μέσα σε είκοσι μήνες, σκοτώθηκαν τα τρία από τα τέσσερα παλικάρια του Εμμανουήλ Παπά που αγωνίζονταν στη Νότια Ελλάδα.

61 Ο Νικολάκης Παπάς, έφθασε στην Ελλάδα, όπως και τ' άλλα δυο αδέρφια του, μέσω Τεργέστης, αλλά η ακριβής ημερομηνία της άφιξής του είναι άγνωστη. Το Μάη του 1823 διορίζεται υπογραμματέας στο Γραφείο του υπουργείου αστυνομίας στην Τριπολιτσά, από τον υπουργό Γεώργιο Αινιάν. Φαίνεται όμως πως η δουλειά του γραφείου δεν ήταν αυτό που επεδίωκε με την κάθοδό του στην Ελλάδα και τον Μάρτιο του 1824 τον βρίσκουμε στη Σύρο, πιθανόν σε ομάδα μακεδόνων μαχητών. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου τον συναντούμε ως υποκαπετάνιο στο στρατιωτικό σώμα του αδερφού του, του Θανασάκη. Το φθινόπωρο καταφεύγει με τους κυνηγημένους “αντάρτες” Ζαΐμη και Λόντο στη Στερεά Ελλάδα. Μετά την εκτέλεση του Θανασάκη απ' τον Κιουταχή, εντάσσεται με τους άντρες του στη στρατιωτική μονάδα του Καραϊσκάκη. Σκοτώθηκε στις 27 Ιανουαρίου 1827 στο Καματερό της Αττικής.

Ο Νικολάκης, κατά την έναρξη του επαναστατικού αγώνα στη Μακεδονία βρισκόταν στη Βιέννη. Ήθελε πεισματικά ν' ακολουθήσει τον Αναστάση στη Μολδοβλαχία, αλλά στο τέλος υπάκουσε στις νουθεσίες του αδερφού του και παρέμεινε στη Βιέννη για να διευθύνει το υποκατάστημά τους με τη βοήθεια του Δουδούμη.

Μιλούσε αππαιίστως τα γερμανικά. Γι' αυτό, το φθινόπωρο του 1822, παρά το γεγονός πως ο Θανασάκης βρισκόταν ήδη στη Βιέννη, πήγε να συναντήσει στη Στουτγάρδη τα δυο μικρότερα αδέρφια του, το Μιχαήλο και το Γιωργάκη, που φυγαδεύτηκαν απ' τις Σέρρες κι' έκαναν παραπλανητικά ταξίδια στις ευρωπαϊκές χώρες, για να ξεφύγουν απ' την επιτήρηση της αυστριακής αστυνομίας.

Οι δυο αυτοί μικρότεροι γιοι του Εμμανουήλ Παπά, που το 1822 ήταν αντίστοιχα 17 και 15 ετών είχαν καταλύσει στο ξενοδοχείο Βάλντχορν. Τα παιδιά φιλοξενούνταν από τον Ελληνικό Σύλλογο της Στουτγάρδης λόγω αδυναμίας “συνέχισης του ταξιδιού και της σίτισής τους” και με τη φροντίδα και επίβλεψη κάποιες φιλελληνίδας κυρίας Χούμπερ. Σ' αυτή είχε στείλει επιστολή ο Νικολάκης για να την ενημερώσει πως έφτασε στο Μόναχο και κατευθυνόταν στη Στουτγάρδη για να τη συναντήσει και να συνοδεύσει τ' αδέρφια του ως τη Βιέννη.

Οι πληροφορίες αυτές αναφέρονται σε μυστικό έγγραφο, με ημερομηνία 15 Οκτωβρίου 1822, του διευθυντή της πόλης, του Φον Φίσερ, προς τον υπουργό ασφάλειας του γερμανικού κρατιδίου Βάδης – Βυρτεμβέργης, βαρώνο φον Βελνάγκεν.

Το έγγραφο ανακάλυψε στα γερμανικά αρχεία ο καθηγητής της γερ-

μανικής φιλολογίας Λάμπρος Μυγδάλης και δημοσιεύτηκε, μεταφρασμένο, στο περιοδικό “ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ” του ομώνυμου πολιτιστικού συλλόγου της Θεσσαλονίκης (τεύχος 82 – Δεκέμβριος 2007).

Οι δυο γιοι του Εμμ. Παπά, που ταξίδευαν ως σπουδαστές, έρχονταν απ' το Παρίσι. Τα διαβατήριά τους που εκδόθηκαν απ' τις αυστριακές αρχές είχαν ως ημερομηνία έκδοσης την 1 Δεκεμβρίου 1821. Στις 5 Δεκεμβρίου είχε πεθάνει ο πατέρας τους στο καράβι του καπετάν Αντώνη Βισβίζη.

62 Αρχιστράτηγος στο εκστρατευτικό σώμα που θα δημιουργούνταν εναντίον του Ιμπραήμ ορίστηκε ο υπουργός εσωτερικών της κυβέρνησης, ο Παπαφλέσσας, μετά και τη σύμφωνη γνώμη του μητροπολίτη Βρεσθένης και του Κωλέττη. Ο ραδιούγος αυτός πολιτικός που ενσωματώθηκε πολύ νωρίς στην “ομάδα Μαυροκορδάτου”, ήταν πιο ωμός και αδίσταχτος απ' τον αρχηγό του, του οποίου σιγά σιγά υπέσκαπτε την εξουσία με τα ίδια αισχρά τεχνάσματα και πιο σατανικές μηχανορραφίες. Πανούργος αλλά και πανέξυπνος, κατάλαβε για ποιο λόγο ο Παπαφλέσσας επιδίωξε ν' αναλάβει την αρχιστρατηγία, ενάντια σ' έναν οργανωμένο, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, στρατό που συνέτριψε διπλάσιους αριθμητικά Έλληνες μαχητές στο Κρεμμύδι της Μεσσηνίας. Αν κατάφερνε να σταματήσει την προέλαση του Ιμπραήμ, θ' αποκτούσε κύρος και τεράστια πολιτική δύναμη στο λαό και στο στρατό. Θα γινόταν πανίσχυρος και καθώς ήταν ορμητικός και σκληρός επαναστάτης ως το μεδούλι, θα μπορούσε να “τσακίσει” τα κέντρα εξουσίας των Προκρίτων και των Φαναριωτών.

Ο Κωλέττης όμως γνώριζε πολύ καλά πως το δυσμενές πολιτικό κλίμα που επικρατούσε σε λαό και μαχητές, από τις βαναυσότητες των κυβερνητικών στρατευμάτων στο Μοριά τις τελευταίες εβδομάδες, αποτελούσε σίγουρο παράγοντα αποτυχίας των στόχων του Παπαφλέσσα. Ο αδίσταχτος διαβολογιατρός παρίστανε το φίλο στον υπουργό εσωτερικών αλλά και καιροφυλαχτούσε για να στήσει αθόρυβα αριστοτεχνικές παγίδες.

63 Οι αμερικανοί πολιτικοί ηγέτες, έχοντας έντονες δημοκρατικές ευαισθησίες από βιώματα της δικής τους επανάστασης εναντίον της αγγλικής κατοχής, αντιμετώπισαν θετικά την εξέγερση των Ελλήνων. Στο Μετερνίχειο ευρωπαϊκό δόγμα της κατάπνιξης των εθνικών επαναστάσεων, αντέτειναν το δόγμα Μονρόε για τα δικαιώματα των λαών να επιδιώξουν την εθνική τους ανεξαρτησία.

Παρά τη μεγάλη απόσταση της Αμερικής από την Ελλάδα, οι Αμερικανοί φιλέλληνες προσπάθησαν να συμβάλλουν στην επιτυχία του επαναστατικού αγώνα, με την αποστολή τροφίμων και χρημάτων για αγορά πολεμοφοδίων.

64 “Γέροντα” αποκαλούσαν τον Παπαφλέσσα οι στενοί του συγγενείς, όπως τ' αδέρφια του Νικήτας, Ηλίας και Γιώργης, τ' ανίψια του όπως ο Δημήτρης Φλέσσας και οι ψυχογιοί του.

-
- 65 Το όνομα αυτού του νεαρού γάλλου αξιωματικού, που το πτώμα του βρέθηκε δίπλα στο Παπαφλέσσα σκεπασμένο από έναν σωρό με σώματα νεκρών Τουρκοαιγυπτίων, είναι μέχρι σήμερα άγνωστο. Είναι ένας από τους εκατοντάδες αφανείς φιλέλληνες που, ως εθελοντές, θυσιάστηκαν για την ελευθερία της Ελλάδας.
- 66 Ο Ευγένιος Ντελακρουά ήταν γάλλος ζωγράφος, πρωτεργάτης της ρομαντικής σχολής. Ο πίνακάς του “σκηνές απ’ τη σφαγή στη Χίο” του 1824, αποτέλεσε σταθμό στην ταχύτερη διάδοση του φιλελληνισμού στη Γαλλία και συνετέλεσε στη μεταστροφή της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής στο “ελληνικό ζήτημα”.
- 67 Ο φιλελληνισμός του Βίκτωρα Ουγκώ ήταν μια φωτοβόλα σπίθα που έδωσε ζωή σε μια υποβόσκουσα και ανεκδήλωτη, ως τότε, συμπάθεια του γαλλικού λαού προς τον αγωνιζόμενο ελληνικό. Η παρουσία και του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για να στρέψουν λαοί και πολιτικοί το βλέμμα τους προς την εσχατιά της νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπου δινόταν ένας αγώνας επιβίωσης ανάμεσα σε δυο διαφορετικές θρησκείες και πολιτισμούς. Πολλοί ευρωπαίοι συγγραφείς και καλλιτέχνες ύψωσαν τη φωνή τους και χρησιμοποίησαν το επαγγελματικό τους ταλέντο για να υμνήσουν τους ηρωικούς αγώνες ενός καταπιεσμένου χριστιανικού ευρωπαϊκού λαού.
- Η Στουτγάρδη αποτελούσε ανέκαθεν ένα σημαντικό και ζωντανό φιλελληνικό κέντρο. Στο Μόναχο, ο καθηγητής Τιρς είχε αναπτύξει μεγάλη φιλελληνική δράση. Ο Μέτερνιχ διαμαρτυρήθηκε εναντίον του στο Πρωσσικό Ανακτοβούλιο. Η σειρά των άρθρων του για την Ελληνική Επανάσταση στην “Εφημερίδα του Αουγκσμπουργκ” προκάλεσε έντονη φιλελληνική κίνηση στους κύκλους των γερμανών διανοουμένων.
- Στη Ρωσία, παρά την απογοητευτική για τους Έλληνες τσαρική πολιτική, υπήρχε μια κρυφή αλλά δραστήρια φιλελληνική κίνηση, στην οποία συμμετείχε και ο γνωστός ποιητής Πούσκιν.
- Στη Γαλλία, η συμπάρασταση του πνευματικού κόσμου υπέρ των αγωνιζομένων Ελλήνων ήταν σχεδόν μαζική, γεγονός που συνετέλεσε και στη στροφή της ως τότε εχθρικής πολιτικής των Βουρβώνων στο Ελληνικό, λεγόμενο, Ζήτημα.
- Το ποίημα του Ουγκώ για τη Χίο, το οποίο θα παραθέσουμε ολόκληρο στη ΣΗΜ. αρ. 69, συμπεριλήφθηκε στην ποιητική συλλογή του ποιητή και συγγραφέα με τίτλο “Les Orientales”, που εκδόθηκε το 1829. Ο Ουγκώ ήταν ένας παθιασμένος φίλος της αρχαίας αλλά και της νέας Ελλάδας.
- Ας μας επιτραπεί, παρενθετικά, να αναφερθούμε σ’ ένα σχετικά πρόσφατο γεγονός, για να κατανοήσουμε το μέγεθος της επίδρασης των “Οριαντάλ” και στη σύγχρονη Γαλλία, όπου η σφραγίδα της αρχαιοελληνικής πολιτιστικής σκέψης είναι ευδιάκριτη στη λογοτεχνία, στα έργα τέχνης και ειδικότερα στα αρχιτεκτονικά αριστουργήματα. Είναι ένα έθνος που δεν οικειοποιήθηκε ποτέ την ελληνική ιστορία και τον ελληνικό

πολιτισμό.

Στα τέλη του 2004 και στις αρχές του 2005 έγιναν στη Γαλλία πολυάριθμες πολιτικές και προ παντός επιστημονικές αντιπαραθέσεις με συμμετοχή των μεγαλύτερων ονομάτων της γαλλικής διανόησης (στην Ελλάδα, οι δικοί μας κομματικοδίαιτοι και κρατικοδίαιτοι διανοούμενοι ασχολούνταν, όπως πάντα, με ξεπερασμένα διεθνιστικά και νεοταξικά ιδεολογήματα!) για τα θέματα της εισόδου της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και για τις παγίδες του συζητούμενου Ευρωπαϊκού Συντάγματος που θα διευκόλυναν αυτή την πορεία της Τουρκίας.

Ο τότε πρόεδρος Σιράκ, γνωστός τουρκόφιλος, ήταν υπέρ της επικύρωσης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος στο αναμενόμενο δημοψήφισμα. Γι' αυτόν τον πρόεδρο, τα οικονομικά σκάνδαλα του οποίου απασχόλησαν τη γαλλική δικαιοσύνη για δυο περίπου δεκαετίες, είχαμε δημοσιεύσει άρθρο στην εφημερίδα της Θεσσαλονίκης "ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ" (21-7-1995) με τίτλο "Η περίεργη συμπεριφορά του γάλλου προέδρου εις βάρος της χώρας μας", στο οποίο τονιζόταν η ανθελληνική του στάση στα θέματα της Κύπρου, του Αιγαίου και της Σλαβομακεδονικής προπαγάνδας.

Ο μελλοντικός υποψήφιος πρόεδρος του ίδιου κόμματος, ο Νικολά Σαρκοζί, είχε τελείως αντίθετες και ξεκάθαρες απόψεις για τα ίδια προβλήματα. Τα δυο τρίτα του γαλλικού λαού αντιδρούσαν στην ψήφιση ενός τέτοιου συντάγματος. Οι περισσότερες εφημερίδες του προεδρικού κόμματος ήταν επίσης αντίθετες. Τις παραμονές των Χριστουγέννων του 2004, η ναυαρχίδα των εντύπων του γκωλικού κόμματος, η Φιγκαρώ, δημοσίευσε συγκινητικά αποσπάσματα από το ποίημα του Ουγκώ για τη Χίο, για να δείξει τις πολιτιστικές διαφορές της Τουρκίας με την Ευρώπη. Στις παραμονές του δημοψηφίσματος η γαλλική τηλεόραση παρουσίασε τις θέσεις ανωνύμων πολιτών. Ένας απ' αυτούς είπε πως θα ψηφίσει "όχι" γιατί οι υπεύθυνοι του δημοψηφίσματος διάλεξαν την αποφράδα μέρα της 29 Μαΐου, την ημέρα κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, για να διευκολύνουν την είσοδο μιας ασιατικής χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Για την πλειονότητα των ελληνικών μέσων μαζικής ενημέρωσης, για τους Έλληνες διανοούμενους και πολιτικούς, τέτοιες ιδεολογικές θέσεις θα πρέπει να θεωρούνταν σοβινιστικές και φασιστικές. Η ελληνική εξωτερική πολιτική, ταυτισμένη με τις επιταγές της πέραν του Ατλαντικού υπερδύναμης, αγωνιζόταν να θεμελιώσει μια υποκριτική "ελληνοτουρκική φιλία", παρά το κάζους μπέλι, τις συνεχείς παραβιάσεις του εναέριου ελληνικού χώρου, την ύπαρξη κατοχικού στρατού στην Κύπρο κ.ά.

Στην Ελλάδα το σχέδιο ευρωπαϊκού συντάγματος ψηφίστηκε απ' την ελληνική βουλή, σχεδόν αθόρυβα και χωρίς προβολή από τα ΜΜΕ. Οι Γάλλοι το καταψήφισαν κι' ήταν η αρχή για να καταχωνιαστεί στα αρχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Οι δημοσκοπήσεις έδειχναν πως αν γινόταν στη χώρα μας δημοψήφισμα, τα ποσοστά των αρνητικών ψήφων θα ξεπερνούσαν σε εντυπωσιακό βαθμό τα αντίστοιχα των γαλλικών. Ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να κάνει συγκρίσεις και να βγάλει συμπεράσματα.

Επανερχόμενοι στο θέμα του φιλελληνισμού, θα πρέπει να επισημάνουμε την τεράστια συμβολή του Λόρδου Βύρωνα και του Βίκτωρα Ουγκώ, αντίστοιχα, για την Αγγλία και τη Γαλλία. Ήταν ένα πατριωτικό ειρηνικό κίνημα των ευρωπαϊών πολιτών, που δημιουργήθηκε από το θαυμασμό για τους ανυπέβλητους αγώνες και θυσίες των επαναστατημένων Ελλήνων, από τις πληροφορίες για τις φοβερές σφαγές γυναικοπαίδων στη Θεσσαλονίκη, στην Κασσάνδρα, στη Νάουσα, στη Χίο, στα Ψαρά και στο Μεσολόγγι, αλλά και από τη λατρεία για την αρχαία ελληνική σκέψη και τα μεγαλειώδη γλυπτά και αρχιτεκτονικά επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

68 Η Χίος καταστράφηκε εκ θεμελίων στα τέλη Απριλίου 1822. Από τους 113.000 κατοίκους της βρέθηκαν, μετά την καταστροφή, μόνο 1.800.

69 Το ποίημα του Β. Ουγκώ “το παιδί”, δημοσιεύτηκε στο Παρίσι στις 19 Ιανουαρίου 1829 με την ποιητική του συλλογή “Λεζ Οριαντάλ”, πιστεύουμε όμως πως γράφτηκε πολύ πιο μπροστά και γνωστοποιήθηκε στους λογοτεχνικούς και φιλελληνικούς κύκλους χωρίς ίσως να έχει πάρει την τελική του μορφή, όπως όταν κυκλοφόρησε όλη η συλλογή. Ως “τυπογραφική ημερομηνία έμπνευσης και σύνταξης” του ποιήματος αναφέρεται ο Ιούνιος του 1828, αλλά ένα πνευματικό δημιουργήμα με τέτοιο παλμό και πάθος δεν είναι δυνατόν να γράφτηκε έξι ή επτά χρόνια μετά το τραγικό γεγονός της καταστροφής της Χίου, το οποίο συγκλόνισε τον κόσμο και τον Ουγκώ. Οι μεγάλες ποιητικές ή καλλιτεχνικές δημιουργίες έχουν σχέση με τη συναισθηματική έξαρση του δημιουργού και την ταύτισή της με τον κατάλληλο χρόνο, ώστε να επιτευχθεί η διέγερση, η αναστάτωση και ν’ ακολουθήσει η έμπνευση. Ένα αριστούργημα σαν το “L’enfant” πρέπει να γράφτηκε, έστω και πρόχειρα ως σχέδιο, σε τέτοιες στιγμές μεγαλοφυούς δημιουργικής έξαρσης και να δημοσιεύτηκε αργότερα, όταν βρέθηκε ο εκδότης. Άλλωστε, λίγο πολύ όλοι οι συγγραφείς αντιμετωπίζουν παρόμοιες καταστάσεις με κάποιες εργασίες τους που κιτρινίζουν απ’ το χρόνο στα συρτάρια.

Στη συλλογή περιλαμβάνονται κι άλλα μεγάλα και συναρπαστικά ποιήματα με θέμα την ελληνική επανάσταση, όπως “τα κεφάλια του Σαραγιού”, “ο ενθουσιασμός”, “το Ναυαρίνο”, “η Ελληνοπούλα” κ.α., στα οποία υμνείται με πάθος ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων.

Η αγάπη του Ουγκώ για την Ελλάδα ήταν μια αγάπη βαθιά και παθιασμένη. Στις μέρες του μεγάλου αγώνα είχε βροντοφωνάξει: “Την Ιταλία έχω μάνα μου, προμάμμη την Ελλάδα”. Μετά από μισό σχεδόν αιώνα, με την ευκαιρία ενός συμποσίου, είπε πως “Ελλάδα, Ιταλία και Γαλλία είναι κοινή πατρίδα”. Σ’ ένα προσχέδιό του για “τις Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης” με πυρήνα τα τέσσερα Έθνη – Μητέρες μιας Μεσογειακής Ένωσης, δηλαδή “την Ελλάδα, την Ιταλία, την Ισπανία και τη Γαλλία” οραματίζεται ένα “απέραντο ουράνιο τόξο των Ηνωμένων Λαών της Ευρώπης”. Η Ευρωπαϊκή Ένωση των Σουμάν, Ντε Γκωλ, Αντενάουερ κ.ά. και η Μεσογειακή Ένωση του σημερινού (2009) γάλλου

*Pour que dans leur azur, de larmes orageux,
Passe le vif éclair de la joie et des jeux,
Pour relever ta tête blonde,*

*- Φτωχό παιδί, που κάθεσαι ξυπόλυτο στις ράχες
για να μην κλαις λυπητερά, τ' ήθελες τάχα να 'χες
για να τα ιδώ τα θαλασσά
ματάκια σου ν' αστράψουνε, να ξαστερώσουν πάλι,
και να σηκώσης χαρωπά σαν πρώτα το κεφάλι
με τα μαλλάκια τα χρυσά;*

*Que veux-tu ? Bel enfant, que te faut-il donner
Pour rattacher gaiment et gaiment ramener
En boucles sur ta blanche épaule
Ces cheveux, qui du fer n'ont pas subi l'affront,
Et qui pleurent épars autour de ton beau front,
Comme les feuilles sur le saule ?*

*Τι θέλεις, άτυχο παιδί, τι θέλεις να σου δώσω
για να τα πλέξης ξέγνοιαστα, για να τα καμαρώσω
ριχτά στους ώμους σου πλατιά
μαλλάκια που του ψαλιδιού δεν τάχει αγγίξει η κόψη,
και σκόρπια στη δροσάτη σου τριγύρω γέρνουν όψη
και σαν την κλαίουσα την ιτιά;*

*Qui pourrait dissiper tes chagrins nebuleux ?
Est-ce d'avoir ce lys, bleu comme tes yeux bleus,
Qui d'Iran borde le puits sombre ?
Ou le fruit du tuba, de cet arbre si grand,
Qu'un cheval au galop met, toujours en courant,
Cent ans a sortir de son ombre ?*

*Σαν τι μπορούσε να σου διώξη τάχα το μαράζι;
Μήπως το κρίνο απ' το Ιράν που του ματιού σου μοιάζει;
Μην ο καρπός απ' το δεντρί
που μέσ' στη μουσουλμανική παράδεισο φυτρώνει,
κ' έν' άλογο χρόνια εκατό κι αν πηλαλάει, δε σώνει
μέσ' απ' τον ίσκιο του να βγη;*

*Veux-tu, pour me sourire, un bel oiseau des bois,
Qui chante avec un chant plus doux que le hautbois,
Plus éclatant que les cymbales ?
Que veux-tu ? fleur, beau fruit, ou l'oiseau merveilleux ?
- Ami, dit l'enfant grec, dit l'enfant aux yeux bleus,
Je veux de la poudre et des balles.*

*Μη το πουλί που κελαηδάει στο δάσος νύχτα μέρα
και με τη γλύκα του περνάει και ντέφι και φλογέρα;
Τι θες κι απ' όλα τ' αγαθά
τούτα; Πες! Τ' άνθος, τον καρπό; θες το πουλί;
- Διαβάτη, μου κράζει το Ελληνόπουλο με το γαλάζιο μάτι:
Βόλια, μπαρούτη θέλω, να!*

- 70 Ο καθηγητής Βασδραβέλλης (Α, σελ. 131) γράφει:
*“Ματαίως θα προσπαθήση ο ιστορικός ερευνητής ν' ανεύρη παρόμοιον
φαινόμενον πατριωτισμού μοναχών εις την ιστορίαν των χριστιανικών
κρατών ή εις τον καθ' όλον μοναχικόν βίον εν Ελλάδι και αλλαχού”.*
Το γεγονός πως, μετά την κατάρρευση του μετώπου της Κασσάνδρας,
κάποιοι “τουρκολάτρες” προϊστάμενοι των μονών του Αγίου Όρους ήρθαν
σε συνεννοήσεις με τον τούρκο βεζύρη Μεχμέτ Εμιν Λομπούτ Πασά και
προσπάθησαν να συλλάβουν και να παραδώσουν σ' αυτόν τον Εμμα-
νουήλ Παπά, οφείλεται σε παράγοντες που θα εκτεθούν σε μεταγενέστερη
σημείωση. Είναι ένα κατακριτέο και κατάπτυστο γεγονός, που όμως δεν
αναιρεί την αυτοθυσία των μοναχών που πολέμησαν και πέθαναν ηρωικά
στα στενά της Ρεντίνας και σ' άλλα μέρη της Χαλκιδικής.
- 71 Ο καθηγητής Μαμαλάκης (σελ. 445, έγγραφο Νο 18) δημοσιεύει
ολόκληρη την επιστολή και παραθέτει και φωτοτυπία του τελευταίου
τμήματος του σχετικού χειρογράφου.
- 72 Εκεί κοντά βρίσκεται σήμερα το μνημείο με το Λέοντα της Αμφίπολης.
- 73 Η σημερινή Νέα Απολλωνία.
- 74 Για την ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης, κατά την επανάσταση, θα
πρέπει να υπάρχουν ακριβέστερα στοιχεία στα αρχεία των τουρκικών
απογραφών. Όμως, μια έγκυρη πληροφορία απ' τον τούρκο Μουλά της
Θεσσαλονίκης Χαϊρουλλάχ Ιμπν Σινασί Μεχμέτ Αγά, μας ενημερώνει για τις
εθνικές κοινότητες που υπήρχαν τότε στην πόλη. Ο ανώτερος αυτός
δικαστής, στην αναφορά του προς το σουλτάνο Μαχμούτ Β', στην οποία
θα αναφερθούμε και στη ΣΗΜ. αρ. 79, απαριθμεί τις κοινότητες της
Θεσσαλονίκης (Βλ. Βακαλόπουλο, Β, σελ. 339):
*“Σήμερα η Θεσσαλονίκη έχει εκατό χιλιάδες κατοίκους, απ' τους οποίους
οι σαράντα είναι μουσουλμάνοι κι' οι άλλοι άπιστοι, ρωμιοί, εβραίοι κι'
αρμένιοι. Οι άπιστοι αυτοί έχουν έναν δεσπότη εφέντη που λέγεται Μακάρ
και που κάθεται στο Μητροπολιτχανέ...”.*
Ο αναφερόμενος ως “Μακάρ” πρέπει να ήταν ο νέος μητροπολίτης
Θεσσαλονίκης Μακάριος, ο οποίος αντικατέστησε τον αγρίως σφαγια-
σθέντα επίσκοπο Κίτρους Μελέτιο που, προσωρινά, αναπλήρωνε το
μητροπολίτη Ιωσήφ. Ο τελευταίος, με την ιδιότητα του συνοδικού,
βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη για να μετάσχει σε σύνοδο της
Ορθόδοξης Ιεραρχίας. Εκεί δολοφονήθηκε κατά τη διάρκεια των σφαγών

που ακολούθησαν τον απαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται πως η πολυπληθέστερη Κοινότητα από τις εξήντα χιλιάδες των “απίστων” ήταν η Ελληνική. Οι ρωμιοί αναφέρονται πρώτοι αλλά και (εσφαλμένα) ο έλληνας μητροπολίτης θεωρείται ως “δεσπότης – εφέντης” όλων των απίστων. Το σπουδαιότερο όμως είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε σλαβική κοινότητα. Είναι ένα αξιόλογο στοιχείο, το οποίο συνεκτιμούμενο με το γεγονός της οργάνωσης των εξεγέρσεων στην Ανατολική και Δυτική Μακεδονία και στον Όλυμπο αποκλειστικά από Έλληνες οπλαρχηγούς, αποδεικνύει τα ψεύδη της τιτοσταλινικής προπαγάνδας για τη Μακεδονία. Έτσι εξηγείται και ο λόγος για τον οποίο οι Σκοπιανοί πλαστογράφοι αποφεύγουν τις αναφορές στην επανάσταση με τον Εμμανουήλ Παπά, το Διαμαντή Νικολάου, τον Τσάμη Καρατάσο, το Γάσο, το Ζαφειράκη κι' άλλους οπλαρχηγούς που προσπάθησαν να ελευθερώσουν τη Μακεδονία απ' τους Τούρκους.

Το θέμα της πλαστογράφησης της ιστορίας της Μακεδονίας, διογκώθηκε σιγά σιγά γιατί οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν το αυτονόητο σθένος να αντικρούσουν, με ρεαλιστικές θέσεις κι' επιστημονικά επιχειρήματα, τη μεγαλύτερη (όπως επισημίναμε πριν από χρόνια) πολιτιστική απάτη του 20ου αιώνα.

Από το 1945, που η Βαρντάρσκα Μπανοβίνα της τέως Γιουγκοσλαβίας μετονομάστηκε σε “Μακεδονία”, ακολούθησε μια ακατάσχετη και χειμαρρώδης προπαγανδιστική εκστρατεία σ' όλο τον κόσμο. Οι μεγαλύτερες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες γέμισαν από επιστημονικοφανή ιστορικά έργα συγγραφέων των σταλινικών καθεστώτων, στα οποία τα δήθεν ιστορικά επιχειρήματα κατασκευάστηκαν σε ειδικά “εργαστήρια προπαγάνδας”. Ακόμα και η γλώσσα των Σκοπιανών, διάλεκτος καθαρά βουλγαρική, μετονομάστηκε σε “μακεδονική”. Είναι γνωστό το συμβάν του άλλοτε προέδρου της Βουλγαρίας Ζέλιου Ζέλεφ, όταν επισκέφθηκε τα Σκόπια και οι εκεί αρμόδιοι επέμεναν το ραδιοφωνικό του μήνυμα προς τους “Μακεδόνες” να μεταφράζεται από διερμηνέα. Ο βούλγαρος πρόεδρος φυσικά αντέδρασε, με το επιχείρημα πως είναι πρωτάκουστο να χρησιμοποιείται διερμηνέας σε μια γλώσσα που την κατανοούν οι πάντες και μίλησε προς το “μακεδονικό λαό” στη βουλγαρική γλώσσα.

Οι γενιές των Σκοπιανών που, μετά το 1945, γαλουχήθηκαν με τις πλαστογραφημένες απόψεις για τη μακεδονική ιστορία σ' ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, είχαν πιστέψει στα μυθεύματα για το Μέγα Αλέξανδρο, για το “μακεδόνα” βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ το βουλγαροκτόνο, για το Μεθόδιο και τον Κύριλλο ή για την πληθυσμιακή κυριαρχία των Σλάβων στη Μακεδονία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Θα μπορούσαν να διαστρεβλώσουν και τα ιστορικά δεδομένα της επανάστασης στη Μολδοβλαχία, στη Χαλκιδική ή στη Δυτική Μακεδονία, αν δεν υπήρχαν πολυάριθμες εργασίες και σλάβων ιστορικών γι' αυτά τα γεγονότα, τα οποία βασίστηκαν σε εξεγέρσεις Ελλήνων κατοίκων αυτών των περιοχών. Γι' αυτό, μετά τις ανεπιτυχείς προσπάθειες “συλλογής στοιχείων” που θα βοηθούσαν την προπαγάνδα τους, προτίμησαν ν' αποσιωπήσουν, όσο μπορούσαν, αυτά τα γεγονότα με τα οποία αποδεικνύονταν η κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου

στο μακεδονικό χώρο.

Όσοι γνωρίζουν ιστορία και μελέτησαν εργασίες ιστορικών μέχρι το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, δε θα βρουν ούτε ένα επιστημονικό στοιχείο, που να συνδέει τους βουλγαρικής καταγωγής κατοίκους αυτού του κρατιδίου με την ιστορία της Μακεδονίας. Δεν υπάρχει ούτε απλή ένδειξη στους αρχαίους ιστορικούς, στην επιστήμη της επιγραφολογίας, στη νομισματολογία, στα ταφικά ευρήματα, στην αρχιτεκτονική και στη γλυπτική, στη ζωγραφική ή στη γλώσσα, που να συνδέει αυτή την ολιγάριθμη σλαβική ομάδα με την ιστορία των Μακεδόνων. Κι' αν ακόμα θα μπορούσε κάποιος να δεχθεί και την παράλογη άποψη πως οι Μακεδόνες δεν ήταν Έλληνες, σε καμιά περίπτωση δε θα μπορούσε να ταυτίσει το σλαβικό αυτό φύλο με τους αρχαίους αλλά και τους νέους Μακεδόνες. Στο τευχίδιο πολιτικού προβληματισμού “Μακεδονισμός: μια θεωρία πολιτιστικής απάτης και αλυτρωτισμού”, που περιλαμβάνει και προσωπικές μας εμπειρίες, αποδεικνύεται με ποιο τρόπο οι καθοδηγητές του “μακεδονισμού” προσπαθούν να επιβάλουν τις απόψεις τους ακόμα και σε Έλληνες με ελλιπείς ιστορικές γνώσεις, ενώ κατά βάθος γνωρίζουν την ιστορική αλήθεια.

Το ελληνικό κράτος ποτέ του δεν χρησιμοποίησε τους απaráμιλλους αγώνες του Εμμανουήλ Παπά και των αγωνιστών της Χαλκιδικής ή την εξέγερση της Νάουσας και την επανάληψη του χορού του Ζαλόγγου στην Αραπίτσα. Απόλυτη σιωπή και αδράνεια σε μια λυσιπώδη προσπάθεια των Σλάβων να επιβάλουν την πλαστογράφιση, προσεταιριζόμενοι και τις επεκτατικές βλέψεις της τέως Σοβιετικής Ένωσης προς τη Μεσόγειο ή το όραμα της Νέας Τάξης και της αναδιανομής των Βαλκανίων και γενικότερα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Οι αρμόδιοι για κυβερνητικές εισηγήσεις σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, άνευροι και οσφυοκάμπτες, φρόντιζαν πάντα να διατυπώνουν γνώμες που δεν θα προκαλούσαν αντιδράσεις τις Μεγάλες Δυνάμεις και κυρίως στις Η.Π.Α. των οποίων η πολιτική, χωρίς προσχήματα και με ξεκάθαρες θέσεις, ήταν αντίθετη με τα εθνικά μας συμφέροντα στο Σκοπιανό, στο Αιγαίο ή στην Κύπρο. Στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, οι ψευτοδιανοούμενοι μεγαλοδημοσιογράφοι, οι καθηγητές της Μέσης και Ανώτατης Εκπαίδευσης, οι δάσκαλοι, οι συγγραφείς, οι πολιτικοί, οι συνδικαλιστές και άλλοι όσοι με τις ενέργειές τους ασκούσαν επίδραση στο φρόνημα και στην ιδεολογία του λαού, προσπαθούσαν να μας πείσουν, στην πλειοψηφία τους, για το “αναφαίρετο δικαίωμα των Μακεδόνων” να αυτοπρο-σδιορίζονται. Οι γραπτές μαρτυρίες που υπάρχουν στα Μ.Μ.Ε., μετά τη δεκαετία του '80, μας δείχνουν μια πλειονότητα ελλήνων πολιτικών και διανοουμένων, που διαπνέονταν από ένα ασυνήθιστο, σ' άλλους λαούς, πολιτικό κλίμα απατρίας, ίσως και από αντίδραση στις κορώνες πατρι-δοκαπηλίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του 1967.

Αλλά στο διάστημα αυτό, από τη διάλυση της τέως Σοβιετικής Ένωσης και των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, το διεθνιστικό όραμα παλαιών διανοουμένων της μαρξιστικής ιδεολογίας, μεταλλάχτηκε και ταυτίστηκε με το όραμα της παγκοσμιοποίησης, που αποτέλεσε τη βάση της πιο σκληρής κεφαλαιοκρατικής ιδεολογίας. Έτσι, τα πατριωτικά δίκαια

παραμερίστηκαν μπροστά σε χιμαιρικά ιδεολογήματα για μια διεθνή, για μια ενωμένη και παγκοσμιοποιημένη κοινωνία.

Ο καθηγητής και φιλόσοφος Χρήστος Γιανναράς, σε άρθρο του στην εφημερίδα “ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ”, τον Οκτώβρη του 2008, με τίτλο “τι διαπραγματευόμαστε με τους Σκοπιανούς;” προβαίνει, ανάμεσα στ’ άλλα και σε μια εξαιρετική ανάλυση αυτής της συντεχνιακής μετάλλαξης. Σε κάποιο σημείο γράφει: “Θα πετύχουν (οι Σκοπιανοί) γιατί η αναμέτρησή τους με το ελλαδικό κρατίδιο είναι άνιση. Υπερτερούν συντριπτικά σε πηγαία ανάγκη για πατρίδα, ταυτότητα, ευγενική καταγωγή έστω και πλαστογραφημένη, για δική τους γλώσσα, δική τους ιστορία. Στη σημερινή Ελλάδα τέτοιες ανάγκες δεν είναι απλώς υποβαθμισμένες, έχουν μεθοδικά υπονομευτεί και διασυρθεί. Η πατρίδα, η παράδοση πολιτισμού, η συλλογική ιδιαιτερότητα, η διαχρονική ιστορική συνέχεια, είναι αφορμές μόνο για χλεύη, ειρωνείες και περιφρόνηση. Όποιος τολμήσει να μιλήσει για τέτοιες ανάγκες είναι ακροδεξιός, γραφικός Έλληνας, περίπου φασίστας. Στο ελλαδικό κράτος και στην Κύπρο ασκείται απροσχημάτιστη ιδεολογική τρομοκρατία από συγκεκριμένη μαφιόζικου, ή πρακτορικού, τύπου συντεχνία.. Επιβάλλει η συντεχνία έναν διεθνισμό παλαιομαρξιστικής έμπνευσης και νεοταξικής υπαγόρευσης, σίγουρη απατρία, ετοιμότητα για οποιαδήποτε παραχώρηση στον οποιονδήποτε, αρκεί να φαντάζουμε εκσυγχρονισμένοι. Όποιο κόμμα κι’ αν κερδίσει τις εκλογές, η συγκεκριμένη συντεχνία κυβερνάει τη χώρα, δηλαδή διαμορφώνει και ελέγχει το φρόνημα του λαού”.

75 Ο Σπύρος Μελάς στα “Ματωμένα ράσα” μας αναπαριστά, με συγκλονιστικές περιγραφές, τη σύγκρουση προεστών και Παπαφλέσσα στη διάρκεια της μουσικής τους συνάντησης, το Γενάρη του 1821, στο σπίτι του Α. Λόντου, στη Βοστίτσα (Αίγιο). Βαριά λόγια, ψεύτικες διαβεβαιώσεις από παντού, συνωμοτικές ματιές και ύπουλα σχέδια. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός τον αποκαλεί “άρπαγα, απατεώνα και εξωλέστατο”, που ωθεί τα πράγματα “εις ταραχήν, προσμένων να πλουτίσει από λάφυρα”. Ο παριστάμενος στη σύσκεψη πρωτοσύγκελλος Αμβρόσιος Φραντζής (ως συνοδός του μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως Αρκαδίας) στην “Ιστορία” του χαρακτηρίζει τους ισχυρισμούς και τις πληροφορίες του Παπαφλέσσα κατάλληλες μόνο για “φρενοβλαβείς”, ενώ ο Ανδρέας Ζαΐμης εξοργισμένος επιτέθηκε στον Αρχιμανδρίτη λέγοντας πως “όλα τα παρά του Δικαίου λεχθέντα είναι άστατα, απελπισμένα, στασιαστικά, ιδιοτελή και σχεδόν μπιρμπάντικα....” Θα πρέπει να τονισθεί το “στασιαστικά” που σημαίνει εξέγερση σε νόμιμη κρατική εξουσία (την Οθωμανική !).

Ο Παπαφλέσσας με τον πάνοπλο αδερφό του Νικήτα κι’ άλλους σωματοφύλακες, προλαβαίνει τα σχέδιά τους να τον πιάσουν με δόλο για να τον φυλακίσουν ή να τον δολοφονήσουν, όπως επιχείρησαν πριν φτάσει απ’ τις Σπέτσες και την Ύδρα στην Πελοπόννησο. Είναι αποφασισμένος ν’ αρχίσει την επανάσταση στις 25 Μαρτίου, όπως έχει αποφασιστεί απ’ το Γενικό Αρχηγό της Αρχής, τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Στο τέλος τους δηλώνει απερίφραστα:

“Θα πάρω χίλιους Πισινοχωρίτες και Σαμπαζότες μιστοφόρους κι’ άλλους

τόσους Μανιάτες και θα κάμω την επανάσταση, όπως έχω προσταχτεί. Και τότε όποιονε πιάσουνε χωρίς άρματα οι Τούρκοι ας τον σκοτώσουν”.

Οι δεσποτάδες κι' οι προεστοί πάγωσαν από το φόβο. Ήξεραν τι θα πάθαιναν αν δεν συμμετείχαν στην επανάσταση και τότε συντελέστηκε η “ύπουλη μεταστροφή”.

Αποφάσισαν να συναντηθούν και να συζητήσουν για τον τρόπο αντιμετώπισης της κατάστασης, την οποία δημιούργησε “αυτός ο αλιτήριο και ασυνείδητος Δικαίος Παπά Φλέσιας” (όπως τον χαρακτηρίζει στ' “Απομνημονεύματά” του ο Π.Π. Γερμανός, στη σελ. 37).

Αυτές οι συζητήσεις των προυχόντων και μεγαλονοικοκυραίων της Δυτικής Πελοποννήσου, οι οποίοι αποτέλεσαν τον πυρήνα ενός άτυπου “αρχοντικού κόμματος” που είχε ως σκοπό τη διατήρηση των σουλτανικών προνομίων τους και μετά την επανάσταση, άρχισε στις 26 Ιανουαρίου και τερματίστηκε στις 30 του ίδιου μήνα. Στις πέντε αυτές συνεδριάσεις καταστρώθηκαν σχέδια που απέβλεπαν στην προσπάθεια αναβολής της έναρξης του επαναστατικού αγώνα ή σε αντίθετη περίπτωση, στην ανάληψη της ευθύνης και της στρατιωτικής δράσης απ' τους προκρίτους, ώστε στο ενδεχόμενο δημιουργίας νέου ελληνικού κράτους, να μην έχουν την εξουσία “οι ξεβράκωτοι”. Στη Βοστίτσα είχαν ριχτεί οι πρώτοι σπόροι του εθνικού διχασμού, παρά την προσπάθεια του Π.Π.Γερμανού, όπως διατυπώνονται από τον Ι. Φιλήμονα στα προλεγόμενα της πρώτης έκδοσης των “Απομνημονευμάτων” του Δεσπότη, του 1837 (σελ. 17/18), πως η άρνηση του Δ. Υψηλάντη να παραιτηθεί από την αρχιστρατηγία, ήταν η σπίθα που φούντωσε το διχασμό. Στις πενθήμερες αυτές διαβουλεύσεις συμμετείχαν, εκτός από τον ίδιο τον Π.Π. Γερμανό, επίσης ο Γερμανός Χριστιανουπόλεως, ο Κερνίκης Προκόπιος, οι Ασημάκης και Ανδρέας Ζαΐμης (πατέρας και γιος), ο Σωτήριος Χαραλάμπης, ο Ασημάκης Φωτήλας, ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ο Ανδρέας Λόντος, ο Σωτήριος Θεοχαρόπουλος και “άλλοι τινές της δευτέρας τάξεως” (κατά την έκφραση του Π.Π. Γερμανού).

Αυτοί κι' άλλοι προεστοί, όπως ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης στη Μάνη, ο Θάνος Κανακάρης στην Πάτρα, οι Σισίνηδες στην Ηλεία, ο Νοταράς κι' οι Δεληγιανναίοι στην Κορινθία, είχαν ειδικά κι' ασυνήθιστα προνόμια που τους παραχώρησε ο σουλτάνος, τα οποία τους εξομοίωναν, από πλευράς εξουσίας, με τους τούρκους Μπέηδες και τους Αγάδες.

Ο Φωτάκος μας δίνει μια γλαφυρή περιγραφή ενός τέτοιου κοτσαμπάση, που θα μπορούσε να θεωρηθεί και Τούρκος, αφού δεν διέφερε εις την “ενδυμασίαν, εις τους εξωτερικούς τρόπους και εις τα της οικίας του. Η ευζωία του ήταν ομοία με εκείνην του Τούρκου και μόνον κατά το όνομα διέφερεν, αντί π.χ. να τον λέγουν Χασάνην, τον έλεγαν Γιάννην και αντί να πηγαΐνη εις το σαμί επήγαινε εις την εκκλησίαν. Μόνον κατά τούτο υπήρχε διάκρισις”.

76 Η επιστολή αυτή του Εμμανουήλ Παπά της 7ης Μαΐου 1821, με την οποία ζητά την αποστολή 12 αρματωμένων караβιών (βλ. Βακαλόπουλο, Α, σελ. 53, έγγραφο 8 και ΖΕΛΛΙΟΥ, Α, σελ. 12), έφτασε στην Ύδρα στην πιο κρίσιμη φάση της σύγκρουσης ανάμεσα στους μνημένους Φιλικούς που ξεσήκωναν το λαό για επανάσταση και στους “τουρκολάτρες” κοτσαμπάσηδες που

αντιδρούσαν.

Απ' αυτή την επιστολή αποδεικνύεται πως υπήρχε αρχικό σχέδιο των Φιλικών για επίθεση κατά της Θεσσαλονίκης, αλλά και για άμυνα του Αγίου Όρους σε περίπτωση σύμπτυξης των ελλήνων επαναστατών στη Χαλκιδική. Ο Εμμ. Παπάς προσπάθησε να εφαρμόσει τη δεύτερη φάση αλλά τα πάντα κατέρρευσαν από την πείνα, την έλλειψη πολεμοφοδίων και την έλλειψη ισχυρού στόλου. Ο Άθως θα μπορούσε να μετατραπεί σε απόρθητο φρούριο, αν υπήρχε ένα κεντρικό οργανωμένο εθνικό κέντρο με αναγνωρισμένο απ' όλους ηγέτη, όπως το σχεδίασαν τα στελέχη της Φιλικής Εταιρείας με το Γενικό Αρχηγό στη Βεσσαραβία και αν ίσχυε το σύστημα της "κοινής κάσας" για τη χρηματοδότηση του αγώνα.

Οι πρόκριτοι των νησιών και ιδίως της Ύδρας, που αποτελούσε τότε το κέντρο οργάνωσης του αγώνα, αποδιοργάνωσαν το σύστημα της ενιαίας στρατιωτικής δράσης με έναν εμπειροπόλεμο αρχηγό και με κοινή εθνική "κάσα" και εφάρμοσαν το σύστημα των "κοντράτων" με τους πλοιάρχους των στόλων τους για να κερδοσκοπούν την ώρα που άλλοι πολεμούσαν και σκοτώνονταν. Τέτοια "συμβόλαια του αίσχους" βρίσκονται στα έγγραφα που δημοσίευσαν ο Βακαλόπουλος, ο Μαμαλάκης και άλλοι ιστορικοί. Να γιατί όταν τελείωσαν τα χρήματα απ' την προσωπική περιουσία του Εμμ. Παπά και οι ηγούμενοι των μονών του Αγίου Όρους, αντιλαμβανόμενοι τα κομματικά παιχνίδια που οδηγούσαν τη Νότια Ελλάδα σε εμφύλιο και τον αγώνα στη Χαλκιδική να οπισθοδρομεί, έσφιξαν τα πουγγιά τους και η επανάσταση μοιραία πήρε τον κατήφορο του αφανισμού. Η ανατροπή του Αντώνη Οικονόμου στην Ύδρα απ' τους πρόκριτους, προδιέγραψε και τη μοίρα του Εμμ. Παπά, ο οποίος δεν αντελήφθηκε έγκαιρα τα παιχνίδια εξουσίας που έπαιζαν στην πλάτη του αδίστακτοι μηχανορράφοι και ραδιούργοι πολιτικοί, που στα επόμενα χρόνια αιματοκύλισαν την Ελλάδα και (κατά τον Μακρυγιάννη) "χάθη όλο τ' άνθος των Ελλήνων εις τους εφύλιους πολέμους" στις κρισιμότερες στιγμές της Επανάστασης.

- 77 Ο Αντώνης Οικονόμου ήταν Ύδραϊος πλοίαρχος. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Παπαφλέσσα, όταν το καράβι του ναυάγησε στο Γιβραλτάρ και πήγε στην Κωνσταντινούπολη για αναζήτηση νέων χρηματοδοτών.

Με πρόταση του Παπαφλέσσα προς τη Γενική Εφορεία ορίστηκε υπεύθυνος της επανάστασης στην Ύδρα. Σχημάτισε ισχυρό επαναστατικό σώμα και κατόρθωσε ν' αποκτήσει την εξουσία στο νησί και να κηρύξει την επανάσταση στα τέλη του Μάρτη 1821.

Οι πρόκριτοι καιροφυλακτούσαν και με παγίδα τον συνέλαβαν για να τον δολοφονήσουν. Κατόρθωσε όμως να διαφύγει στη βορειοανατολική Πελοπόννησο.

Το Δεκέμβρη του 1821 είχε την πρόθεση να μεταβεί στο Άργος για να συμμετάσχει στην Εθνική Συνέλευση. Οι Ύδραϊοι πρόκριτοι έστειλαν απόσπασμα με επικεφαλής κάποιον Ξύδη για να τον "συλλάβει". Ο Δ. Υψηλάντης πίστεψε στις διαβεβαιώσεις των προκρίτων και αντέδρασε χλιαρά στο πανούργο σχέδιό τους. Ο Κολοκοτρώνης όμως που διαισθάνθηκε τις σκοτεινότερες επιδιώξεις των Ύδραϊών προκρίτων για την εξόντωση του

υπέροχου αυτού πατριώτη, έστειλε εσπευσμένα διακόσιους οπλοφόρους με τον έμπιστό του, τον Τσόκρη. Ήταν αργά. Ο Οικονόμου ήταν ήδη νεκρός. Πέθανε λίγες μόνο μέρες μετά το θάνατο του Εμμανουήλ Παπά.

Ο Αντώνης Οικονόμου υπήρξε μια μεγάλη μορφή της Ελληνικής Επανάστασης. Το έργο του αποσιωπήθηκε από την επίσημη πολιτεία, την οποία κυβέρνησαν οι νικητές του εμφυλίου με τους επιγόνους τους ως, σχεδόν, τις αρχές του 20ου αιώνα. Με τον ίδιο τρόπο ενταφιάστηκε και η ανεπανάληπτη προσφορά του Εμμανουήλ Παπά και της οικογένειάς του στους αγώνες του Γένους.

78 Ο Δημήτριος Υψηλάντης έφτασε στην Ύδρα στις 8 Ιουνίου 1821.

79 Ο Δ. Υψηλάντης, στην επιστολή του της 30ης Σεπτεμβρίου 1821, γράφει, μεταξύ άλλων, στον Εμμ. Παπά για τον Γιουσούφ Πασά *“όστις συν θεώ ελπίζομεν ότι θέλει πέσει εις χείρας μας ... δια να είναι έγγυον της φαμελίας σας”*.

Ο Υψηλάντης είχε εσφαλμένες πληροφορίες για το διοικητή των Πατρών και θεώρησε πως είναι ο ίδιος με τον Σερίφ Σιντίκ Γιουσούφ Μπέη των Σερρών, το γιο του Ισμαήλ Μπέη και θανάσιμο διώκτη του μακεδόνα αρχιστράτηγου.

Στο ίδιο λάθος υπέπεσε και ο Π.Π. Γερμανός, ο οποίος στα *“Απομνημονεύματά”* του (Βλ. Σελ. 36) γράφει *“ότι ο εκ Σερρών Ισούφ Πασάς ήρχετο εξ Ιωαννίνων (στην Πάτρα) με ολίγας δυνάμεις και επλησίαζεν εις το Μεσολόγγιον”*. Επίσης, ο Μ.Οικονόμου { γραμματέας του Θ. Κολοκοτρώνη } στο έργο του *“Ο Ιερός των Ελλήνων Αγών”* εσφαλμένα κι αυτός αναφέρει ότι *“ο εκ Σερρών Ισούφ Πασάς ήρχετο διοικητής εις Ναύπακτον”*.

Παρασυρμένοι απ' αυτές τις μαρτυρίες, έγκριτοι και αξιόλογοι ιστορικοί ταύτισαν τον Γιουσούφ Μπέη των Σερρών με τον Γιουσούφ Πασά των Πατρών.

Ο Γιουσούφ των Σερρών, αυτός ο αδίσταχτος διώκτης του Εμμ. Παπά μισούσε θανάσιμα τους Έλληνες και καθετί ελληνικό, όπως γράφει σ' επιστολή του προς το σουλτάνο ο Μουλάς της Θεσσαλονίκης Ιμπν Σινασή. Σ' αυτή εξιστορεί τη βάνανυση συμπεριφορά του Μπέη προς τον ίδιο τον τούρκο δικαστή, αλλά και τα βδελυρά του εγκλήματα στη Θεσσαλονίκη εναντίον αθώων πολιτών και ανήμπορων γυναικοπαίδων, ακόμα και το ξεκοίλιασμα έγγυων γυναικών που απαγορεύεται απ' το Κοράνι. Είναι μια επιστολή γεμάτη ανθρωπιά κι ευαισθησία του μουσουλμάνου δικαστικού λειτουργού (βλ. Βακαλόπουλο, Β, σελ. 339 και 361), που σπάνια βρίσκει κάποιος σε περιόδους απάνθρωπων κι εξοντωτικών πολέμων, όπου εκμηδενίζεται η αξία της ανθρωπίνης ζωής.

Από την έρευνά μας και τις συσχετίσεις των ιστορικών πηγών της βιβλιογραφίας, διαπιστώθηκε πως ο αιμοσταγής Γιουσούφ Μπέης των Σερρών παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη ως τις αρχές του Νοέμβρη του 1821, όταν αντικαταστάθηκε από τον Αμπντή Μπέη (Βλ. Βασδραβέλλη, Α, σελ. 258) και μετατέθηκε στη Μαγνησία, κοντά στη Σμύρνη (Βλ. Βακαλόπουλο,

Β, σελ. 106 και 369). Αυτή η μετάθεση επιβεβαιώνεται και από σχετικό έγγραφο του πρέσβη της Αυστρίας στην Κωνσταντινούπολη, με ημερομηνία 10 Νοεμβρίου 1821, στο οποίο αναφέρεται ότι:

“Der vormalige Statthalter von Salonik Iussuf Pascha, Sohn des Ismail Bey von Serres, ist nach Magnesia unweit Smirna, Abdulubud Mehemed Pascha aber in gleicher Eigenschaft nach Salonik berufen”.

Αυτός ο Γιουσούφ από το Μάη ως το Νοέμβρη του 1821, είχε διαπράξει στη Θεσσαλονίκη και στη Χαλκιδική ανείπωτες φρικαλεότητες. Τον άλλο Γιουσούφ Πασά, από τις 3 Απριλίου 1821 και ως το τέλος του επαναστατικού αγώνα, τον παρακολουθούμε να δραστηριοποιείται συνεχώς στην Πάτρα, όπου έφθασε περνώντας από το Ρίο. Συνδέθηκε φιλικά με τον άγγλο πρόξενο Φίλιππο Γκρην, ο οποίος τον βοήθησε να κρατήσει την Πάτρα και να την καταστήσει έναν απόρρητο τούρκικο προμαχώνα ως το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης. Σ' αυτό τον βοήθησε, επίσης, και η άλλοπρόσαλλη κομματική διαμάχη στο ελληνικό στρατόπεδο. Η προσπάθεια του Κολοκοτρώνη να την καταλάβει απέτυχε, γιατί η φατρία των προκρίτων φοβήθηκε πως, μια τέτοια νίκη του Γέρου του Μοριά θ' ανέβαζε το κύρος και τη δύναμή του, όπως έγινε με την κατάκτηση της Τριπολιτσάς. Οι δικοί τους άνθρωποι άρχισαν να εξασθενίζουν τις στρατιωτικές δυνάμεις του Κολοκοτρώνη, πειθοντας τους μαχητές να λιποταχτούν. Ο ελληνικός στρατός που πολιορκούσε την πόλη διαλύθηκε σε λίγες βδομάδες κι' ο Κολοκοτρώνης αναγκάστηκε ν' αποσυρθεί αφήνοντας το Γιουσούφ ισχυρό και παντοδύναμο. Είναι βέβαιο πλέον πως, ο Γιουσούφ των Σερρών δεν είναι το ίδιο πρόσωπο με το Γιουσούφ των Πατρών.

80 Το σημερινό Καπάνι της Θεσσαλονίκης.

81 Η πλατεία του Αγίου Γεωργίου.

82 Νέος πατριάρχης εξελέγη ο Πισιδίας Ευγένιος, ο οποίος είχε κατηγορήσει στο Μεγάλο Βεζύρη τον Γρηγόριο Ε' ως οργανωτή κι' εμπνευστή της επανάστασης των ραγιάδων. Ήταν μια αισχρή συκοφαντία, δεδομένου ότι ο εκτελεσθείς πατριάρχης δεν ήταν Φιλικός, αλλά και αφόρισε, μετά από εντολή της Υψηλής Πύλης, την επανάσταση στις Ηγεμονίες.

Ο νέος πατριάρχης Ευγένιος είχε τη στόφα του ραδιούργου και προδότη, όπως και ο νέος Μέγας Διερμηνέας Σταυράκης Αριστάρχης που αντικατέστησε τον εκτελεσθέντα Κωνσταντίνο Μουρούζη. Ένας ακόμα Έλληνας, ο Ασημάκης Θεοδώρου, έπαιξε το ρόλο Εφιάλτη και προειδοποίησε το σουλτάνο για την προετοιμαζόμενη επανάσταση και για “σχέδιο κατάληψης της Κωνσταντινούπολης και καταστροφής του τουρκικού στόλου στο Βόσπορο”.

Προδότες υπήρχαν σ' όλες τις εποχές και σ' όλα τα έθνη. Ειδικά, στην ελληνική επανάσταση οι πράξεις αποδεδειγμένης προδοσίας (γιατί υπήρχαν και “κατευθυνόμενες φήμες” για να αμαυρώνεται το κύρος και η φήμη κάποιων ηρώων) ήταν πολλές, γιατί η τόσο μακρόχρονη οθωμανική κατοχή δημιούργησε αλληλοδιαπλεκόμενα συμφέροντα, τα οποία υπονόμισαν

ιδεολογίες σε θέματα εθνικής συνείδησης και θρησκευτικής πίστης. Από τους έλληνες “αγάδες” κοτσαμπάσηδες ως τους οπλαρχηγούς, υπήρχαν άτομα πρόθυμα για συνεργασία με τον εχθρό με καθαρώς συμφεροντολογικά ανταλλάγματα. Να γιατί, ακόμα και στην πιο κρίσιμη φάση της ελληνικής επανάστασης, μπόρεσε ο Νενέκος να συγκεντρώσει δυο και πάνω χιλιάδες “προσκυνημένους” Έλληνες, που πολεμούσαν δίπλα στον Ιμπραήμ με λυσσώδη φανατισμό.

Στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, με το πρόσχημα της ελευθερίας της έκφρασης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του εθνικού αυτοπροσδιορισμού κ.ά., τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από τους ισχυρούς της γης, για να “αναδιατάξουν” τα έθνη και βύθισαν περιοχές της γης στο αίμα και στον όλεθρο, οι “προδότες” εξαφανίστηκαν στην Ευρώπη και φυσικά και στην Ελλάδα. Οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης, ασυνείδητοι και απάτριδες κεφαλαίου κρυμμένοι σε δαιδαλώδεις εταιρικές σχέσεις και κάποιοι δημοσιογράφοι χρηματοδοτούμενοι από μυστικές πηγές κονδυλίων, πολιτικοί, διανοούμενοι ή διπλωμάτες που οφείλουν την καριέρα τους σε “ξένα φανερά ή σκοτεινά κέντρα” και χρηματοδοτούνται από μυστικές υπηρεσίες ή δήθεν ανεξάρτητους οργανισμούς (ή <<φιλανθρωπικά ιδρύματα >>σαν το Ίδρυμα Σόρος) χρησιμοποιούν τέτοια ιδεολογικά τεχνάσματα για ν' ακουστεί ευκρινώς “η φωνή του Κυρίου τους” (their master's voice). Ασφαλώς είναι λίγοι αλλά δεν τους ξέρουμε. Αρκετοί όμως αποβάλλουν το προσωπίο τους αφού ποτέ δεν πήραν θετική θέση σε σοβαρά εθνικά θέματα που για δεκαετίες ταλανίζουν τον ελληνισμό (Κυπριακό, Σκοπιανό, Αιγαίο κ.λπ.).

Προδότες λοιπόν υπάρχουν και θα υπάρχουν πάντα, από τότε που στήθηκε ο κόσμος. Μόνο που σήμερα κρύβονται κάτω από ιδεολογικούς μανδύες και παριστάνουν τους τιμητές των πάντων, αφού η λέξη “προδοσία” έχει πλήρως εξοβελιστεί από το ελληνικό αλλά και το ευρωπαϊκό λεξιλόγιο.

Η C.I.A. η οποία είναι η αρτιότερη, οργανωτικά, υπηρεσία αντικατασκοπείας στον κόσμο, έχει ένα ωμό αλλά ρεαλιστικό σλόγκαν: Κανένας δεν αρνείται να προσφέρει σ' αυτή τις υπηρεσίες αμειβομένου πράκτορα. Η άρνηση αφορά μόνο το ύψος της αμοιβής.

- 83 Όλοι οι έλληνες ιστορικοί ερευνητές αναφέρουν τη συμμετοχή των Εβραίων δίπλα, στους Τούρκους, κατά τις σφαγές και λεηλασίες στη Θεσσαλονίκη, στη Χαλκιδική και στη Νάουσα (Βλ. Βασδραβέλλη, Α, σελ. 129, 134, 135, 148 – ΖΕΛΛΙΟΥ, Β, σελ. 11, 12 – Παπαστεφάνου, σελ. 91, 92). Σκληροί χαρακτηρισμοί χρησιμοποιούνται εναντίον των Εβραίων από το γάλλο διπλωμάτη και ιστορικό F. Rouqueville, γι' αυτή την εγκληματική τους συμπεριφορά και την αναληψία τους προς αθώους πολίτες και γυναικόπαιδα.

Αυτή η γενική αναφορά για συμμετοχή Εβραίων ίσως είναι άδικη και υπερβολική, αν θεωρήσουμε πως αφορούσε μια μειοψηφία η οποία χρησιμοποιήθηκε από τους Τούρκους, με σκοπό να φέρει την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης σε σύγκρουση με τους χριστιανούς για να

εξυπηρετήσει τους σκοπούς της Υψηλής Πύλης. Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις που επιτρέπουν μια τέτοια εκδοχή, αλλά κανένας δε μπορεί ν' αμφισβητήσει πως πίσω απ' τις ενέργειες των Εβραίων υπήρχε και το ανταγωνιστικό κίνητρο του εκτοπισμού των ελλήνων εμπόρων από τις αγορές της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και της Ευρώπης. Το τελευταίο αυτό συνάγεται και από έγγραφο του 1848, στο οποίο μνημονεύονται συκοφαντικές ενέργειες των Εβραίων εναντίον των ελλήνων εμπόρων και επιστημόνων της Βιέννης, με σκοπό να τους δυσφημήσουν στην αυστριακή κοινωνία η οποία εξακολουθούσε ακόμα, και την περίοδο αυτή, να έχει φιλοτουρκικές τάσεις (Βλ. Βακαλόπουλο, Β, σελ. 273).

Υπάρχουν συγκεκριμένες πρακτικές των Τούρκων για να φέρουν τους Εβραίους σε “αντιπαράθεση αίματος” με τους επαναστατημένους Έλληνες, ώστε να δημιουργηθεί αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα σε δυο λαούς “απίστων” με διαφορετικές θρησκείες. Η αρχή έγινε με τον απαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄.

Τότε, διάφοροι ερευνητές είχαν γράψει πως ο εβραϊκός όχλος της Κωνσταντινούπολης έσυρε με μανία και φανατισμό το πτώμα του πατριάρχη “ανά τας οδούς της πόλεως”. Τέτοιες αντιεβραϊκές φανταστικές ιστορίες για εγκλήματα, μυστήρια μαύρης μαγείας ή απαγωγές παιδιών για θυσίες κυκλοφορούσαν σ' όλη την Ευρώπη και φανάτιζαν κάποιους χριστιανούς που διέπρατταν εγκλήματα εναντίον αθώων γυναιοπαίδων. Η Ιερή Εξέταση της Ισαβέλας και του Φερδινάνδου της Ισπανίας και πιο πριν, οι φοβερές σφαγές άμαχων Εβραίων στη Ρηνανία από τους σταυροφόρους και τους τοπικούς άρχοντες της Αλσατίας (Στρασβούργο), έδειξε σε ποιο σημείο εγκληματικής πώρωσης μπορούν να φτάσουν οι οπαδοί θρησκειών, όπως ο Χριστιανισμός, που είναι θρησκεία αγάπης και προσφοράς. Άλλωστε, οι ίδιοι αυτοί “χριστιανοί” δε δίστασαν και το 1204, κατά την τέταρτη σταυροφορία, να διαπράξουν τα φοβερά τους εγκλήματα εναντίον των ορθόδοξων χριστιανών της Κωνσταντινούπολης και να βεβηλώσουν τις εκκλησίες τις οποίες αργότερα σεβάστηκαν οι αλλόθρησκοι μωαμεθανοί.

Η συμμετοχή των Εβραίων στον απαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ ήταν αυτή που περιγράφεται στη “Νέα Γενική Ιστορία των Ελλήνων) τόμος 10, σελ. 72):

“Ο Μέγας Βεζύρης Μπεντερλί Αλή Πασάς εκάλεσε τρεις Εβραίους της Κωνσταντινουπόλεως, τους Μουτάλ, Μπιταχί και Λεβί, προστάξας αυτούς να ρίξουν το πτώμα εις την θάλασσαν με τας εξής φράσεις: Καλώς ήλθατε, ω Εβραίοι. Να, κρεμάσθηκε ο κοινός μας εχθρός. Ρίψατέ τον εις την θάλασσαν. Σας το διατάσσω”.

Αλλά και Έλληνες αν διέταζε ο Βεζύρης είναι βέβαιο πως θα υπάκουαν φοβούμενοι για τη ζωή τους.

Είναι φανερό πως, από την πρώτη στιγμή της εξέγερσης, οι Τούρκοι επιδίωξαν να συμπαρασύρουν και τους Εβραίους στην αντιπαράθεσή τους με τους Έλληνες. Ειδικότερα, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, παρά την ταπεινωτική συμπεριφορά των Τούρκων προς κάθε τι το εβραϊκό (για λόγους θρησκευτικούς), ένιωθαν ένα είδος ευγνωμοσύνης προς το

σουλτάνο. Η οθωμανική αυτοκρατορία τους δέχτηκε στα εδάφη της, μετά τις σφαγές στη Ρηνανία και την εκδίωξή τους από την Ισπανία.

Στις σφαγές της Θεσσαλονίκης φαίνεται πως υπήρξε σημαντική συμμετοχή ένοπλων εβραϊκών ομάδων. Στη μητρόπολη του Γρηγορίου του Παλαμά, όπου είχαν καταφύγει γύρω στις δυο χιλιάδες γυναικόπαιδα *“επηκολούθησεν άγρια σφαγή υπερβαίνουσα πάσαν περιγραφήν, καθ’ ην οι Τούρκοι και οι μετ’ αυτών συμπράττοντες Εβραίοι...”*.

Αυτή η σύμπραξη συνεχίστηκε και σ’ άλλα μέρη της Μακεδονίας. Στην πολιορκία της Κασσάνδρας συμμετείχαν πεντακόσιοι αρματωμένοι Εβραίοι με αρχηγό τον Ιωσήφ Περέζ και τους εμπόρους Αελιόν Ισαάκ και Σολομών Μπασαριά. Φαίνεται πως το σώμα αυτό έλαβε μέρος στις λαφυραγωγίες της χερσονήσου, όπως γράφει στο βιβλίο του (που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1859) ο αξιωματικός του μηχανικού Β. Νικολαΐδης (ΖΕΛΛΙΟΥ, Β, σελ. 12/13):

“Δεν μπορεί να πάρη κανείς μια ιδέα για τις σφαγές, για τις πυρκαϊές και τις λεηλασίες. Και σήμερα ακόμη μερικά εβραϊκά σπίτια της Θεσσαλονίκης είναι γεμάτα από τα κλεμμένα λάφυρα της Κασσάνδρας”.

Οι Εβραίοι απέκτησαν σήμερα μια πατρίδα και δημιούργησαν δικό τους κράτος. Τα βιώματα από τους διωγμούς, τις σφαγές και τις γενοκτονίες του παρελθόντος τους δημιούργησαν μια νοοτροπία άγριας αυτοάμυνας και αυτοπροστασίας. Οι πολιτικοί τους, επηρεασμένοι από τις θεωρίες του ορθόδοξου σιωνισμού και κάποια σημεία των ψαλμών της Παλιάς Διαθήκης, που τους προτρέπουν σε πράξεις τυφλής εκδίκησης και ενός οράματος παγκόσμιας κυριαρχίας “με έδρα τη Σιών”, ασκούν επεκτατική πολιτική στη Μέση Ανατολή. Σιγά-σιγά καταφεύγουν σε πρακτικές εναντίον των Παλαιστινίων, τις οποίες οι Ναζί εφάρμοσαν στους δικούς της πολίτες και σ’ άλλους Ευρωπαίους, όπως τα υπερβολικής αγριότητας αντίποινα. Στη φοβερή σφαγή αμάχων στη λωρίδα της Γάζας υπήρξαν, σε τρεις εβδομάδες εχθροπραξιών (Δεκ. 2008 – Ιαν. 2009), θύματα στις δυο πλευρές με αντιστοιχία 13 Ισραηλινούς προς 1.300 Παλαιστίνιους, απ’ τους οποίους 450 παιδιά. Αυτή η αναλογία του 1 προς 100 ήταν μια πάγια τακτική αντιποίνων των Ναζί σ’ όλη την Ευρώπη.

Τα τελευταία χρόνια οι Εβραίοι κατόρθωσαν, μ’ ένα παντοδύναμο λόμπι στις Η.Π.Α., να ελέγξουν τη μοναδική παγκόσμια υπερδύναμη. Το όνειρό τους για μια παγκόσμια κυριαρχία της Σιών έχει, από μια θεωρητική άποψη, πραγματοποιηθεί, αφού ελέγχουν όλες σχεδόν τις δομές εξουσίας αυτής της χώρας και οι αμερικανοί πρόεδροι “κατάντησαν υπηρέτες τους”. Αυτή την άποψη διατύπωσε στη “Γουόλ Στριτ Τζέρναλ”, τον Ιανουάριο του 2009, ο υφυπουργός στην κυβέρνηση Ρέιγκαν, ο Πολ Γκρεγκ Ρόμπερτς, σε άρθρο του με τίτλο: “Η.Π.Α.: Η αποικία του Ισραήλ”.

Σ’ αυτό το απόγειο της δύναμής τους, οι ηγέτες του Ισραήλ θα πρέπει, με τη μεγαλοψυχία του δυνατού, να προτείνουν αξιοπρεπείς λύσεις για τη διευθέτηση του Παλαιστινιακού. Οι Η.Π.Α. δεν θα είναι υπερδύναμη αιωνίως. Όλες οι αυτοκρατορίες κατέρρευσαν κάποτε. Και οι Εβραίοι, λαός με ιστορία χιλιετηρίδων, θα πρέπει να δουν το μέλλον των επόμενων γενεών κι’ όταν δεν θα μπορούν να ελέγχουν μια υπερδύναμη. Το αξίωμα

του Ηράκλειου πως “δεν μπορεί κανείς να πλυθεί δυο φορές στο ίδιο ρυάκι” από την αδιάκοπη μεταβολή των πάντων, ως αποτελέσει οδηγό για να προφυλάξει το λαό του Ισραήλ από μελλοντικές περιπέτειες, χειρότερες ίσως απ’ αυτές του παρελθόντος, όταν δεν θα υπάρχει ο σημερινός παντοδύναμος προστάτης. Κι’ ούτε υπάρχει πιθανότητα να βρεθεί άλλος, με ελεγχόμενες από λόμπις δομές εξουσίας.

84 Ο καπετάν Γιαννιός Χατζηχριστοδούλου ήταν ένας απ’ τους οπλαρχηγούς που άρχισαν ν’ αμφισβητούν την ηγετική θέση του Εμμ. Παπά, όπως αυτή είχε προσδιοριστεί από τη Φιλική Εταιρεία και την επιβεβαίωσε ο Δ. Υψηλάντης όταν έφτασε στην Ελλάδα.

Η πρώτη ασαφής ένδειξη ανυπακοής και απειθαρχίας, αναφέρεται σε επιστολή του οπλαρχηγού Άγγελου Βασιλικού της 4 Ιουνίου 1821 προς τον Εμ. Παπά, όταν πολεμούσε με το Χάψα στη δεύτερη φάλαγγα των επαναστατών. Ο Βασιλικός παραπονιόταν για την ανάρμοστη και αντιπειθαρχική συμπεριφορά του καπετάν Γιαννιού του Κασσανδρινού, που “πειράζει τους χριστιανούς κατά πολλά”.

Ο Ν. Κασομούλης, όταν έφθασε στην Κασσάνδρα το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Σεπτέμβρη, διαπίστωσε τη δεινή κατάσταση στο στρατόπεδο της διώρυγας, αλλά και πληροφορήθηκε *“την σύστασιν μιας Γερουσίας Αρειοπάγου, με την οποία ανταπεκρίνετο κάποιος Γιαννιός, προεστός Κασσάνδρας, και αντενεργούσεν εις τα επιχειρήματα του Εμμανουήλ Παπά ως διευθυνόμενος από τον Υψηλάντην. Παρατήρησα την αμηχανίαν του στρατοπέδου, πλην άπειρος, δεν ήξερα να προμαντεύσω”*.

Ο Γιαννιός εκτελούσε διαταγές “μιας Γερουσίας” διότι ο μακεδόνας αρχιστράτηγος “διευθυνόταν από τον Υψηλάντη”, ως ο αρχηγός που αναγνωρίστηκε και διορίστηκε από τη Φιλική Εταιρεία. Ήταν φανερό πως με τη δυαρχία εξουσίας που υπήρχε αυτή την περίοδο στη Νότια Ελλάδα, οι εντολές στους αγωνιστές της Χαλκιδικής ήταν αντιφατικές. Ο Γιαννιός πρέπει να έπαιρνε οδηγίες από το δεύτερο κέντρο εξουσίας των Μαυροκορδάτου – Καρατζά – Νέγρη, που ολοκλήρωσε την οργανωτική του δομή πριν ακόμα από τη συνέλευση των Σαλώνων (Άμφισσας). Αυτό το κέντρο αγνοούσε παντελώς τον ηγετικό ρόλο του Εμμ. Παπά και απευθυνόταν αποκλειστικά στους προϊσταμένους των μονών του Αγίου Όρους και στους οπλαρχηγούς του Ολύμπου και σ’ αυτούς εστάλη και η πρόσκληση για αποστολή αντιπροσώπων στη συνέλευση. Η ΖΕΛΛΙΟΥ, σε μια μικρή αλλά μεγάλης σημασίας αναφορά της σχετική με τους αντιπροσώπους της Μακεδονίας στη συνέλευση των Σαλώνων (βλ. Β, σελ. 40) μας πληροφορεί για τις εντάσεις που, προφανώς, προκάλεσε η αποστολή αντιπροσώπου απ’ την Κασσάνδρα, χωρίς σχετική ενημέρωση του αρχιστρατήγου. Τα σχετικά αρχεία θα πρέπει να μελετηθούν διεξοδικότερα για ν’ αποκαλυφθούν, ενδεχομένως, τα παρασκήνια της υποβάθμισης του ρόλου του Εμμ. Παπά από τη φατρία Μαυροκορδάτου και τα δεινά που θα επακολουθούσαν στη Μακεδονία, όπως αργότερα και στο Μοριά από τη δημιουργία της εγκληματικής, για την επανάσταση, δυαρχίας στην πολιτική και στρατιωτική εξουσία.

Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για τον τρόπο που επέλεξε η ομάδα Μαυροκορδάτου για τη δυναμική ανατροπή του μακεδόνα αρχιστρατήγου, από κάποιους ηγούμενους και τον μαντεμοχωρήτη οπλαρχηγό Ρήγα Μάνθο. Φαίνεται όμως πως ο Γιαννιός Χατζηχριστοδούλου, μετά την εκτέλεση του Μάνθου και από φόβο για τη ζωή του, αφοσιώθηκε χωρίς αντιδράσεις στην άμυνα της δεξιάς πλευράς της διώρυγας, η οποία κατέρρευσε στις 30 Οκτωβρίου για να συμπαρασύρει όλο το ελληνικό μέτωπο άμυνας.

Κάποιοι αργότερα θεώρησαν το Γιαννιό προδότη. Υποστήριξαν πως σκόπιμα άφησε άνοιγμα στην τάφρο για να περάσουν πεζοπόρα τμήματα και ίλη του τουρκικού ιππικού. Άλλοι βεβαιώνουν πως υπήρξε προδοσία αλλά όχι από το Γιαννιό. Ένας έλληνας ιερέας απ' τις Ζουμπάτες (Τρίλοφος) ή από τον Άγιο Μάμαντα ή από τα Βραστά (ΖΕΛΛΙΟΥ, Β, σελ. 59) υποστηρίζεται πως υπέδειξε στους Τούρκους μια μυστική αβαθή διάβαση της διώρυγας.

Συμφωνούμε με την άποψη του καθηγητή Βασδραβέλλη, πως ο Κασσανδρινός οπλαρχηγός και πρόκριτος αποκλείεται να είναι ο προδότης της μυστικής διάβασης, γιατί πολεμούσε σκληρά ως την τελευταία στιγμή και μόλις πρόλαβε να σωθεί. Οπισθοχωρώντας κατάφερε ν' αρπάξει την κόρη του, που έτρεχε προς τη θάλασσα και να την ανεβάσει στο άλογό του. Η γυναίκα του, η Ανθήσα, τον προέτρεψε να φύγει γρήγορα κι' αν γύριζε, πριν φτάσουν οι Τούρκοι, θα μπορούσε να τη σώσει κι' αυτή. Ο Γιαννιός κι' η κόρη του σώθηκαν. Η γυναίκα του δεν πρόλαβε το πλοιάριο και για να μη συλληφθεί απ' τους Τούρκους έπεσε στη θάλασσα και πνίγηκε.

Ο Γιαννιός Χατζηχριστοδούλου δεν υπήρξε προδότης. Πρέπει όμως να εντάχθηκε ενσυνείδητα στην ομάδα των πολεμιστών της Χαλκιδικής και των προϊσταμένων των μονών του Αγίου Όρους που, με υποδείξεις της ομάδας Μαυροκορδάτου, οργάνωσε συνωμοτική κίνηση ανατροπής του Εμμ. Παπά στην πιο κρίσιμη φάση του αγώνα στη διώρυγα της Ποτίδαιας και την ανάληψη της αρχιστρατηγίας από το Ρήγα Μάνθου. Το ζιζάνιο του διχασμού είχε φτάσει, πολύ γρήγορα, απ' το Νότο στο Βορρά. Θα ήταν αδύνατη μια τέτοια συνωμοτική κίνηση, αν δεν υπήρχε ενθάρρυνση και σχεδιασμός από τους "άρχοντες" της Νότιας Ελλάδας, οι οποίοι αγωνίζονταν να κρατήσουν αμετάβλητες τις φεουδαρχικές δομές πολιτικής εξουσίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με τις οποίες θα διατηρούνταν τα προνόμια και η ιδιοκτησία τους στους συντελεστές της παραγωγής, που ήταν και η πηγή του πλούτου τους.

- 85 Οι σφαγές, χωρίς οίκτο και έλεος για τους ηττημένους επαναστάτες ραγιάδες, ήταν μια τουρκική πρακτική που βασιζόταν στους κανόνες πολέμου του οθωμανικού στρατιωτικού κώδικα. Όλα επιτρέπονταν. Ο φόνος αιχμαλώτων, το κάψιμο σπιτιών, η καταστροφή καλλιεργείων και το κόψιμο δέντρων, η κατεδάφιση μνημείων και έργων τέχνης, η αθέτηση του λόγου της τιμής από ένα τούρκο ηγήτορα και άλλα που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην εκμηδένιση των αντιπάλων. Το τελευταίο, δηλαδή η αθέτηση του λόγου τιμής, εφαρμόστηκε και σ' άλλες περιπτώσεις, αλλά

ήταν χαρακτηριστική στην περίπτωση του Γιάννη Φαρμάκη, στη Μονή Σέκου, όταν στην ατιμία της πράξης ενός τούρκου σερασκέρη συνέπραξε κι' ο αυστριακός διπλωμάτης Βολφ. Αυτή η πράξη θεωρούνταν βέβηλη και χυδαία στην Αρχαία Ελλάδα, στη Ρωμαϊκή περίοδο και στην ευρωπαϊκή πρακτική του Μεσαίωνα και των νεώτερων χρόνων και αποδεικνύει το πολιτιστικό χάος ανάμεσα στους δυο πολιτισμούς. Η διάταξη αυτή του κώδικα βασίστηκε στο δόγμα του Χαλίφη Ομάρ: “Η πονηριά είναι η ψυχή του πολέμου” (Βλ. Βασιλάτο, σελ. 27).

Η λαφυραγώγηση των αντιπάλων και των εχθρικών κατοικιών ήταν απόλυτα δικαιολογημένη. Επίσης, οι τούρκοι στρατιώτες (εκτός από τα λάφυρα) αμείβονταν και για τα αυτιά και τις μύτες που έκοβαν απ' τους νεκρούς εχθρούς τους. Πολλές φορές όμως έκοβαν και τ' αυτιά και τις μύτες των νεκρών συναδέλφων τους για να εισπράξουν περισσότερα χρήματα, όπως έγινε στην περίπτωση της Χαλκιδικής και κατά την περίοδο των συγκρούσεων με τον Ιμπραήμ.

Στις σφαγές της Θεσσαλονίκης και της Κασσάνδρας ο Γιουσούφ Μπέης αναδείχτηκε σ' έναν πραγματικό μακελάρη. Ας παραθέσουμε όμως κάποιες γραπτές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν αυτές τις αγριότητες. Ο καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος αναφέρεται στις επιστολές του άγγλου πρεσβευτή της Κωνσταντινούπολης και του τούρκου δικαστή Ιμπν Σινασί. Παραθέτουμε κάποια αποσπάσματα (Β, σελ. 362 και 370):

Ο Άγγλος διπλωμάτης γράφει, στις 10 Ιουλίου 1821, για μια παρέλαση στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης, με φορτία από μύτες και αυτιά των νεκρών απ' τις περιοχές της Θεσσαλονίκης (a large quantity of noses and ears). Σ' άλλη αναφορά του, στις 10 Σεπτεμβρίου 1821 γράφει για φοβερές καταστροφές (dreadful devastations throughout the country).

Ο Ιμπν Σινασί κάνει πιο ρεαλιστικές και πιο ωμές περιγραφές των σφαγών, χωρίς διπλωματικές φιοριτούρες στην αναφορά του προς το σουλτάνο:

“Κι' από τη νύκτα εκείνην άρχισε το κακό. Η Θεσσαλονίκη, η ωραία τούτη πόλη, που στολίζει σαν σμαράγδι το τιμημένο στέμμα σου, μεταβλήθηκε σ' ένα απέραντο σφαγείο. Ο μουτεσελήμ Γιουσούφ Βέης, θέλοντας να εκδικηθεί τους ξεσηκωμένους ρωμιούς, διέταξε τους χαφιέδες του να γυρνούν στους δρόμους της πόλης και να σκοτώνουν αλύπητα κάθε άπιστο που θα συναντούσαν. Έτσι κι' έγινε. Κάθε μέρα και κάθε νύχτα δεν ακούς τίποτ' άλλο στους δρόμους της Θεσσαλονίκης παρά φωνές, κλάματα, βογγουσιούς”.

Κι' αφού περιγράφει λεπτομερώς το τι “είδαν και αντίκρυσαν τα μάτια του” με τους απερίγραπτους σε αγριότητα φόνους μικρών παιδιών και γυναικών, με την εκτέλεση του τοποτηρητή της Μητρόπολης επισκόπου Κίτρους Μελετίου, του ιερέα της εκκλησίας του Αγίου Μηνά Παπαγιάννη, των προκρίτων και ιδίως του Χρήστου Μενεξέ, συνεχίζει:

“Μα δεν είναι μονάχα αυτά. Οι άπιστοι, φοβισμένοι και τρομαγμένοι κρύφτηκαν στο μητροπολιτικό ναό (μετροπολίτ κλίσει) ελπίζοντας να σωθούν. Όμως οι δικοί μας, δεν δώσαν σημασία στην εκκλησία, σπάσαν τις πόρτες και μπήκαν μέσα. Όσους δεν σφάζανε εκεί, τους δέσανε δυο-δυο

και τους μετέφεραν στο Καπάνι, όπου τους σφάξανε και μάζεψαν τα κεφάλια τους για να τα δώσουν δώρο στο Γιουσούφ Βέη”.

Ο καθηγητής Ι. Βασδραβέλλης (Α, σελ. 126 – 130) δίνει με γλαφυρότητα την εικόνα των σφαγών, με μια πιο συστηματική περιγραφή των γεγονότων.

- 86 Η Τριπολιτσά καταλήφθηκε από τους έλληνες επαναστάτες το Σεπτέμβρη του 1821. Είχαν προηγηθεί φονικές συγκρούσεις γύρω από την πόλη, την οποία από τον Ιούλιο είχε πολιορκήσει ο Υψηλάντης. Αυτός διέκρινε τις στρατιωτικές αρετές του Θ. Κολοκοτρώνη και ως αρχιστράτηγος τον όρισε, ουσιαστικά, ως συναρχηγό με πλήρη ελευθερία κινήσεων. Άλλωστε, το σχέδιο κατάληψης της πόλης αυτής, που αποτελούσε ισχυρό προπύργιο των τουρκικών δυνάμεων, ήταν του Κολοκοτρώνη, ο οποίος τη δεύτερη μέρα, μετά τα γεγονότα της Καλαμάτας, ξεκίνησε προς την Αρκαδία με τριακόσιους άνδρες. Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης επέμενε πως ο κύριος όγκος των επαναστατικών δυνάμεων θα έπρεπε να στραφεί προς τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Εντούτοις, συμφώνησε και με την πρόταση του Κολοκοτρώνη και του έδωσε εβδομήντα Μανιάτες με αρχηγό τον Πιέρο Βοϊδή Μαυρομιχάλη. Είναι αυτός ο λεβέντης που σκοτώθηκε, μαζί με το Γιαννάκη Παπά, στο Μανιάκι μετά από τέσσερα, περίπου, χρόνια.

Οι Τούρκοι μέσα στην Τριπολιτσά ήταν πανίσχυροι και διέθεταν μια πολυάριθμη δύναμη ιππικού. Ο Κολοκοτρώνης, με την κατασκευή της τάφρου στη Γράνα αχρήστεψε το τουρκικό ιππικό. Η πολύμηνη πολιορκία τους εξάντλησε και τους εξαγρίωσε. Δολοφόνησαν τους ιερείς και τους πρόκριτους έλληνες ομήρους και διέδιδαν πως περίμεναν ενισχύσεις απ' τη θάλασσα για να επιτεθούν. Έτσι, όταν διασπάστηκε η άμυνά τους ξέσπασαν λυσσαλέες οδομαχίες. Οι σφαγές που επακολούθησαν απ' τους νικητές, ήταν αγριότερες και μεγαλύτερες σε έκταση απ' αυτές που διέπραξαν οι Τούρκοι στη Θεσσαλονίκη και στη Χαλκιδική. Μερικά αποσπάσματα από τα “Απομνημονεύματα” του Θ. Κολοκοτρώνη που παραθέτουμε, μας δείχνουν το μέγεθος αυτών των “αντιποίνων”, όπως προσπάθησε αργότερα η κυβέρνηση να τα αιτιολογήσει απαντώντας στις κατηγορίες του αγγλικού, κυρίως, τύπου και των φιλοτουρκικών πολιτικών κύκλων της Ευρώπης.

“Το ασκέρι οπού ήταν μέσα το ελληνικό, έκοβε και εσκοτώνε από Παρασκευή έως Κυριακή, γυναίκες, παιδιά και άντρες 32.000, μια ώρα ολόγυρα της Τριπολιτσάς. Ένας Υδραίος έσφαξε 90. Έλληνες εσκοτώθηκαν εκατόν. Έτσι επήρε τέλος, Τελλάλη, να παύση ο σφαγμός...”

Το άλογό μου από τα τείχη έως τα σαράγια δεν επάτησε γη... (υπονοείται πως πατούσε σε πτώματα).

Όταν εμβήκα εις την Τριπολιτσά, με έδειξαν τον πλάτανο εις το παζάρι οπού εκρέμαγαν τους Έλληνας. Αναστέναξα και είπα: Άιντε, πόσοι απ' το σόγι μου και από το έθνος μου εκρεμάσθησαν εκεί, και διέταξα και τον έκοψαν. Επαραγηρήθηκα (εννοεί παρηγορήθηκα) και δια τον σκοτωμόν των Τούρκων”.

Φαίνεται πως ούτε ο ίδιος μπόρεσε να συγκρατήσει το μένος των

στρατιωτών του κι' ίσως ένιωθε ενοχές, όπως φαίνεται απ' τις τελευταίες λέξεις του κειμένου που παραθέσαμε. Ο υποδειγματικός τρόπος της συμπεριφοράς του προς τους Τούρκους αιχμαλώτους του Ναυπλίου και των οικογενειών τους, αργότερα, δείχνει πόσο μακριά απ' τις δικές του προθέσεις βρίσκονταν τα γεγονότα της Τριπολιτσάς, όπως έδειξε και η συμμετοχή του σε άλλα γεγονότα στα οποία πάντα πρυτάνευε η συγκατάβαση, η πραότητα και αποφυγή ακραίων καταστάσεων.

Ο Δ. Υψηλάντης, που βρισκόταν τότε στο στρατόπεδο της Κορίνθου, εξοργίστηκε με τις σφαγές και τις λεηλασίες. Την περίοδο εκείνη οι σχέσεις του με τον Θ. Κολοκοτρώνη είχαν κάπως ψυχρανθεί, αλλά χωρίς να φτάσουν στο επίπεδο προσωπικής σύγκρουσης.

Ο συντηρητικός ευρωπαϊκός τύπος έγραψε τότε πύρινα άρθρα για τις ελληνικές ωμότητες και βαρβαρότητες στην Τριπολιτσά. Η προσωρινή ελληνική κυβέρνηση απάντησε στις επικρίσεις με πολυσέλιδο διαφωτιστικό φυλλάδιο, σε κάποιο σημείο του οποίου αναφερόταν και στις σφαγές της Κασσάνδρας και στη βάρβαρη ενασχόληση των τούρκων στρατιωτών να πυροβολούν τα κρεμασμένα σώματα των πεθαμένων Ελλήνων:

.. οι Τούρκοι έκαμαν εις την δυστυχημένην υπόθεσιν της Κασσάνδρας οπού κρεμάσαντες εις δένδρα ανδρών, γυναικών, παιδιών καμπόσας εκατοστάς, επερνούσαν τον καιρόν των δια μερικάς ημέρας πυροβολούντες τοιαύτα θύματα τουρκικής αγριότητος”.

- 87 Δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο αν η αποδεκατισμένη φάλαγγα του Εμμ. Παπά, που την αποτελούσαν στην πλειονότητα μοναχοί, έφτασε πρώτα στο Άγιον Όρος ή διασκορπίστηκε και ο αρχιστράτηγος με μια ομάδα κατευθύνθηκε προς τη χερσόνησο της Κασσάνδρας.
- 88 Μπασιμπουζούκοι (λέξη τουρκική) ήταν άτακτα τμήματα από ανεξάρτητους οπλοφόρους ή πλιατσικολόγους πολίτες.
- 89 Κολιτζήδες (λέξη τουρκική) ήταν οι βοηθοί, οι υποκαπεταναίοι, του αρχηγού ενός στρατιωτικού τμήματος.
- 90 Πρέπει να συναντήθηκε με το συνομήλικό του Φιλήμονα, τον παιδικό του φίλο Ν. Κασομούλη κ.ά. στο Ναύπλιο, με τους Σινάϊτες μοναχούς στην Ύδρα κ.λπ., αλλά και με πολλά στελέχη της επανάστασης και συνεπώς ήταν ενήμερος της όλης κατάστασης.
- 91 Οι Καρμπονάρι ήταν τα μέλη μιας μυστικής ιταλικής επαναστατικής οργάνωσης που εμφανίστηκε γύρω στα 1810, με σκοπό την απελευθέρωση των ιταλικών εδαφών από τον αυστριακό ζυγό και την ένωση της Ιταλίας σε ένα αδιαίρετο έθνος. Μέσα σε μια δεκαετία, κατά την περίοδο έναρξης του επαναστατικού αγώνα στην Ελλάδα, οργάνωσαν εξεγέρσεις σε πολλές ιταλικές περιοχές, όπως στη Νάπολη, στο Πεδεμόντιο κι' αλλού κι' αποτέλεσαν τον πυρήνα για την οργάνωση του κινήματος “Νέα

Ιταλία” του Τζιουζέπε Ματσίνι. Απ’ τα σπλάχνα αυτής της οργάνωσης αναδείχτηκε ένας μεγάλος οπλαρχηγός κι’ επαναστάτης, ο Τζιουζέπε Γκαριμπάλντι, ο οποίος επηρέασε την εξέλιξη των επαναστατικών κινημάτων σ’ όλη την Ευρώπη. Οι άντρες του έμειναν γνωστοί ως Γκαριμπάλντινι. Οι Καρμπονάρι, με τη μυστικότητα και τα συνωμοτικά τους σύμβολα, επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την οργανωτική δομή της Φιλικής Εταιρείας.

Μετά την ήττα του Ναπολέοντα και την άνοδο στις ηγεσίες των ευρωπαϊκών κρατών γαλαζοαίματων ηγεμόνων, αυτού του είδους οι επαναστατικές οργανώσεις ήταν αντίθετες με το πνεύμα του Συνεδρίου της Βιέννης του 1815 και γι’ αυτό θεωρούνταν επικίνδυνες κι’ εγκληματικές από την “Ιερή Συμμαχία” των ευρωπαϊών βασιλέων και αυτοκρατόρων.

Ο γιος του Γκαριμπάλντι, ο Ριτσιότι, ήρθε στην Ελλάδα με τριακόσιους Ιταλούς εθελοντές και πολέμησε στο πλευρό των Ελλήνων, στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

- 92 Πόρτες έλεγαν οι ντόπιοι τη σημερινή Ν. Ποτίδαια, από τις πύλες του τείχους, που τότε ακόμα υπήρχε, και καθιστούσαν αδύνατη τη διέλευση απ’ τη στεριά στη χερσόνησο, όταν αυτές ήταν κλειστές.
- 93 Ο βυζαντινός αυτός Πύργος, στον οποίο είχε εγκαταστήσει το αρχηγείο του ο Εμμανουήλ Παπάς, βρίσκεται στην ακτή της Ν. Φώκαιας. Είναι γνωστός ως Πύργος του Αγίου Παύλου και κτίστηκε το 1407 όταν αυτοκράτορας του Βυζαντίου ήταν ο Ιωάννης Ζ΄ Παλαιολόγος, ο οποίος παραχώρησε την περιοχή στη Μονή Αγίου Παύλου, του Αγίου Όρους. Γύρω από τον πύργο υπήρχαν, στην εποχή της ελληνικής επανάστασης, κι’ άλλα κτίσματα που ανήκαν κι’ αυτά στο μετόχι της Μονής.
- 94 Σκαμπαβίες ονόμαζαν τα μικρά πλοίαρια που ανήκαν στην ιδιοκτησία των μοναστηριών του Αγίου Όρους.
- 95 Ο Ρήγας Μάνθου ήταν οπλαρχηγός από τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής. Ο Εμμ. Παπάς τον όρισε υπεύθυνο της φύλαξης του Αγίου Όρους και ειδικότερα της διώρυγας του Ξέρξη.
- 96 Οι πληροφορίες για όσα διαδραματίστηκαν στη συνάντηση Εμμ. Παπά και Ρήγα Μάνθου είναι ελλιπείς. Τα μεταγενέστερα σενάρια μιλούσαν για μια θλιβερή υπόθεση που οι λεπτομέρειές της θα μπορούσαν ν’ αμαυρώσουν τη φήμη του μακεδόνα ήρωα. Όλοι όμως έχουμε μια σαφή και ξεκάθαρη εικόνα της προσωπικότητας του αρχιστράτηγου, όπως αυτή φιλοτεχνήθηκε μέσα από τις σελίδες του Φιλήμονα και του Κασσομούλη, αλλά και από τις γεμάτες ευγένεια και καλοσύνη επιστολές του ακόμα και στις πιο δύσκολες στιγμές του αγώνα της Κασσάνδρας.
- Ήταν ένα μελίχιος, θρησκευόμενος και ήρεμος στις αντιδράσεις του άνθρωπος. Γιατί λοιπόν εκείνη η συνάντηση είχε τόσο τραγικά αποτελέσματα;

Ο Γ. Σμυρνιώτης ο οποίος, στο βιβλίο του για το Άγιον Όρος (1903), έχει ενδεχομένως καλύτερες πληροφορίες γι' αυτό το θέμα, λύνει εμμέσως το μυστήριο της σιωπής για τα αίτια μιας ρήξης που κατέληξε στο θάνατο του Ρήγα Μάνθου. Υπήρχε σχέδιο δολοφονίας του Εμμ. Παπά και ανακήρυξης του Μάνθου αρχηγού και αρχιστρατήγου της Μακεδονίας. Ο σπόρος της διχόνοιας είχε φτάσει στη Μακεδονία από το Νότο και έγινε προσπάθεια υλοποίησης των στόχων με τη βοήθεια κάποιων προϊσταμένων των Μονών του Αγίου Όρους. Οι αφανείς εμπνευστές και οργανωτές του πραξικοπήματος βρίσκονταν στη Νότια Ελλάδα και μεθόδευαν την εκμηδένιση όλων των φίλων του Α. Υψηλάντη και μελών της Φιλικής Εταιρείας, στα οποία ο Γενικός Αρχηγός είχε αναθέσει την ευθύνη και την εξουσία για συγκεκριμένο επαναστατικό έργο.

Αν εξαιρέσουμε το Δ. Υψηλάντη, ο οποίος πολλές φορές απευθύνθηκε στον Εμμ. Παπά για να τον ενθαρρύνει, να τον ενισχύσει στο μέτρο των δυνατοτήτων του και να του απονεμίσει στρατιωτικούς τίτλους, δεν υπάρχει ούτε μια επιστολή της ομάδας Μαυροκορδάτου – Κουντουριώτη – Καρατζά – Νέγρη, που ν' απευθύνεται στον "αρχιστράτηγο της Μακεδονίας". Όλες έχουν ως παραλήπτες τους προϊσταμένους των Μονών του Αγίου Όρους, τους κατοίκους της Χαλκιδικής και τους οπλαρχηγούς του Ολύμπου. Πλήρης αμφισβήτηση και αγνόηση του ηγετικού ρόλου του Εμμ. Παπά. Ακόμα και στο θέμα αποστολής αντιπροσώπων στη συνέλευση των Σαλώνων (Άμφισσα) στις 15-11-1821, η επιλογή του Γιώργου Ιωάννου απ' την Κασσάνδρα έγινε από τους οργανωτές της συνωμοσίας εναντίον του Εμμ. Παπά. Για το θέμα αυτό έχουμε αναφερθεί εκτενέστερα και στη ΣΗΜ. αρ. 84.

- 97 Η συνολική χρηματική προσφορά του Παπά στον αγώνα, σύμφωνα με τους μετριότερους υπολογισμούς, ανέρχεται σε διακόσιες χιλιάδες δίστηλα τάλιρα, ένα τεράστιο ποσό για την εποχή (Βλ. Βασδραβέλλη, Α, σελ. 151/152).

Μετά την εξάντληση του ταμείου του Εμμ. Παπά και την άρνηση των Μονών να συνεισφέρουν κι' άλλα ποσά στον αγώνα, πολλοί συγγραφείς μέμφονται τον αρχιστράτηγο γιατί αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει βία για την οικονομική ενίσχυση του αγώνα. Κι' αυτός ακόμα ο οπλαρχηγός του Ολύμπου, ο Διαμαντής Νικολάου, τον προτρέπει σε επιστολή του (17 Σεπτεμβρίου 1821):

“Όσον δε δια τον χρυσόν και άργυρον, δύναται να τους ξετρυπώσει η βία και η χρεία και ολίγον φροντίζομεν εις το εξής”.

Τα χρυσά και ασημένια σκεύη που συναποκόμισαν οι καλόγεροι του Αγίου Όρους, κατά τη φυγή τους προς τη Νότια Ελλάδα, για να τα προστατέψουν από τους Τούρκους πλιατσικολόγους, έπεσαν στο τέλος σ' άλλα ληστρικά χέρια, όπως μας πληροφορεί ο Σπ. Μελάς (βλ. ΣΗΜ. αρ. 127).

Η ΖΕΛΛΙΟΥ (Α, σελ. 24, Υποσημ. 32) γράφει:

“Μοναχοί με πολύτιμα ιερά σκεύη έχουν φύγει στη Νότια Ελλάδα πριν την υποταγή του Αγίου Όρους. Πολλοί απ' αυτούς βρίσκονταν στην Ύδρα και

στον Πόρο στις αρχές του 1822. Γι' αυτό το Βουλευτικό στις 16 Φεβρουαρίου 1822 ενέκρινε να δώσει εντολή το Εκτελεστικό στους τοπικούς αρχηγούς να μεταφερθούν οι μοναχοί και τα σκεύη στην Πελοπόννησο για ασφάλεια. Με νόμο του Βουλευτικού στις 8-4-1822 αποφασίζεται η εκποίηση των χρυσών και αργυρών ιερών σκευών των μοναστηριών και των εκκλησιών και η μετατροπή τους σε νομίσματα, για να ενισχυθεί το εθνικό ταμείο, γιατί κρίθηκε η απελευθέρωση του γένους ως ιερότερος σκοπός”.

Υποτίθεται πως τα λιωμένα σκεύη που ζύγιζαν γύρω στις οχτακόσιες οκάδες θα χρησιμοποιούνταν για “ιερούς σκοπούς”. Αργότερα θ' αναφερθούμε στη λεηλασία αυτού του θησαυρού στους Μύλους της Αργολίδας, τη μέρα που η κυβέρνηση των Προκρίτων και των Φαναριωτών έφευγε πανικόβλητη για την Ύδρα, όταν εμφανίστηκε απειλητικός ο Δράμαλης να δρασκελίζει τον Ισθμό και να εισέρχεται στην Πελοπόννησο.

- 98 Η πείνα, μαζί με την έλλειψη πολεμοφοδίων και τον εναπομείναντα ελάχιστο αριθμό μαχητών, υπήρξε μια απ' τις αιτίες της πτώσης της Κασσάνδρας.

Ο άγγλος Πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, βασιζόμενος στις πληροφορίες του προξένου της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη, γράφει στις 17 και 25 Αυγούστου 1821 για το επισιτιστικό αυτό πρόβλημα των επαναστατών.

Ο άγγλος διπλωμάτης μας πληροφορεί για τις φοβερές καταστροφές που προκάλεσε στη Χαλκιδική ο στρατός του Μεχμέτ Μπαϊράμ Πασά. Αναφέροντας τη συγκέντρωση επαναστατών και μεγάλου αριθμού γυναικόπαιδων στη Χερσόνησο της Κασσάνδρας, εκφράζει την άποψη πως παρά την ιδανική θέση της περιοχής για άμυνα, είναι φανερό πως οι μαχητές θα παραδοθούν απ' την πείνα. (βλ. Βακαλόπουλο, Β, σελ. 371):

“the whole greek population of the neighbouring country has retired to Cassandra and another place called Longos (η σημερινή Σιθωνία) for protection and as those points are easily defended, it is probable that nothing but famine will induce them to surrender”.

- 99 Για τη βάρβαρη αυτή συνήθεια των Τούρκων, με βάση εθιμικούς κανόνες πολέμου, έχουμε εκτενέστερα ασχοληθεί στη ΣΗΜ. αρ. 85. Ο Φωτάκος (σελ. 51) επιβεβαιώνει την εφαρμογή αυτής της πρακτικής κι' από τους Αιγυπτίους του Ιμπραήμ.

- 100 Τοποθεσία στη διώρυγα του Ξέρξη, στο λαιμό της χερσονήσου του Αγίου Όρους, κοντά στα σημερινά Ν. Ρόδα.

- 101 Όσοι μιλούν για προδοσία των μοναχών του Αγίου Όρους προς τον Εμμανουήλ Παπά, συνήθως δεν αναφέρονται στο γεγονός της παρουσίας πολλών Σλάβων στα μοναστήρια. Οι καλόγεροι αυτοί, χωρίς αμφιβολία, συνέπραξαν με τους Έλληνες στην πρώτη φάση της εξέγερσης αλλά οι

μεταγενέστερες δυσμενείς εξελίξεις και η αλλαγή στάσης της Ρωσίας και η συνεργασία των Οβρένοβιτς και Βλαδιμηρέσκου με τους Τούρκους, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για αποστασιοποίηση και των σλάβων μοναχών του Αγίου Όρους από τον συνεχιζόμενο επαναστατικό αγώνα του Εμμανουήλ Παπά.

Οι έλληνες μοναχοί που συμμετείχαν στο αγώνα πλήρωσαν βαρύ τίμημα σε αίμα αλλά και με το μαρτύριο του ξεριζωμού απ' τα μοναστήρια τους. Πρέπει να ήταν η πλειοψηφία στο σύνολο των Ελλήνων Αγιορειτών, όπως φαίνεται από την επιστολή του αρχιμανδρίτη Προκόπιου Δενδρινού που έστειλε από τη Σκόπελο, στις 16 Δεκεμβρίου 1821, προς τον Ιωάννη Κλάδο στο Ναύπλιο. Σ' αυτή, αφού αναφέρεται, προφανώς σε υπαινιγμό του παραλήπτη, ότι "τα μοναστήρια επροσκύνησαν", διαμαρτύρεται δικαιολογημένα γιατί στη δική του Μονή, από το σύνολο των μοναχών, μόνο τρεις Έλληνες και πέντε έξι ξένοι "εισίν ευτελείς", ενώ πάνω από εκατόν πενήντα εγκατέλειψαν το Όρος κι' έφτασαν ως πρόσφυγες στη Σκόπελο.

- 102 Ο ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Στρογκάνωφ διαμαρτυρήθηκε προς την Υψηλή Πύλη για τον απαγχονισμό του Πατριάρχη και για τις σφαγές και λεηλασίες που ακολούθησαν. Εμμέσως άφησε να εννοηθεί πως η Ρωσία είχε το δικαίωμα στρατιωτικής επέμβασης, για την προστασία των Χριστιανών και κυρίως των Σλάβων.
- 103 Ο τουρκικός στρατός δεν τόλμησε να λεηλατήσει τους ανεκτίμητους θησαυρούς και τα πολύτιμα δώρα των ρώσων αυτοκρατόρων, που υπήρχαν στα μοναστήρια του Παντελεήμονος, Ιβήρων κ.ά.
- 104 Ο σέρβος οπλαρχηγός Καραγεώργη, φίλος και σύντροφος σε πολλούς αγώνες του Γιωργάκη Ολύμπιου, είχε συναντήσει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και συμφώνησε να συμμετάσχει στην εξέγερση των Ελλήνων στη Μολδοβλαχία. Ο άλλος αναγνωρισμένος οπλαρχηγός και αντίζηλος του Καραγεώργη, ο Οβρένοβιτς, συνεννοήθηκε με τον τούρκο βοεβόδα του Βελιγραδίου και με ανθρώπους του δολοφόνησε, με δόλο, την ώρα που κοιμόνταν τον Καραγεώργη και τον έλληνα γραμματέα του Ναούμ Καρνάρη.
- 105 Ο ρουμάνος οπλαρχηγός Θόδωρος Βλαδιμηρέσκου είχε υποσχεθεί να συμπράξει με τους Έλληνες κατά την επανάσταση στις Ηγεμονίες. Στην κρίσιμότερη φάση των συγκρούσεων του στρατού του Αλ. Υψηλάντη με τον Σελήχ Πασά, ο Βλαδιμηρέσκου συνεννοήθηκε με τους Τούρκους να προσβάλει τις δυνάμεις των ελλήνων επαναστατών από τα νώτα. Ο Γιωργάκης Ολύμπιος τον συνέλαβε και μετά από δίκη, στην οποία υπήρξαν αποδεικτικά στοιχεία της προδοσίας, ο ρουμάνος οπλαρχηγός εκτελέστηκε στο Γολέστι.
- 106 Ο Διαμαντής Νικολάου, όταν έμαθε την αποχώρηση του Λιάκου από το στρατόπεδο της Κασσάνδρας έγραψε στον Εμμ. Παπά:

“Ευγενέστατε άρχων! χείρε.

Αρκετά επληροφορήθην από το κοινόν γράμμα, και μερικόν μου, όπου απάντησα και εις την ανάγνωσιν την μισημένην μου προδοσίαν, όπου έπραξεν ο αναθεματισμένος και αχρείος λιάκος μου...”

Από τους καπεταναίους του Ολύμπου μόνο ο Διαμαντής Νικολάου έδειξε το έμπρακτο ενδιαφέρον του, για να ενισχύσει με άντρες το μέτωπο της Χαλκιδικής. Ο ίδιος παραπονεείται για την αχάριστη συμπεριφορά των άλλων καπεταναίων, όπως του Τάσιου, του Γούλα και του Μάντζαρη που τα “φερσίματά τους είναι τούρκικα” και πως ξέχασαν, όπως έγραφε σ' άλλο γράμμα του στον Παπά, “το καλό όπου τους έχετε κάμει” υπονοώντας φυσικά τη διάθεση μεγάλων χρηματικών ποσών από τον αρχιστράτηγο.

107 Μπροστέλα ονομάζουν στη Δοβίστα τα πρώτα (τα μπροστινά) νερά που κατεβάζουν οι ορμητικοί χείμαροι μετά από μεγάλη βροχόπτωση και παρασέρνουν στο διάβα τους τα πάντα, προκαλώντας ενδεχομένως και μεγάλες καταστροφές. Αποτελείται από τα δυο συνθετικά “μπροστά + έλα”.

108 Η έλλειψη αυτή πολεμοφοδίων ήταν διαρκής και από την αρχή του αγώνα. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του οπλαρχηγού Παύλου Κώνστα (Βλ. Βακαλόπουλο, Α, σελ. 69) στις 2 Ιουνίου προς τον Εμμ. Παπά, που μεταξύ άλλων του γράφει:

“Όμως παρακαλούμε θερμός και εκβάθος καρδίας, ως καθώς θέλει σας πληροφορήση και ο υγούμενος αναστασήτις, οι ανάγκη η περισσότερη είναι από τα φέκια και τζεπχανέ (Σ.Σ. πολεμοφόδια) και εις τούτο εκ δευτέρων παρακαλούμεν δια όνομα θεού να μας έρθουν φέκια και τζεπχανέ επηδί το περισσότερον στράτευμα είναι δίχως τοφέκια μόνον με ταξύλα εις το χέρι”.

109 Ενώ οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν περισσότερα και σύγχρονα κανόνια, οι αμυνόμενοι έλληνες μαχητές προσπαθούσαν να κρατήσουν τις θέσεις τους με ελάχιστο και παλιάς τεχνολογίας πυροβολικό. Ο Ν. Κασομούλης που επισκέφθηκε, το Σεπτέμβριο του 1821, τα οχυρώματα του ισθμού, γράφει:

“Εις το αριστερόν είχαν δυο κανόνια και ένα καλόγηρον πυροβολιστήν – που και που έρριπτεν – και ένα κανόνι ξύλινον”.

110 Σε σημεία πολλών επιστολών που απευθύνονται στον Εμμ. Παπά, εκφράζονται ανησυχίες για την “κακή διάθεση” ή επαναλαμβάνονται ευχές, ακόμα και στο ενδιάμεσο των κειμένων, για καλή υγεία.

111 Ο Φιλήμων γράφει πως ο Εμμ. Παπάς ήταν ωκύπους (γοργοπόδαρος).

112 Σε σχετική επιστολή του Μεχμέτ Εμίν Πασά αναφέρεται ως ημερομηνία κατάληψης της Κασσάνδρας η 14 Νοεμβρίου 1821 (τουρκική ημερομηνία 17 Σαφέρ 1237). Ενδεχομένως τότε να ολοκληρώθηκε η κατάληψη όλης της χερσονήσου ή να δημιουργήθηκε σύγχυση από το μπέρδεμα του τουρκικού με το ελληνικό και του παλιού με το νέο ημερολόγιο.

113 Ο υπέροχος αυτός πατριώτης(βλ. ΣΗΜ. αρ. 35 και 117) στάθηκε δίπλα στον Εμμ. Παπά απ' την πρώτη στιγμή του αγώνα. Με το πλοίο του, ο πλοίαρχος Νικ. Λυκιαρδόπουλος μετέφερε τον αρχιστράτηγο από την Κωνσταντινούπολη στο Άγιον Όρος (ο ίδιος πρέπει να είχε προβλήματα με τη μεταφορά της οικογένειάς του από την Αίνο της Θράκης στη Νότια Ελλάδα). Με το ίδιο πλοίο, την “Καλομοίρα”, στις τελευταίες κρίσιμες στιγμές του αγώνα, παρέλαβε τον αρχιστράτηγο στην Άφυτο για τον Άθω και από τη μονή Εσφιγμένου για την Ύδρα.

Κατά τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία είχε “τάξει” το πλοίο του στην επανάσταση και κράτησε το λόγο του ως το θάνατό του. Θα πρέπει να σημειωθεί πως και ο προαναφερόμενος Κεφαλλονίτης πλοίαρχος Λυκιαρδόπουλος, είχε αφιερώσει το πλοίο του, τον “Λυκούργο”, στον αγώνα. Και οι δύο ανήκαν στη χορεία των αγωνιστών της θάλασσας που πρόσφεραν τα πάντα για την επιτυχία της εξέγερσης, σε αντίθεση με κάποιες “εφοπλιστικές εταιρείες” προκρίτων που πλούτισαν, προσφέροντας μισθοφορικές υπηρεσίες και στραγγίζοντας το πουγγί του Εμ. Παπά και των Μονών του Αγίου Όρους.

Θα πρέπει να σημειώσουμε πως η μεγάλη προσφορά κάποιων καπεταναίων, όπως του Αναστάση απ' τη Λήμνο, που αδιάκοπα περιπολούσε ανάμεσα στο Τσάγεζι και στο Άγιον Όρος ως τις τελευταίες στιγμές του αγώνα, έχει καταγραφεί στην ιστορία με μικρά γράμματα, για να προβληθεί μετά την επανάσταση, η δήθεν προσφορά των “άκαπνων” που οδήγησαν τη χώρα στην αιματοχυσία.

114 Αστυνομικό έγγραφο αλλά με ισχύ δικαστικής απόφασης.

115 Φαρδιά και βαριά παπούτσια, χωρίς κορδόνια, που φορούσαν σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας.

116 Δυστυχώς όλη η Μακεδονία λευτερώθηκε ενενήντα χρόνια μετά τη δημιουργία ελεύθερου ελληνικού κράτους.

Ο ενωμένος τουρκοαιγυπτιακός στρατός του Ιμπραήμ και του Κιουταχή, μετά το Μανιάκι και την πτώση του Μεσολογγίου, ήταν φανερό πως θα κατέπνιγε σε λίγο κάθε επαναστατική δράση των Ελλήνων.

Είχε προηγηθεί ένα ρωσικό σχέδιο προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, για τη δημιουργία τριών Ηγεμονιών στον ελληνικό χώρο, υποτελών στο σουλτάνο. Η πρώτη, της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος περιλάμβανε και την περιοχή της Θεσσαλονίκης και θ' αποτελούσε το πρώτο βήμα (από το 1824) για ν' απελευθερωθεί αργότερα ολόκληρη η Μακεδονία. Το σχέδιο αυτό απορρίφθηκε από την Αυστρία, την Πρωσία και την Αγγλία.

Μετά το θάνατο του τσάρου Αλέξανδρου και την άνοδο στο θρόνο Πασών των Ρωσιών του δυναμικού τσάρου Νικολάου, οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις διαπιστώνοντας την αλλαγή της ρωσικής πολιτικής στο ελληνικό ζήτημα, αναγκάστηκαν, εκ των πραγμάτων, να μεταβάλουν στάση, με αποτέλεσμα να υπογραφεί η Συνθήκη του Λονδίνου που αναγνώριζε την

ανεξαρτησία της Ελλάδας με βάση την Αρχή των Εθνοτήτων. Η άρνηση της Τουρκίας ν' αποδεχθεί αυτή τη συνθήκη οδήγησε στη ναυμαχία του Ναυαρίνου και στη δημιουργία νέου ελληνικού κράτους, στο οποίο όμως δεν συμπεριλαμβάνονταν η Μακεδονία.

- 117 Ο μοναχός Νικηφόρος Ιβηρίτης υπήρξε ένας από τους πιο αφοσιωμένους συνεργάτες του Εμ. Παπά. Γι' αυτό ο απελευθερωθείς απ' τους προΐσταμένους των Μονών, στις 9 Νοεμβρίου 1821, Τούρκος αστυνομικός διοικητής Χασεκί Χαλίλ Μπέης, στο μπουρασελέ του (δικαστική απόφαση) καλούσε τους μοναχούς να συλλάβουν και να του παραδώσουν τον “λεγόμενο άρχοντα μετά του επαράτου και οπαδού του Νικηφόρου”.

Ως προς τα πλοία που χρησιμοποιήθηκαν για την εσπευσμένη αναχώρηση του Εμμ. Παπά και των αντρών του απ' τη Μονή Εσφιγμένου, όπως σε πολλές άλλες περιπτώσεις, υπάρχουν διίστάμενες απόψεις. Άλλοι ισχυρίζονται πως η επιβίβαση έγινε μόνο στην “Καλομοίρα” κι' άλλοι πως χρησιμοποιήθηκαν μία ή δυο σκαμπαβίες της Μονής.

Αποδεχόμαστε την εκδοχή του καθηγητή Ι. Βασδραβέλλη για δυο πλοία, αλλά ο καθηγητής Ι. Μαμαλάκης (σελ. 543/544) δημοσίευσε επιστολή του Νικηφόρου από την Κέρκυρα, με ημερομηνία 20 Απριλίου 1824, προς τον Γαβριήλ Ιβηρίτη που βρισκόταν στο Λεωνίδιο της Πελοποννήσου, στην οποία ανατρέπονται όλες οι πληροφορίες για επιβίβαση και του Νικηφόρου σε πλοίο, στην προβλήτα της Μονής Εσφιγμένου.

Όπως διαπιστώνει ο αναγνώστης, στη μυθιστορηματική εξέλιξη του έργου αποδεχόμαστε την άποψη Βασδραβέλλη, για τους ίδιους λόγους που και οι επιστήμονες ιστορικοί στέκονται επιφυλακτικοί στις πληροφορίες αλλά και στη γνησιότητα της επιστολής, όπως και σ' άλλες περιπτώσεις ιστοριογραφίας από μοναχούς στις οποίες έγινε σύμμειξη πραγματικών ιστορικών γεγονότων με χονδροειδείς μύθους.

Η προαναφερόμενη επιστολή του Νικηφόρου, βρέθηκε στην εργασία του Εσφιγμενίτη μοναχού Χρυσόστομου χωρίς να αναφέρεται η ιστορική πηγή. Σ' αυτή, ο πιστός σύντροφος του Εμμ. Παπά περιγράφει πως έφτασε, κυνηγημένος από τους φιλότουρκους μοναχούς της Μονής Κουτλουμουσίου, ως τη Μονή Εσφιγμένου, χωρίς να παραμείνει σ' αυτή (δείγμα πως οι μαχητές με τον αρχιστράτηγο είχαν αναχωρήσει για την Ύδρα). Προσπάθησε μετά να ξεφύγει από αδελφούς οι οποίοι, “όπως οι υιοί του πατριάρχου Ιακώβ επώλησαν τον αδελφόν αυτών εις αλλοεθνείς”, ήθελαν να τον συλλάβουν για να τον παραδώσουν στον Χασεκί Χαλίλ Μπέη. Από την Εσφιγμένου αναχώρησε αμέσως νύχτα, από τη θάλασσα, για τον Πρόβλακα κι' από εκεί με το πλοίο του Λήμνιου καπετάνιου (πολύ πιθανόν του Αναστάση), “ανδρός αγαθοτάτου” έφτασε στην Πάνερμο της Σκοπέλου όπου παρέμεινε, ως φιλοξενούμενος, δυόμισι χρόνια, “κατά συμπάθειαν και φιλανθρωπείαν του καπετάνου”.

Πάντως, με λογικούς συνειρμούς και συσχετίσεις, αυτή η εκδοχή δεν θα πρέπει ν' αποκλειστεί παντελώς (βλ. και ΣΗΜ. αρ. 53).

Είναι γνωστό πως, μετά την κατάρρευση του μετώπου της Κασσάνδρας, ο Εμμ. Παπάς με λίγους άντρες του επιβίβαστηκε, στην Άθυτο, στην

“Καλομοίρα” του Χατζηβισβίζη και αποβιβάστηκε κατευθείαν στη Μονή Εσφιγμένου. Ο Νικηφόρος βρισκόταν, κατά πάσαν πιθανότητα, στις Καρυές και ενδεχομένως να εγκλωβίστηκε εκεί. Συνεπώς, τα όσα εξιστορούνται στην επιστολή της 20 Απριλίου 1824, ενδέχεται να μην είναι φανταστικές ιστορίες κάποιου μυθομανή καλόγερου, αλλά τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα.

Όπως υπογραμρίζει κι' ο Μαμαλάκης, η επιστολή αυτή είναι ύψιστης ιστορικής σημασίας, αν γίνει αποδεκτή η εγκυρότητά της από τους ιστορικούς χωρίς επιφυλάξεις.

Η διστακτικότητα μερικών ιστορικών ν' αποδεχθούν κάποιες μαρτυρίες των μοναχών, που ασχολήθηκαν με τη συγγραφή γεγονότων του 1821 στον Άθω, όπως π.χ. του Αλ. Λαυριώτη, του Δοσίθεου κ.ά. βασίζεται και στην εμφανή τους προσπάθεια να καλύψουν πράξεις Αγιορειτών που αμαυρώνουν την, πραγματικά ηρωική, συμμετοχή της πλειοψηφίας στον αγώνα. Επίσης, υπήρξαν αφελείς εκτιμήσεις ως προς την εξέλιξη των γεγονότων, όπως του Δοσίθεου, ο οποίος υποστήριξε πως οι μακεδόνες μαχητές νικήθηκαν γιατί δεν νήστευαν και τους “κατηράσθη ο Θεός”.

Μετά τη δημιουργία του Νέου Ελληνικού Κράτους, υπήρξε προφανής προσπάθεια πολλών ιστορικών συγγραφέων να συγκαλύψουν ή τουλάχιστο ν'αποσιωπήσουν λεπτομέρειες από γεγονότα που αμαύρωσαν τον υπέροχο αγώνα του ελληνικού λαού για την ανεξαρτησία του από τον οθωμανικό ζυγό. Για το θέμα αυτό στη “Νέα Γενική Ιστορία των Ελλήνων”, τ. 10, σ. 328, διαβάζουμε:

“Η περίοδος αυτή αποτελεί μίαν των μελανωτέρων σελίδων της Ελληνικής Επανάστασης, η δε παρουσίασις αυτής αποτελεί ιστορικόν καθήκον (μολονότι πολλοί ιστορικοί θεωρούν τούτο ιστορικώς ασύμφορον) διότι το έθνος είναι επιβεβλημένον να γνωρίζη προς παραδειγματισμόν τα γεγονότα, τα οποία παρημπόδισαν ή κατέστησαν δυσκολωτέραν την προσπάθειαν προς άνοδον και ανάπτυξίν του. Κατά τον εμφύλιον πόλεμον τα λαμπρυθέντα δια των ηρωικών κατορθωμάτων των πρώτων ετών της Επανάστασης ονόματα ημαυρώθησαν, ηθικά αναστήματα εσμικρύνθησαν, λαμπραί φυσιογνωμιαί κατερρακώθησαν και αι χαραί των νικών απετέλουον όνειδος, εντός του οποίου εξηφανίζοντο οι ήρωες”.

Οι διαφοροποιήσεις των συγγραφέων, στην εξιστόρηση των ίδιων γεγονότων, είναι εμφανείς στα έργα των υμνητών της “Μαυροκορδάτειας ευταξίας και ευνομίας” (π.χ. Σπυριδών Τρικούπης, Κ. Παπαρρηγόπουλος) σε αντιπαραβολή και συσχέτιση με τις πληροφορίες που μας δίνουν στα “Απομνημονεύματά” τους οι μπαρουτοκαπνισμένοι οπλαρχηγοί. Ως απλό παράδειγμα θα μπορούσε ν'αναφερθεί το τραγικό περιστατικό της Δρακοσπηλιάς, με τη δολοφονία των κυβερνητικών απεσταλμένων Αλέξη Νούτσου και καπετάν Παλάσκα. Τα δυο αυτά ηγετικά στελέχη θα συναντούσαν τον παραιτηθέντα από το στρατιωτικό του αξίωμα Οδυσσέα Ανδρούτσο για να του ανακοινώσουν, δήθεν, τις εντολές του Αρείου Πάγου και ειδικότερα του Κωλέττη για αντικατάστασή του απ' τον Παλάσκα. Ο Ανδρούτσος είχε όμως έγκυρες πληροφορίες για τα “μυστικά σχέδια” της δολοφονίας του. Οι απεσταλμένοι με τους άνδρες τους έπεσαν σε παγίδα

και πάνω τους βρέθηκαν τα ενοχοποιητικά έγγραφα.

Ο Μακρυγιάννης μας αφήνει να υποθέσουμε πως τα “μυστικά” διέρρευσαν από ανθρώπους του Κωλέττη. Ο ηπειρώτης πολιτικός είδε στο πρόσωπο του Νούτσου τον επικίνδυνο πολιτικό αντίπαλο, ο οποίος θα μπορούσε να τον υποσκελίσει στην κυβερνητική ιεραρχία. Ήταν ο γνωστός, άλλοτε, υπουργός του Αλή Πασά, που με το φίλο του, το Μαυροκορδάτο, βύθισαν το πλοίο στο Μεσολόγγι για ν' αρπάξουν την “εθνική κάσα”.

Για τον Χρήστο Παλάσκα τα αίτια ήταν πιο ευτελή. Ο Κωλέττης ήταν παθιασμένος με την όμορφη γυναίκα του καπετάνιου και στην περίπτωση θανάτου του θα την έκανε “μορόζα” του. Κι' αυτό ακριβώς έγινε. Συζούσε μαζί της πολλά χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Με την ενέργειά του αυτή ο Κωλέττης έβγαλε απ' τη μέση δυο “επικίνδυνους” στενούς φίλους και συνεργάτες του, γνωρίζοντας πως οι μέρες του Ανδρούτσου θα ήταν, από εδώ και πέρα, μετρημένες.

Ο Μακρυγιάννης, λόγω των στενών φιλικών του σχέσεων με το Γκούρα (στον οποίο προσφέρθηκε αργότερα ο βαθμός του χιλίαρχου για να δολοφονήσει τον Ανδρούτσο) είχε, όπως ήταν φυσικό, πλήρη και ολοκληρωμένη γνώση των γεγονότων. Ο ίδιος μας δίνει μια πιο αντικειμενική εικόνα του περιστατικού για την απόφαση εκτέλεσης των δύο απεσταλμένων από “τον Δυσσέα, τους κατοίκους όλους και τ' ασκέρι του”.

Ο Τρικούπης προβαίνει σε σκληρούς χαρακτηρισμούς για το υποψήφιο θύμα της δολοφονίας (τον Ανδρούτσο), από μια κυβέρνηση που έθεσε σ' εφαρμογή σχέδιο εξόντωσης του οπλαρχηγού με την προσφορά αξιωματών σ' άλλους οπλαρχηγούς και με τη σύμπραξη των τουρκαλβανών της Αράχωβας (Λάππας, Τριανταφυλλίνας κι' άλλοι Λιβαδίτες) οι οποίοι υπηρετούσαν πιστά τον Ομέρ Βρυώνη.

Ο Άρειος Πάγος, τον οποίο είχαν υπό τον απόλυτο έλεγχό τους ο Μαυροκορδάτος και ο Κωλέττης (ο άλλος μηχανορράφος, ο Θ. Νέγρης, είχε πεθάνει στο Ναύπλιο, το Νοέμβρη του 1824, πάμφτωχος κι' εγκαταλειμμένος απ' τους παλιούς “γαλαζοαίματους” φίλους του), από καιρό είχε καταρτίσει σχέδιο προγραφών, για τη δολοφονία των ηρωικότερων οπλαρχηγών της Ελληνικής Επανάστασης (Υψηλάντης, Κολοκοτρώνης, Καραϊσκάκης κ.ά.). Το μυστικό διέρρευσε από κάποιο γραμματέα του Αρείου Πάγου και τα υποψήφια θύματα ειδοποιήθηκαν “να πάρουν τα μέτρα τους”.

Τον Ανδρούτσο τον κάλεσαν αρχικά, δήθεν, για “φιλική συζήτηση” στα Σάλωνα (Άμφισσα) με πρόθεση να τον δολοφονήσουν. Απέτυχαν να τον παγιδεύσουν. Έστειλαν απεσταλμένο στο Νικηταρά και του πρότειναν ν' αναλάβει την εκτέλεση της δολοφονίας, με αντάλλαγμα την προαγωγή του στο βαθμό του στρατιωτικού διοικητή της Στερεάς Ελλάδας. Ο απεσταλμένος μόλις που γλίτωσε απ' το λεπίδι του λεβέντη και εξοργισμένου Νικηταρά. Αυτός ο ήρωας δεν ήταν γεννημένος για τέτοιες ατιμίες. Μετά ακολούθησαν, σε δυο φάσεις, οι προσφορές αξιωματών και άφθονου χρήματος (και με τη σύμπραξη τουρκαλβανών) σε μια απ' τις πιο σκοτεινές μορφές της Επανάστασης, το Γκούρα.

Το 1837, ο λοχαγός Κάρπος Παπαδόπουλος ανασκεύασε όσα, με επικριτικό δημοσίευμά του στην "Ιστορία των Αθηνών", έγγραψε εναντίον του Οδυσσέα Ανδρούτσου κάποιος Δ. Σουρμελής.

Μεταξύ άλλων, ο λοχαγός μας πληροφορεί πως όταν ο Άρειος Πάγος μετακόμισε από τα Σάλωνα(Άμφισσα) στο παραθαλάσσιο Ξεροχώρι της Εύβοιας, πρότεινε στον Αντώνη Χατζη Βισβίζη να παγιδεύσει και να σκοτώσει τον Ανδρούτσο πάνω στο πλοίο του. Φαίνεται πως η άρνησή του ηρωικού καπετάνιου και αφοσιωμένου συνεργάτη του Εμμ. Παπά, να δολοφονήσει το Ρουμελιώτη οπλαρχηγό, υπήρξε και η αιτία «του αιφνιδίου θανάτου του».

Ακολούθησε η δήμευση του πλοίου του Βισβίζη, της θρυλικής «Καλομοίρας», χωρίς καμιά αποζημίωση και η μετατροπή του σε πυρπολικό. Η οικογένεια του Αινήτη καπετάνιου αντιμετώπισε ανείπωτη φτώχεια. Η γυναίκα του Δόμνα και τα δυο ανήλικα παιδιά του ζούσαν *«με έλεος την σήμερον εις την Σύραν. Περί δε του αιφνιδίου θανάτου του, όστις θέλει να μάθει πόθεν προήλθεν, ας ερωτήση τους ευρισκομένους εις την Ελλάδα Αινήτας»*.

Ο Ανδρούτσος είχε δεχθεί να καταθέσει τα όπλα, μετά από τις ψεύτικες υποσχέσεις (για δίκαιη μεταχείρισή του) από τον άλλοτε υπαρχηγό του, το "καλό παιδί" που το αγαπούσε σαν γιο του, το Γκούρα.

Το σχέδιο εξόντωσης συνεχίστηκε στον Παρνασσό, στη γνωστή σπηλιά του Οδυσσέα, το παλιό απόρθητο ορμητήριό του, όπου βρισκόταν ο γαμπρός του, ο Τρελώνης, με τους άντρες του. Η κυβέρνηση έστειλε ανθρώπους της για καλόπιστη, δήθεν, συζήτηση και ειρηνική αποχώρηση του Τρελώνη στα Εφτάνησα. Στην ομάδα συμμετείχαν δυο επαγγελματίες και πληρωμένοι απ' την κυβέρνηση αλλοδαποί δολοφόνοι. Ήταν ο σκωτσέζος Φέντον και ο άγγλος Βιτκόμβος (βλ. Τρικούπη, τ. Γ', Κεφ. ΝΕ, σ. 224). Ο Τρελώνης γλίτωσε από καθαρή τύχη με ελαφρά τραύματα.

Η κυβέρνηση είχε μετατραπεί σε "εταιρεία δολοφόνων" (κάτι σαν τα σημερινά συνδικάτα του εγκλήματος) για να εξαφανίσει το άνθος των ελλήνων οπλαρχηγών, την ώρα που ο Κιουταχής και, μερικές βδομάδες αργότερα, ο Ιμπραήμ, είχαν αρχίσει με θεαματικές επιτυχίες να κατάπνιγουν τις εστίες της Επανάστασης στη Στερεά Ελλάδα και στο Μοριά.

Στις εμφύλιες διαμάχες διαπράχθηκαν ατιμίες και προδοσίες. Όσοι μεταγενέστερα αποφάσισαν να εξιστορήσουν τα γεγονότα, επιχείρησαν να συγκαλύψουν κάποιες βδελυρές πράξεις των πρωταγωνιστών του εμφυλιοπολεμικού δράματος ανάλογα με την κομματική ή ταξική τους θέση. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα θα πρέπει να διερευνηθεί και η προσπάθεια των συγγραφέων Μοναχών να συγκαλύψουν, κατά το δυνατόν, προδοτικές πράξεις άλλων Μοναχών και προϊσταμένων των Μονών, θεωρώντας πως προστατεύουν και την καλή φήμη της μοναστικής πολιτείας.

Αυτή η τάση εμφανίζεται και σε περιγραφόμενα ή προφορικά αναφερόμενα γεγονότα από άτομα που θαυμάζουν τον Εμμ. Παπά και θεωρούν πως η λεπτομερής καταγραφή τους θα έβλαπτε την αψεγάδιαστη καλή φήμη του ήρωα. Κι' ο υποφαινόμενος δέχτηκε τέτοιες φιλικές συστάσεις από ένθερμους θαυμαστές της προσφοράς του μακεδόνα αρχιστράτηγου,

για να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός και ολιγόλογος σε σοβαρά και αποσιωπηθέντα, σε μεγάλο βαθμό, τέτοια γεγονότα, όπως π.χ. για την οργανωθείσα από το Νότο συνωμοτική και δολοφονική ενέργεια εναντίον του ή την παράνομη και χυδαία απόφαση 324/Αρ.2/ 8-6-1865 της “Επιτροπής του Αγώνος” για τη μεταγενέστερη βαθμολογική επαναξιολόγηση του ήρωα. Είναι πράξεις που προκαλούν αγανάκτηση και αηδία.

Όλοι γνωρίζουν τον πολιτισμένο και ήπιο χαρακτήρα του ήρωα, αλλά και του βαθιά θρησκευόμενου χριστιανού. Γνωρίζουν, επίσης, τη μεγάλη προσφορά του ίδιου και της οικογένειάς του στην επανάσταση. Γι’ αυτή την ασύγκριτη προσφορά ο καθηγητής Βασδραβέλλης γράφει (Α, σελ. 154):

“Δεν γνωρίζω άλλην οικογένειαν εν Ελλάδι να υπέστη εις τοιαύτην έκτασιν πατριωτικής θυσίας άνευ και του ελαχίστου ανταλλάγματος”.

Η φήμη αυτού του αγνού ήρωα δεν αμαυρώνεται από πράξεις που οι νικητές του εμφυλίου κατάφεραν να συγκαλύψουν φροντίζοντας για την υστεροφημία τους. Φρονούμε πως “χάθηκαν μυστηριωδώς” και επιστολές, σαν τη συγκλονιστική, όπως υποθέτουμε, επιστολή που ο Εμμανουήλ Παπάς έστειλε στον Δ. Υψηλάντη, στις 11 Σεπτεμβρίου 1821. Από το περιεχόμενο της απάντησης του Υψηλάντη, στις 30 Σεπτεμβρίου, μπορούμε να υποθέσουμε το ξέσπασμα της απελπισίας και των παραπόνων του ήρωα για “κάποιους” που τον άφηναν ξυπόλυτο σε τριβόλια. Η επιστολή αυτή, όπως και άλλες δεν βρέθηκε σε Αρχεία, (όπως της Ύδρας), που διατηρήθηκαν σχεδόν ολοκληρωμένα, σε αντίθεση με το Αρχείο του Εμμ. Παπά από το οποίο, δικαιολογημένα, χάθηκαν ή καταστράφηκαν αρκετά σημαντικά έγγραφα, αλλά εντούτοις βρέθηκε η απάντηση του Δ. Υψηλάντη.

Η αποσιώπηση, συνεπώς, γεγονότων που έχουν σχέση με προδοσίες, με εκτελέσεις αγνών αγωνιστών, με μηχανορραφίες στη διάρκεια του εμφυλίου ή με λυσσώδεις κομματικές αντιπαραθέσεις, ευνοεί τους αδίσταχτους νικητές που “φρόντισαν να γραφεί η ιστορία όπως τους βόλευε”. Αυτή τη μέθοδο την εφάρμοζαν και οι Ρωμαίοι, είτε συκοφαντώντας με αργυρώνητους κονδυλοφόρους, είτε εξαφανίζοντας εντελώς κάθε γραπτό κείμενο που αφορούσε γενναίους αντιπάλους τους, όπως ενήργησαν στην περίπτωση του Περσέα, του τελευταίου βασιλιά της Μακεδονίας. Αυτός ο βασιλιάς ξεφτέλισε σε μάχες, τρεις υπάτους, ενώ ο τέταρτος, ο Αιμίλιος Παύλος, γλίτωσε χάρη σε μια απροσδόκητη εύνοια της τύχης. Οι πληροφορίες για την προσωπικότητα και το έργο του διαστρεβλώθηκαν ή αποσιωπήθηκαν στη διάρκεια της Pax Romana.

Έχουμε χρέος προς τις νεότερες γενιές να δείξουμε το όνειδος του τυφλού κομματικού πάθους και το εγκληματικό αποτέλεσμα των αδερφοκτόνων εμφυλίων πολέμων, οι οποίοι οδήγησαν πολλές φορές την Ελλάδα στο χείλος του αφανισμού. Τέτοιοι ακραίοι κομματικοί ανταγωνισμοί επιδιώκονται, συνήθως, από πολιτικούς που έχουν σα στόχο τις λεηλασίες του κρατικού ταμείου για τους ίδιους και τα στελέχη του κομματικού μηχανισμού τους ή οφείλουν την πολιτική τους ανέλιξη σε αφανή ξένα Κέντρα.

118 Ο μακεδόνας στρατηλάτης, γνωρίζοντας την επέμβαση για το άνοιγμα της διώρυγας το 481 π.Χ. από το μηχανικό Βούβαρη, του Ξέρξη, απάντησε στο Δεινοκράτη:

“Άφες το Όρος ως έχει. Αρκεί ότι έτερος βασιλεύς κατέλιπεν αΐδιον την αλαζονείαν του διορύξας αυτό”.

119 Οι ψεύτικες και, συνήθως, για λόγους προπαγάνδας φήμες και ψιθύροι ήταν πολύ διαδεδομένοι πριν και μετά την έναρξη της επανάστασης. Διαδίδονταν τότε πως ολόκληρες μεραρχίες ρωσικού στρατού συμμετείχαν στο πλευρό του Αλέξανδρου Υψηλάντη, πως ο πρίγκιπας βάδιζε προς την Κωνσταντινούπολη, πως έρχονταν πλοία με πολεμοφόδια απ' την Ευρώπη και άλλα τέτοια. Τέτοια προπαγανδιστικά τεχνάσματα χρησιμοποίησε κι' ο Παπαφλέσσας για να ξεπεράσει τα τεχνητά εμπόδια που του έθεταν οι πρόκριτοι της Αχαΐας, για ν' αποτρέψουν την έναρξη του επαναστατικού αγώνα στις 25 Μαρτίου.

Μετά την άφιξη του Μαυροκορδάτου και την, κρυφή στην αρχή, υπονόμηση του Δ. Υψηλάντη, οι ψεύτικες φήμες αποτέλεσαν ένα ισχυρό όπλο από τους μορφωμένους Φαναριώτες και τα άλλα στελέχη τους για την κατασκευοφάντηση των αντιπάλων τους. Υπήρχε όργιο φημών και ψιθύρων. Άλλοτε πως ο Υψηλάντης θα γινόταν δικτάτορας ή θα δολοφονούσε τον Ανδρούτσο κι' άλλοτε πως ο Κολοκοτρώνης ήταν “τουρκόφιλος” και θα παρέδιδε το 1822 το Μοριά στο Δράμαλη ή ότι το 1824 θα παρέδιδε το Ναύπλιο στο Σουλτάνο με αμοιβή ένα εκατομμύριο ισπανικά τάλιρα. Όταν η κυβέρνηση, μπροστά στον τουρκικό κίνδυνο, σκόρπισε πανικόβλητη στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, ο “τουρκόφιλος Κολοκοτρώνης” ήταν αυτός που οδήγησε το Δράμαλη και την πανίσχυρη στρατιά σε ολοκληρωτική καταστροφή.

Πολλές φορές οι φήμες διασπείρονταν από αντιπάλους για να πλήξουν, αργότερα, τους αθώους που αγνοούσαν τα παρασκήνια και τις στημένες μηχανορραφίες. Μια τέτοια περίπτωση, είναι αυτή που αναφέρει σε επιστολή του προς τον Εμμ. Παπά ο Χρύσανθος Σιναιΐτης, απ' την Ύδρα, στις 3 Σεπτεμβρίου 1821:

“Σήμεραρον ήλθεν ένα καράβιον από Τριέστη, το οποίον στέλλεται από το γένος με παξημάδιον και με σιτάριον. Ο καπετάνιος του αυτού καραβίου είπεν ότι οι βασιλείς απεφάσισαν τάχα δια να κάμουν τον Μορέαν πριντζηπάτον ομού με τα νησιά του αιγαίου Πελάγους και ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διορίζεται με τριάντα χιλιάδας τακτικόν στράτευμα δια την Ελλάδα και άμποτες να είναι αληθές”.

Διαφαίνονται καθαρά οι αμφιβολίες του πρωτοσύγκελου Χρύσανθου Σιναιΐτη γι' αυτές τις φήμες. Άλλωστε, εδώ και πάνω από δυο μήνες ο Α. Υψηλάντης βρισκόταν έγκλειστος στις αυστριακές φυλακές, γεγονός που ήταν ήδη γνωστό και στον αδερφό του Δημήτριο και στο Μαυροκορδάτο. Προφανώς, η διάψευση αυτής της φήμης ήταν εις βάρος των υποστηρικτών του Δ. Υψηλάντη και η διασπορά της ωφελούσε τους πρόκριτους και τους Φαναριώτες. Πανούργα παιχνίδια εξουσίας!

-
- 120 Ο καθηγητής Βασδραβέλλης (Α, σελ. 153), σημειώνει πως στην “Καλομοίρα” είχε επιβιβασθεί, εκτός από το Θεοφάνη και ο πρώτος γραμματέας του Εμμανουήλ Παπά, ο Δημήτρης Οικονόμου.
- 121 Στη **Σημείωση** αρ. 41 αναφέρονται, μαζί με το Γιαννάκη, δέκα παιδιά. Το ενδέκατο, η Ευφροσύνη, πέθανε πριν από την αναχώρηση του Εμμ. Παπά για την Κωνσταντινούπολη.
Η Φαίδρα γεννούσε τα παιδιά της, σχεδόν, κάθε δεύτερο χρόνο. Ο αρχιστράτηγος και η γυναίκα του εμφορούνταν από τις χριστιανικές ιδέες που και σήμερα χαρακτηρίζουν τα θρησκευόμενα πολύτεκνα ανδρόγυνα. Πίστευαν πως τα παιδιά είναι “δώρο του Θεού” και συνεπώς δεν θα πρέπει να παρεμποδίζεται η σύλληψη και η εγκυμοσύνη.
- 122 Οι καθηγητές Βακαλόπουλος και Βασδραβέλλης ομιλούν για καρδιακή προσβολή. Στο μαρτυρικό / πιστοποιητικό έγγραφο της 25 Ιαν. 1821 του Δημητρίου Υψηλάντη προς τα παιδιά του Εμμ. Παπά αναφέρεται ως αιτία θανάτου η αποπληξία. Σ' αυτό το έγγραφο βασίστηκε και ο γιος του Εμμ. Παπά Κωνσταντίνος, ο οποίος στις αναφορές του προς τις Επιτροπές Αγώνος του 1858 και 1865 αναφέρει την ίδια αιτία θανάτου του πατέρα του.
- 123 Στη Δοβίστα και σ' άλλες περιοχές των Σερρών ακόμα και σήμερα, οι μεγάλης ηλικίας κάτοικοι πιστεύουν πως την ώρα που ξεψυχάει ένας άρρωστος δεν θα πρέπει ν' ακούγονται φωνές, κραυγές και κλάματα, για να μη “σκιαχτεί” ο άγγελος και καθυστερήσει να πάρει την ψυχή, με αποτέλεσμα να παραταθεί το μαρτύριο του θανάτου.
- 124 Αυτό το “μαρτυρικόν” (Βλ. Βακαλόπουλο, Α, σελ. 186 – Μαμαλάκη, σελ. 537 – Παπαστεφάνου, σελ. 131) αποτελεί την ύστατη αναγνώριση της οικονομικής προσφοράς και των θυσιών της οικογένειας του Εμ. Παπά προς το Έθνος. Το παραθέτουμε ολόκληρο, όπως το δημοσίευσε πρώτος ο Ι. Μαμαλάκης:

25 Δεκεμβρίου 1821

Τ.Σ. Αρ. 7

Ο φιλογενέστατος Μανωλάκης Παπά:
Στρατολογήσας υπέρ της ελευθερίας του Γένους επολέμησε γενναίως τους τυράννους εις τα μέρη της Θεσσαλονίκης και την Κασσάνδραν. Διο και αρχιστράτηγος των μερών τούτων εψηφίσθη παρ' ημών. Επειδή δε κακή τύχη απέθανεν εξ αποπληξίας, εις απόδειξιν των υπέρ του Γένους αγώνων και ευεργεσιών του εδόθη εις τους υιούς αυτού το παρόν ημέτερον ενυπόγραφον και ενσφράγιστον μαρτυρικόν.

Εν Κορίνθω την 25 Δεκεμβρίου
1821

Δημήτριος Υψηλάντης

125 Η συστηματική κατασυκοφάντηση της Φιλικής Εταιρείας, αποτελούσε μέρος της τακτικής που επέλεξαν οι Φαναριώτες, για να πλήξουν το γόητρο των Υψηλάντηδων. Ενώ και οι ίδιοι υπήρξαν μέλη της, άλλοτε διέδιδαν πως η Εταιρεία θα 'πρεπε να περιπέσει στην αφάνεια γιατί οι Μεγάλες Δυνάμεις τη θεωρούσαν επικίνδυνη κι' επαναστατική, όπως τους Καρμπονάρι κι' άλλοτε πως ήταν παρακλάδι της Μασονίας.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις και κυρίως ο Μέτερνιχ, δεν φοβόντουσαν τις Εταιρείες αλλά τα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώνονταν απ' αυτές στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική. Γι' αυτό η Μασονία, αυτή καθ' εαυτή, ποτέ δεν αποτέλεσε στόχο της Ιερής Συμμαχίας. Άλλωστε, πολλοί απ' τους ευρωπαίους ηγεμόνες και ηγέτες ανήκαν σε μασονικές στοές και γι' αυτό η κατασυκοφάντηση της Φιλικής Εταιρείας μ' αυτό το επιχείρημα, αποτελούσε ένα μελετημένο σχέδιο, με σκοπό να προκαλέσει φόβους και δεισιδαιμονίες στο απλό κι' αμόρφωτο πλήθος των αγωνιστών και των πολιτών.

Από τους πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας ο μοναδικός μασόνος ήταν ο Μανώλης Ξάνθος. Αυτός ίσως πρότεινε στο Νικόλα Σκουφά τρόπους λειτουργίας της Εταιρείας με μυστικά και σύμβολα που διδάχτηκε στις τεκτονικές στοές, τα οποία εμπλουτίστηκαν με πρακτικές που εφαρμόζε ήδη η εθνική μυστική οργάνωση των ιταλών Καρμπονάρι.

Πάντως ο Ξάνθος, με την ένταξή του στη Φιλική Εταιρεία διέκοψε κάθε επαφή με τους μασόνους. Άλλωστε, ο μυστικός κανονισμός της Εταιρείας απαγόρευε στα μέλη της τη συμμετοχή σ' άλλες οργανώσεις και προέβλεπε την θανατική καταδίκη σ' όποιον πρόδιδε μυστικά της Εταιρείας σε τρίτους.

Τα μυστικά σύμβολα χρησιμοποιήθηκαν πάντα από ομάδες ανθρώπων που κινδυνεύουν ή συνωμοτούν. Ακόμα και οι πρώτοι χριστιανοί, σχεδιάζοντας το ψάρι με τους συμβολισμούς του (ΙΧΘΥΣ = Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ) επικοινωνούσαν εύκολα σ' Ανατολή και Δύση.

126 Ο Άρειος Πάγος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος ήταν ένα τερατώδες νομικό κατασκεύασμα του Θ. Νέγρη, ο οποίος ήταν το δεξί χέρι του Μαυροκορδάτου. Μ' αυτό το κατασκεύασμα, η Ανατολική Στερά Ελλάδα θεωρούνταν αυτοτελής επικράτεια και ορμητήριο της ομάδας Μαυροκορδάτου. Η Εθνική Βουλή δεν θα είχε το δικαίωμα να στείλει στρατεύματα στην περιοχή χωρίς τη συναίνεση του Άρειου Πάγου, ο οποίος θα χορηγούσε "τα διαβατήρια". Το νομοθέτημα αυτό ο Φιλήμων το χαρακτηρίζει "Βαβυλωνία της νομοθετικής πυργωποΐας του Νέγρη".

Η θεσμοθέτηση του εκτελεστικού οργάνου του Αρείου Πάγου στη Συνέλευση των Σαλώνων, στις 15 Νοεμβρίου 1821, ήταν η αρχή για να εξοβελιστεί η εξουσία του Υψηλάντη και των οπλαρχηγών. Η Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου, στο τέλος του έτους, ολοκλήρωσε τις νομοθετικές παγίδες, που έδιναν όλες τις εξουσίες στους Φαναριώτες και στους Πρόκριτους.

Στα Σάλωνα (Άμφισσα) οι αμόρφωτοι καπεταναίοι, που αποτελούσαν την πλειοψηφία και θα μπορούσαν ν' ανατρέψουν τις παγίδες του Νέγρη, δεν αντελήφθηκαν τη σοβαρότητα και την εξουσία του εκτελεστικού οργάνου που δημιουργούνταν. Μόνο ο πανέξυπνος Οδυσσέας Ανδρούτσος κατάλαβε τους στόχους που έκρυβαν αυτά τα πολύπλοκα και ακαταλαβίστικα νομοθετήματα που αφαιρούσαν κάθε εξουσία απ' τους οπλαρχηγούς. Αντιλαμβανόμενος τους κινδύνους είπε το προφητικό εκείνο για τα φοβερά βασανιστήρια και τη δολοφονία του, μετά από πέντε σχεδόν χρόνια, στο κάστρο της Ακρόπολης των Αθηνών:

“Βλέπετε τουτουρούς τους καλαμαράδες; Αυτοί θα μας φαν' το κεφάλι μια μέρα”.

Ο Λόρδος Βύρων εκτιμούσε πολύ τον Ανδρούτσο, τον οποίο επέλεξε για να συνεργαστεί με το στενό συνεργάτη του Λάιτσεστερ Στάνχοουπ, ενώ για το Μαυροκορδάτο ένωθε απέχθεια, την οποία και εξέφραζε δημοσίως. Αν δεν πέθαινε τόσο γρήγορα ο Άγγλος Λόρδος, η εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα θα ήταν τελείως διαφορετική και το ελληνικό ζήτημα θα είχε επιλυθεί γρηγορότερα και με λιγότερη αιματοχυσία.

Στη Συνέλευση των Σαλώνων είχε κληθεί και συμμετείχε, όπως ήδη γράψαμε, και αντιπρόσωπος απ' την Κασσάνδρα, εν αγνοία του αναγνωρισμένου αρχιστρατήγου της επαναστατημένης Μακεδονίας.

- 127 Για τα χρυσά και αργυρά σκεύη των μοναστηριών του Αγίου Όρους έχουμε αναφερθεί στη ΣΗΜ. αρ. 97. Είδαμε πως με εντολή της κυβέρνησης οι μοναχοί και τα σκεύη μεταφέρθηκαν στην Πελοπόννησο κι' εκεί αποφασίστηκε να τα λιώσουν και να κόψουν νομίσματα.

Είναι η εποχή που στην Πελοπόννησο κατεβαίνει ο Δράμαλης μ' ένα στρατό που σαρώνει τα πάντα στο διάβα του. Η κυβέρνηση, νύχτα γλιστρά στους Μύλους, για να ξεφύγει στην Ύδρα με το καράβι των Κουντουριώτηδων, την “Τερψιχόρη” και τον “Πελεκάνο” του Νικόλα Κυριακού. Ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός εξωτερικών Θ. Νέγρης, ο υπουργός εσωτερικών και πολέμου Κωλέττης, οι υπουργοί Φραντζέσκος Βούλγαρης κι' ο κόμης Αντρέας Μεταξάς κι' άλλοι αξιωματούχοι τρέχουν να γλιτώσουν. Αναρχία, πλιάτσικο, γυναικόπαιδα αλαφιασμένα που κατηγορίζουν προς το νότο για να σωθούν...

Σ' αυτή την κρίσιμη και τραγική κατάσταση, ο Σπ. Μελάς (σελ. 96) μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες για την τύχη των πολύτιμων σκευών του Αγίου Όρους:

“Τέλος από το χρυσάφι και τ' ασήμι πούχε η κυβέρνηση μαζέψει, από εκκλησιές και μοναστήρια, για τις ανάγκες του πολέμου, οχτακόσιες οκάδες το πήραν οι Σπεταισιώτες στα καράβια τους, τάχα να το γλυτώσουνε και το κρατήσανε, γιατί τους χρωστούσε η κυβέρνηση έξοδα και μιστούς του στόλου. Και να η επανάσταση απομένει και πάλι χωρίς λεφτό”.

Δεν ξέρουμε αν, εκτός απ' τις οχτακόσιες, υπήρχαν κι' άλλες οκάδες γι' άλλους “οφειλέτες”.

128 Ο ηγούμενος Αθανάσιος Σιναΐτης ήταν εκείνος που συνάντησε αμέσως τον Υψηλάντη, όταν ο τελευταίος έφτασε στην Ύδρα, στις 8 Ιουνίου 1821 και του μίλησε με θερμά λόγια για το μακεδόνα αρχιστράτηγο και την επανάσταση της Χαλκιδικής. Ο Δ. Υψηλάντης επικοινωνήσε αμέσως, σε μια εβδομάδα (15-6-1821) με τον Εμμ. Παπά και από τότε η αλληλογραφία τους ήταν τακτική και συνεχής.

129 Ήταν ο απεσταλμένος του Εμμ. Παπά στην Ύδρα, στις δύσκολες ώρες του αγώνα στην Κασσάνδρα (βλ. και ΣΗΜ. αρ. 47).

130 Υπονοείται η υποβάθμιση της προσφοράς του ή όπως λέμε σήμερα, να τον κάνουν από δήμαρχο κλητήρα.

Με την επικράτηση των Προκρίτων και των Φαναριωτών στον εμφύλιο και την ανάδειξη απ' τις τάξεις τους των πολιτικών και στρατιωτικών που κυβέρνησαν το νέο ελεύθερο ελληνικό κράτος, πολλοί αξιόλογοι ήρωες του αγώνα αντιμετώπιστηκαν περιφρονητικά και παραγνωρίστηκε η μεγάλη προσφορά τους και σε πολλές περιπτώσεις κινδύνευσε η ζωή τους με στημένες κατηγορίες και δίκες.

Για τον Εμμ. Παπά, τον Αντώνη Οικονόμου, τους Υψηλάντηδες κ.ά. οι νέοι κυβερνήτες “φρόντισαν” να καταχωνιασθεί το έργο τους, κυρίως με τη σιωπηρή υπόδειξη των συνεπειών που περίμεναν όσους θα τολμούσαν να πουν την αλήθεια. Αρκεί να τονίσουμε πως από φόβο ο Μακρυγιάννης έθαψε τα «Απομνημονεύματά» του στο υπόγειο του σπιτιού του. Το κρυμμένο μεταλλικό δοχείο με τα χειρόγραφα, το βρήκαν μετά από επίμονες έρευνες ο λογοτέχνης Ι. Βλαχογιάννης, με το γιο του στρατηγού τον Κίτσο Μακρυγιάννη, στις αρχές του 20ου αιώνα.

Ο Φωτάκος μας σκιαγραφεί αυτό το κλίμα της “σιωπηρής τρομοκρατίας” προς τους συγγραφείς, στην επιστολή του προς τον Τερτσέτη (τον ένα απ' τους δυο δικαστές που αρνήθηκαν να καταδικάσουν τον Κολοκοτρώνη σε θάνατο, το Δεκέμβρη του 1858):

“Όποιος θα είπη την αλήθειαν, θα πίνη πρώτον φαρμάκι. Εγώ, φίλε μου, το έπια και δεν φοβούμαι τον δηλητηριασμόν του”. Γι' αυτό θα πρέπει να κρίνουμε μ' επιείκεια όσους αγωνιστές έγραψαν απομνημονεύματα ή ιστορικούς της εποχής που περίμεναν από το κράτος να εκδώσει τα πολύτομα έργα τους, όπως κατά κάποιον τρόπο διαφαίνεται και στην ανάπτυξη της ΣΗΜ. αρ. 52.

Ο Δ. Υψηλάντης είχε τη νόμιμη εξουσία του αναγνωρισμένου αρχηγού ως το τέλος του Δεκέμβρη του 1821 και μερικές μέρες του Γενάρη 1822, όταν στην Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, ο Μαυροκορδάτος, με τις εκπληκτικές του ταχυδακτυλουργίες, τον αχρήστευσε πολιτικά, αφήνοντάς του (προσωρινά) κάποιες δευτερεύουσας σημασίας αρμοδιότητες. Συνεπώς, η αναγνώριση της μεγάλης προσφοράς του Εμμ. Παπά στον αγώνα και η επίσημη επιβεβαίωση της ανακήρυξής του, στις 25 Δεκεμβρίου 1821 στο αξίωμα του αρχιστρατήγου, αποτελεί τη μοναδική νόμιμη και δίκαιη πράξη του ανώτατου, ως τότε, ηγέτη της επανάστασης. Η μετέπειτα αποσιώπηση αυτού του έργου από τους νικητές του εμφυλίου και

οι γραφειοκρατικές αθλιότητες, όπως η υπ' αρ. 324/2 απόφαση της Επιτροπής Αγώνα του 1865 (αρ. Μητρ. 2063), αποτελούν πράξεις χαμερπούς εκδικητικού πνεύματος των νικητών. Αυτοί μεταφύτευσαν στη διοίκηση και στην πολιτική σκηνή το σουλτανικό φεουδαρχικό πνεύμα της διαπλοκής και της διαφθοράς, που κληρονομήσαμε μέχρι και σήμερα. Μόνο που αυτή η ασιατική συνταγή του ρουσφετιού και της αναξιοκρατίας προσαρμόστηκε τώρα σε “ευρωπαϊκό κοστούμι”, κατά την έκφραση του Σπ. Μελά.

- 131 Η επιτύμβια πλάκα από τον τάφο του Εμμ. Παπά στο Ναό της Υπαπαντής, όπου και οι τάφοι των επισήμων Υδραίων, με το εντυπωσιακό αρχαιοελληνικό της επίγραμμα, βρέθηκε για άγνωστους λόγους μισοσπασμένη σε κάποια άκρη της αυλής, στο μετόχι του Παναγίου Τάφου του Ναού της Αναλήψεως.
- 132 Το χαρμπί ήταν η μεταλλική βέργα που χρησίμευε για το γέμισμα του όπλου.
- 133 Ταπάτζα ήταν η μεταλλική κινητή βάση με κοιλότητα στην κάτω πλευρά της, όπου τοποθετούνταν μικρή ποσότητα πυρίτιδας.
- 134 Μασγάλι, λέξη τουρκική που σήμαινε την πολεμίστρα σε κάποια θέση του ταμπουριού.
- 135 Μεδουλάρι έλεγαν το μικρό μεταλλικό κουτί με ζωικό λίπος, που χρησίμευε στη συντήρηση των κινητών μερών του όπλου.
- 136 Λύκος λεγόταν ο Κόκκορας του όπλου. Το επάνω μέρος κατέληγε σε λαβίδα που, με τη βοήθεια μιας βίδας, συγκρατούσε τον πυρόλιθο (ντουφεκόπετρα). Στην κάτω πλευρά υπήρχε σφύρα.
Όταν πιεζόταν η σκανδάλη, το ελατήριο ελευθέρωνε το λύκο του οποίου η λαβίδα με τον πυρόλιθο χτυπούσε στην ανασηκωμένη πλάκα της ταπάζας και δημιουργούνταν σπινθήρας. Επακολουθούσε ανάφλεξη της πυρίτιδας κι' από 'κει, από μια μικρή τρύπα, η φλόγα περνούσε στο κάτω μέρος της κάννης του όπλου. Σχεδόν ταυτόχρονα γινόταν νέα ανάφλεξη και η εκτόξευση της σφαίρας (βόλι) από τον σωλήνα του όπλου.
- 137 Σκάφη λεγόταν το κοίλωμα της ταπάζας, όπου γινόταν η ανάφλεξη της πυρίτιδας από τον σπινθήρα της ντουφεκόπετρας.
- 138 Δερμάτινες ή μεταλλικές θήκες για τη μεταφορά και την προστασία της πυρίτιδας από την υγρασία.
- 139 Μικρό μεταλλικό εξάρτημα για να μετρούν την πυρίτιδα, που έβαζαν στο όπλο απ' την άκρη της κάννης.

140 Στρογγυλό κομμάτι από χαρτόνι που συγκρατούσε το γέμισμα της πυρίτιδας και δεν το επέτρεπε να σκορπίσει μέσα στην κάννη. Αφού πρώτα με τη μεζούρα έριχναν λίγη πυρίτιδα, τοποθετούσαν την τάπα στην άκρη της κάννης και με το χαρμπί (ή μπακέτα) την έσπρωχναν στη βάση της κάννης όπου υπήρχε η τρυπίτσα της σκάφης για την ανάφλεξη.

141 Η τρύπα στο επάνω μέρος της κάννης.

142 Τουφεκόπετρες ή απλά πέτρες ήταν οι πυρόλιθοι.

143 Το μεταλλικό σκεύος για να πίνει ο οπλοφόρος νερό.

144 Κάποτε όλη η περιοχή γύρω από τη Δοβίστα ήταν δασωμένη (βλ. και ΣΗΜ. αρ. 6). Επί δεκαετίες, με τις πυρκαγιές και την άναρχη ξύλευση, οι γύρω λόφοι μεταβλήθηκαν σε κρανίου τόπο. Η περιβαλλοντική επιβάρυνση από τα λατομεία που λειτουργούν στις παρυφές του χωριού, επιτείνουν το πρόβλημα της συνεχούς υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος.

Το θέμα της αναδάσωσης φαίνεται πως ποτέ δεν υπήρξε στοιχείο πολιτιστικού προβληματισμού των αρμόδιων φορέων. Η μικρής έκτασης δενδροφυτεύσεις στους λόφους του Αγίου Δημητρίου και της Παναγίας, πάνω απ' το χωριό, δυστυχώς, έγιναν μόνο με την άσκηση ψυχολογικής βίας σε δυο περιόδους δικτατορικών κυβερνήσεων.

Αν προσπαθήσουμε να βρούμε την αιτία αυτής της ανεξήγητης, για πολλούς, νοοτροπίας σ' ένα χωριό με μεγάλη πολιτιστική παράδοση από τις αρχές του 20ου αιώνα, θα πρέπει να ανατρέξουμε στις επαγγελματικές και διατροφικές ανάγκες των κατοίκων από τα μέσα, πιθανόν, του 19ου αιώνα. Η ύπαρξη μεγάλων φούρνων στα περισσότερα σπίτια για το ψήσιμο του ψωμιού, απαιτούσε τη συνεχή και εξοντωτική για το δάσος ξύλευση. Το ίδιο ισχύει και για τις ανάγκες θέρμανσης κατά την περίοδο του χειμώνα. Επίσης, η επί πολλές δεκαετίες καλλιέργεια του καπνού, η οποία απαιτούσε ανοιχτούς και ξηρούς χώρους για το "στέγνωμα" των καπνόφυλλων στον ήλιο, δημιούργησε μια αταβιστική απέχθεια προς το πράσινο, η οποία κληρονομήθηκε από τις επόμενες γενιές. Πολλοί από μας θυμούνται την εμμονή, μέχρι μανίας, των πατεράδων ή των παππούδων μας να ξεριζώνουν απ' τις αυλές και το παραμικρό χορτάκι.

Σήμερα, τα προαναφερόμενα δεδομένα δεν υφίστανται και συνεπώς υπάρχει η δυνατότητα για την αλλαγή αυτής της αντιπεριβαλλοντικής νοοτροπίας. Είχαμε και παλαιότερα ασχοληθεί με το θέμα σε άρθρο μας στο περιοδικό "ΕΜΜ. ΠΑΠΑΣ" (τεύχος 17 – Σεπτέμβρης 1981) με τίτλο "Το χρέος".

Η Δοβίστα είναι ένα χωριό στο οποίο αναπτύχθηκαν, ασυνήθιστες για τα περισσότερα ελληνικά χωριά, επιστημονικές και πολιτιστικές δραστηριότητες από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα (μεγάλος αριθμός επιστημόνων, κοινοτικός ηλεκτροφωτισμός, έκδοση λαογραφικού περιοδικού στη δεκαετία του '30, θεατρικές παραστάσεις, χοροεσπερίδες, ποιητικά και λογοτεχνικά δρώμενα από νέους των δυο φύλων κ.ά.).

Συνεπώς, από το γεγονός πως η αγάπη για το πράσινο αποτελεί ένδειξη του βαθμού του πολιτιστικού επιπέδου μιας κοινωνίας, οι φιλοπρόοδοι κάτοικοι θα κατορθώσουν να δημιουργήσουν το απαραίτητο ψυχολογικό κλίμα για να ληφθούν κάποτε συγκεκριμένες αποφάσεις ώστε, το χωριό να μετατραπεί στην “Καλλιθέα” που αντίκρισε κάποτε ο Εβλιγιά Τσελεμπή και μας περιέγραψε με γλαφυρότητα ο Κώστας Βοζιάνης το 1932. Θα πρέπει να μην επικροτούνται, έστω και δια της σιωπής, οι απόψεις κάποιων με δείκτη χαμηλής πολιτιστικής και κοινωνικής αγωγής οι οποίοι, με τη δικαιολογία των δυσκολιών για τον καθαρισμό των φθινοπωρινών ξηρών φύλλων ή τα δήθεν τσιμπήματα από τα ανύπαρκτα κουνούπια, εκθειάζουν την “καθαριότητα των τσιμεντοστρωμένων χώρων” και ξεριζώνουν δέντρα και πανέμορφες αναρριχόμενες πρασινάδες.

- 145 Τα μπαούλα με διάφορα είδη της ανεψιάς του Γιαννάκη, της μικρής Αννέτας και των δυο άλλων γυναικών, βρέθηκαν με “μπούντες και ειδήσμάτα τους” κατά την απογραφή των οικιακών ειδών, το Μάρτη του 1838, από το μικρότερο γιο του Εμμανουήλ Παπά, τον Κωνσταντίνο.

Από γράμμα άλλου συγγενούς της οικογένειας Παπά με ημερομηνία 24 Αυγούστου 1841 (στο οποίο αναφέρεται και το όνομα του επίσης συγγενούς τους απ' τη Δοβίστα, του Γιάννη Παπαγεωργίου), πληροφορούμαστε για τα “ζαϊφλίκια” της Αννέτας που “πάσχει από βήχαν” και που βρισκόταν εις το “Μοναστήριον” για παραθέριση.

Από το κείμενο της επιστολής αυτής προς τον Κωνσταντίνο, η οποία εστάλη στο Ναύπλιο για επίδοση μέσω του Αναστασίου Παπά “εις Αθήνας, ήτοι Ναύπλιον, ήτοι όπου ευρίσκεται”, πληροφορούμαστε επίσης πως αυτή τη χρονιά τα δυο αδέρφια είχαν συναντηθεί στη Νότια Ελλάδα.

- 146 Ο καπετάν Γιωργάκης Κρήτος έλαβε μέρος σε πολλές μάχες στην Πελοπόννησο, αλλά και στα Δερβενάκια με τον Δ. Υψηλάντη και τον Θ. Κολοκοτρώνη. Επέστρεψε στη Χαλκιδική χωρίς να έχει πλέον προβλήματα με τους Τούρκους.

- 147 Ο καπετάν Αναστάσης Χιμευτός, ο οποίος γλίτωσε από τις σφαγές στα Βασιλικά και στο μοναστήρι της Αγίας Αναστασίας, γύρισε στην Κασσάνδρα τον Ιούλιο του 1827. Με ειδικό σουλτανικό φερμάνι του δόθηκε αμνηστία για να επαναφέρει στα χωριά “τους ραγιαδες, επειδή η χερσόνησος αυτή επί του παρόντος είναι κατεστραμμένη και έρημος”. Είχε το δικαίωμα να διατηρεί σώμα 30 ως 40 ένοπλων αντρών. Το 1830 οι Τούρκοι θεώρησαν επικίνδυνη την παρουσία του στην Κασσάνδρα και προσπάθησαν να τον εξοντώσουν. Διέφυγε με τους άντρες του και πάλι στην ελεύθερη πλέον Νότια Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στην Αταλάντη (ΖΕΛΛΙΟΥ, Β, σελ. 16/17).

Ο Ν. Κασομούλης στο “Ημερολόγιό” του (σελ. 229) αναφέρει πως ο Αναστάσης Χιμευτός το 1830 ήταν λοχαγός στο τάγμα του Θ. Γρίβα και πως στις 24 Μαρτίου έλαβε άδεια απουσίας.

148 Ο τουρκικός στόλος εμφανίστηκε στα Ψαρά στις 20 Ιουνίου 1824. Δυο μήνες πριν, η ελληνική κυβέρνηση είχε ειδοποιηθεί για τη συγκέντρωση ισχυρού εχθρικού στόλου στις απέναντι τουρκικές ακτές. Ήταν αυτός ο στόλος που κατέστρεψε την Κάσο και δυο βδομάδες μετά φάνηκε στα Ψαρά. Οι τουρκοαιγυπτιακές δυνάμεις είχαν αρχηγό το ναύαρχο της αιγυπτιακής ναυτικής μοίρας Χουσεΐν Μπέη.

Η κυβέρνηση του Γεωργίου Κουντουριώτη, με τους Μαυροκορδάτο, Κωλέττη κ.ά. ήταν απασχολημένη με την εξουδετέρωση του Θ. Κολοκοτρώνη στο Μοριά και του Οδυσσέα Ανδρούτσου στη Στερεά Ελλάδα. Τον Κολοκοτρώνη τον είχαν απομονώσει πολιτικά και στρατιωτικά και στις 7 Ιουνίου είχε παραγγείλει, στο γιο του Πάνο, να παραδώσει στους κυβερνητικούς το φρούριο του Ναυπλίου. Λίγες βδομάδες αργότερα τον φυλάκισαν στην Ύδρα.

Στη Ρούμελη ο Γκούρας, μια απ' τις σκοτεινότερες μορφές της ελληνικής επανάστασης, με την εξουσία του ανώτατου στρατιωτικού διοικητή και το άγρυπνο μάτι της κυβέρνησης στην περιοχή κυνηγούσε τον ήρωα, που αντιμετώπισε τους Τούρκους στο Χάνι της Γραβιάς, σα να 'ταν κασικοκλέφτης. Οι άλλοι οπλαρχηγοί, όπως ο Γιώργης Καραϊσκάκης, ο Νότης Μπότσαρης, ο Καρατάσος κι' ο Γάτσος, οι οποίοι είχαν κατανοήσει τη δύναμη και την αποτελεσματικότητα των μηχανοραφιών των Φαναριωτών και των Προκρίτων, "έσκυψαν τα κεφάλια" στον υπουργό στρατιωτικών Κωλέττη και στο πρωτοπαλικάρο του, το Γκούρα.

Σ' αυτή την κρίσιμη στιγμή για τα Ψαρά, η κυβέρνηση ενημέρωσε ψευδώς στις 17 Ιουνίου τη Βουλή των Ψαρών, ότι έστειλε το στόλο της Ύδρας και των Σπετσών (έναν πανίσχυρο στόλο όπως έδειξε αργότερα η ναυμαχία του Γέροντα), για να ενισχύσει τις ναυτικές δυνάμεις του νησιού. Υπάρχει όμως σχετικό έγγραφο απ' το οποίο διαπιστώνεται πως ο στόλος, την ίδια ημερομηνία, είχε λάβει εντολή να "πλεύσει προς άμυνα της Κάσου" η οποία είχε ήδη καταστραφεί πριν από δεκαπέντε μέρες.

Οι κυβερνητικοί υπεύθυνοι αυτών των εγκληματικών παραλείψεων, μπροστά στην γενική κατακραυγή για την εγκατάλειψη των υπερασπιστών των Ψαρών, διέδωσαν αναληθώς πως το νησί καταλήφθηκε από προδοσία του μακεδόνα οπλαρχηγού κατετάν Κότα. Ο Χαλκιδικιώτης αυτός καπετάνιος που, τρία χρόνια πριν, πολέμησε στο πλευρό του Εμμανουήλ Παπά, ήταν ο υπεύθυνος αρχηγός στη μια απ' τις δυο γραμμές άμυνας στις ακτές του νησιού που δέχτηκαν το κύριο βάρος της αποβατικής επίθεσης του εχθρού. Σκοτώθηκε τη δεύτερη μέρα των συγκρούσεων. Όπως θα εκθέσουμε στην επόμενη σημείωση, ο ισχυρισμός αυτός για προδοσία είναι εξοργιστικά παιδαριώδης και αστείος κι' είναι φανερό πως εντάχθηκε στο γενικότερο σχεδιασμό των παραπλανητικών φημών και διαδόσεων, για να επιρρίπτονται οι ευθύνες στις πλάτες αθώων για τις εγκληματικές κυβερνητικές ενέργειες ή παραλείψεις.

149 Η δήθεν προδοσία του καπετάν Κότα δεν αντέχει ούτε ως παραμύθι σε ιστορίες για νήπια. Ο ναύαρχος της τουρκικής ναυτικής μοίρας Χοσρέφ Πασάς, εμφανίστηκε στις ακτές των Ψαρών στις 20 Ιουνίου 1824. Οι

αποβατικές του δυνάμεις, γύρω στις δέκα χιλιάδες άντρες, αποκρούστηκαν την πρώτη μέρα. Τη δεύτερη όμως διέσπασαν την ελληνική άμυνα και αποβιβάστηκαν στην ακτή. Επακολούθησαν σκληρές μάχες κατά τις οποίες σκοτώθηκε ο καπετάν Κότας στη σπηλιά του Αδάμ, στον όρμο του Ερινού, όπου είχε οριστεί υπεύθυνος άμυνας (ΖΕΛΛΙΟΥ, Β, σελ. 14).

Αν υπήρξε προδοσία είναι αυτή που αναφέρει ο Κανάρης για την ασυνεννοησία, στο τελευταίο πολεμικό συμβούλιο των ηγετών του νησιού, ως προς τη χρησιμοποίηση του ναυτικού των Ψαρών για να εμποδίσει την απόβαση και για τις παραλείψεις και τα τραγικά λάθη των κυβερνητικών υπευθύνων. Ο ισχυρός ελληνικός στόλος “έκανε περίπατο” στην καταστραμμένη από δεκαπενθημέρου, όπως ήδη γράψαμε, νήσο Κάσο, την ώρα που στα Ψαρά γινόταν ένας αγώνας ζωής και θανάτου. Το πόσο ισχυρός ήταν αυτός ο στόλος φάνηκε στις 29 Αυγούστου, σε πέντε περίπου βδομάδες, όταν στη ναυμαχία του Γέροντα με ναύαρχο τον Ανδρέα Μιαούλη, κονιορτοποίησε και τον τουρκικό αλλά και τον αιγυπτιακό στόλο. Ο Κανάρης, ο Παπανικολής κι’ οι άλλοι ήρωες με τα πυρπολικά τους ρίχτηκαν στον αγώνα και προκάλεσαν τον τρόμο στους τουρκοαιγυπτίους και θαυμασμό στην Ευρώπη. Ο Ουγκώ υμνεί τον Κανάρη στα “κεφάλια του Σαραγιού” και στο “Ναβαρίνο”.

Οι ασειότητες για προδοσία του καπετάν Κότα είναι τελείως εξωπραγματικές, γιατί την διαψεύδει η ίδια η ταχύτατη, σε εικοσιτέσσερις σχεδόν ώρες, κατάρρευση των αμυντικών θέσεων στις παραλίες του νησιού, με δεδομένη την έλλειψη ελληνικής ναυτικής υποστήριξης. Πώς θα μπορούσαν οι πράκτορες του Χοσρέφ Πασά να πείσουν, να δωροδοκήσουν και να κάνουν τα πάντα σε μια μέρα; Και γιατί ο δωροδοκηθείς, με τα εκατομμύρια γρόσια, να μείνει και να σκοτωθεί πολεμώντας αντί ν’ ανεβεί τη νύχτα σε μια βάρκα και να τον βρει το ξημέρωμα της 21 Ιουνίου στην τουρκική ναυαρχίδα κι’ από ‘κει στις ακτές της Μικρασίας για ν’ απολαύσει τους καρπούς της προδοσίας του;

Δεν υπάρχει καμιά απόδειξη, καμιά μαρτυρία, κανένα συγκεκριμένο στοιχείο αλλά ούτε και λογική αιτιολόγηση των γεγονότων, για να στηριχθεί μια έστω υπόνοια προδοσίας. Απλά, σ’ αυτή την “κατασκευασμένη” πληροφορία μπήκε η λέξη “πιθανολογείται” για να γίνει πιστευτή. Μ’ αυτό τον τρόπο ένας ακόμα “Υψηλαντικός” και καπετάνιος του Εμμανουήλ Παπά μπήκε στη λίστα των υπόπτων, κατά καιρούς, “προδοτών” οπλαρχηγών, όπως ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης ή ο Οδυσσέας Ανδρούτσος.

- 150 Εκεί σκοτώθηκαν και οι Γερμανοί Κλέμπε και Ζάκομπ, τους οποίους ο γνωστός φιλέλληνας και φίλος του Βύρωνα Λάϊτσεστερ Στάνχοουπ, έστειλε στα Ψαρά για να εγκαταστήσουν λιθογραφείο. Για τον Στάνχοουπ βλ. και σχετ. ΣΗΜ. αρ. 59 (για τον Αναστάσιο Παπά).
- 151 Ήταν το γαλλικό πολεμικό “Ίσις” με πλοίαρχο τον Βιλνέβ. Το σκοτεινιάσμα έστειλε τις βάρκες στις απόκρημνες ακτές και περιμάζεψε όσα γυναικόπαιδα και μαχητές βρήκε κρυμμένους σε μικροχαράδρες ή παραθαλάσσιες σπηλιές, πίσω από το ανατιναγμένο φρούριο του

Παλαιόκαστρο.

- 152 Η γαλλική μεσογειακή πόλη Μασσαλία.
- 153 Ιταλική λέξη που σημαίνει “υπουργός”. Χρησιμοποιούνταν στην περίοδο της επανάστασης και σε επίσημα έγγραφα (π.χ. ο επί των εξωτερικών μινίστρος).
- 154 Ο Δημήτριος Υψηλάντης ήταν κοντός, καχεκτικός και με φαλάκρα από νεαρή ηλικία. Η εξωτερική του εμφάνιση απογοήτευσε τους σκληροτράχηλους οπλαρχηγούς και κοτσαμπάσηδες, όταν για πρώτη φορά τον υποδέχτηκαν και τον συνάντησαν στο Άστρος της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, στις 19 Ιουνίου 1821. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος (6ος τόμος, σελ. 36) μας δίνει την εξής περιγραφή του:

“Εκ πρώτης όψεως δεν ήτο επιτήδειος να δελεάση τους ανθρώπους, διότι ούτε ανάστημα, ούτε ρώμην, ούτε φωνήν, ούτε λόγον, ούτε τρόπον είχεν (Σ.Σ. Με λίγα λόγια δεν είχε καμιά απ’ τις ικανότητες ενός πετυχημένου δημαγωγού). Αλλ’ εκέκτητο ορθόν, αν όχι λεπτόν, νουν, ήτο ατρόμητος, καρτερικός, φιλόπατρις επί τοσούτον ώστε ανεδείχθη πάντοτε πρόθυμος να θυσιάση εις το ευγενές τούτο αίσθημα την ιδίαν φιλοτιμίαν, δους κατά τούτο παράδειγμα το οποίον ολίγους, ως μη ώφελεν, εύρε μιμητάς παρ’ ημίν”.

Αυτή η πολιτισμένη συμπεριφορά του και το ασυνήθιστο για την εποχή του δημοκρατικό ήθος εκτιμήθηκαν ακόμα και από τους αντιπάλους του. Ο Π. Π. Γερμανός κακίζει τους “αξιόλογους μαθητάς και μιμητάς του Αλή Πασά” (υπονοεί την κυβέρνηση Κωλέττη και Μαυροκορδάτου) οι οποίοι σχεδίασαν την “μέχρι της ζωής του Υψηλάντου επιβουλήν”.

Ο γνωστός για τις φιλομαυροκορδατικές απόψεις του ιστορικός Σπυρίδων Τρικούπης κατακρίνει την απόπειρα της κυβέρνησης να ενοχοποιήσει, για το θάνατο του Νούτσου και του Παλάσκα στη Δρακοσπηλιά, τον τελείως αμέτοχο στο συμβάν Υψηλάντη γράφοντας:

“... αλλ’ επίσης δεν αμφιβάλλομεν, ότι ουδαμώς ενείχετο εις την μιανήν πράξιν της Δρακοσπηλιάς, αποχρώσα δε απόδειξη της αθωότητός του είναι η πανθομολόγητος τιμιότης του” (τόμος Β, Κεφ. ΛΒ, σελ. 224).

Η δημοκρατική του συμπεριφορά και η υποχωρητικότητα του κατάκρίθηκαν από πολλούς. Με τις διαρκείς υποχωρήσεις και συμβιβασμούς με αντιπάλους σαν το Μαυροκορδάτο ή τους οργανωμένους κοτσαμπάσηδες της Πελοποννήσου, στην προσπάθειά του ν’ αποφύγει εμφύλιες συγκρούσεις, έδωσε σ’ αυτούς την ευκαιρία να τον υπονομεύσουν διευκολύνοντας, κατά κάποιο τρόπο, τις σατανικές μηχανορραφίες τους. Ακόμα και ο Σπ. Τρικούπης, εμμέσως, διαπιστώνει πως όλα τα εσπευσμένα σχέδια των Φαναριωτών για Γερουσίες, Άρειους Πάγους ή Συνελεύσεις με “επιλεγμένους αντιπροσώπους του Έθνους”, οι οποίες ήταν καθαρές φαρσοκωμωδίες με τραγικές όμως συνέπειες, δεν ωφέλησαν τον τόπο. Στην αρχή του επαναστατικού αγώνα ο Δ. Υψηλάντης είχε κάτω από τον έλεγχό του όλους τους οπλαρχηγούς. Με το ήθος και τη φιλοπατρία του, ως μοναδικός αρχηγός, θα μπορούσε να οδηγήσει την επανάσταση από τον πρώτο

χρόνο στο θρίαμβο. Ακόμα και η κρίσιμη εξέλιξη στον αγώνα της Χαλκιδικής θα ήταν τελείως διαφορετική. Ο Τρικούπης γράφει (τ. Α, Κεφ. ΙΘ, σελ. 300-302) πως στις κρίσιμες εκείνες στιγμές η συγκέντρωση της εξουσίας *“εις χείρας ενός και μόνον ήταν ωφελιμοτέρα, διότι όπου απαιτείται δραστηριότητα, η πολυαρχία είναι πρόσκομμα... Αν ο Υψηλάντης είχε τόσην πολιτικήν τόλμην όσην έδειξεν πάντοτε ανδρίαν εν πολέμω, η περίστασις εκείνη ήτον αρμοδιωτάτη να τον περιβάλη ην επεθύμει εξουσίαν”*.

Με λίγα λόγια ο μοναδικός τότε αρχηγός του αγώνα και νόμιμος εκπρόσωπος της Αρχής (της απάτης κατά τον Τρικούπη) έπρεπε να κηρύξει δικτατορία και ν' αφήσει τον Παπαφλέσσα και τον Αναγνωσταρά, που ήταν *“...οι και υποκινήσαντες την στρατιωτικήν ταραχήν...”*, να κόψουν τα κεφάλια των προκρίτων που είχαν *“μαντρώσει”* στα Βέρβαινα. Ο Μαυροκορδάτος ούτε καν θα τολμούσε να ξεμυτίσει απ' την Πίζα για να έρθει στην Ελλάδα.

Την ίδια κριτική, από άλλη οπτική γωνία, ασκεί μετά από έναν περίπου αιώνα και ο Σπ. Μελάς στα *“Ματωμένα Ράσα”*. Το λέει ξεκάθαρα. Ο Υψηλάντης έπρεπε να ασκήσει την εξουσία ως απόλυτος και ανεξέλεγκτος ηγέτης (δικτάτορας) για ν' αποφευχθούν όλα τα δεινά που ακολούθησαν.

Μερικές φορές οι καταστάσεις δεν είναι τόσο απλές όσο φαίνονται. Ο Δ. Υψηλάντης ήταν ένας εικοσιοχτάχρονος, τότε, μορφωμένος νεαρός με τετράγωνη λογική. Γνώριζε τις συνέπειες από την τραγωδία στην τελευταία φάση της Γαλλικής Επανάστασης, όταν αυτή (με το Ροβεσπιέρο και το Σεν Ζιστ) *“άρχισε να τρώει τα παιδιά της”*. Μήπως στο ίδιο δίλημμα δεν βρέθηκε και ο Ελευθέριος Βενιζέλος όταν το 1920 θα έπρεπε να διαλέξει εκλογές ή δικτατορία. Τότε ίσως να μην ήταν τόσο ξεκάθαρο το σωστό ή το λάθος. Σήμερα ξέρουμε πως με μια Βενιζελική Δικτατορία θα είχε αποφευχθεί η Μικρασιατική Καταστροφή και η Ελλάδα θα ήταν διαφορετική από πλευράς μεγέθους και ισχύος.

Ακόμα και ο Κολοκοτρώνης στα *“Απομνημονεύματά”* του (σελ. 31) κρίνει με αυστηρότητα τον *“ευκολοαπάτητο χαρακτήρα του Υψηλάντη”* αν και αναγνωρίζει το ήθος, την ανδρεία και τη φιλοπατρία του. Αλλά μήπως και ο Κολοκοτρώνης δεν ακολούθησε την τακτική κατευνασμού του Δ. Υψηλάντη; Δυο, τουλάχιστον, φορές έσωσε τους προκρίτους από σφαγές, οι οποίοι αργότερα προσπάθησαν να τον δολοφονήσουν, να τον παγιδεύσουν ή να τον συκοφαντήσουν ως *“φιλότουρκο προδότη”*.

Ο Δ. Υψηλάντης ήταν πάντα μπροστάρης στις μεγάλες μάχες (Βαλτέτσι, Τρίπολη, Δερβενάκια, Κόρινθο, Ρούμελη κ.λ.π.) κι' ήταν αυτός που έδωσε την τελευταία μάχη με τους Τούρκους στην Πέτρα της Βοιωτίας, στις 12 Σεπτεμβρίου 1829, όταν κυβερνήτης του νέου ελληνικού κράτους ήταν ο Ι. Καποδίστριας. Μετά τη μάχη αυτή δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για να συμπεριληφθούν στο νέο κράτος η Στερεά Ελλάδα και κάποια νησιά, όπως προέβλεπε η Συνθήκη του Λονδίνου (1827) την οποία δεν είχε όμως αναγνωρίσει η Τουρκία και διατηρούσε ισχυρές μονάδες στρατού στην Αττική και σ' άλλα μέρη. Ο Καποδίστριας του απένειμε το βαθμό του στρατάρχη. Ήταν μια διάκριση που την άξιζε πραγματικά ο υπέροχος

αυτός Έλληνας. Η υγεία του όμως ήταν πάντα επισφαλής. Πέθανε νεότερος το 1832 σε ηλικία 39 ετών.

- 155 Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ήταν υπερβολικά άσχημος και με εντυπωσιακά έντονες σωματικές ασυμμετρίες στον κορμό και στα άκρα. Ευτυχώς, τα ράσα και τα γένεια μετρίαζαν κάπως την ανάδειξη των μειονεκτημάτων της εξωτερικής του εμφάνισης.

Είχε ηγετικά προσόντα και την ικανότητα να πείθει. Άνθρωπος υψηλής μόρφωσης, με ξένες γλώσσες και πολλές σημαντικές γνωριμίες, αποτέλεσε την ατμομηχανή της συγκρότησης ενός άτυπου “αρχοντικού κόμματος” στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, με σκοπό τη διατήρηση των προνομίων των “αρχόντων” που είχαν στο οθωμανικό καθεστώς, σε περίπτωση που δημιουργούνταν νέο ελληνικό κράτος.

Προσπάθησε να καθυστερήσει την έναρξη της επανάστασης στις 25 Μαρτίου, όπως είχε καθοριστεί με απόφαση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, αλλά μετά την έναρξη της επανάστασης οικειοποιήθηκε (για το κύρος των προκρίτων) τη δόξα της ημερομηνίας έναρξης του αγώνα. Απόλυτα εξακριβωμένα ιστορικά στοιχεία αποδεικνύουν πως η πραγματική ημέρα έναρξης της επανάστασης είναι η 23 Μαρτίου, σε τελετή που έγινε στην Καλαμάτα, μετά την απελευθέρωση της πόλης από τον πρώτο οργανωμένο ελληνικό στρατό.

Ο ισχυρισμός του, συνεπώς, (στα “Απομνημονεύματά” του, σελ. 13) πως “Πρώται άρα αι Πάτραι ήρχισον τον πόλεμον κατά την μεσημβρινήν Ελλάδα” δεν ευσταθεί. Οι πρώτοι πυροβολισμοί στην Αχαΐα εναντίον “γυφτοχαρατζήδων” από το Ν. Σουλιώτη και τον Αναγνώστη Κορδή (ανθρώπους του Παπαφλέσσα) είχαν ως στόχο, με τη δολοφονία Τούρκων υπαλλήλων, να φέρουν σε θέση άμεσου κινδύνου τους προύχοντες της περιοχής και να τους εξαναγκάσουν να ξεκινήσουν την Επανάσταση στην ορισθείσα ημερομηνία της 25 Μαρτίου.

Λόγω της γλωσσομάθειας και της μόρφωσής του ο Π. Π. Γερμανός ηγήθηκε της τριμελούς αντιπροσωπείας, η οποία θα προσπαθούσε να εμφανιστεί στο Συνέδριο της Βερόνας, το 1822. Μετά από εισήγηση του Μέτερνιχ, δεν έγινε δεκτή απ’ τους συνέδρους η ελληνική επιτροπή. Προσέγγισε τότε το παπικό περιβάλλον του Πίου Ζ΄ και στο “πλαίσιο αλληλοβοήθειας των χριστιανικών λαών”, η Αγία Έδρα κατέθεσε, δια του καρδινάλιου Σπίνα, το υπόμνημα της ελληνικής αντιπροσωπείας στο συνέδριο (απορρίφθηκε και δεν διαβάστηκε στην αίθουσα του συνεδρίου).

Από το Δεκέμβριο του 1822 ως τα μέσα Ιουνίου 1824 ο Π. Π. Γερμανός παρέμεινε στην Ιταλία. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα υπέστη τα πάνδεινα από τους φανατικούς κομματάρχες του Κωλέττη και του Γκούρα, γιατί η άφιξή του συνέπεσε με την “ανταρσία” του Ζαΐμη και του Λόντου οι οποίοι ήταν απ’ τους στενότερους “συνάρχοντές του” στην περιοχή της Αχαΐας.

Πέθανε το Μάη του 1826 από υπερβολική δόση “ιατρικού της εμετικής τρυγός. Το τοιούτον διήγειρεν υπόνοιαν περί δηλητηριάσεως, ήτις ενισχύθη έπειτα και εκ του ότι ο Γιάννης ο καφεντζής του, πιστός αυτού υπηρέτης, απώλετο δολοφονηθείς μετ’ ου πολύ εις Γαστούνην, άδηλον παρά τίνος και

εκ τούτου ενισχύθη η υπόνοια ότι και τούτο ίσως εγένετο προς εξάλειψιν πάσης ενδεχομένης αποκαλύψεως” (Βλ. Σπ. Μελά, σελ. 274/275, απόσπασμα από τα “Απομνημονεύματα” του Παπούλα).

Κηδεύτηκε στον καθεδρικό ναό του Αγίου Γεωργίου, στο Ναύπλιο, μετά από θλιβερά επεισόδια, διότι *“πολλοί τινές, φθονερώς προς αυτόν και δυσμενώς δι’ αντιπολίτευσιν διακείμενοι κατέκρινον και εμπόδιζον τούτο και άλλοι ηδιαφόρουν, ώστε εκινδύνευε να στερηθή ο νεκρός αυτού της επιταφίου εκείνης συνήθους εκκλησιαστικής τιμής”*. Τα κομματικά πάθη οργιάζαν και τις ώρες ακόμα που οι Τουρκοαιγύπτιοι του Ιμπραήμ και του Κιουταχή είχαν, λίγες βδομάδες πριν, καταλάβει το Μεσολόγγι και συνέχιζαν ακάθεκτοι να καταστρέφουν την Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Τελικά, η κηδεία του Π. Π. Γερμανού ολοκληρώθηκε με την επέμβαση στρατιωτικών σωμάτων της Εφτανήσου και κυρίως της Ζακύνθου.

156 Ο Αναστάσης Κουλόχερας ήταν πρώτος ξάδερφος του Νικήτα Φλέσσα, αδερφού του Παπαφλέσσα.

157 Το πραγματικό όνομα του Παπαφλέσσα.

158 Φιραρή ή Φερερή αποκαλούσαν σκωπτικά το Μαυροκορδάτο. Ήταν ένα παρατσούκλι, που του το δώσαν οι άλλοι Φαναριώτες στην Κωνσταντινούπολη και τον ακολούθησε ως τη Βλαχία, όπου πήγε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον ηγεμόνα αυτής της περιοχής, τον Ιωάννη Καρατζά που ήταν και θεός του.

Είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία, της οποίας όμως κατέστη αμείλικτος εχθρός, όταν ήρθε στην επαναστατημένη Ελλάδα, τον Ιούλιο του 1821 και διαπίστωσε πως η πολιτική του ανέλιξη βασιζόταν στη συμμαχία με τους προύχοντες και την εξουδετέρωση των Φιλικών που διορίστηκαν τοπικοί Έφοροι από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.

Αυτός ο κοσμοπολίτης Φαναριώτης, με τις ξένες γλώσσες του, τις υψηλές γνωριμίες του στα ευρωπαϊκά κράτη, με τους τίτλους ευγενείας που τον κατέτασαν στη χορεία των γαλαζοαίματων (ο Φωτάκος ισχυρίζεται πως τους απέκτησε με απάτη) και με έναν υψηλότατο δείκτη νοημοσύνης, θα μπορούσε να γίνει ο μεγαλύτερος ευεργέτης του ελληνικού έθνους. Είχε όλα τα προσόντα και τις ικανότητες να αναδειχθεί σε εθνικό ηγέτη. Η διπλωματική του ευστροφία και οι νομικές γνώσεις του σε συνταγματικά θέματα και σε θέματα κρατικής οργάνωσης, τον καθιστούσαν έναν απαραίτητο πολιτειακό παράγοντα σ' ένα νέο ελληνικό κράτος. Όμως, αυτός ο πανέξυπνος πολιτικός, με τη φιλαρχία και τις πανουργίες του μεταβλήθηκε σ' έναν φανατικό και δολοπλόκο κομματάρχη που οδήγησε την επανάσταση και την Ελλάδα στο χάος. Ήταν μια δαιμονισμένη μεγαλοφυΐα, χωρίς ηθικούς φραγμούς και αδίσταχτος σε σημείο απάνθρωπης ωμότητας. Οι προγραφές των αντιπάλων του ήταν αριστοτεχνικά μεθοδευμένες. Άλλοτε χρησιμοποιώντας, κατά τη δική του ερμηνεία, τους νόμους κι' άλλοτε με αποσπάσματα εκτελεστών έβγαζε απ' το δρόμο του όλα τα εμπόδια που αποτελούσαν κίνδυνο για τον ίδιο και τους προεστούς,

των οποίων αναδείχθηκε πολιτικός ηγέτης και συντονιστής.

Η αρχή έγινε από τον Δημήτριο Υψηλάντη. Ο τότε Γενικός Αρχηγός του επαναστατικού αγώνα τον υποδέχτηκε με εγκαρδιότητα, του φανέρωσε τα μυστικά και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε και ζήτησε τη βοήθειά του για την επιτυχία του έργου. Έστειλε μάλιστα και εγκύκλιες οδηγίες στους οπλαρχηγούς με εγκωμιαστικά λόγια για τις ικανότητες του Μαυροκορδάτου. Ο ευγενής και απονήρευτος Υψηλάντης, επιδιώκοντας τη συναίνεση και την ομόνοια όλων, δεν κατάλαβε ότι ζέσταινε ένα φίδι στον κόρφο του. Ο ιστορικός Δ. Κόκκινος γράφει πως ο Υψηλάντης έδινε όπλα σ' έναν αντίπαλο που (σε συνεννόηση με την υπόλοιπη φατρία στα Καλάβρυτα) είχε σχεδιάσει την ανατροπή του και (όπως μας πληροφορεί ο Π. Π. Γερμανός) μαζί με τον Κωλέττη, "την επιβουλήν της ζωής του".

Για να κατανοήσει ο αναγνώστης τις σκοτεινές επιδιώξεις αυτού του αρχομανή και δολοπλόκου πολιτικού, θα πρέπει να γνωρίζει πως, μετά τις συνωμοτικές του δραστηριότητες στα Καλάβρυτα, κατευθύνθηκε μαζί με τον Θ. Νέγρη στα Τρίκορφα για να συναντήσει τον Δ. Υψηλάντη, στον οποίο συμπεριφέρθηκε με υπερβολικά φιλικό, ως και δουλικό θα λέγαμε, τρόπο για να του αποσπάσει τις συστατικές επιστολές που θα διευκόλυναν τους σκοπούς του.

Ο Μ. Οικονόμου γράφει στο έργο του, το οποίο δημοσίευσε το 1873 και αφιέρωσε στο Δούκα της Σπάρτης και διάδοχο του ελληνικού στέμματος Κωνσταντίνο :

" Εκ δε Ζαρακόβης ο Μαυροκορδάτος μετέβη κατά Αύγουστον και εις Τρίκορφα προς έντευξιν του Υψηλάντου, όστις εδέχθη αυτόν ευμενώς, και ως οργανιστήν της Στερεάς δι' έγγραφων του πανηγυρικών τον εσύστησεν. ...Όθεν λαβών τα του Υψηλάντου συστατικά έγγραφα ανεχώρησε, κατά τα τέλη Αυγούστου, μετά του Νέγρη εις Μεσολόγγι "

Δεν πέρασαν ούτε δυο μήνες, όταν ο πανίσχυρος " οργανιστής της Στερεάς " κατάγγειλε τους Υψηλάντηδες και τους Φιλικούς (ήταν, όπως είπαμε, κι' ο ίδιος Φιλικός) ως ανεύθυνους, οι οποίοι πραγματοποίησαν μια μη απαραίτητη, απροετοίμαστη κι' εγκληματική για τον ελληνικό λαό Επανάσταση.

Ός το τέλος του χρόνου (1821) ο Δ. Υψηλάντης είχε χάσει κάθε πολιτική και στρατιωτική εξουσία αλλά παρέμεινε, ως απλός οπλαρχηγός, ένας έντιμος αγωνιστής ως το τέλος της εξέγερσης. Όμως, ο Εμμανουήλ Παπάς ήταν πλέον καταδικασμένος να οδηγηθεί στην αποτυχία " ως διευθυνόμενος από τον Υψηλάντην ", κατά την έκφραση του Ν.Κασομούλη.

Τον επόμενο χρόνο και ο Αντώνης Βισβίζης θα πλήρωνε, με τον "αιφνίδιο θάνατό του ", την αφοσίωσή του στον Εμμανουήλ Παπά και την άδολη και πατριωτική μύησή του στη Φιλική Εταιρεία.

Αργότερα αποδόθηκαν στο Μαυροκοδάτο ευθύνες, πραγματικές ή ατεκμηρίωτες, για απόπειρες δολοφονιών ή δολοφονίες, για κατασκευασμένες κατηγορίες "περί προδοσίας" αγνών ή αθώων αγωνιστών και προπαντός για χωρίς ηθικούς φραγμούς πολιτικές ίντριγκες.

Σε διάφορα σημεία του έργου και των σημειώσεων, αναφέρονται συγκεκριμένα περιστατικά που εμπλουτίζουν τις πληροφορίες γύρω από

την προσωπικότητα αυτής της εγκληματικής διάνοιας. Ακόμα και για την απόκτηση οικονομικής δύναμης, με χρήματα του ελληνικού λαού, χρησιμοποιούσε κάθε θεμιτό κι' αθέμιτο μέσο. Για την κατασπατάληση του αγγλικού δανείου σε κομματικούς σχεδιασμούς υπάρχουν αμέτρητες ιστορικές μαρτυρίες. Εδώ αρκεί ν' αναφερθούμε στο τέχνασμα της βύθισης του πλοίου με τα χρήματα των εισφορών για τον αγώνα, για να οικειοποιηθεί το ταμείο της "κοινής κάσας", σε συνεργασία με τον πρώην υπουργό του Αλή Πασά Αλέξιο Νούτσο. Ο Φωτάκος γράφει:

“Εκ της τοιαύτης συνεννοήσεως και συνωμοσίας εγεννήθησαν έπειτα όλα τα κακά, όσα εις την Ελλάδα συνέβησαν. Και τά πρώτον αυτοί εφρόντισαν να βυθίσουν επίτηδες το πλοίον εις τον λιμένα του Μεσολογγίου, το οποίον είχεν τας συνεισφοράς δια να σκεπάσουν την γενομένη από αυτούς κατάχρησιν, την δε τοιαύτην πονηρίαν την εδικαιολόγουν, λέγοντες, ότι μαθόντες ότι εις Ναύπακτον ήσαν πλοία τουρκικά και φοβηθέντες μήπως πλεύσουν εις το Μεσολόγγιον και κυριεύσουν το καράβι μετά των συνεισφορών, απεφάσισαν και το εβύθισαν”.

Ο συγγραφέας στη συνέχεια διερωτάται, αφού ο κίνδυνος δεν ήταν άμεσος, θα ήταν τάχα δύσκολο να ξεφορτώσουν τα χρήματα και τα τυχόν πολεμοφόδια πριν βυθίσουν το πλοίο; Την ίδια απορία θα έχουν και οι αναγνώστες.

Αυτός ο μοιραίος άνθρωπος ήταν ένας από τους κύριους ηγέτες του αποσχιστικού κινήματος των εφοπλιστών της Ύδρας και των Μαυρομιχαλαίων της Μάνης, όταν ο Ι. Καποδίστριας προσπάθησε να αναδιοργανώσει την κρατική διοίκηση κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Μια τέτοια καινοτομία ήταν καταλυτική για το κοτσαμπάσικο σύστημα, για το οποίο αιματοκύλισαν την Ελλάδα οι Πελοποννήσιοι πρόκριτοι, οι Υδραίοι εφοπλιστές και οι μηχανορράφοι Φαναριώτες.

Ακολούθησε η ανακήρυξη της αυτονομίας της Ύδρας και η αποκοπή της από τον εθνικό κορμό του Νέου Ελληνικού Κράτους, με την ίδρυση της “Συνταγματικής Επιτροπής” από τους Μαυροκορδάτο, Κουντουριώτη κ.ά. Μια απ' τις πρώτες πολεμικές τους ενέργειες ήταν η κατάληψη του μόνου, τότε, προσοδοφόρου Τελωνείου της Σύρου. Ο Μιαούλης (αυτός ο ήρωας της ναυμαχίας του Γέροντα και “μεθύστακας”, κατά τον Παπαρρηγόπουλο), ανέκαθεν πιστός εκτελεστής των εντολών των Κουντουριώτηδων, βομβάρδισε τον Πόρο και βύθισε τη φρεγάτα “Ελλάς” και άλλα πολεμικά πλοία. Ήταν μια εθνική καταστροφή με πολλά θύματα. Η επανάσταση της Τσίμοβας στη Μάνη, με ηγέτη τον Τζανή (Ιωάννη) Μαυρομιχάλη, αδερφό του Πετρόμπεη, ήταν εναρμονισμένη με τα γεγονότα της Ύδρας. Η δολοφονία του Καποδίστρια ήταν πλέον θέμα χρόνου, αφού σ' αυτούς τους σχεδιασμούς συμμετείχαν και οι Αγγλογάλλοι, οι οποίοι θεωρούσαν τον κυβερνήτη όργανο της ρωσικής πολιτικής.

Ο Φαναριώτης πολιτικός, με τον τυχοδιωκτισμό του, έθετε πάντα τα συμφέροντά του πάνω από τα συμφέροντα του έθνους. Και τις δυο φορές που διορίστηκε πρωθυπουργός επί βασιλείας Όθωνος, η απόφαση των ανακτόρων είχε ληφθεί με πιέσεις, εξοργιστικές παρεμβάσεις και απειλές των Αγγλογάλλων για στρατιωτική επέμβαση και ναυτικό αποκλεισμό του

Πειραιά. Και γινόταν πρωθυπουργός όχι μόνο για να ασκήσει φιλοαγγλική πολιτική αλλά, προπαντός, για να μεταστραφεί η ευνοϊκή και εθνικά ενδεδειγμένη στάση του Όθωνα, στις εξεγέρσεις των υπόδουλων Ελλήνων για την ένωσή τους με την Ελλάδα. Πρόκειται για τους ξεσηκωμούς και τα επεισόδια που πραγματοποιήθηκαν το 1841 στην Κρήτη και το 1854, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία. Και στις δυο φορές της πρωθυπουργίας του ο “δοτός πρωθυπουργός” είχε την εντολή από τ' αφεντικά του να αγνοήσει τις εκκλήσεις των εξεγερμένων για βοήθεια και συμπαράσταση.

Αν οι νεότεροι Έλληνες ήθελαν να κάνουν κάποιους παραλληλισμούς και συσχετίσεις με γεγονότα του 20ου αιώνα, θα μπορούσαν να πουν πως αυτές οι πρωθυπουργοποιήσεις ήταν ταυτόσημες με την πρωθυπουργία Τσολάκογλου, κατά τη γερμανική κατοχή του 1940.

Ας δούμε πως τον έκρινε η ιστορία. Δεν θ' ανατρέξουμε στα ιστορικά γεγονότα, όπως μας τα παρουσιάζει ο Σπυριδών Τρικούπης. Αυτός ο ιστορικός ήταν φίλος και συμπαράστατος του Μαυροκορδάτου από το Μεσολόγγι και, αργότερα, στη μετεπαναστατική Ελλάδα, διετέλεσε στην κυβέρνηση του υπουργός εξωτερικών και παιδείας. Αν κάποιος λάβει υπόψη του τους συναισθηματικούς λόγους και την κομματική τους ταύτιση, ίσως τον κρίνει με επιείκεια.

Ας πάμε στον Κ. Παπαρρηγόπουλο, του οποίου η ιστορία γαλούχησε πολλές γενιές του ελληνικού έθνους. Στις σελίδες 37/38 του 6ου τόμου γράφει:

“Ο δε Μαυροκορδάτος υπήρξεν ομολογουμένως ο εξοχώτερος πολιτικός ανήρ ον παρήγαγεν η επανάστασις, επενεργήσας ως ουδείς άλλος εις την τύχην του έθνους δια τε των αρετών αυτού και των ελαττωμάτων...”

Ο Μαυροκορδάτος ήτο αντίπους του Υψηλάντου. Αιμύλος τους τρόπους, ευφυής περί το λέγειν, επιτηδείς περί το γράφειν, δεξιός περί την χρήσιν των ανθρώπων, ηγάπησε και επεζήτησε την αρχήν δια παντός σχεδόν του βίου. Ουδέ λέγομεν τούτο ίνα καταμεμφθώμεν αυτού. Η φιλαρχία είναι πάθος γενναίον. Όχι η άγονος και νώθουρος φιλαρχία, ην είδομεν πολλάκις και, ως μη ώφελε, βλέπομεν έτι λυμαιομένην την Ελλάδα, αλλ' η φιλαρχία ήτις ή σώζει την πατρίδα ή τουλάχιστον υπηρετεί αυτήν λυσιτελώς. Ο δε Μαυροκορδάτος τω μεν 1822 έσωσε το Μεσολόγγιον, τω δε 1824 παρεσκεύασε δια προνοίας πολλής και συντόνου ενεργείας την ένδοξον της πόλεως εκείνης κατά τα δυο επόμενα έτη άμυναν, τω δε 1825 ερριψοκινδύνευσεν ως απλούς στρατιώτης εν Σφακτηρία. Δι' όλης δε της επαναστάσεως διεξήγαγε τα εξωτερικά αυτής πράγματα, εργασθείς μεν επιτηδείως εις την υπέρ της Ελλάδος διάπλασιν της κοινής εν τη Δύσει γνώμης ως ουδείς δε των Ελλήνων συντελέσας εις το να παρασκευάση την σωτήριον των δυνάμεων επέμβασιν”.

Να, λοιπόν, κι' άλλος σωτήρας του έθνους μετά τον πατέρα του έθνους, το Λάζαρο Κουντουριώτη.

Μετά τους διθυράμβους για ανθρώπους που αιματοκύλισαν το επαναστατημένο έθνος, ήταν φυσικό να μην υπάρχει ο χρόνος για τη διερεύνηση των γεγονότων, τα οποία υπήρξαν η αφορμή για τα δεινά που

υπέστη ο Εμμ. Παπάς από την “κοτσαμπάσικη φατρία”. Κάποιοι αμαθείς, πολυπράγμονες και προοδευτικοί, δήθεν, διανοούμενοι μίλησαν ή έγραψαν για τον “κοτσαμπάση Εμμ. Παπά”. Ο Σερραίος αρχιστράτηγος ήταν από τα πρώτα θύματα του φεουδαρχικού συστήματος, που προσπάθησαν να διατηρήσουν, και μετά την Επανάσταση, οι κοτσαμπάσηδες της Νότιας Ελλάδας, μαζί με τη φατρία των γαλαζοαίματων Φαναριωτών.

Στους σχεδιασμούς για ανατροπή του Εμμανουήλ Παπά, κατά τη διάρκεια του απεγνωσμένου αγώνα του στην Κασσάνδρα, η φατρία διέπραξε το τέλειο έγκλημα. Δεν άφησε ίχνη. Τα μόνα στοιχεία που μας οδηγούν στο Μαυροκορδάτο και στην υπόλοιπη φατρία, είναι η αναφορά του Κασομούλη για τη “Γερουσία” και το Γιαννιό Χατζηχριστοδούλου, η επιστολή της 25 Αυγούστου 1821 των Κ. Καρατζά, Α. Μαυροκορδάτου, Θ. Νέγρη (όχι προς τον αρχιστράτηγο και πολιτικό ηγέτη, αλλά προς τους “φιλότατους ζομπασήδες και σεβασμιότατους πατέρες του Αγίου Όρους”) και η επιστολή της 5 Σεπτεμβρίου 1821 με παραλήπτες “τοις σεβασμιότατοις πατράσι και βουλευταίς του αγίου όρους”. Ποιούς βουλευτές!

Καμιά αναφορά, καμιά μνεία, στο διορισμένο από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και μοναδικό (μετά το θάνατο του Γιάννη Φαρμάκη) αρχηγό του επαναστατικού αγώνα στη Μακεδονία. Το όνομα του Εμμανουήλ Παπά είχε ήδη μπει στον κατάλογο των προγραφών. Η εκτέλεση πραγματοποιήθηκε, με τη σατανική και μέχρι και σήμερα χρησιμοποιούμενη, ασφαλή μέθοδο του “αφανισμού δια της εγκαταλείψεως”.

Ο Εμμ. Παπάς ήταν τώρα πάμφτωχος και μόνος. Έτσι μόνος, με την ίδια μέθοδο, θα πέθαινε κι' ο Παπαφλέσσας.

- 159 Ο Κωλέττης, χαρακτηριζόταν έτσι από πολλούς πολιτικούς του αντιπάλους ή από συγγραφείς της επανάστασης που ασχολήθηκαν μ' αυτόν. Το γεγονός πως υπήρξε προσωπικός γιατρός του Μουχτάρ Πασά, γιου του Αλή Πασά, ήταν γι' αυτόν μια αναγνώριση της επαγγελματικής του καταξίωσης, μετά από τις σπουδές του στην Πίζα της Ιταλίας. Όμως ταυτόχρονα, η παραμονή του στην αυλή του Αλή Πασά, έδινε επιχειρήματα στους πολιτικούς του αντιπάλους να ταυτίζουν τις φατριαστικές μεθόδους του με τα τεχνάσματα του πανούργου Αλή Πασά.

Ο Κωλέττης προσκολλήθηκε στη φατρία Μαυροκορδάτου, αλλά γρήγορα ξέφυγε απ' την επιρροή της και εφάρμοσε πρακτικές που ξεπερνούσαν, σε δολιότητα και σκληρότητα, αυτές του δασκάλου του στον οποίο έστησε αρκετές αριστοτεχνικές παγίδες. Σε πολλούς ήταν γνωστός ως “διαβολογιατρός”.

Ο Μακρυγιάννης (τόμος Ι, σελ. 208) γράφει γι' αυτόν:

“Ο Κωλέτης είναι από τους Καλαρρύτες... Οι Πελοποννήσιοι και οι άλλοι άμαθοι κι' άπραγοι στα πολιτικά, τότε αυτός, πανούργος, ενώθη με τους ξεκλισμένους ανθρώπους κι' έπαιξε την πατρίδα όπως ήταν η όρεξή του. Μαθητής των Τούρκων και κατεξοχόν του τύραγνου Αλήπασα, τέτοια φώτα σαν εκείνού θα δώση εις την πατρίδα και τέτοια έργα να 'νεργήση”.

Αυτή η άποψη φαίνεται πως επηρεάζει και τις σκέψεις του Π. Π. Γερμανού, όταν αναφέρεται στο γεγονός της “επιβουλής της ζωής του

Υψηλάντη” με αριστοτεχνικές ραδιουργίες της κυβέρνησης Μαυροκορδάτου – Κουντουριώτη – Κωλέττη. Σε υποσημείωση των “Απομνημονευμάτων” του αναγράφεται “*ότι ο εν αισχρά τη λήξει γενόμενος Αλή Πασάς άφησε μαθητάς και μιμητάς της πολιτικής του αξιολόγους*”. Ολοφάνερο είναι πως υπονοείται ο Κωλέττης.

Με την ευκαιρία αυτή αξίζει να σημειώσουμε πως όλοι σχεδόν οι συγγραφείς (οπληρχηγοί ή πολιτικοί) προσπαθούν να αμαυρώσουν τον πατριωτισμό των αντιπάλων τους, χαρακτηρίζοντάς τους συνεργάτες των Τούρκων ή του Αλή Πασά. Και ο Κωλέττης δεν ξέφυγε από αυτού του είδους τις κατηγορίες, κυρίως για τις “τουρκοαλβανικές” μεθοδεύσεις και ραδιουργίες του.

Στην παραπάνω από τέσσερις αιώνες δουλεία του έθνους, κάτω από τη σκληρή κι' αλλόθρησκη οθωμανική κυριαρχία, οι κοινωνικές και εμπορικές σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων διέπονταν από νόμους αλλά και άτυπους κανόνες εθιμικού δικαίου, οι οποίοι όμως δεν αλλοίωσαν τις σχέσεις του κυρίαρχου δυνάστη με τους ραγιάδες ούτε διαφοροποιούσαν την εθνική τους ταυτότητα. Έτσι, οι Έλληνες αρματολοί, οι Έλληνες έμποροι, οι Έλληνες διπλωμάτες στην υπηρεσία του σουλτάνου, στη μεγάλη τους πλειοψηφία είχαν ελληνική εθνική συνείδηση και πίσω απ' τους τεμενάδες του ραγιά φούντωνε το επαναστατικό μένος.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα θα πρέπει ν' αξιολογήσουμε και την προσφορά του Καραϊσκάκη, του Ανδρούτσου, του Αθανάσιου Διάκου ή των εμπόρων, όπως του Εμμ. Παπά και του Γιάννη Φαρμάκη (αυτού του αετού της Επανάστασης) που συνεργάστηκαν για οικονομικούς και εμπορικούς λόγους με τους Τούρκους. Ήταν τόσο πολύπλοκη η διαμόρφωση αυτών των σχέσεων ώστε, ακόμα και σε περιπτώσεις πολεμικών συγκρούσεων, πραγματοποιούνταν παράξενες και ανεξήγητες συνεργασίες. Ένα ακραίο παράδειγμα είναι η (δια μεσολαβητών) συνεργασία του Αρείου Πάγου (Μαυροκορδάτος) με στρατιωτικούς οπληρχηγούς του Ομέρ Βρυώνη, για να απομονωθεί και παγιδευτεί ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος. Η προδοσία ήταν η συνηθισμένη κατηγορία για να εξουδετερωθεί κάποιος αντίπαλος. Με την έννοια αυτή “προδότες” θεωρήθηκαν και ο Κολοκοτρώνης και ο Καραϊσκάκης και ο Υψηλάντης και πολλοί άλλοι. Ειδικότερα για τον Ανδρούτσο, η εξουδετέρωσή του από την κυβέρνηση ήταν δυσχερής γιατί ήταν εξαιρετικά ευφυής αλλά και διότι ο λαός της Στερεάς Ελλάδας αγαπούσε και θαύμαζε, για την ανδρεία και τις διοικητικές του ικανότητες αυτόν “τον προδότη”. Ο Σπ. Τρικούπης γράφει (τ. Β', σελ. 314):

“Ως προδότην και ως θαρρύνοντα την εισβολήν των εχθρών τον κατεμήνυεν ο Άρειος Πάγος, αλλά το κοινόν της Ανατολικής Ελλάδος απεδοκίμαζε τα κατ' αυτού λεγόμενα, όχι διότι τον ενόμιζεν αθών, αλλά διότι τον εθεώρει ως τον ικανότερον ν' ανορθώση δια των όπλων την πεσούσαν πατρίδα, δι' ο και τον εθάρρυνε δια της αγάπης και της συνδρομής του...”

Αυτόν τον λαοπρόβλητο οπληρχηγό που θα μπορούσε να συμβάλει στη σωτηρία της “πεσούσης πατρίδος”, τον εκτέλεσαν με φρικιαστικό τρόπο, την ώρα που ο Ιμπραήμ, μετά το Μανιάκι, προχωρούσε ακάθεκτος προς

την Τρίπολη και το Ναύπλιο.

160 Λουφέδες αποκαλούσαν τους μισθούς που έδιναν οι Τούρκοι μπέηδες στους αρματολούς και, κατά την επανάσταση, τις αμοιβές που έδινε η κυβέρνηση στους οπλαρχηγούς, ανάλογα με τον αριθμό των αντρών που συγκέντρωναν για να πολεμήσουν.

Τέτοιους “μισθούς” δεν εισέπραξαν ποτέ οι αγωνιστές που πολέμησαν στο πλευρό του Εμμανουήλ Παπά, στη Μακεδονία. Η προσφορά τους, μέσα από κακουχίες και την πείνα, ήταν καθαρά ιδεολογική, με στόχο την ανάσταση του Γένους. Τα λεφτά της “κοινής κάσας” για την αγορά πολεμοφοδίων, τροφίμων και την εξόφληση “κοντράτων” με τους Υδραίους και Σπετσιώτες πλοιάρχους, προέρχονταν αποκλειστικά από την προσωπική περιουσία του Εμμ. Παπά και από τα ταμεία των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους.

161 Ο αδερφός του Παπαφλέσσα, ο Νικήτας, είχε παντρευτεί τη θυγατέρα του Θ. Κολοκοτρώνη, την Ελένη.

162 Ο Δημήτριος Υψηλάντης είχε σκοπό να δημιουργήσει πειθαρχημένο τακτικό στρατό, κατά το πρότυπο του Ιερού Λόχου, με σκοπό να εντάξει σταδιακά σ' αυτόν και τα πολυάριθμα σώματα των ατάκτων του Μοριά και της Ρούμελης.

Οι Έλληνες της Τεργέστης διέθεσαν μεγάλο χρηματικό ποσό στον Υψηλάντη, όταν πέρασε από εκεί για να έρθει στην Ελλάδα. Με τα χρήματα αυτά συγκρότησε ένα ημιτάγμα από τρεις λόχους πεζικού και ένα τμήμα ορεινού πυροβολικού. Διοικητής της μονάδας αυτής ήταν ο Κορσικανικής καταγωγής Γάλλος ταγματάρχης Μπαλέστρα και υποδιοικητής ο Ιταλός Γκουβερνάντι και οι δυο βετεράνοι των ναπολεόντειων πολέμων.

Ο Μπαλέστρα (Baleste / Βαλέστας) με τους άνδρες του, Έλληνες και ξένους εθελοντές, εμπόδισαν τον τουρκικό στόλο στα παράλια της Καλαμάτας να επιχειρήσει απόβαση μονάδων πεζικού με σκοπό την ενίσχυση των Τούρκων που βρίσκονταν στην Τριπολιτσά, πολιορκημένοι απ' τον Κολοκοτρώνη.

Οι “μαυροφόροι” του Μπαλέστρα (με τις μαύρες ομοιόμορφες στολές τους και τελευταίου τύπου ευρωπαϊκά όπλα) είχαν παραταχθεί στην παραλία της Καλαμάτας και προκάλεσαν τον τρόμο στους Τούρκους (Βλ. Γ. Μυλωνά, σελ. 22/23).

Η πολιτική αποδυνάμωση του Υψηλάντη ήταν και η αιτία της διάλυσης αυτού του στρατιωτικού σώματος, το οποίο θα μπορούσε ν' αποτελέσει τη ζύμη για την οργάνωση τακτικού ελληνικού στρατού. Ήδη στην Αίγυπτο ο Μωχάμετ Άλι, ο πατέρας του Ιμπραήμ, είχε αρχίσει μια τέτοια αναδιοργάνωση του στρατού του, τμήμα του οποίου με ηγέτη το γιο του συνέτριψε μ' ευκολία, τέσσερα χρόνια αργότερα, τις διπλάσιες ελληνικές μονάδες ατάκτων στο Κρεμμύδι της Μεσσηνίας.

-
- 163 Ο Βακαλόπουλος (Α, σελ. 200) γράφει:
“Ο Γιαννάκης, που είχε συνοδέψει τον πατέρα του κατά τη φυγή του προς την ελεύθερη Ελλάδα (Δεκέμβριος 1821) μένει στην αγωνιζόμενη χώρα, παίρνει μέρος σε πολλές μάχες κι' έχει αποκτήσει φήμη παλληκαριού”.
- 164 Ο Παπαφλέσσας, μετά την εξέγερση της Καλαμάτας, ξεκίνησε για την Αρκαδία και ξεσήκωνε στο διάβα του τα χωριά φορώντας μια περικεφαλαία και, όπως γράφει ο Φωτάκος, *“δια τούτο τον εκύτταζαν με πολλήν περιέργειαν οι άνθρωποι και τον εδέχοντο με μεγάλην υποδοχήν. Είχε δε και σημαιοφόρον ένα καλόγερον θεώρατον, παπά Τούρταν ονομαζόμενον, ο οποίος εκράτει ένα μεγάλο σταυρόν υψηλά εις τα χέρια και επήγαινε πάντοτε μπροστά εις το στράτευμα”.*
Αυτός ο θηριώδης καλόγερος ήταν πιστός και υπάκουος σε κάθε προσταγή του Παπαφλέσσα. Φαίνεται πως σε κάποιο επεισόδιο μεταξύ του αρχιμανδρίτη και του Παναγιώτη Κεφάλα, ο πρώτος απείλησε το δεύτερο ότι θ' αφήσει τον καλόγερο να τον “κατασπαράξει”. Επενέβη ο Θ. Κολοκοτρώνης και η διένεξη διευθετήθηκε.
Ήταν ένα επεισόδιο που, δικαιολογημένα, ο Κεφάλας δεν θα ανεχόταν να του το θυμίζει ο Παπαφλέσσας με απειλητικό τρόπο.
- 165 Η δυσπιστία των καπεταναίων που βρίσκονταν στο Μανιάκι, ήταν ίσως δικαιολογημένη από το γεγονός πως ο Κολιόπουλος, παλιός φίλος και συμπολεμιστής του Κολοκοτρώνη, κατά κάποιο τρόπο τον παγίδεψε πείθοντάς τον να παραδοθεί στους κυβερνητικούς “οι οποίοι θα τον σέβονταν”.
Ο Κολοκοτρώνης στα “Απομνημονεύματά” του (Κεφ. Ζ, σελ. 46) αναφέρει πως *“ήλθεν ο Κολιόπουλος σταλμένος από την κυβέρνηση και μου είπεν ότι να πάμε εις το Ναύπλιον δια να συμβιβασθούν τα πράγματα... Εμπιστεύτηκα εγώ, επήγα εις το Ναύπλιον”.* Εκεί τον απομόνωσαν, συνέλαβαν και τους άλλους και με τη γολέτα “Γοργώ” και πλοίαρχο τον Κυριάκο Σκούρτη (τον μετέπειτα μοιραίο αρχιστράτηγο στη μάχη του Κρεμμυδίου Μεσσηνίας) τον φυλάκισαν στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία της Ύδρας.
Θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Κολιόπουλος ήταν συμπέθερος με τους Κολοκοτρωναίους από τους Πλαπούταιους (παιδιά αδερφών με διαφορετικά επώνυμα). Ο Δημήτρης Πλαπούτας, ένας απ' τους διακεκριμένους και σεμνούς αγωνιστές της επανάστασης, ήταν παντρεμένος με την αδερφή του Θ. Κολοκοτρώνη.
Είναι γνωστό πως ο Κολοκοτρώνης συνελήφθη και φυλακίστηκε στην Ύδρα, με βέβαιη την καταδίκη του σε θάνατο, αν δεν γινόταν η απόβαση του Ιμπραήμ στη Νότια Πελοπόννησο και η κυβέρνηση δεν τον απελευθέρωνε, από ανάγκη, για να του αναθέσει και την αρχιστρατηγία. Είναι επίσης βέβαιο πως, ο Λάζαρος Κουντουριώτης θα εύρισκε τον τρόπο να τον θανατώσει αμέσως, αν δεν φοβόταν τη βίαιη αντίδραση της Μπουμπουλίνας, απ' τις Σπέτσες, της οποίας η κόρη είχε παντρευτεί τον Πάνο, το γιο του Θ. Κολοκοτρώνη.

Μ' αυτό το συμβάν ο Κολιόπουλος συμπαρατάχθηκε, σιωπηρώς, με την κυβέρνηση Κουντουριώτη / Μαυροκορδάτου, αλλά μόλις πληροφορήθηκε τις κυβερνητικές προθέσεις για απελευθέρωση του Κολοκοτρώνη, άρχισε να συγκροτεί ομάδα ενόπλων, η οποία εντάχθηκε στη στρατιωτική δύναμη του Κολοκοτρώνη στην Τριπολιτσά, τον Ιούνιο του 1825.

Ο Κολιόπουλος, προσπαθώντας να εξιλεωθεί για το σφάλμα που διέπραξε εναντίον του Κολοκοτρώνη, δέθηκε περισσότερο με το Γέρο του Μοριά, παντρεύοντας τη θυγατέρα του με το Χρίστο Φωτομάρα. Με αφορμή αυτά τα γεγονότα ο Ν. Κασομούλης, ο οποίος παρίστανε τότε τον φιλοκυβερνητικό, γράφει (τόμος 2ος, σελ. 348) ότι ο Κολιόπουλος “απεσπάσθη πλέον παρ' ημών” και ενώθηκε με το κόμμα του Κολοκοτρώνη. Συνεπώς, τις παραμονές της μάχης στο Μανιάκι, δεν θα περίμενε κανείς να συμπαραταχθεί ολόψυχα μ' έναν υπουργό μιας κυβέρνησης, η οποία είχε ακόμα φυλακισμένο το Γέρο του Μοριά. Η εμπλοκή του ονόματος του Κιλιόπουλου στο Μανιάκι οφείλεται σ' ένα συμβάν, το οποίο αναπτύσσουμε στη ΣΗΜ. αρ. 201.

166 Ο Φωτάκος (σελ. 41) μας πληροφορεί πως στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία της Ύδρας, μαζί με τον Θ. Κολοκοτρώνη ήταν και ο Αναγνώστης Κανέλλος, οι αδερφοί Δημήτριος και Νικόλαος Δεληγιάννης, ο Ι. Νοταράς, ο Γ. Σισίνης και ο γιος του Χρύσανθος, ο Μήτρος Αναστασόπουλος, ο Μητροπέτροβας, ο Γιάννης Γκρίτζαλης, ο Α. Κατσαρός, ο Δ. Παπατσώνης και ο Θεοδ. Γρίβας. Κατάλογο των φυλακισμένων μας δίνει και ο Ν. Κασομούλης.

167 Πάνω στον ενθουσιασμό του για την ανάθεση της αρχιστρατηγίας ο Παπαφλέσσας, πονηρός και καχύποπτος απ' τη φύση του, δεν σκέφτηκε τις βαθύτερες προθέσεις της κυβερνητικής ηγεσίας και κυρίως του Κωλέττη. Δεν έλαβε καν υπόψη του δυσάρεστα περιστατικά που συνέβησαν λίγες βδομάδες πριν και φανέρωναν τη δυσάρεσκεια του λαού της Πελοποννήσου προς το πρόσωπό του. Όχι μόνο για τα δικά του σφάλματα αλλά για τη γενικότερη συμπεριφορά της κυβέρνησης, στην οποία συμμετείχε ως υπουργός εσωτερικών (και αστυνομίας). Είχε προηγηθεί η ύπουλη σύλληψη και φυλάκιση του Κολοκοτρώνη και των άλλων Πελοποννήσιων οπλαρχηγών, οι καταστροφές των Ρουμελιωτών του Κωλέττη και του Γκούρα στη Βόρεια Πελοπόννησο, η καταστροφική σύγκρουση με τον Ιμπραήμ στη νοτιοδυτική Μεσσηνία, αλλά και κάποια περιστατικά που αποδείκνυαν την περιφρόνηση του λαού που τον λάτρευε κάποτε ως ασυμβίβαστο και λεβέντη επαναστάτη και τον είδε να “εξαγοράζεται” από την κυβερνητική φατρία, με την ανάδειξή του σε ύψιστα κρατικά αξιώματα.

Δεν είχε περάσει πολύς καιρός που, παίζοντας κομματικά παιχνίδια, αγανακτισμένοι πολίτες θα τον έκαιγαν ζωντανό στο σπίτι του, στην Τριπολιτσά, αν δεν τον γλίτωνε ο Δημήτρης Πλαπούτας. Άλλη φορά δικοί του κομματικοί οπλοφόροι προσπάθησαν να τον παραδώσουν στους αντιπάλους του.

Σ' ένα τέτοιο βαρύ πολιτικό κλίμα ξεκίνησε απ' τ' Ανάπλι, ως αρχι-

στράτηγος, για να συγκεντρώσει στρατό. Ίσως στην Τρίπολη ή στον Αχλαδόκαμπο, στη συνάντηση με τον Καρατάσο, να κατάλαβε την τρικλοποδιά που του είχαν βάλει, αλλά ήταν πια αργά. Δεν μπορούσε πια να γυρίσει πίσω. Θα έπρεπε ή να νικήσει ή να πεθάνει. Αυτή την υπερβολικά βαρειά πολιτική ατμόσφαιρα γύρω απ' το εγχείρημα του Παπαφλέσσα ν' αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ, μας την αναδεικνύει με λίγες λέξεις ο Φωτάκος (σελ. 75):

“Εις τοιαύτην λοιπόν κατάστασιν ευρίσκοντο τότε τα πράγματα, ότε ο Αρχιμανδρίτης Φλέσσας εξεστράτευσεν. Ήτο δε η εποχή κακή, διότι επολεμείτο και πολιτικώς και στρατιωτικώς δια να αποτύχη”.

Ανεξάρτητα από τα σφάλματα που διέπραξε ο Παπαφλέσσας, λόγω του ατίθασου και παρορμητικού χαρακτήρα του, ο άνθρωπος αυτός υπήρξε η θρυαλλίδα της εξέγερσης του 1821. Με επίγνωση των όσων ισχυριζόμαστε, είναι γεγονός αναμφισβήτητο πως χωρίς αυτόν δε θα γινόταν επανάσταση στο Μοριά και στην υπόλοιπη Ελλάδα, ούτε στις 25 Μαρτίου 1821 ούτε στα επόμενα χρόνια. Σε πέντε μήνες, από τη μέρα που έφυγε απ' την Κωνσταντινούπολη, είχε μετατραπεί σ' έναν αεικίνητο κι' αποφασιστικό Απόστολο της Επανάστασης, που ανάγκασε τους δεσποτάδες και τους προεστούς να μπουν στο χορό ή να προσφέρουν το λαιμό τους ως όμηροι στο τούρκικο λεπίδι. Θα ακριβολογούσαμε αν λέγαμε πως τους είχε μουρλάνει όλους, άλλοτε με υποσχέσεις, άλλοτε με απειλές και πάντα με ανυπέρβλητη δράση.

Ένα ακόμα στοιχείο που χαρακτηρίζει το μέγεθος της προσφοράς και της θυσίας του Παπαφλέσσα κι' όλων των αγωνιστών που σκοτώθηκαν στο Μανιάκι, ήταν η επίγνωση του βέβαιου θανάτου. Είχαν μείνει στους τρεις λόφους λίγες εκατοντάδες παλικάρια, μπροστά σ' έναν πολυάριθμο και τέλεια εξοπλισμένο στρατό του εχθρού. Έμειναν εκεί για να πολεμήσουν και να πεθάνουν. Τέτοιο προηγούμενο στην ελληνική ιστορία υπάρχει μόνο ένα. Οι τριακόσιοι του Λεωνίδα και οι εβδομήντα Θεσπιείς στις Θερμοπύλες. Σ' όλες τις άλλες μάχες υπήρχε έστω και μια μικρή ελπίδα σωτηρίας σε περίπτωση ήττας. Στο Μανιάκι και στις Θερμοπύλες δεν υπήρχε τέτοια ελπίδα.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε τη λεβέντικη και πατριωτική απόφαση του Γιαννάκη Παπά να μείνει δίπλα στον Παπαφλέσσα και να οδηγηθεί σε βέβαιο θάνατο. Οι άλλοι καπεταναίοι ήταν όλοι Πελοποννήσιοι και στην πλειονότητά τους Μεσσήνιοι. Έμειναν να θυσιαστούν για τον τόπο τους. Ο ξενοτοπίτης, ο Σερραίος νεαρός καπετάνιος, έμεινε και θυσιάστηκε για την Ελλάδα. Μεγαλείο ανυπέρβλητο!

- 168 Αυτή η φράση είναι πιστή αντιγραφή από τα “Ματωμένα ράσα” του Σπύρου Μελά (σελ. 117). Ο Φωτάκος, από τον οποίο ο Μελάς χρησιμοποίησε αυτούσιες φράσεις του Παπαφλέσσα και των άλλων οπλαρχηγών που σκοτώθηκαν στο Μανιάκι, δεν αναφέρει αυτό το γεγονός στο σχετικό κεφάλαιο Γ (σελ. 73 και επόμενες). Συνεπώς ο Μελάς το έχει αντλήσει από άλλη ιστορική πηγή.

169 Στην Αταλάντη είχαν καταφύγει πολλοί Μακεδόνες πρόσφυγες και ανάμεσά τους πολλοί Σερραίοι και Χαλκιδικιώτες. Αυτοί δημιούργησαν και συνοικισμό που τον ονόμασαν Νέα Πέλλα.

170 Η υποτιμητική φράση του Παπαφλέσσα ήταν επόμενο να εξαγριώσει τον Καρατάσο. Ο μακεδόνας οπλαρχηγός ήταν ο μοναδικός καπετάνιος που έδωσε νικηφόρες μάχες, κατά την πανωλεθρία του ελληνικού στρατού στο Κρεμμύδι της Μεσσηνίας. Ο Φωτάκος, γράφει (τόμος Ι, σελ. 52):

“Εις την μάχην ταύτην επολέμησαν γενναίως οι Μακεδόνες με τον Καρατάσον, εσκότωσαν ολίγους Τούρκους, επήραν ολίγα όπλα και μας εξεντρόπιασαν”.

Αλλά και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, στη βιογραφία του Καραϊσκάκη (σελ. 61) γράφει για την αδικαιολόγητη ήττα: *“Μήπως προ μικρού ο Καρατάσος δεν είχεν αποκρούσει τους κατ' αυτού το πρώτον επιτιθέντας Αιγυπτίους;”.*

171 Κουμπούρες λέγονταν οι πιστόλες των πολεμιστών.

172 Αυτή τη λέξη τη χρησιμοποίησε ο Σπ. Μελάς (σελ. 93), για την αδυναμία συνεννόησης μεταξύ των έντιμων ηγετών της επανάστασης, ώστε να μην αφήσουν *“τους Φαναριώτες να προβάρουνε τα πολιτειακά κοστούμια τους, κομμένα στα τελευταία συνταγματικά φιγουρίνια της Ευρώπης, στο χιλιοματωμένο κορμί μιας Ελλάδας που την κάμανε κιμά. Ο εμφύλιος σπαραγμός δε θα 'ρχονατε. Κι' η κακοδαιμονία που βάσταξε δεκαετηρίδες ολάκερες, δε θα κυρίευε τον τόπο”.*

Προσωπικά πιστεύουμε πως η Φαναριώτικη αυτή “Σχολή του Διχασμού” επιβίωσε μέχρι σήμερα, με την έλλειψη συνεννόησης μεταξύ των κομμάτων σε κρίσιμα θέματα και χάραξης εθνικής πολιτικής με βάση, αποκλειστικά, τα εθνικά συμφέροντα. Από τη Μικρασιατική καταστροφή, τον εμφύλιο πόλεμο, το Κυπριακό, το Σκοπιανό, τη μεγάλη οικονομική κρίση του 2008, τα υπουργικά σκάνδαλα που μετέβαλαν τη Βουλή σε δικαστήριο χωρίς αποφάσεις, τις λυσσαλέες αντιπαραθέσεις κομματικών στελεχών σε μια τηλεόραση χαμερπούς επιπέδου κ.ά., αποδεικνύεται πως ο κομματικός αντίπαλος, κατά τη Μαυροκορδάτεια πολιτική λογική, είναι ο μοναδικός θανάσιμος εχθρός που θα πρέπει να εκμηδενίζεται ή να εξαφανίζεται, ανεξάρτητα από τις συνέπειες για το έθνος.

Φαίνεται πως τίποτα δεν άλλαξε στη νοοτροπία και στην πολιτική συμπεριφορά των ηγετών του ελληνικού έθνους, αν κρίνουμε απ' αυτά που γράφει ο Φωτάκος, πριν από ενάμιση περίπου αιώνα, για τους διανοούμενους (τους “λογιώτατους”) της εποχής του και τις κομματικές μεθοδεύσεις αδίστακτων πολιτικών ανδρών. Έχει κανείς την εντύπωση πως οι διαπιστώσεις αφορούν γεγονότα της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα:

“Ενεκα δε τούτων οι κομματάρχες εβιάσθησαν να έβγουν έξω και μυριοτρόπως επροσπάθησαν να ελκύσουν την αγάπην του λαού και να κάμουν τον εαυτόν του φοβερόν και σεβαστόν. Υπεσχέθησαν υποσχέσεις ψευδείς, επαρουσίασαν τας ωφελείας, έβγαλαν τους μισθούς και τους

βαθμούς, εσηκομύαλησαν τον τυχόντα, εμεταχειρίσθησαν τα κοινά προς ιδίαν των χρήσιν, υποσχόμενοι ταύτα εις τον ένα και εις τον άλλον και μεγάλη σπατάλη έγεινε του δημοσίου πλούτου”.

Για την καταστροφική εμφυλιοπολεμική μανία των Ελλήνων, ας μας επιτραπεί να πραγματοποιήσουμε μια μακρινή παρέκβαση στην Αρχαία Ελλάδα, για ν' αντιληφθεί ο αναγνώστης την πολιτική φυσιογνωμία των ηγετών που προκαλούν τις ρήξεις και τις συνέπειες αυτών των συγκρούσεων.

Στη δεκαετία του '50, ο συμπαθής κι' αξιαγάπητος φιλόλογος καθηγητής μας στο Γυμνάσιο Σερρών, όταν μας ανέλυσε τους “Φιλιππικούς” του Δημοσθένη δάκρυζε από συγκίνηση γι' αυτόν το “μεγάλο, τον ανυπέβλητο Αθηναίο ρήτορα”. Θα 'πρεπε να περάσουν πολλά χρόνια για να κατανοήσουμε μέσα από τα κείμενα και τις αναλύσεις πολλών ιστορικών πως ο ρήτορας αυτός, τον οποίο ο Βέρνερ Γαίγκερ χαρακτηρίζει (όπως παλαιότερα οι Ρωμαίοι τον ηγέτη της Αχαΐας Φιλοποίμενα), ως “τον τελευταίο Έλληνα” (για τους λόγους που η τότε γερμανική ιστορική ναζιστική φιλοσοφία επιδίωκε να εμφανίσει τη Γερμανία ως διάδοχο του αρχαίου ελληνικού πνεύματος) ήταν ένας κούφιος φανατικός τοπικιστής και δημαγωγός, που αγνόησε τα μηνύματα των καιρών για το τέλος της κυριαρχίας του Κράτους – Πόλη. Η Ρώμη και η Μακεδονία έδειξαν πως, η στρατιωτική δύναμη και η πολιτική κυριαρχία θα ανήκε στο εξής σ' αυτούς που θα είχαν την προνοητικότητα να συνενωθούν σε ενιαία ομοιογενή (εθνικά, θα λέγαμε) κράτη.

Ο Δημοσθένης αντιτάχθηκε στο πανελλήνιο τότε αίσθημα της συνένωσης των δυνάμεων του ελληνισμού. Πολέμησε με πείσμα την “Πανελλήνια Ιδέα” του Ισοκράτη και με τη ρητορική του δεινότητα κατάφερε να πείσει τους Αθηναίους αλλά και να επιζητήσει τη στρατιωτική και οικονομική βοήθεια του προαιώνιου εχθρού των Ελλήνων, αποκομίζοντας και ο ίδιος “περσικά χρυσά τάλαντα” όπως και στην περίπτωση της δωροδοκίας του από τον Άρπαλο.

Αυτός ο εμφυλιοπολεμικός οίστρος του Δημοσθένη και των πολιτικών του φίλων, υπήρξε η αιτία για έναν καταστροφικό κατήφορο που παρέσυρε την Ελλάδα στην αποδυνάμωση και στη ρωμαϊκή υποδούλωση.

Ο άγγλος ιστορικός N. G. L. Hammond, σε κάποια σημεία του έργου του “ΦΙΛΙΠΠΟΣ Ο ΜΑΚΕΔΩΝ” (έκδοση στα ελληνικά από τον Οργανισμό ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ – ΠΑΙΔΕΙΑ, 1997) γράφει:

“Στις πόλεις κράτη της Σικελίας επανάσταση και αντεπανάσταση έγιναν ενδημικές, προς απελπισία του Πλάτωνα που έγραφε γύρω στα 353: 2

Σε ταύτα δεν υπάρχει τέλος. Ό,τι φαίνεται ως τελικό πάντοτε συνδέεται με μια νέα αρχή κι' έτσι αυτός ο κύκλος της διαμάχης θα καταστρέψει τελικά και τα δυο μέρη και την τυραννία και τη δημοκρατία. Η ελληνική γλώσσα θα σβήσει στη Σικελία, καθώς αυτή θα γίνει μια επαρχία της Καρχηδόνας και της Ιταλίας” (σελ. 104).

Σε άλλο σημείο (σελ. 126) γράφει:

“Από την άλλη, ο Ισοκράτης ένωθε μόνον αηδία για εκείνους τους ρήτορες που κατηγορούσαν τον Φίλιππο και μερικοί απ' αυτούς ήταν, κατά

τη γνώμη του, μανιακοί που πλούτισαν προκαλώντας πολέμους και ήταν υπεύθυνοι για την τρέλα των αναρίθμητων εμφύλιων διαμαχών στην Ελλάδα”.

Οι σκέψεις αυτές του Ισοκράτη θα μπορούσαν κάλλιστα να θεωρηθούν πως αφορούν και τους δημαγωγούς που αιματοκύλισαν την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821.

- 173 Ο Καραϊσκάκης, μετά τη μάχη στο Κρεμμύδι της Μεσσηνίας, κατηγορούσε ανοιχτά την κυβέρνηση, τον αρχιστράτηγο της ήττας Κυριάκο Σκούρτη και κυρίως το Μαυροκορδάτο, που τον θεωρούσε υπεύθυνο οργανωτή αυτής της “κομματικής φιέστας” με την οποία ήλπιζε να δρέψει δάφνες νίκης εξουδετερώνοντας τους Αιγύπτιους του Ιμπραήμ. Ο πάντα καλοπροαίρετος στις κρίσεις του για τον Μαυροκορδάτο, Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος θεωρούσε σφάλμα την μη ανάληψη της αρχιστρατηγίας από τον Φαναριώτη πολιτικό, αναγνωρίζει πως μια τέτοια ενέργεια θα δημιουργούσε αντιδράσεις *“μεταξύ των εν Κρομμυδίω οπλαρχηγών, έχοντες αφορμάς δυσαρέσκειας κατά του ανδρός, ιδίως δε ο Καραϊσκάκης... Εις των μάλλον δυσαρεστημένων οπλαρχηγών, ή τουλάχιστον των μάλλον επιδειξάντων την δυσαρέσκειαν αυτών, ήτο ο Καραϊσκάκης διότι, ως πολλάκις προείπομεν, η γλώσσα αυτού ήτο αχαλίνωτος, εις δε την περίστασιν ταύτην δεν ηρκέσθη να περιφρονήση και να προπηλακίση δεινώς τον Σκούρτην, αλλά και κατά του προέδρου του εκτελεστικού (δηλαδή του Γ. Κουντουριώτη) δεινώς κατεκραύγαζεν”*.

Ο Ρουμελιώτης οπλαρχηγός ήταν ανέκαθεν στο στόχαστρο της φατρίας. Τον προηγούμενο χρόνο (2 Απριλίου 1824) ο Μαυροκορδάτος επιδίωξε τη θανατική του καταδίκη με το αιτιολογικό πως υπήρξε “επίβουλος της πατρίδος και προδότης”. Η αίτηση συγγνώμης και η υποταγή του στις κυβερνητικές εντολές του έσωσαν τη ζωή. Μερικοί λένε “προσωρινά”. Ο ύποπτος τραυματισμός του το βράδυ της 22 Απριλίου 1827 και οι συγκεχυμένες πληροφορίες για το γεγονός, υπήρξαν οι βασικές αφορμές για να διαρρεύσει η φήμη περί οργανωμένης δολοφονίας του.

Η επίσημη ιστορία και οι βιογράφοι του, αναφέρουν ως αιτία του θανάσιμου τραυματισμού το τουρκικό βόλι που δέχτηκε, στην προσπάθειά του να σταματήσει τις μικροαψιμαχίες ανάμεσα σε ομάδα Κρητών και ανδρών της προφυλακής του Κιουταχί. Ο Δ. Αινιάν αφηγείται το περιστατικό του τραυματισμού (σελ. 42) και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος (σελ. 86/87) το επαναλαμβάνει, τριαντατέσσερα χρόνια μετά, αντιγράφοντας κατά λέξη τον Αινιάν και επιμένοντας σε αοριστολογίες και επουσιώδεις “ηρωικές λεπτομέρειες” για έναν θανάσιμα τραυματισμένο στο υπογάστριο να *“πίπτει από τον ίππον του αλλά την αυτήν στιγμήν συνελθών, ιππεύει πάλιν και παραμένει προτρέπων το ιππικόν εις το να ανθέξει όσον δύναται,...”*.

Δικαιολογημένα ο επιμελητής της έκδοσης των βιογραφιών Θανάσης Αντωνόπουλος, στις εισαγωγικές παρατηρήσεις του, αναφέρεται στις αδιευκρίνιστες συνθήκες του θανάτου και γράφει πως οι τρεις ιστορικές βιογραφίες του Καραϊσκάκη “δεν ικανοποιούν τον σύγχρονο αναγνώστη”.

Ισχύουν και γι' αυτούς τα όσα έχουμε αναπτύξει σε άλλα σημεία των ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ / ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΩΝ για την αδυναμία των ιστορικών συγγραφέων, μετά την επανάσταση, να γράψουν την αλήθεια, είτε από λόγους κομματικής (ιδεολογικής) σκοπιμότητας, είτε (κατά την έκφραση του Φωτάκου) από φόβο να πιουν το φαρμάκι της αλήθειας που θα τους οδηγούσε στο “δηλητηριασμό” τους.

Ο Θ. Αντωνόπουλος φαίνεται πως αποδέχεται την άποψη του Κύπριου συμπολεμιστή του Καραϊσκάκη, του Ιωάννη Σταυριανού, ο οποίος παρακολούθησε από κοντά τη σκηνή της δολοφονίας του στρατηγού. Η μαρτυρία αυτού του αγωνιστή είναι περισσότερο πιστευτή γιατί “δεν ανήκε σε καμιά πολιτική ή άλλους είδους παράταξη”. Είδε τον “επικατάρατον δολοφόνον” να τρέχει στο μισοσκόταδο και να χάνεται μέσα στους διασκορπισμένους μαχητές του ελληνικού στρατοπέδου. Ο “πυροβολητής” ήταν Έλληνας και προφανώς εκτελούσε εντολές.

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν ο θάνατος του Καραϊσκάκη “υπήρξεν αποτέλεσμα ενεργειών των εσωτερικών εχθρών του”. Όμως είμαστε βέβαιοι για το μέγεθος της απώλειας ενός ευφυούς στρατιωτικού ηγέτη, στον οποίο ο Κολοκοτρώνης έγραψε λίγες μέρες πριν από το θάνατό του να “προσέχει τον Καραϊσκάκην! Όχι δια τον Καραϊσκάκην αυτόν, αλλά δια την πατρίδα εις την οποίαν ανήκει και εις την οποίαν είναι πολύ χρήσιμος!”.

Αυτή η απώλεια φάνηκε την επομένη του θανάτου του. Ο αρχιναύαρχος του ελληνικού στόλου λόρδος Τόμας Κόχραν και ο αρχιστράτηγος των ελληνικών χερσαίων δυνάμεων Ρίσαρντ Τσωρτς (ή Τσουρτς ή Τζουρτζ, όπως γράφεται από διάφορους συγγραφείς), παραβλέποντας τις ψυχολογικές επιπτώσεις στους Έλληνες μαχητές από τον ξαφνικό θάνατο του αρχηγού τους και αγνοώντας τις διαδικασίες και τακτικές μάχης από μη οργανωμένα στρατιωτικά σώματα, επιχείρησαν εσπευσμένα ολομέτωπη επίθεση σε ανοιχτό πεδινό έδαφος. Δεν έλαβαν υπόψη τους τις δυνατότητες του ολιγάριθμου αλλά καλά οργανωμένου τουρκικού ιππικού. Η αριθμητική υπεροχή του ελληνικού στρατοπέδου έδινε στον Κόχραν την αλαζονική αισιοδοξία του βέβαιου νικητή. Είχε δηλώσει πως “θα γευματίσωμεν λοιπόν την 23 εν τη Ακροπόλει!” (Σπ. Τρικούπης, τ. Δ, Κεφ ΞΖ, σελ. 139). Και στις 23 Απριλίου 1827 οι Έλληνες αγωνιστές υπέστησαν μια απ' τις φοβερότερες και πολυαίμακτες ήττες. Να πως περιγράφει το αποτέλεσμα του μακελειού ο Μακρυγιάννης, που έλαβε μέρος στη μάχη (Μέρος Γ, Κεφ. 10):

“Πού ακούστη εννιά χιλιάδες Έλληνες, πεζούρα και καβαλαρία, να τους πάρουν ομπρός πεντακόσιοι Τούρκοι; Και να τους κυργέψουν όλα τα πόστα και κανόνια; Και να σκάσουνε από τη δίψα; Ανάθεμα στον Κοκράν... Χάθηκαν εις τον Ανάλατον οι γενναίοι και οι καλοί πατριώτες, τα άξια παλικάρια ο Δράκος, ο Βέικος, ο Ντούσιας, ο Γιώργος Τζαβέλας, ο Νοταράς, ο Τζελέπης κι' άλλοι πλήθος αξιωματικοί. Πιάστη ζωντανός κι' ο καιμένος ο Καλλέργης και τράβηξε τόσα μαρτύρια. Και τον εξαγόρασαν. Σκοτώθηκαν οι περισσότεροι Κρητικοί κι' ο γενναίος Κουρμούζης...”.

Ήταν μια πραγματική πανωλεθρία με φοβερές απώλειες. Το ελληνικό στρατόπεδο διαλύθηκε και ο Κιουταχής παρέμεινε ο κυρίαρχος της

Ακρόπολης των Αθηνών.

174 Τότε κατηγορήθηκε ότι έθεσε σε κίνδυνο τα σχέδια και τα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας. Σε σύσκεψη των μυημένων μελών ο Γιώργος Λεβέντης πρότεινε στη Γενική Εφορεία την εκτέλεση του Παπαφλέσσα. Ο Αναγνωστόπουλος και άλλοι αντέδρασαν αρνητικά.

175 Η προσφορά των Υψηλάντηδων ήταν εξαιρετικά μεγάλη. Η πολυμελής οικογένεια του Κωνσταντίνου Υψηλάντη (ο οποίος, όπως και ο πατέρας του, διορίστηκε ηγεμόνας της Βλαχίας και πέθανε στη Μόσχα το 1806), προσέφερε τα πάντα στον αγώνα και οδηγήθηκε στην οικονομική καταστροφή αλλά και στην πολιτική αφάνεια. Ένα μικρό απόσπασμα από την εξαιρετική εργασία του Ι. Βασδραβέλλη (Α, σελ. 85), στο οποίο απεικονίζεται η συναισθηματική φόρτιση όλης της οικογένειας κατά τη στιγμή της μεγάλης απόφασης για την έναρξη του επαναστατικού αγώνα και η πρώτη, τεράστια, χρηματική τους συμβολή για την επιτυχία αυτού του αγώνα:

“Κατά τας παραμονάς του αγώνος και εις την πατρικήν οικίαν του Υψηλάντη, εις το αγρόκτημα της Κοσνίτσας, εγένετο η τελευταία σύσκεψις, όπου και συνετάχθη η προκήρυξις την οποίαν απηύθυνεν ο γενικός Αρχηγός, όταν διέβη τον Προύθον και εισέβαλεν εις τας Ηγεμονίας. Ήσαν παρόντες εκεί οι τέσσερες αδελφοί Υψηλάνται, Αλέξανδρος, Νικόλαος, Δημήτριος και Γεώργιος και έναντι αυτών ο Λασσάνης και ο Τυπάλδος. Ο Τυπάλδος έγραφεν, ο Λασσάνης εσκέπτετο και υπαγόρευεν. Ευρίσκοντο εις το τέλος της προκηρύξεως, η στιγμή ωμοίαζε με ιεροτελεσίαν, συγκινητική δε γαλήνη είχεν απλωθή. Ο Υψηλάντης εγείρεται και διατάσσει τον Λασσάνην να αναγνώση την προκήρυξιν. Ο Λασσάνης αναγνώσκει παλλόμενος από συγκίνησιν και δάκρυα χαράς πλημμυρίζουν τους οφθαλμούς του. Πόσα όνειρα και πόσες ελπίδες! Προσέρχεται η μητέρα των Υψηλάντων, η γηραιά αρχόντισσα, και προσφέρει, με δάκρυα χαράς εις τους οφθαλμούς, εις τον αγώνα ολόκληρον το κτήμα της Κοσνίτσας, αξίας δυο εκατομμυρίων ρουβλίων”.

Άδολος πατριωτισμός και συγκινητική έξαρση στην αρχή του αγώνα! Καιροσκοπισμός απ' τους αρχομανείς και τους κερδοσκόπους σαράφηδες, που οδήγησαν αυτό τον υπέροχο αγώνα στην αιματοχυσία και την καταστροφή!

176 Η αλλαγή των αρχικών σχεδίων για την έναρξη του επαναστατικού αγώνα απ' τη Μάνη, στις 25 Μαρτίου, ήταν ένα τραγικό σφάλμα του Αλέξανδρου Υψηλάντη.

Η προσδοκία πως μαζί του θα συνέπρατταν και ρωσικά στρατεύματα και οι συμβουλές των Φιλικών του στενού του περιβάλλοντος, τον οδήγησαν σε μια απόφαση με ολέθρια αποτελέσματα.

Οι τοπικοί Έφοροι (Αρχηγοί) που διορίστηκαν στην Ελλάδα απ' τον Α. Υψηλάντη, δεν ενημερώθηκαν γι' αυτή την αλλαγή και κλήθηκαν ν' αντιμετωπίσουν απρόβλεπτες καταστάσεις. Η καθυστέρηση αναχώρησης

του Εμμ. Παπά απ' την Κωνσταντινούπολη, όπου κινδύνευε να συλληφθεί και να θανατωθεί, αλλά και η καθυστερημένη κήρυξη της επανάστασης στο Πρωτάτο των Καρυών του Αγίου Όρους, οφείλεται στον αρχικό σχεδιασμό για ανάληψη της στρατιωτικής διοίκησης της εξέγερσης από το Γιάννη Φαρμάκη. Ο Παπάς τον περίμενε μάταια και οδηγήθηκε στην έναρξη των εχθροπραξιών από τον ενθουσιασμό και την πίεση των γεγονότων που εξελίχτηκαν στις 17 Μαΐου στον Πολύγυρο.

Στην Πελοπόννησο ο Παπαφλέσσας, με τον Κολοκοτρώνη, το Νικηταρά, τον Κεφάλα, τον Αναγνωσταρά, τους Μαυρομιχαλαίους, τους Κουμουντουράκηδες, το Μούρτζινο, τον Μητροπέτροβα, τους Καπετανάκηδες κι άλλους οπλαρχηγούς είχαν προετοιμάσει το έδαφος για την άφιξη του Γενικού Αρχηγού και την κήρυξη της επανάστασης την καθορισμένη μέρα.

Το κύρος και η εμπειρία του Αλέξανδρου Υψηλάντη θα έδινε άλλη ορμή στον αγώνα και θ' αποθάρρυνε το Μαυροκορδάτο, τους Καρατζάδες (πατέρα και γιο), το Νέγρη κι άλλους αρχομανείς, να παίξουν εγκληματικά πολιτικά παιχνίδια αρχίζοντας από τους πρώτους κρίσιμους μήνες της επανάστασης.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως ο τοπικός πληθυσμός της Μολδοβλαχίας, όπως απέδειξε και η περίπτωση του Θόδωρου Βλαδιμηρέσκου, δεν ήταν ιδιαίτερα φιλικός προς τους Έλληνες. Οι διορισμένοι απ' την Υψηλή Πύλη ηγεμόνες ήταν όλοι ελληνικής καταγωγής, από διακεκριμένες Φαναριώτικες οικογένειες. Γι' αυτό το λόγο, γενικά οι Έλληνες, θεωρούνταν ως όργανα και συνεργάτες των Οθωμανών κατακτητών, γεγονός που επισημαίνεται από τους περισσότερους Σλάβους και Ρουμάνους ιστορικούς. Το πιθανότερο είναι πως η αλλαγή των αποφάσεων του Α. Υψηλάντη οφείλεται στις υποσχέσεις του τσαρικού περιβάλλοντος για ρωσική συμπαράσταση και σύμπραξη.

Ο Παπαφλέσσας, ο οποίος αντελήφθηκε τις συνέπειες αυτής της αλλαγής, έσπευσε να γράψει στον Υψηλάντη. Την επιστολή αυτή δημοσιεύει ο Ηλίας Φωτεινός στο βιβλίο του (Βλ. σχετ. βιβλιογραφία). Ο ατρόμητος και θεελλώδης αρχιμανδρίτης τον παρακαλεί να έρθει το γρηγορότερο στη Μάνη, όπως είχαν συμφωνήσει, γιατί ο "αγώνας κινδύνευε να προδοθεί". Αλλιώς ας έστελνε "κάποιον άλλον", ώστε με το κύρος του να επιβληθεί σε οπλαρχηγούς και πρόκριτους.

Στη θέση του Γενικού Αρχηγού ήρθε ο αδερφός του Δημήτριος, αλλά ήταν πλέον αργά. Το κύρος των Υψηλάντηδων και γενικά της Φιλικής Εταιρείας είχε τρωθεί μετά την ήττα στο Δραγατσάνι και η φατρία Μαυροκορδάτου είχε όλα τα μέσα και τα όπλα για να το υποσκάψει περισσότερο και τελικά να το εκμηδενίσει.

177 Για την κήρυξη του επαναστατικού αγώνα στην Καλαμάτα έχουμε, με λίγα λόγια, αναφερθεί και στη ΣΗΜ. αρ. 155. Εκείνο που θα πρέπει να τονίσουμε εδώ είναι πως, ως πρώτη επίσημη επαναστατική πράξη με τη δολοφονία Τούρκου αξιωματούχου, θα πρέπει να θεωρηθεί η εκτέλεση, έξω απ' την Καλαμάτα, του Μουράτη από το Νικηταρά.

Αυτό το σεμνό κι' αντρειωμένο παλικάρι ήταν ένας απ' τους αγνότερους

αγωνιστές της επανάστασης, με πολιτισμένη και πειθαρχημένη συμπεριφορά. Θα μιλήσουμε γι' αυτόν σε μεταγενέστερη σημείωση.

178 Ο Ναπολέον Βοναπάρτης, στους σχεδιασμούς του για την αύξηση της πολιτικής και στρατιωτικής του επιρροής στην Ευρώπη και την ανατροπή των γαλαζοαίματων ηγεμόνων, είχε συμπεριλάβει και την αποπομπή του σουλτάνου από τα ευρωπαϊκά εδάφη.

Οι στόχοι αυτοί για την εκδίωξη των μουσουλμάνων από την Ευρώπη, περιλάμβαναν απόβαση του γαλλικού στρατού στη Μάνη, με ταυτόχρονες επιθετικές ενέργειες από τα Επτάνησα και την Αλβανία. Φαίνεται πως ο Ναπολέον είχε συμπαραστάτες και κάποιους διακεκριμένους Μανιάτες της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Κορσικής και κυρίως τους Στεφανοπουλαίους (βλ. ΣΗΜ. αρ. 179), οι οποίοι του ενέπνευσαν και την ιδέα των απόδημων Ελλήνων της Ευρώπης για τη δημιουργία νέου ελληνικού κράτους.

Η μυστική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1814 στο Παρίσι από τον Γεώργιο Ζαλύκη με το όνομα “Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον” κι' αποτέλεσε τον πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας, είχε τη συγκατάθεση του Βοναπάρτη. Άλλωστε, αρκετά χρόνια πριν, έγραφε στο Διευθυντήριο, πως η Ελλάδα “ίσως αναγεννηθεί από την τέφρα της”, με πρωτεύουσα φυσικά την Κωνσταντινούπολη. Η πόλη του Βοσπόρου, το αρχαίο Βυζάντιο, ήταν και η αιτία που δεν καρποφόρησαν οι συνεννοήσεις με τον τσάρο της Ρωσίας Αλέξανδρο Α΄ και οι συμφωνίες του Τίλσιτ το 1807, για την εκδίωξη των Τούρκων απ' την Ευρώπη και τον διαμελισμό των ευρωπαϊκών εδαφών τους σε ζώνες επιρροής Γαλλίας και Ρωσίας.

Η πτώση του Ναπολέοντα ήταν μια ατυχής συγκυρία για το συνεχώς ενδυναμούμενο, οργανωτικά, κίνημα των Ελλήνων. Η “Ιερή Συμμαχία” των γαλαζοαίματων ηγεμόνων ήταν εχθρική σε οποιαδήποτε επαναστατική κίνηση και συμπαραστάθηκε το σουλτάνο στην κατάπνιξη των εξεγέρσεων στη Βαλκανική και ιδιαίτερα στην “πιο επίφοβη γι' αυτόν” ελληνική επανάσταση.

Οι Γάλλοι είχαν πάντα μια ιδιαίτερη ευαισθησία για την άλλοτε χριστιανική Κωνσταντινούπολη και την ιστορία του αρχαίου Βυζαντίου. Ίσως η πρώτη ιδέα, για εκστρατεία από τη Μάνη και την απελευθέρωση του ευρωπαϊκού, τουλάχιστον, τμήματος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, να προήλθε από έναν εκγαλλισμένο Ιταλό πρίγκιπα. Στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, ο Σαρλ ντε Γκονζάγκ, δούκας του Νεβέρ, απόγονος των Παλαιολόγων από την Μαργαρίτα Παλαιολογίνα – Μομφεράτου, προσπάθησε να οργανώσει, χωρίς επιτυχία, μια τέτοια εκστρατεία.

Μετά την ήττα του Ναπολέοντα κάθε παρόμοια ιδέα θεωρούνταν τυχοδιωκτική. Όμως, οι σκέψεις για δημιουργία νέου μεγάλου ελληνικού κράτους επανήλθαν απροσδόκητα από προτάσεις του κόμη Ιούλιου Πολινιάκ, υπουργού εξωτερικών της Γαλλίας, με συναίνεση φυσικά του βασιλιά Κάρολου Χ των Βουρβόνων. Ο ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων για την επιρροή τους στην Ελλάδα, που όπως φαινόταν γρήγορα θα γινόταν ανεξάρτητο κράτος, ήταν σκληρός και ευνοϊκός για τα ελληνικά συμφέροντα, παρά την αντίδραση της Αυστρίας και της Πρωσίας.

Οι Ρώσοι είχαν προτείνει αυτονομία περιοχών που περιελάμβαναν και τη Μακεδονία. Ο υπουργός εξωτερικών της Γαλλίας πρότεινε, γνωρίζοντας φυσικά τις αντιδράσεις των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων, την ίδρυση νέου ελληνικού κράτους, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Τελικά, βρέθηκαν τα κοινά σημεία για μια τελική συμφωνία (παρά τις αντιδράσεις του Μέτερνιχ) για να φτάσουμε στη Συνθήκη του Λονδίνου, τον Ιούλιο του 1827, με την οποία καθορίστηκε η ανεξαρτησία της Ελλάδας. Τη συνθήκη δεν την αναγνώρισε η Τουρκία, με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθεί η Ναυμαχία του Ναυαρίνου και αργότερα η αποχώρηση των οθωμανών από την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και αρκετά νησιά του Αιγαίου.

179 Η ελληνική κοινότητα της Κορσικής αποτελούνταν κυρίως από Μανιάτες. Μια μεγάλη οικογένεια Ελλήνων Κορσικανών ήταν οι Στεφανοπουλαίοι.

Ο Ναπολέων χρησιμοποίησε τους Ντίμο και Νικολό Στεφανόπουλι για να διερευνήσει τις δυνατότητες απόβασης γαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων στη Μάνη και τις προθέσεις του ντόπιου πληθυσμού.

Η οικογένεια αυτή εξακολουθεί να υπάρχει στη σημερινή Κορσική. Πρόσφατα, ένας απόστρατος στρατηγός του γαλλικού στρατού, ο οποίος δεν μιλούσε την ελληνική γλώσσα, υποστήριξε, σε τηλεοπτική εκπομπή, πόσο είναι υπερήφανος που αυτός και η οικογένειά του φέρουν το επώνυμο των Στεφανοπουλαίων κι' έχουν ελληνικές προγονικές ρίζες.

180 Ο όρος “φατρία” ήταν άγνωστος στην ελληνική επαναστατική ορολογία, πριν φτάσει στη Δυτική Στερεά Ελλάδα (Μεσολόγγι) απ' την Πίζα της Ιταλίας, όπου υπήρχε αξιόλογη παρουσία γαλαζοαίματων πολιτικών, η παρέα του Μαυροκορδάτου. Αυτή η φιλόδοξη κομματική ομάδα, όταν αντελήφθηκε το χάσμα ανάμεσα στους προκρίτους, του “αρχοντικού κόμματος” της Αχΐας, με τον Δημήτριο Υψηλάντη, άρπαξε, διψασμένη για δύναμη και εξουσία, την ευκαιρία και την εκμεταλλεύτηκε με μαεστρία. Φαναριώτες και αντιπρόσωποι των προκρίτων συναντήθηκαν στα Καλάβρυτα, προς το τέλος Ιουλίου 1821, κι' οργάνωσαν μεθοδικά τους τρόπους δράσης για την πολιτική εκμηδένιση του Υψηλάντη “με κάθε μέσο”. Είχε, τη στιγμή εκείνη δημιουργηθεί η πρώτη φατριαστική άτυπη οργάνωση Φαναριωτών και Προεστών.

Αργότερα η φατρία ταυτίστηκε με την κομματική προσκόλληση αγωνιστών γύρω από έναν ηγέτη. Ο Κασομούλης, μ' αυτή την έννοια γράφει (τόμος 2ος, σελ. 674) πως οι φατρίες ήταν τρεις: των Μαυροκορδάτου/Κουντουριώτη, του Κωλέττη και του Κολοκοτρώνη. Ο Φωτάκος, γι' αυτή τη Φαναριώτικη και κομματική φατρία γράφει (Βιβλίο 3, Κεφ. ΙΖ, σελ. 374):

“Ο Μαυροκορδάτος ηύρε καιρόν και διωργάνισεν άλλως πως την φατρίαν του και από άλλα πρόσωπα, την οποίαν ονόμασεν Εταιρίαν του Ηρακλέους. Επιτήδειος δε ων εις τα μηχανορραφίας και τας συνωμοσίας τας πολιτικάς, κατώρθωσε και εσχημάτισε πλειοψηφίαν εν τη Βουλή...”

Ο Μακρυγιάννης, δικαιολογούμενος για την ένταξή του στο κυβερνητικό στρατόπεδο (Μαυροκορδάτου/Κουντουριώτη) απ' το οποίο αποχώρησε

αηδιασμένος, γράφει πως ήταν “άμαθος” και πως όλοι τον παρακινούσαν να “τρώσει φατρίαν”. Ο όρος είχε ταυτιστεί με τη λεηλασία του δημοσίου χρήματος και ο αγνός αυτός αγωνιστής, με τις ελάχιστες γραμματικές του γνώσεις, δεν μπορούσε να καταλάβει την ακριβή έννοια του φατριασμού. Όμως ήξερε καλά πως γινόταν μεγάλο φαγοπότι “γιατί οι άλλοι ήθελαν να ρουφάνε τα εθνικά και μάλλοναν. Δεν ήξερε κανείς τι να κάμει. Ήμουν άμαθος από τέτοια”.

Όταν κάποιος θελήσει ανεπηρέαστα να κάνει συγκρίσεις με τη μεγάλη υλική προσφορά του Εμμ. Παπά στον αγώνα, τότε μόνο θα καταλάβει την ιδεολογική αγνότητα της συμμετοχής του μακεδόνα αρχιστράτηγου στην Επανάσταση και τη διαφορά του απ' τις βδέλλες που κόλλησαν στην “κοινή εθνική κάσα”.

Ο ήρωας της σύγκρουσης των επαναστατών στην Αργολίδα με τον Ιμπραήμ, έχει πλήρη επίγνωση των συνεπειών του φατριασμού και της αντεθνικής έξαρσης των κομματικών παθών. Στον 1ο τόμο, σελ. 458, των απομνημονευμάτων του, γράφει φανερά απελπισμένος από τα δεινά του εμφυλίου πολέμου, απευθυνόμενος νοερά στους αρχαίους προγόνους μας:

“Να είχατε πολιτικούς τον Μαυροκορδάτο, να είχατε τον Κωλέττη, να είχατε τον Ζαΐμη, τον Μεταξά κι' άλλους τοιούτους, να θέλουν άλλος την Αγγλία, άλλος την Γαλλία, άλλος την Ρουσσία, άλλος την Αούστρια κι' άλλος την Μπαυαρία και να κάνουν χιλιάδες αντενέργειες και συχνούς εφύλιους πολέμους κι' όσους θέλουν να βαστήξουν την πατρίδα, όταν οι Τούρκοι της κιντύνευαν, ζητούσαν να τους σκοτώσουν με της αντενέργειές τους. Και τους σκότωσαν. Και χάθη όλο τ' άνθος των Ελλήνων εις τους εφύλιους πολέμους”.

Σε άλλο σημείο των “Απομνημονευμάτων” του γράφει, απευθυνόμενος νοερά στον Μαυροκορδάτο :

“.....από τον καιρό που κόπιασες, όλο νέα πράματα ήφερες εις την πατρίδα. Διαίρεσιν αναμεταξύ μας δεν είχαμε, φατρίαν μας ήφερες, νέον φρούτον σ' εμάς τους Έλληνες, παραλυσιάν και αφανισμόν. Αν πετύχαινες να σκοτώσεις τον Καραϊσκάκη, που θα τον βρίσκαμε όταν η Ρούμελη γόμωσε Τουρκιά και προσκύνησαν όλοι από την καλή μας κυβέρνησιν κι αρετή όπου δείξετε εις την πατρίδα όλοι σεις οι πολιτικοί;” .

Δυστυχώς, οι Έλληνες ποτέ δεν ενημερώθηκαν με συστηματικό τρόπο για το μέγεθος των δεινών απ' τη δημαγωγία και το φατριασμό, σ' όλες τις κρίσιμες στιγμές της ιστορικής πορείας του ελληνισμού και γι' αυτό οι φατρίες των φανατικών κομματαρχών κατόρθωσαν να επιβιώσουν μέχρι και σήμερα. Τα λυσσαλέα κομματικά πάθη είναι, κατά καιρούς, το λίπασμα που τις αναζωογονεί για να επιβάλουν τη διαφθορά και την αναξιοκρατία.

- 181 Η περιφρόνηση αυτή των προκρίτων και του ανώτερου κλήρου, προς τους οπλαρχηγούς, τους απλούς γραφιάδες, τους μικροαστούς και εμπορευόμενους ή τους κατώτερους κληρικούς, τους οποίους, η Φιλική Εταιρεία διόρισε ως Εφόρους σε διάφορες περιοχές, με στρατιωτική και πολιτική εξουσία, ήταν ολοφάνερη κι' απροκάλυπτη.

Ο Σωτήρης Χαραλάμπης, ένας διακεκριμένος πρόκριτος της “αρχοντικής

ομάδας” είχε κατάμουτρα θέσει το ερώτημα, στη σύσκεψη της Βοστίτσας (Ιανουάριος 1821), κοιτάζοντας το Νικήτα, τον αδερφό του Παπαφλέσσα, με σημασία: *“Αφού σκοτώσωμεν τους Τούρκους, εις ποίον θα παραδοθώμεν; Ποίον θα έχωμεν ανώτερον; ... Θα πέσωμεν στα χέρια εκείνου, ο οποίος προ ολίγου δεν ημπορούσε να κρατήσει το πηρούνι να φάη!”*.

Οι χαρακτηρισμοί του Π. Π. Γερμανού για τον Παπαφλέσσα ήταν ακόμα πιο περιφρονητικοί. Έφτασε στο σημείο, όπως ήδη αναφέραμε, να τον κατηγορήσει πως επεδίωκε την εξέγερση *“για να πλουτίσει απ’ τις λεηλασίες και τα λάφυρα”*.

182 Ο στόλος των Τουρκοαιγυπτίων στο Ναυαρίνο, που πλησίαζε τα διακόσια πολεμικά σκάφη, μαζί με κάποια βοηθητικά αυστριακά και κάποια γαλλικά των μισθοφόρων, είχε την πρόθεση ν’ αποπλεύσει για να καταστρέψει την Ύδρα. Με τέτοια φοβερή δύναμη πυρός, το απάτητο μέχρι τότε νησί, θα μεταβαλόταν σε κρανίου τόπο, χειρότερο απ’ τη Χίο και τα Ψαρά. Ευτυχώς, με την άνοδο του Κάνιγκ στην Αγγλία είχε αλλάξει η αγγλική πολιτική και ο αποκλεισμός του Ναβαρίνου απ’ το συμμαχικό στόλο υπήρξε μια ενέργεια σωτηρίας για την Ύδρα

183 Στο τέταρτο με πέμπτο έτος της ελληνικής επανάστασης, είχε ενταθεί εντυπωσιακά ο ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων, για να ασκήσουν επιρροή στο νέο κράτος, που όπως φαινόταν, θα δημιουργούνταν στη στρατηγική αυτή περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Οι Γάλλοι έστειλαν το στρατηγό Ροζ για να επηρεάσει παράγοντες της ελληνικής κυβέρνησης, ένας από τους οποίους ήταν και ο υπουργός εσωτερικών, ο Παπαφλέσσας.

Η γαλλική κυβέρνηση είχε διαμηνύσει πως, αν οι Έλληνες επέλεγαν ξένο μονάρχη, να προτιμούσαν τον ανήλικο δούκα του Νεμούρ από την πριγκιπική οικογένεια του οίκου της Ορλεάνης και δευτερότοκο γιο του Λουδοβίκου–Φιλίππου. Άλλωστε, οι Γάλλοι θεωρούσαν πως είχαν ένα είδος προτεραιότητας, λόγω της συγγένειας του Δούκα του Νεβέρ (βλ. ΣΗΜ. αρ. 178) με την αυτοκρατορική ελληνική οικογένεια των Παλαιολόγων.

Το στρατηγό Ροζ συνόδευε και ο νεαρός αξιωματικός, που ακολούθησε οικειοθελώς τον Παπαφλέσσα στο Μανιάκι και πέθανε δίπλα του πολεμώντας. Αυτόν τον ανώνυμο νεαρό Γάλλο αξιωματικό τον βαφτίσαμε, για τις ανάγκες του έργου, Κομπανιόν.

184 Ο Λόρδος Βύρων είχε φθάσει στα Επτάνησα (Αργοστόλι) στις 3 Αυγούστου 1823, ως εκπρόσωπος όλων των φιλελληνικών κομιτάτων της Ευρώπης, με σκοπό να συμμετάσχει ενεργά στον αγώνα και να συντονίσει την οικονομική βοήθεια και την προμήθεια πολεμικού υλικού απ’ το εξωτερικό.

Εκεί πληροφορήθηκε τις έριδες ανάμεσα στα ελληνικά κόμματα και τις φήμες “μιας αρχής ενός εμφυλίου πολέμου” και συνέστησε στους ηγέτες του αγώνα να ομονοήσουν και να είναι τίμιοι με τους συμπατριώτες τους

αλλά και με τον άλλο κόσμο (τους ξένους).

Οι δυο μεγάλες πολιτικές παρατάξεις τον καλούσαν στον τόπο που έλεγχαν. Ο Μαυροκορδάτος και οι Κουντουριώτηδες στην Ύδρα και ο Μαυρομιχάλης με τον Κολοκοτρώνη στο Ναύπλιο. Ο Λόρδος Βύρων δεν αποφάσιζε για να μην θεωρηθεί πως ενισχύει πολιτικά τη μια παράταξη. Όμως έπεσε σε παγίδα χωρίς καλά να το αντιληφθεί από ένα τυχαίο γεγονός.

Ο άγγλος ταγματάρχης και στενός φίλος του Βύρωνα, ο Στάνχοουπ (τον συναντήσαμε να συνεννοείται με τον Αναστάση παπά στην Ύδρα – Βλ. ΣΗΜ. αρ. 59) είχε σταλεί από το Λόρδο πιο μπροστά για να διερευνήσει το πολιτικό έδαφος στην Ελλάδα και να εξετάσει τις δυνατότητες δημιουργίας τυπογραφείων σε διάφορες περιοχές. Το πρώτο παρόμοιο τυπογραφείο χρηματοδοτήθηκε από το Λόρδο, λίγους μήνες αργότερα, στο Μεσολόγγι, με υπεύθυνο έκδοσης τον ελβετό δόκτορα Μάγερ.

Στο ταξίδι αυτό, το πλοίο του Στάνχοουπ συναντήθηκε με μοίρα του Υδραϊκού στόλου κι' εκεί γνωρίστηκε με το Μαυροκορδάτο, ο οποίος με τους κοσμοπολίτικους τρόπους, τις ξένες γλώσσες, την ευρυμάθειά του, σαγήνευσε τον άγγλο ταγματάρχη. Εντυπωσιασμένος απ' την προσωπικότητα του Μαυροκορδάτου, έγραψε στο Βύρωνα να αποβιβασθεί στο Μεσολόγγι.

Το Μεσολόγγι όμως και όλη η Ρούμελη, όπως μακιαβελικά τα είχε κανονίσει “ο Φαναριώτης Πρίγκιπας” με το Νέγη, αποτελούσε ένα μαυροκορδατικό προτεκτοράτο, με βάση τις αποφάσεις της συνέλευσης των Σαλώνων (Αμφισσας). Η είσοδος ατάκτων ένοπλων ελληνικών μονάδων ή τμημάτων του στρατού, και με απόφαση ακόμα της Ελληνικής Βουλής, δεν ήταν επιτρεπτή. Θα έπρεπε πρώτα να δοθεί “διαβατήριο” (αυτή είναι η διατυπωμένη έκφραση) από τον Άρειο Πάγο της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας και τη Γερουσία της Δυτικής Στερεάς, δυο πολιτικά όργανα με “επιλεγμένους” οπαδούς, τα οποία έλεγχε απόλυτα.

Η Στερεά Ελλάδα ήταν ένα μικρό βασίλειο για την ομάδα Μαυροκορδάτου. Εκεί, στο Μεσολόγγι, παρέσυρε το Βύρωνα γιατί η τυχόν εγκατάσταση του άγγλου λόρδου στην τότε πρωτεύουσα των επαναστατημένων Ελλήνων, το Ναύπλιο, θα ανέτρεπε όλα του τα σχέδια. Το μυαλό αυτού του πραγματικά πανέξυπνου ανθρώπου, υπολόγιζε τα πάντα με διορατικότητα και μεθοδικότητα. Αυτή η μεγαλοφυΐα, αν δεν είχε μέσα της τον ανελέητο δαίμονα μιας αρρωστημένης φιλαρχίας, θα μπορούσε πολύ σύντομα να σώσει και την επανάσταση και αμέτρητες ζωές.

Ο λόρδος Βύρων δεν άργησε να καταλάβει με ποιο επικίνδυνο δολοπλόκο είχε να κάνει. Ιδίως, μετά το επεισόδιο με τους Σουλιώτες, οι οποίοι αποτελούσαν τη δύναμη κρούσεως του Μαυροκορδάτου για την απόλυτη, δια των όπλων, κυριαρχία του στη Δυτική Στερεά Ελλάδα. Ο Βύρων απείλησε να φύγει απ' την Ελλάδα μαζί μ' όλους τους φιλέλληνες αξιωματικούς και οπλίτες.

Τα επεισόδια των Σουλιωτών με τη φρουρά του μηχανουργείου είχαν αιματηρή κατάληξη. Ο αξιωματικός της φρουράς, ο σουηδός αξιωματικός Σάσσε, δολοφονήθηκε εν ψυχρώ. Ο Βύρων δήλωσε πως για να ανακα-

λέσει την απόφασή του θα 'πρεπε οι Σουλιώτες να εγκαταλείψουν το Μεσολόγγι. Ο Μαυροκορδάτος, ως Γενικός Διευθυντής της πόλης, αναγκάστηκε ν' απομακρύνει τα "έμπιστα παλικάρια" του, ο κύριος όγκος των οποίων εγκαταστάθηκε στην Άρτα.

Ο λόρδος έβαλε το Στάνχοουπ να συνεργαστεί με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, τον οποίο εκτιμούσε πολύ, για να οργανώσουν την Αττική. Η Αθήνα και όλη η γύρω περιοχή της Αττικής είχε μεταβληθεί, από πλευράς οργάνωσης και χρηστής διοίκησης, σε μια αγνώριστη για τα ελληνικά δεδομένα περιοχή. Αν ζούσε ο Βύρων, η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα θα είχε εξελιχθεί με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Ο Στάνχοουπ, μετά το θάνατο του φίλου του, επέστρεψε στην Αγγλία. Η μοίρα του Ανδρούτσου ήταν πια, από εδώ και πέρα, προδιαγεγραμμένη. Ήταν στο στόχαστρο του Μαυροκορδάτου και του Κωλέττη και δεν υπήρχε περίπτωση να γλιτώσει.

Λίγες μέρες μετά την άφιξη του Βύρωνα (5 Ιανουαρίου 1824) στο Μεσολόγγι, ο Στάνχοουπ έγραφε στο Ελληνικό Κομιτάτο του Λονδίνου:

"Ο Μαυροκορδάτος είναι ευφυής, οξύνους, εισδυτικός και αξιαγάπητος. Κερδίζει τους ανθρώπους κατ' αρχάς λέγων μάλιστα, μάλιστα, και δια των μειδιαμάτων του. Εύκολα δέχεται καλές συμβουλές, αλλ' ακολουθεί καιροσκοπικήν πολιτικήν ... Και τι εις το κάτω της γραφής θα ημπορούσε κανείς να περιμένη από ένα Τούρκον ή Έλληνα της Κωνσταντινουπόλεως (προφανώς θα εννοεί Φαναριώτην); Όλοι οι άνθρωποι κατά το μάλλον ή ήττον επηρεάζονται υπό των περιστάσεων ή του περιβάλλοντος. Ο δε Μαυροκορδάτος, εις την θέσιν του βεζύρη, θα ηδύνατο να αποθεωθεί υπό του ιστοριογράφου ως ημίθεος" (βλ. Νέα Γενική Ιστορία των Ελλήνων, τ. 10, σ. 312).

Μέσα σ' ελάχιστες μέρες ο άγγλος ταγματάρχης είχε θαυμάσια ψυχογραφήσει τον "βεζύρη". Ένα μήνα μετά, όταν επρόκειτο να γίνει η εγκατάσταση ενός πολεμικού μηχανουργείου στο Μεσολόγγι (δώρο του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου), με δυνατότητα κατασκευής πολεμικών πλοίων, πυρίτιδας, σφαιρών, βομβών Σράπνελ, εμπρηστικών βλημάτων κ.ά., ο Βύρων και ο Στάνχοουπ με κοινή επιστολή τους, το Φεβρουάριο του 1824, απευθύνονται στον εκπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης "τον πρίγκηπα Μαυροκορδάτον" (είδαμε πως ο Φωτάκος θεωρούσε τον τίτλο προερχόμενο από απάτη) για να του ζητήσει, εμπέσω, διασφαλίσεις για τη "διαχείριση" του μεγάλης αξίας μηχανουργείου (εργοστασίου). Ίσως είχαν πληροφορηθεί και για τη βύθιση του πλοίου με τις συνεισφορές, από εράνους, στο λιμάνι του Μεσολογγίου και τη λεηλασία του δημοσίου χρήματος. Σε κάποιο σημείο της επιστολής τους οι δύο άγγλοι φιλέλληνες γράφουν:

"... Μετά την περιγραφήν του προορισμού του επιθυμούμεν να σας πληροφορήσωμεν ότι το ίδρυμα τούτο είναι μόνον προς δημοσίαν εξυπηρέτησιν. Δια τούτο σας παρακαλούμεν όπως μας υποδείξετε παρευθύς, τίνι τρόπω θέλετε να το χρησιμοποιήσετε και ποια είναι τα αντικείμενα τα οποία θεωρείτε αναγκαία δια την εκστρατείαν, η οποία επίκειται".

Η εκστρατεία δεν έγινε εξαιτίας του επεισοδίου με τους Σουλιώτες στο

μηχανουργείο. Ο Βύρων είχε πεισθεί πως το Μεσολόγγι δεν ήταν πλέον το κατάλληλο μέρος για την εγκατάσταση και άλλων τέτοιων μεγάλων, για την εποχή, βιομηχανικών μονάδων. Η απόφαση για εγκατάσταση και άλλων μηχανουργείων ανεστάλη και στην ουσία ακυρώθηκε. Οι σχέσεις του λόρδου Βύρωνα και του Μαυροκορδάτου είχαν ψυχρανθεί.

- 185 Ο Δημήτρης Πλαπούτας ήταν μια απ' τις ηρωικότερες μορφές του αγώνα. Ήταν μπροστάρης σ' όλες τις μεγάλες μάχες. Πάντα δίπλα στο Θ. Κολοκοτρώνη, δεν τον εγκατέλειψε ούτε στιγμή. Ήταν πιστός φίλος και συγγενής, γιατί είχε παντρευτεί την αδερφή του Κολοκοτρώνη.
- Ο Φωτάκος αναφέρει πως οι μπαταρίες που ακούστηκαν απ' τα βουνά της Ανδρούσας, στην πιο κρίσιμη φάση της μάχης του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι, ήταν από το στρατιωτικό σώμα του Πλαπούτα.
- Ο Πετρουνάκος αναφέρεται σε πληροφορίες που εμφανίζουν τον Κολιόπουλο να φτάνει πρώτος στην περιοχή.
- Επειδή στο παρόν μυθιστόρημα το γεγονός αυτό (λόγω της επίδρασής του στην επιδείνωση της τραγικής κατάστασης των ελάχιστων αμυνομένων αντρών του Παπαφλέσσα) έχει ιδιαίτερη σημασία, θα το αναλύσουμε εκτενέστερα στη ΣΗΜ. αρ. 201.
- 186 Ο Γιαννάκης Παπάς είχε κριθεί για προαγωγή στο βαθμό του υποχιλιάρχου (αντίστοιχου του συνταγματάρχη), όπως αναγράφεται στα Αρχεία του Ελληνικού Κράτους, τόμος Γ', προβούλευμα Εκτελεστικού, αρ. 6142/1825. Οι θέσεις όμως "συμπληρώθηκαν" και του πρότειναν να κάνει νέα αίτηση για να δικαιωθεί.
- 187 Ο Νικηταράς (το πραγματικό του όνομα ήταν Νικήτας Σταματελόπουλος) ήταν ανιψιός του Θ. Κολοκοτρώνη και στάθηκε δίπλα του σ' όλες τις μάχες και σ' όλες τις δύσκολες στιγμές της πολιτικής του ζωής.
- Το ήθος αυτού του νεαρού αγωνιστή, μόνο μ' αυτό του Εμμανουήλ Παπά και του Δημ. Υψηλάντη μπορεί να συγκριθεί. Ήταν ένας "πολιτισμένος αλλά αφάνταστα θαρραλέος επαναστάτης", που συνδύαζε τη μεγαλοψυχία με τον ανεπανάληπτο, τον άγριο ηρωισμό στη μάχη. Γι' αυτό, μετά τη μάχη στο Βαλτέτσι όπου με ελάχιστους άνδρες επέφερε τρομερό πλήγμα στις χιλιάδες του τουρκικού στρατού, του έδωσαν την προσωνυμία "ο τουρκοφάγος".
- Ο Νικηταράς ήταν ο πρώτος καπετάνιος, στην έναρξη της επανάστασης, που έριξε την πρώτη τουφεκιά, που "μάτωσε" την εξέγερση μέσα σε μια συγκροτημένη επαναστατική στρατιωτική μονάδα.
- Λίγες μέρες πιο πριν, ο Σουλιώτης και ο Κορδής, είχαν σκοτώσει στην περιοχή των Καλαβρύτων κάποιους τούρκους γυφτοεισπράκτορες και μεμονωμένους οπλοφόρους, αλλά ήταν πράξεις ανεπίσημου κλεφτοπολέμου. Η πρώτη "επίσημη" επαναστατική πράξη με εκτέλεση τούρκου αξιωματούχου, έγινε από το Νικηταρά όταν ο Μουράτης προσπάθησε να φύγει απ' την Καλαμάτα με το χαρέμι του και αγνόησε την εντολή του Νικηταρά να γυρίσει πίσω. Όταν ο τούρκος Αγάς έφαγε το θανατηφόρο

βόλι του Νικηταρά στο κούτελο, ίσως να ξεψύχισε με την έκπληξη πως ένας “ραγιάς” είχε τολμήσει να πυροβολήσει έναν τούρκο άρχοντα.

Η μεγαλοψυχία και το ήθος αυτού του παλικαριού φάνηκε από 'κείνη τη μέρα. Σύμφωνα με τα πολεμικά έθιμα της εποχής, θα μπορούσε να διεκδικήσει λάφυρα απ' τους θησαυρούς και προπαντός την πανέμορφη θυγατέρα του Μουράτη, που συνόδευε τον πατέρα της. Οι καπεταναίοι την παρέδωσαν στο γέρο Αναγνωσταρά να την προστατέψει απ' τον κίνδυνο ενός βιασμού, όπως και το χαρέμι του σκοτωμένου.

Αυτή η ανωτερότητα του Νικηταρά κράτησε ως το τέλος του αγώνα. Δεν συμμετείχε ποτέ σε κανένα πλιάτσικο και όλοι τον θεωρούσαν ως το “φτωχό Νικήτα”. Κάποτε οι άντρες του, μετά τη μάχη στα Δερβενάκια όπου πολλοί πλούτισαν με τα λάφυρα, του πρόσφεραν ως δώρο (για να χαριεντιστούν και να γελάσουν) ένα σπαθί κι' έναν γαΐδαρο χωρίς ουρά, τον οποίο ο ήρωας δώρισε σ' έναν λαϊκό τραγουδιστή. Γι' αυτή τη “δωρεά” συντάχθηκε αργότερα ένα τετράστιχο από τον ευφυέστατο τραγουδιστή, με το οποίο προειδοποιούσε το δωρητή πως έλαβε μεν “γαΐδαρο χωρίς νουρά”, αλλά αν δεν του έστελνε και το κριθάρι σε λίγο, λόγω ασπίας του ζώου, θα λάβαινε το (γαϊδουρινό) τομάρι.

Μια στιγμή ήθους και μεγαλείου ήταν όταν άνθρωπος του Αρείου Πάγου της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος (όργανο του Μαυροκορδάτου), του πρότεινε να δολοφονήσει τον Οδυσσέα Ανδρούτσο για να τον προάγουν σε αρχιστράτηγο της Ρούμελης. Ο Νικηταράς αγρίεψε και φέρθηκε σκαιότατα στον εκπρόσωπο του Αρείου Πάγου. Για το λόγο αυτό μετατέθηκε αμέσως στην Πελοπόννησο και την εκτέλεση του Ανδρούτσου ανέλαβε ο Γκούρας, ο οποίος φυσικά ανταμείφθηκε με την αρχιστρατηγία και άφθονο χρήμα από το δημόσιο ταμείο.

Ο Νικηταράς βρέθηκε μαζί με το Θανασάκη Παπά στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, όταν κυνηγήθηκαν από την κυβέρνηση μαζί με το Ζαΐμη και το Λόντο “ως αντάρτες”.

Δικάστηκε μαζί με τον Θ. Κολοκοτρώνη, το Δ. Πλαπούτα και άλλους στη γνωστή δίκη της 7 Μαρτίου 1834, κατά την οποία ο Κολοκοτρώνης κατηγορήθηκε για “εσχάτη προδοσία”. Το 1835 αμνηστεύθηκαν όλοι από το βασιλιά Όθωνα. Μετά την επανάσταση της 3 Σεπτεμβρίου 1843 του απονεμήθηκε ο βαθμός του υποστράτηγου και το 1847 εκλέχτηκε γερουσιαστής.

Πέθανε πάμφτωχος στον Πειραιά το 1849, ένας απ' τους μεγαλύτερους και πιο αγνούς ήρωες της ελληνικής επανάστασης του 1821.

- 188 Οι προύχοντες αρνήθηκαν να αποδεχθούν το Γενικό Οργανισμό της Πελοποννήσου, για την πολιτική διοίκηση των επαναστατημένων περιοχών που τους πρότεινε ο Υψηλάντης. Αυτοί αντιπρότειναν άλλο σχέδιο, το οποίο συνυπέγραψε και ο Κολοκοτρώνης, συνταχθείς με τις απόψεις των προκρίτων (ένα γεγονός που αποσιωπά στα “Απομνημονεύματά” του, ίσως γιατί εκ των υστέρων διαπίστωσε το λάθος του).

Οι πρόκριτοι, αποθρασύνθηκαν και υπέδειξαν στον Υψηλάντη τη δυνατότητα να φύγει απ' την Ελλάδα. Πράγματι, ο πρίγκιπας αναχώρησε

για την Καλαμάτα μαζί με τον Παπαφλέσσα. Το νέο της αναχώρησης του Υψηλάντη αναστάτωσε τους κατοίκους της περιοχής και εξαγρίωσε το στρατό, τον οποίο ο Κολοκοτρώνης ανεβάζει στους πέντε χιλιάδες άντρες. Βρισκόταν επίσης στα Βέρβαινα και ο Αναγνωσταράς, ο οποίος απειλούσε να παρέμβει και ν' αρχίσουν οι σφαγές των προκρίτων οι οποίοι έντρομοι είχαν συγκεντρωθεί στο σπίτι του Αδραχτά (ο Κολοκοτρώνης αναφέρει πως βρίσκονταν όλοι στο κονάκι του Πετρόμπεη).

Έξω ακούγονταν φωνές για να “σκοτώσουν τους κοτσαμπάσηδες”. Αν ο Δ. Υψηλάντης ήθελε εκείνη τη στιγμή να γίνει παντοδύναμος και ανεξέλεγκτος ηγέτης, ήταν αρκετό ένα νεύμα του προς τον Παπαφλέσσα και τον Αναγνωσταρά για να μη “μείνει ούτε ρουθούνι πρόκριτου” στην Πελοπόννησο.

Ο Κολοκοτρώνης, όπως πάντα, παρενέβη κατευναστικά και υποσχέθηκε στους στρατιώτες πως, οι πρόκριτοι θα γράψουν γράμμα και θα το στείλουν με τον Αναγνωσταρά για να γυρίσει πίσω ο Υψηλάντης. Τα πράγματα ηρέμησαν.

Λίγο αργότερα, στη Ζαράκοβα, στήθηκε το ίδιο σκηνικό και απειλήθηκαν νέες σφαγές προκρίτων. Και πάλι ο Κολοκοτρώνης επενέβη λέγοντας στους “άρχοντας”:

“Κάμετε ό,τι κάμετε, υπογράψατε ό,τι σας ζητεί ο Υψηλάντης δια να τελειώσει και αυτός ο βρασμός”.

Ο βρασμός τελείωσε αλλά από εδώ και πέρα, οι μεθοδεύσεις των προκρίτων με την ομάδα των γαλαζοαίματων Φαναριωτών που έφθασε απ' την Πίζα της Ιταλίας, θα ήταν πια αριστοτεχνικά σχεδιασμένες και περιλάμβαναν όχι μόνο τον Υψηλάντη αλλά και αυτόν τον σωτήρα τους, το Θ. Κολοκοτρώνη.

- 189 Όταν η κυβερνητική φατρία σαμποτάρισε την προσπάθεια του Κολοκοτρώνη για την κατάληψη της Πάτρας (βλ. ΣΗΜ. αρ. 79) κι' άρχισε ν' αραιώνει απ' τις λιποταξίες το ελληνικό στρατόπεδο, ο Κολοκοτρώνης αποφάσισε να λύσει την πολιορκία. Ο Χρυσοσπάθης αγανάκτησε και του πρότεινε να βαδίσουν εναντίον του Άργους και να “περάσουν απ' το σπαθί κοτσαμπάσηδες και πολιτικούς”. Ο Κολοκοτρώνης αρνήθηκε αλλά και εξαγρίωσε, μ' αυτές τις επαναλαμβανόμενες παρεμβάσεις του τον Παπαφλέσσα. Ο αρχιμανδρίτης άρχισε πλέον να παίζει το παιχνίδι του με τη φαναριώτικη φατρία, όπως υποψιαζόταν πως το 'παιζε και ο Κολοκοτρώνης με τη διαλλακτικότητά του.

Κι' άλλη μια φορά ο Γέρος του Μοριά έσωσε τους πρόκριτους και τους πολιτικούς από τις σφαγές, όταν πριν από τη Β' Εθνική Συνέλευση στο Άστρος (Μάρτης 1823) ο Μαυροκορδάτος παραβίασε βασικές διατάξεις της Συνέλευσης της Επιδαύρου για να τον εκμηδενίσει πολιτικά. Ο Αναγνωσταράς και ο Ανδρούτσος του πρότειναν να επέμβουν με τους άντρες τους και να λύσουν οριστικά το πρόβλημα των κοτσαμπάσηδων της Πελοποννήσου, επιλέγοντας για “χάλασμα” τους κυριότερους απ' τη φατρία. Ο Κολοκοτρώνης και πάλι αρνήθηκε. Ο Ανδρούτσος επέμενε και με διορατικότητα πρόβλεψε μελλούμενα δεινά που θα τους βρουν:

“Εσένα θα πρωτοσκοτώσουν και όχι με την αλήθεια. Με τα ψέματα θα σου πλέξουν το σχοινί της φούρκας”.

Εκείνος δεν γλίτωσε. Ο Κολοκοτρώνης ξέφυγε από δολοφονικές παγίδες και από τη (σωτήρια γι' αυτόν) εκστρατεία του Ιμπραήμ στην Ελλάδα. Αλλά και στο ελεύθερο ελληνικό κράτος η εφτάψυχη φατρία τον κυνήγησε. Γλίτωσε χάρη στη ριψοκίνδυνη, για τους ίδιους, στάση του Τερτσέτη και του Πολυζωΐδη, στην πολύκροτη εκείνη φάρσα που την ονόμασαν δίκη.

Ο Παπαφλέσσας δεν πρωτοστάτησε στο κλίμα εμφυλιοπολεμικής σύγκρουσης, που δημιουργήθηκε στο Άστρος. Είχε ήδη περάσει, στα κρυφά, στο αντίθετο στρατόπεδο. Αναγκάστηκε να φανερωθεί, μετά τις αποκαλύψεις του Σωτήρη Χαραλάμπη προς τον Κολοκοτρώνη για το διπλό του παιχνίδι:

“Δεν θα ησυχάσουμε, όσο κρατάμε το φίδι στα σπλάχνα μας”, επέμενε ο Χαραλάμπης.

Ο Παπαφλέσσας πέρασε, οριστικά πλέον, στο κυβερνητικό στρατόπεδο κι' έγινε υπουργός. Τον ακολούθησε και ο γερο-Αναγνωσταράς όταν τον διόρισαν υπουργό πολέμου.

Αυτός ο Σωτήρης Χαραλάμπης, ο πρόκριτος των Καλαβρύτων, ήταν εκείνος που, όπως ήδη γράψαμε, στη συνέλευση στο Αίγιο (Γενάρης 1821) είχε επιτεθεί με σφοδρότητα και πάθος στον Παπαφλέσσα και στον αδερφό του Νικήτα *“που δεν ήξερε να πιάσει το πιρούνι”*.

- 190 Από τ' αδέρφια του Νικόλα Κασομούλη, ο Γιώργος τον ακολούθησε (το Σεπτέμβρη του 1821) στη Νότια Ελλάδα. Αργότερα συναντήθηκε με το Μήτηρο στο Ασπροπόταμο της Ρούμελης, το οποίο αποτελούσε πρώτο σταθμό συγκέντρωσης αγωνιστών από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία που κατέφευγαν εθελοντικά ή κυνηγημένοι απ' τους Τούρκους, για να ενταχθούν σε στρατιωτικές μονάδες της Νότιας Ελλάδας. Το 1825/26 τα τρία αδέρφια βρέθηκαν στο πολιορκημένο Μεσολόγγι.

Η μητέρα του συγγραφέα Σουλτάνα, ο μικρότερος αδερφός του Γιάννης και οι αδερφές του αιχμαλωτίστηκαν απ' τους Τούρκους, κατά την εξέγερση της Δυτικής Μακεδονίας το 1822, κατά την οποία τραυματίστηκε θανάσιμα ο πατέρας του Κώστας. Με παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης του Καποδίστρια και επίμονες ενέργειες του ίδιου του Ν. Κασομούλη, τα φυλακισμένα μέλη της οικογένειάς του ελευθερώθηκαν το 1829.

Κατά την Έξοδο του Μεσολογγίου, τον Απρίλη του 1826, σκοτώθηκε ο αδερφός του Μήτρος. Ο ίδιος με το Γιώργη κατόρθωσαν, ακολουθώντας τη στρατιωτική φάλαγγα του Νότη Μπότσαρη, να ξεφύγουν απ' τον εχθρικό κλοιό και να σωθούν.

Ο Κασομούλης είχε φύγει απ' το Μεσολόγγι με το Μαυροκορδάτο (τέλος του Δεκέμβρη 1824) για το Ναύπλιο, αλλά ξαναγύρισε στην πόλη και παρέμεινε σ' αυτή ως τη μέρα της κατάληψής της απ' τους Τούρκους. Το 1827 τον βρίσκουμε στο στρατόπεδο του Καραϊσκάκη. Ο πολέμαρχος τον έστειλε μαζί με τον Καλύβα και το Βαλτινό *“εις Κερατζίνη δια να κατασκευάσωσι εν οχύρωμα”*. Εκεί πολεμούσε και ο καπετάνιος Χριστόδουλος Χατζηπέτρου, ο οποίος ήταν ο τελευταίος (μαζί με το Γαρδικιώτη Γρίβα)

που είδε και συνομίλησε με τον Καραϊσκάκη ελάχιστες ώρες πριν υποκύψει στο τραύμα του.

Παρά τις σχέσεις του με τους κομματικούς φίλους του Μαυροκορδάτου, το γεγονός της αντιδικίας του με το χιλιάρχο Χριστόδουλο Χατζηπέτρο, λίγα χρόνια αργότερα, δείχνει τη ρευστότητα των σχέσεων και τις συχνές εναλλαγές κομματικών συμμαχιών στους επώνυμους αγωνιστές της Επανάστασης.

Ο χιλιάρχος ήταν (ενδεχομένως) συγγενής του Ιωάννη Χατζηπέτρου, υπασπιστή του Εμμ. Παπά, που κατάγονταν κι' οι δυο τους απ' το Ασπροπόταμο των Αγγράφων. Σε αναφορά / καταγγελία του προς τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια κατηγορεί *“τον πεντακοσίαρχον Σπύρον Μίλιον και τους εκατόνταρχους Νικόλαον Κασομούλην και Παναγήν Γαλάνην, ότι επεδίωκαν ν' αποσχισθούν από το στρατιωτικό σώμα του και να ενσωματωθούν στις δυνάμεις του στρατάρχου Δημητρίου Υψηλάντου”*. Μάλιστα, με φανερό μίσος ο χιλιάρχος εκτοξεύει εναντίον του Κασομούλη συκοφαντικές και αναληθείς κατηγορίες ισχυριζόμενος πως *“αυτός είναι αποδεδειγμένος εις τοιαύτας κακουργίας, ώστε έφερε τους ιδίους αδερφούς να σκοτωθώσι και να χωρίσουν τας γυναίκας των”*.

Στη μικρής διάρκειας περίοδο διακυβέρνησης της χώρας απ' τον Ι. Καποδίστρια, ο Δ. Υψηλάντης, ο υπέροχος αυτός πατριώτης κι' αγωνιστής, είχε απόλυτα δικαιωθεί. Οι κομματικοί φίλοι του και μαζί τους ο πολιτικός σύμβουλος του Θ. Γρίβα, ο Αναστασάκης Παπάς, θα πρέπει να είχαν κάποιο σημαντικό ρόλο στις κρατικές υποθέσεις. Για κάτι τέτοιο όμως δεν υπάρχει καμιά γραπτή μαρτυρία. Πιθανόν ο διορισμός του ταλαντούχου αυτού μακεδόνα αγωνιστή ως δικαστή, να είχε επιτευχθεί και με τη βοήθεια των κομματικών φίλων του Καποδιστριακού περιβάλλοντος. Ήταν τέτοια τα χρόνια του χάους, που και οι μεγαλοφυΐες είχαν την ανάγκη αγράμματων κομματαρχών για να επιβιώσουν.

- 191 Ο Παπαφλέσσας αγωνιζόταν νυχθημερόν για να ξεσηκώσει την Πελοπόννησο ως τις 25 Μαρτίου, που είχε οριστεί ημέρα της Εξέγερσης. Κατά τη συνάντησή του με τον Κανέλλο Δεληγιάννη και μ' άλλους συγγενείς των Δεληγιανναίων, πέταξε τα ράσα και φόρεσε τη φουστανέλα για να δείξει πως *“ήρθε ο καιρός να μιλήσουν τ' άρματα”* (βλ. Σπ. Μελά, σ. 64).

Ήταν μια συνάντηση στη Δημητσάνα, στο σπίτι του Αντωνόπουλου, γαμπρού των Δεληγιανναίων, η οποία έμεινε γνωστή ως *“μυστικός δείπνος”*. Κατά τη διάρκεια του δείπνου οι Δεληγιανναίοι πείστηκαν κι' αποφάσισαν να συμμετάσχουν στον αγώνα.

- 192 Στη θέση του Αγίου Αθανασίου βρισκόταν παλαιότερα η μικρή εκκλησία του Αγίου Χαράλαμπου. Ο Εμμανουήλ Παπάς ζήτησε την άδεια από τις τουρκικές αρχές των Σερρών για να προβεί σε ανακαινίσεις του παλιού ναού. Με δωροδοκίες κατάφερε να πραγματοποιήσει την κατεδάφισή του και την ανέγερση του νέου Ναού. Εξωτερικά, το νέο κτίσμα φαινόταν από μακριά σαν τη μικρή εκκλησία του Αγίου Χαράλαμπου, διότι η σουλτανική νομοθεσία απαγόρευε αυστηρά την ανέγερση νέων εκκλησιών και την μη

επέκταση, ούτε μιας σπιθαμής, των παλιών. Επιτρεπτή ήταν μόνο η συντήρηση των παλιών ναών για ν' αποφεύγεται η κατάρρευσή τους. Γι' αυτό το λόγο έγινε εκσκαφή του εσωτερικού χώρου και εξωτερική επιχωμάτωση περιμετρικά, ώστε να μην διακρίνονται οι πραγματικές διαστάσεις του κτίσματος.

Ο νέος ναός του Αγίου Αθανασίου ήταν, και παραμένει μέχρι και σήμερα, μια περίλαμπρη και ιδιόμορφη βυζαντινής τεχνοτροπίας κατασκευή, ρυθμού τρίκλιτης Βασιλικής μετά τρούλου. Τα έξοδα της ανέγερσης ανέλαβε εξολοκλήρου ο Εμμ. Παπάς. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το 1805.

Ο ναός είναι "περικαλλής", όπως αναγράφεται σε μαρμάρινη επιγραφή, μεγαλειώδης και εντυπωσιακός, από πλευράς μεγέθους. Το μήκος του φτάνει τα 32, περίπου, μέτρα και το πλάτος του τα 16 μέτρα. Το ύψος του, ως το κέντρο του τρούλου με την τοιχογραφία του Παντοκράτορα, πρέπει να εγγίζει τα 18, περίπου, μέτρα.

Τα τρία κλίτη χωρίζονται από δυο τετραπλές σειρές κυλινδρικών κιόνων, απ' τους οποίους οι δυο πρώτοι στηρίζουν το γυναικωνίτη.

Σε καθένα απ' τους δυο πλευρικούς τοίχους υπάρχει τετραπλή σειρά παραθύρων, διαστάσεων 2,20 x 0,80 μέτρα, απ' τα οποία το δεύτερο από την πλευρά του τέμπλου είναι μεγαλύτερο και τριπλό με τοξοειδείς απολήξεις στο πάνω μέρος του. Σ' αυτό, το μεσαίο απ' τα τρία παραθυρόφυλλα είναι ψηλότερο από τα άλλα και το ύψος του είναι, περίπου, 4 μέτρα. Τα έγχρωμα τζάμια των παραθύρων, με σχήματα σταυρού κι' άλλων σχεδίων, σαν απλό βιτρό, φωτίζουν με ποικιλία χρωμάτων το εσωτερικό του ναού. Φως, επίσης, μπαίνει και από τα δώδεκα, κανονικού μεγέθους, παράθυρα που βρίσκονται περιμετρικά πάνω από τη βάση στήριξης του τρούλου. Αυτή η στήριξη πραγματοποιείται από τις τέσσερις τελευταίες κολώνες που χωρίζουν τα κλίτη και καταλήγουν σε τριγωνικές κορυφές με τις τοιχογραφίες των Ευαγγελιστών, που υπήρχαν παλαιότερα και σήμερα, λόγω διαβρώσεων, αντικαταστάθηκαν κατά την ανακαίνιση του τρούλου με νεότερες τοιχογραφίες, και πάλι Ευαγγελιστών, αλλά διαφορετικής τεχνοτροπίας.

Πρόκειται για ένα κατασκευαστικό αριστούργημα, αν ληφθούν υπόψη και οι δυσχερείς συνθήκες κατασκευής του.

- 193 Το τέμπλο του ναού του Αγίου Αθανασίου είναι ένα πελώριο έργο τέχνης, μεγάλης αρχαιολογικής αξίας. Το πλάτος του φτάνει τα 14 μέτρα και το ύψος του, στο υπερυψωμένο κέντρο με το σταυρό και το περιστέρι στην κορυφή, εγγίζει τα 8 μέτρα.

Είναι χειροποίητο, ένα αληθινό αριστούργημα της ξυλογλυπτικής, ανεκτίμητης αξίας κατά τους ειδικούς, με λεπτομερείς απεικονίσεις από την Αγία Γραφή. Υπάρχουν πέντε πύλες που οδηγούν στο Άγιο Βήμα από τις οποίες οι τρεις κύριες είναι καλυμμένες με φύλλα χρυσού, αλλά η πρόχειρη και με ακατάλληλα υλικά "ανανέωσή τους" αλλοίωσαν, με την παρέλευση του χρόνου, το χρώμα όλων των ξυλόγλυπτων παραστάσεων. Υπάρχουν σχέδια, από την Ιερή Μητρόπολη Σερρών, για ν' αρχίσει σύντομα η αναπαλαίωσή του και να αποκαλυφθεί η αρχική του μεγαλοπρέπεια. Όλο

το τέμπλο κατασκευάσθηκε από επιλεγμένο ξύλο καρυδιάς.

Οι εργασίες κατασκευής του περατώθηκαν το 1817, δώδεκα χρόνια μετά την αποπεράτωση του ναού, από τον Κοσμανλή Τέμπρελη Ταλλιαδώρο, καλλιτέχνη ξυλογλύπτη και τους βοηθούς του. Ήταν η χρονιά που ο Εμμ. Παπάς αναχώρησε κρυφά και εσπευσμένα για την Κωνσταντινούπολη και που, κατά πάσαν πιθανότητα, πέθανε και η κορούλα του, η Ευφροσύνη.

Για ν' αποκτήσουν οι αναγνώστες μια αμυδρή ιδέα των ξυλόγλυπτων αριστουργημάτων του τέμπλου, παραθέτουμε την περιγραφή που πραγματοποίησε στο περιοδικό "ΕΜΜ. ΠΑΠΑΣ" ο Γιώργος Βοζιάνης, ένας εξαιρετος Δοβιστινός λαογράφος, του οποίου οι αναρίθμητες εργασίες, είναι βέβαιο, πως θ' αποτελέσουν απαραίτητο και χρήσιμο εργαλείο για τους μεταγενέστερους ερευνητές και λαογράφους της περιοχής.

Ο Γ. Βοζιάνης γράφει (τεύχος 26 – Οκτώβριος / Δεκέμβριος 1983):

“Στο μεσαίο κλίτος και πάνω από την Ωραία Πύλη, υπάρχει ξυλόγλυπτη παράσταση του Ιησού καθήμενου στο Θρόνο, ενώ με το ένα του χέρι ευλογεί και το άλλο κρατεί το Ευαγγέλιο. Στο πάνω μέρος της Πύλης σε ημικύκλιο, είναι οι μορφές των τεσσάρων Ευαγγελιστών, στο μέσον δε της Πύλης υπάρχει η μορφή του τεχνίτη του τέμπλου που τον παριστάνει την ώρα που εργάζεται κρατώντας τη σμίλη και τη σφύρα στα χέρια του.

Στο κάτω διάζωμα του τέμπλου και σε ύψος ενός περίπου μέτρου από του δαπέδου, υπάρχουν στη σειρά, κάτω από τις μεγάλες εικόνες του εικονοστασίου, διάφορες ξυλόγλυπτες παραστάσεις, της Γης της Επαγγελίας, του Αγίου Αθανασίου, της Δημιουργίας του Κόσμου, του Προπατορικού Αμαρτήματος, της Εκδίωξης των Πρωτοπλαστών από τον Παράδεισο, της φιλοξενίας του Αβραάμ, της Αποκεφάλισης του Προδρόμου και των Εισοδίων της Θεοτόκου.

Εκτός από την Ωραία Πύλη, υπάρχουν άλλες τέσσερες είσοδοι προς το Άγιο Βήμα. Το αριστερό κλίτος του ναού με δύο εισόδους προς το Ιερό είναι αφιερωμένο στον Άγιο Χαράλαμπο, το δεξιό κλίτος με άλλες δύο εισόδους είναι αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο και το μεσαίο κλίτος στον Μέγα Αθανάσιο.

Στο πάνω διάζωμα του τέμπλου υπάρχουν πολλές σειρές από διάφορες παραστάσεις, σωστά κομψοτεχνήματα, και θέσεις για είκοσι δύο εικόνες διαστάσεων 0,35 x 0,45. Οι εικόνες αυτές και πολλές εικόνες του κυρίως Ναού και του Μουσείου της εκκλησίας, έχουν φιλοτεχνηθεί από καλλιτέχνες των τοπικών εργαστηρίων του χωριού Εμμ. Παπά, αφού από διάφορες επιγραφές που φέρουν ορισμένες εικόνες, φαίνονται τα ονόματα των ζωγράφων – αγιογράφων, Νικολάου Χατζηγεωργίου, Αθανασίου Μόκουβα και Μιχαήλ Ζωγράφου, που καταγόταν από τον Εμμ. Παπά (έζησαν το 19ο αιώνα) και που πολλά από τα έργα τους βρίσκονται και σε άλλες εκκλησίες της περιοχής Σερρών, όπως στο Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου, στο ναό του Ιωάννου Θεολόγου Σερρών και στο χωριό Άγιο Πνεύμα.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και ο αγιογράφος Γεώργιος Κανάκης που στόλισε την εκκλησία με πλήθος εικόνων μεταξύ των οποίων μια σειρά από 20 εικόνες μεγάλων διαστάσεων που απεικονίζουν τη ζωή και τα Πάθη του Χριστού και που φιλοτεχνήθηκαν το έτος 1929.

Στο κάτω διάζωμα του τέμπλου υπάρχουν διάφορες εικόνες της εποχής του 1810 και 1820 σε μεγάλο μέγεθος διαστάσεων 0,90 x 1,20 περίπου, μεταξύ των οποίων εικόνων περιλαμβάνονται οι εικόνες του Χριστού, της Θεοτόκου, του Μεγάλου Αθανασίου, του Αγ. Χαραλάμπους, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, του Τιμίου Προδρόμου και του Αγίου Γεωργίου.

Οι διάφοροι ειδικοί “γύρω από τα καλλιτεχνικά” κατατάσσουν το τέμπλο σαν ένα από τα καλύτερα του είδους του και η αξία του είναι ανεκτίμητη. Παρότι έχει βαφεί πολλές φορές κατά καιρούς με διάφορες “χρυσομπογιές”, διατηρείται ακόμη η εμφάνισή του σε αρκετά καλή κατάσταση, χωρίς να χαθούν οι λεπτομέρειες στις μορφές και τα σχήματα των διαφόρων παραστάσεων”.

- 194 Το πραγματικό όνομα του Τισαμενού ήταν Μιχάλης Καραγιαννόπουλος. Ο Παπαφλέσσας τον διέταξε να φύγει απ' το Μανιάκι για να σωθεί και να περιγράψει τη μάχη απ' την αντικρινή κορφή. Τέτοια περιγραφή δεν έκανε ο Τισαμενός ούτε κι έδωσε καμιά γραπτή ή τουλάχιστο προφορική πληροφορία σχετική με τη μάχη, που να καταγραφεί από άλλον συγγραφέα. Απ' τους ελάχιστους διασωθέντες, κανένας δεν άφησε γραπτή μαρτυρία για το τι πραγματικά ελέχθει ή έγινε τις κρίσιμες εκείνες ώρες στα ταμπούρια των τριών λόφων. Ούτε ο “γραμματικός” του Παπαφλέσσα (που πρέπει να γνώριζε πολλά) τήρησε την υπόσχεσή του να περιγράψει, από μακριά τη μάχη. Δεν είναι απίθανο να λιποτάκτησε και να διέδωσε την ιστορία με τη δήθεν αποπομπή του από τον ίδιο τον Παπαφλέσσα.

Πολλοί απ' τους λιποτάκτες διηγούνταν, αργότερα, φανταστικές ιστορίες για δήθεν “ήρωικές πράξεις τους” στο Μανιάκι, στην προσπάθειά τους ν' αποτινάξουν τη ρετσίνα του δειλού και προδότη. Για ορισμένους δεν διαφωτίζονται πλήρως οι συνθήκες της σωτηρίας τους από το μακελειό των τριών λόφων. Ως παράδειγμα αναφέρουμε δυο περιπτώσεις. Ο Αλέξης Λεβιδιώτης ήταν ο υπασπιστής του Παπαφλέσσα και κανονικά θά' πρεπε να σκοτωθεί πολεμώντας δίπλα στον αρχηγό του. Κι όμως τον βρίσκουμε ζωντανό ένα χρόνο μετά να πολεμά τους Τούρκους στα Καλάβρυτα. Το ίδιο ισχύει και για τον Ηλία Τσαλαφατίνο, ο οποίος τον ίδιο χρόνο μαζί με δυο Μαυρομιχάληδες και τον Γιατράκο, πολεμούσε στον Πύργο της Δυτικής Πελοποννήσου. Πώς σώθηκαν αυτοί οι δυο γενναίοι οπλαρχηγοί ; Γλίτωσαν ξεφεύγοντας από τον επικίνδυνο κλοιό των Αιγυπτίων του Ιμπραήμ στο Κρυόρρεμα, όπως προσπάθησε ανεπιτυχώς και ο Π. Κεφάλας, ή λιποτάχτησαν συνειδητοποιώντας τον κίνδυνο ενός μάταιου και άνισου αγώνα;

- 195 Ο Μιχάλης Σταϊκόπουλος πιάστηκε αιχμάλωτος. Επειδή οι Αιγύπτιοι είχαν βρει το ακέφαλο σώμα του Παπαφλέσσα, οδήγησαν τον ψυχογιό του στο χώρο που βρίσκονταν πολλά κομμένα κεφάλια και αυτός υπέδειξε στον Ιμπραήμ το κεφάλι του Παπαφλέσσα.

Με πολλούς αιχμαλώτους οδηγήθηκε στο χωριό Σκάρμιγκα, στη βάση του ομώνυμου λόφου, με σκοπό, όπως οι υπόλοιποι αιχμάλωτοι, να εκτελεστεί. Όμως, κάποιοι Τούρκοι, που σώθηκαν απ' τους Σταϊκόπου-

λαίους κατά την κατάληψη της Τριπολιτσάς απ' τον Κολοκοτρώνη, τον βοήθησαν από ευγνωμοσύνη να δραπετεύσει και να φτάσει κρυφά στη Φρουτζάλα.

Ήταν ένας απ' τους λίγους επιζώντες που θα μπορούσε να δώσει έγκυρες πληροφορίες για όσα συνέβησαν στη μάχη. Προτίμησε να σιωπήσει γνωρίζοντας πως, για τα χρόνια εκείνα η “σιωπή ήταν χρυσός”. Όταν ελευθερώθηκε η Ελλάδα εγκαταστάθηκε στην Τρίπολη όπου και πέθανε το 1857.

- 196 Ο δόκτωρ Μάγερ ήταν ένας απ' τους πιο αγνούς και δραστήριους φιλέλληνες. Καταγόταν απ' τη Ζυρίχη της Ελβετίας και δραστηριοποιήθηκε στο Μεσολόγγι όπου, με χρηματοδότηση του Λόρδου Βύρωνα, εγκαταστάθηκε τυπογραφείο κι' άρχισε η εκτύπωση των “Ελληνικών Χρονικών” με συντάκτη τον ίδιο και συνεργάτες του μορφωμένους αγωνιστές που βρέθηκαν στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Στο ίδιο τυπογραφείο τυπωνόταν και ο “Telegrafo Greco” στα αγγλικά, γαλλικά και ιταλικά για την ενημέρωση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως, σ' αυτό το στενό κύκλο των πολύγλωσσων διανοουμένων που κυκλοφορούσαν έντυπο σ' άλλες τρεις γλώσσες, πλην της ελληνικής, συμμετείχε και ο Αναστασάκης Παπάς. Η φιλία του με τον Πλυτά και τον Κυριακίδη ήταν γνωστή. Το ίδιο και με το Μάγερ, ο οποίος στις 16 Οκτωβρίου 1825 (στον έβδομο μήνα της πολιορκίας του Μεσολογγίου) αφιέρωσε στο φίλο του (στο “Freund”) Αναστασάκη ένα ποίημά του, στο οποίο εξυμνεί τους αγώνες των Ελεύθερων Πολιορκημένων και όλων των Ελλήνων και τη σημασία τους για την Ανθρωπότητα.

Ο Μάγερ παντρεύτηκε Ελληνίδα (Μεσολογγίτισσα) κι' απέκτησε ένα παιδί μαζί της. Κατά την Μεγάλη Έξοδο, τον Απρίλη του 1826, σκοτώθηκε κι' αυτός και η γυναίκα του και το παιδί του. Μαζί του χάθηκε δυστυχώς και το ημερολόγιό του, στο οποίο κατέγραφε μυστικά και γεγονότα που παρουσίαζαν την πραγματική πολιτική κατάσταση και κρίσεις για τους πολιτικούς και οπλαρχηγούς με αντικειμενικότητα, η οποία ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο να αποτυπωθεί στις πληροφορίες και τα δημοσιεύματα των “Ελληνικών Χρονικών”.

Όταν ο Μαυροκορδάτος έφυγε από το Μεσολόγγι, στο τέλος του 1824 για το Ναύπλιο (στην ομάδα του ήταν και ο Νικόλαος Κασομούλης) διόρισε το Μάγερ μέλος της Τριμελούς Επιτροπής που κυβερνούσε την πόλη. Γραμματέας αυτής της πανίσχυρης Επιτροπής ήταν ο επίσης φίλος του Αναστάσης Παπά, ο Φ. Πλυτάς.

Το θάνατο του Μάγερ ύμνησε ο Ουγκώ στο ποίημά του “τα κεφάλια του Σαραγιού” (Βλ. Έκδοση Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, σελ. 84/85):

“... ο Μάγερ, παιδί των Άλπεων, σύντροφος στη φωτιά, του Θρασυβούλου τα παιδιά που πρόσφερε τα βέλη και τη σαΐτα την τρανή του Γουλιέλμου Τέλλη”.

- 197 Άνδρες του τουρκικού ιππικού.

-
- 198 Από τις λέξεις παρά + αφτί. Περιοχή του κεφαλιού κοντά στα μηνίγγια, δίπλα στο αυτί.
- 199 Το πτώμα του Παναγιώτη Κεφάλα βρέθηκε στη βορεινή πλευρά, στο δρόμο προς το χωριό Μαργέλι. Τον πρόλαβαν οι τούρκοι καβαλαραίοι και τον σκότωσαν, καθώς προσπαθούσε να ξεφύγει.
- 200 Ο Θανασάκης Καπετανάκης, τραυματισμένος, πιάστηκε αιχμάλωτος, οδηγήθηκε στο χωριό Σκάρμιγκα, όπου είχε εγκατασταθεί το στρατηγείο του Ιμπραήμ, και αποκεφαλίστηκε. Το σώμα του, μετά τον αποκεφαλισμό ρίχτηκε στη φωτιά για ν' απανθρακωθεί. Τέτοιο άγριο ήταν το μίσος των Τούρκων της περιοχής, γι' αυτή τη μανιάτικη οικογένεια, που πρόσφερε πολλά στον αγώνα της ανεξαρτησίας!
- Υπάρχουν κάποιες συγκεχυμένες πληροφορίες για τους αιχμαλώτους (κυρίως τους τραυματίες αξιωματικούς) που οδηγήθηκαν στο χωριό Σκάρμιγκα κι' εκτελέστηκαν. Ενώ στα Μανιάτικα Μοιρολόγια ο Πιέρος (Πέτρος) Βοϊδής Μαυρομιχάλης φαίνεται πως έπεσε στη μάχη, ο Φωτάκος τον συγκαταλέγει μεταξύ των εκτελεσθέντων αιχμαλώτων καπεταναίων. Αυτοί, εκτός απ' τον Καπετανάκη και το Μαυρομιχάλη, ήταν ο Ξανθός, ο Ηλίας Κέρμας (άλλοι ίσως πιο σωστά τον αναφέρουν ως Ηλία Κορμά) και ο Παναγιώτης Κεφάλας. Ο τελευταίος όμως, όπως είδαμε, βρέθηκε σκοτωμένος στα κοντοβούνια της Ανδρούσας, όταν έφυγε απ' τα ταμπούρια και προσπάθησε να κατευθυνθεί προς το χωριό Μαργέλι.
- 201 Απόλυτα προσωπική μας άποψη είναι πως, αυτός ή αυτοί που έριξαν τις μπαταριές απ' τις κορφές της Αντρούσας, την ώρα που τα παλικάρια αποδεκατίζονταν στους τρεις λόφους, διέπραξαν ή εγκληματικό λάθος ή εγκληματική δειλία και ατιμία.
- Για να σαστίσουν, να φοβηθούν και ν' αδρανήσουν προς στιγμήν οι Τουρκοαιγύπτιοι, σημαίνει πως οι μπαταριές ακούστηκαν από πολύ κοντά και φοβήθηκαν επίθεση απ' τα νώτα, απ' το δάσος του Κουφιέρου, όπου ήταν και το αδύνατο σημείο τους.
- Η μη εμπλοκή στη μάχη των ελληνικών ενισχύσεων, για να ανακουφίσουν τις εχθρικές πιέσεις στο μέτωπο των αμυνομένων και ν' ανοίξουν δίοδο εξόδου στο Κρυόρρεμα, ίσως οφείλεται σε λάθος εκτιμήσεις του έλληνα οπλαρχηγού ή σε "ειδικές μυστικές κυβερνητικές εντολές" ν' αφεθεί ο Παπαφλέσσας χωρίς υποστήριξη για να νικηθεί.
- Δυο οπλαρχηγοί αναφέρονται από συγγραφείς πως διοικούσαν τις στρατιωτικές μονάδες ατάκτων που έριξαν τις μπαταριές απ' τα βορεινά υψώματα. Ο Φωτάκος γράφει πως ήταν ο Δημ. Πλαπούτας, ενώ ο Πετρουνάκος ισχυρίζεται πως ήταν ο Κολιόπουλος.
- Ο Πλαπούτας πολέμησε πολλές φορές δίπλα στον Παπαφλέσσα και μια φορά, όπως ήδη γράψαμε, τον έσωσε απ' το μαινόμενο πλήθος που ήθελε να βάλει φωτιά στο σπίτι του και να τον κάψει ζωντανό. Όμως, αυτή την περίοδο που ο αδερφός της γυναίκας του (ο Θ. Κολοκοτρώνης) ήταν φυλακισμένος στην Ύδρα, δεν θα πρέπει να ήταν φιλικά διακείμενος σ'

έναν υπουργό της κυβέρνησης. Βέβαια, την προηγούμενη μέρα, στις 19 Μαΐου 1825 ο Κολοκοτρώνης και οι συγκρατούμενοί του είχαν αποφυλακιστεί, αλλά κανένας στην περιοχή του Μανιακίου δε θα μπορούσε να ενημερωθεί αμέσως γι' αυτό το γεγονός. Από πληροφορίες του Φωτάκου για το χρόνο που απαιτούνταν για αποστολή και επιστροφή ταχυδρόμου από την Πάτρα στην Ύδρα, μπορούμε να υπολογίσουμε πως το νέο θα πρέπει να έφτασε στη Μεσσηνία από την Ύδρα μετά από πέντε μέρες ως μια βδομάδα.

Παρά την πικρία και τη βαρειά καρδιά του Πλαπούτα προς τους κυβερνητικούς, λόγω του λεβέντικου χαρακτήρα του, φρονούμε πως αν μπορούσε δε θ' άφηνε αβοήθητους τους μαχητές στο Μανιάκι. Φυσικά, ούτε λόγος μπορεί να γίνει για τυχόν μυστική συνεννόηση με μια κυβέρνηση, που απεχθανόταν, για ν' αφήσει αβοήθητο τον Παπαφλέσσα.

Οι πληροφορίες του Πετρουνάκου για τον Κολιόπουλο, από συνομιλίες του με κατοίκους της περιοχής και ιδίως του Παιδεμένου (γύρω στο 1900) που ήταν μεγάλα παιδιά την εποχή της μάχης, θεωρούνται πιο αξιόπιστες γιατί βασίζονται στην αρκετά νωπή λαϊκή παράδοση και σε αφηγήσεις ανθρώπων που έμαθαν λεπτομέρειες από τους γονείς τους. Υπήρχε κι ένας αιωνόβιος επιζών της μάχης, αλλά λόγω της διανοητικής του κατάστασης δεν μπορούσε να δώσει σωστές πληροφορίες στο συγγραφέα.

Ο Φωτάκος ούτε έζησε τα γεγονότα της μάχης αλλά ούτε και θα μπορούσε να γνωρίζει με βεβαιότητα ποιος απ' τους δυο οπλαρχηγούς έφτασε πρώτος στα βορεινά υψώματα, προς την Ανδρούσα. Έγραψε ότι άκουσε ή διάβασε ή του είπαν άλλοι άσχετοι ίσως, που δεν ήταν τόσο κοντά στο πεδίο της μάχης, όπως οι κάτοικοι του Παιδεμένου που ίσως είχαν πιο αξιόπιστες πληροφορίες.

Για το λόγο αυτό θεωρούμε πως η πληροφορία του Πετρουνάκου βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα. Άλλωστε, την ίδια πληροφορία βρίσκουμε και στα "Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας" του Μ. Οικονόμου {1873}, ο οποίος γράφει πως "*Έσπευδε δ' ο Κολιόπουλος τότε ερχόμενος με 1500 να ενωθεί με τον Δικαίον.....*" Και ότι για να εμψυχώσει τους ελάχιστους υπερασπιστές των τριών λόφων "*διέταξε να συμπυροβολήσωσιν οι περί αυτόν*"

Ο Κολιόπουλος ήταν μέχρι τότε κυβερνητικός και άρχισε πάλι να γίνεται "φιλοκολοκοτρωνεϊκός", όταν έμαθε πως υπήρχε πρόθεση να ελευθερωθεί ο Γέρος του Μοριά και να του ανατεθεί η αρχιστρατηγία. Άρχισε να συγκεντρώνει, όπως φαίνεται, πολλούς οπλοφόρους ("σχημάτιζε φατρία" κατά το Μακρυγιάννη) γιατί ο Πετρουνάκος (σελ. 59) μιλάει για "δυνατό μπουλούκι":

"Σε μια στιγμή της μάχης ακούγονται μπαταριές απ' τα βουνά της Ανδρίτσαινας. Ήταν ο Κολιόπουλος που ερχότανε με δυνατό μπουλούκι".

Γιατί αυτό το δυνατό μπουλούκι κάθησε και παρατηρούσε, σα θεατής, τη σφαγή στο Μανιάκι και δεν κατηφόρισε προς τον Κουφιέρο για να προσπαθήσει να σώσει τους τελευταίους μαχητές των τριών λόφων;

Είναι ένα αναπάντητο ερώτημα που η απάντησή του μπορεί να βασισθεί μόνο σε υποθέσεις και κάποιες συσχετίσεις γεγονότων που διαφωτίζουν τις

προσωπικότητες των εμπλεκόμενων οπλαρχηγών.

Επισκεφθήκαμε την τοποθεσία της μάχης και διαπιστώσαμε τη δεινή θέση στην οποία θα βρίσκονταν οι ιππείς και το τμήμα των πεζοπόρων που είχαν κλείσει τη λαβίδα στο Κρυόρρεμα. Θα έπεφταν σε διασταυρούμενα πυρά και λόγω της στενότητας του χώρου θα αποδεκατίζονταν πριν προλάβουν να ξεφύγουν προς την κοιλάδα της Σέκλιζας.

Θεωρούμε πως αυτές οι μπαταρίες, που συνετέλεσαν στο γρηγορότερο αφανισμό των αμυνομένων ηρώων στο Μανιάκι, ήταν μια πράξη δειλίας και ατιμίας, με μια μικρή επιφύλαξη για την περίπτωση λάθους εκτίμησης της κατάστασης από τον υπεύθυνο του ελληνικού ενισχυτικού σώματος. Η δυσχέρεια στην απόδοση ευθυνών βρίσκεται στο γεγονός πως, και ο Πλαπούτας και ο Κολιόπουλος υπήρξαν γενναίοι κι άφοβοι μαχητές από την αρχή και ως το τέλος του επαναστατικού αγώνα.

Στις πέντε το απόγευμα της 20 Μαΐου 1825, δεν υπήρχε ούτε ένας Έλληνας μαχητής ζωντανός στα ταμπούρια των τριών λόφων. Αυτή την ώρα βεβαιώνει πως τελείωσαν όλα ο διασωθείς Πανάγος Πουλόπουλος, ο οποίος ανήκε στην ομάδα των αγωνιστών του δεύτερου λόφου, κάτω απ' τις διαταγές του χιλιάρχου (υποστράτηγου) Δημήτρη Φλέσσα και κατόρθωσε να διαφύγει πριν καταληφθούν αυτά τα ταμπούρια.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως υπάρχει το ενδεχόμενο σύγχυσης ως προς το όνομα του οπλαρχηγού. Ο Φωτάκος μας πληροφορεί πως στην αρχή του επαναστατικού αγώνα, οι Κολιόπουλοι ονομάζονταν Πλαπουταίοι. Μετά τα αδέρφια άλλαξαν επώνυμα. Συνεπώς, μπορεί ο αναφερόμενος ως Δ. Πλαπούτας να ήταν ο Δ. Κολιόπουλος ή και το αντίστροφο. Υπάρχουν ασάφειες και αντιφάσεις σε πάρα πολλά γεγονότα της Επανάστασης του 1821.

- 202 Από το πιλαλώ που σημαίνει τρέχω. Το παραπλαλώ, σε χωριά της Ανατολικής Μακεδονίας, σημαίνει τρέχω φοβισμένος, προσπαθώ να φτάσω γρήγορα κάπου τρέχοντας σαν αλαφιασμένος.
- 203 Ο Χιώτης με τη σημαία γλίτωσε απ' το μακελειό στο Μανιάκι. Όταν ελευθερώθηκε η Ελλάδα εγκαταστάθηκε στην Αθήνα.
- 204 Ο Παναγής Κασσανδρινός έζησε, παρά τα τραύματά του. Οι Τουρκοιγύπτιοι δεν τον βρήκαν για να τον αποτελειώσουν. Στο ελεύθερο ελληνικό κράτος υπηρέτησε σε αποσπάσματα χωροφυλακής. Σκοτώθηκε στη Λειβαδιά σε σύγκρουση με τη συμμορία του Νταβέλη (Βλ. ΖΕΛΛΙΟΥ, Β, σελ. 15).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ: Α.- “ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ, αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας” Έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1981
Β.- “ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, 1354-1833” Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1989
2. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗ ΙΩΑΝΝΟΥ: Α.-“ΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821” (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών) Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1967
Β.- “ΑΡΜΑΤΟΛΟΙ ΚΑΙ ΚΛΕΦΤΕΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ” Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1970
3. ΒΑΣΙΛΑΤΟΥ ΝΙΚΟΥ: “ΟΠΛΑ, 1790-1860, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας και Τέχνης” Έκδοση ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1989
4. ΒΟΖΙΑΝΗ ΑΘ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: “ΙΣΤΟΡΙΚΑ–ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ της Κοινότητας Εμμανουήλ Παπά Σερρών” ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1999
5. ΓΑΛΛΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΘΗΝΩΝ: “Ο ΒΙΚΤΩΡ ΟΥΓΚΩ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ” ΑΘΗΝΑ, 2002
6. ΔΗΜΟΣ ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ: Ενημερωτικά έντυπα του Δήμου για τη μάχη στο Μανιάκι
7. ΖΕΛΛΙΟΥ-ΜΑΣΤΟΡΟΚΩΣΤΑ ΕΡΑΤΩ: Α.- “Η ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821”

-
- ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1987/88
B.- “Η ΚΑΣΣΑΝΔΡΑ ΣΤΗΝ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821”
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1992.
8. ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΓΕΩΡΓΙΟΥ
- Βιογραφίες του από:
A.- Δημήτριο Αινιάν (1833)
B.-Κών/νο Παπαρρηγόπουλο
(1867) Έκδοση
ΤαχυδρΤαμειυτηρίου και εφημ.
“ΤΟ ΠΑΡΟΝ”,
ΑΘΗΝΑ, 2009
9. ΚΑΡΤΣΙΟΥ Σ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ:
- A.- “Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΔΟΒΙΣΤΑΣ”
Εκδόσεις “ΕΡΩΔΙΟΣ”,
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 2007
B.- “ΔΟΒΙΣΤΑ, μια υστερο-
βυζαντινή παροικία”,
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1991
10. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ:
- “ΕΝΘΥΜΗΜΑΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ 1821 – 1833”
Εισαγωγή και Σημειώσεις:
Γ. Βλαχογιάννης
Εποπτεία της εκδόσεως:
Φίλιππος Στ. Δραγούμης
ΑΘΗΝΑΙ 1939
11. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ:
- “ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ”
(Καταγραφή από τον Γιώργο
Τερτσέτη)
Έκδοση Ταχυδρ. Ταμειυτηρίου
και της εφημ. “ΤΟ ΠΑΡΟΝ”
ΑΘΗΝΑ 2009
12. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ Γ.:
- “ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ”
Εκδόσεις ΤΟΞΟΤΗΣ, ΑΘΗΝΑ
1956
13. ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΙΩΑΝΝΟΥ:
- A.- “ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ
ΚΑΙ ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ
ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ”
Εισαγωγή-Επιμέλεια:
Έλλης Αλεξίου

-
- Πρόλογος: Γιάννη Βλαχογιάννη
Εκδόσεις Γ. ΜΕΡΜΗΓΚΑ,
ΑΘΗΝΑ 1976
- Β.- “ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ”
Έκδοση Ταχυδρ.Ταμειυτηρίου
και εφημ. “ΤΟ ΠΑΡΟΝ, ΑΘΗΝΑ
2009
14. ΜΑΜΑΛΑΚΗ Π. ΙΩΑΝΝΟΥ: “ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ
ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΗΣ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΤΟ 1821”
Εκδόσεις ΜΥΡΤΙΔΟΥ, ΑΘΗΝΑΙ
1960
15. ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ:
(Θεόδωρος Κολοκοτρώνης) 3ος ΤΟΜΟΣ – Έκδοση ΣΚΑΪ
ΑΘΗΝΑ 2009
16. ΜΕΛΑ ΣΠΥΡΟΥ: “ΜΑΤΩΜΕΝΑ ΡΑΣΑ”
Εκδοτικός Οίκος ΜΠΙΡΗΣ
ΑΘΗΝΑΙ 1962
17. ΜΥΛΩΝΑ ΓΙΑΝΝΗ: “ΟΙ ΕΥΖΩΝΟΙ”
Εκδόσεις Ι. ΦΛΩΡΟΣ, Αθήνα
18. HUGO VICTOR: “LES ORIENTALES – LES
FEUILLES D' AUTOMNE”
Εκδόσεις LE LIVRE DE ROCHE,
Paris
19. ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ: “ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ”
Έκδοση Ταχυδρ. Ταμειυτηρίου
και της εφημ. “ΤΟ ΠΑΡΟΝ”
ΑΘΗΝΑ 2009
20. ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: “Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΕΝ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 1821”
Αθήναι 1970
21. ΠΕΤΡΟΥΝΑΚΟΥ Ι.Π.: “ΣΤΟΥ ΜΑΝΙΑΚΗ”
Εκδόσεις Α. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ
Εν Αθήναις 1901
22. ΣΤΡΑΤΗ Γ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ: “ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ,

-
- ο Σερραίος Αρχιστράτηγος των
Μακεδονικών Δυνάμεων κατά
τον ιερόν αγώνα του 1821”
Τύποις ΧΡ. Α. ΓΟΥΣΙΟΥ
ΣΕΡΡΑΙ 1914
23. ΤΡΑΓΑΚΗ ΕΜΜ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: “Η ΞΕΧΩΡΙΣΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ ΣΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ”
Τρία άρθρα στο λαογραφικό
περιοδικό “ΕΜΜ. ΠΑΠΑΣ” του
ομώνυμου πολιτιστικού
συνλόγου Θεσσαλονίκης
(Τεύχη αρ. 6/1978, αρ. 7/1979 και
αρ. 8/1979).
24. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ: Α.- “ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ
ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ”
Εκ της τυπογραφίας Θ. ΚΟΝΤΑΞΗ
και Ν. ΛΟΥΛΑΚΗ
ΝΑΥΠΛΙΟ 1834
Β.-“ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ”
Τύποις Π. ΣΟΥΤΣΑ και Α. ΚΤΕΝΑ
ΑΘΗΝΑΙ 1859
25. ΦΩΤΑΚΟΥ (ΦΩΤΙΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ):
Α.- “ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΠΕΡΙ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑ-
ΣΕΩΣ”
Εκδόσεις ΝΕΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΑΘΗΝΑ 1955
Β.- Έκδοση από τις ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ
ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ,
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ,1977
Γ.- Του Ταχυδρ. Ταμιευτηρίου και
της εφημ. “ΤΟ ΠΑΡΟΝ”, Αθήνα
2009
26. ΦΩΤΕΙΝΟΥ ΗΛΙΑ: “ΟΙ ΑΘΛΟΙ ΤΗΣ ΕΝ ΒΛΑΧΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ
ΤΟ 1821 ΕΤΟΣ”
Εκδόσεις Γ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ και ΥΙΟΥ
ΑΘΗΝΑ 1956

27. Επίσης, αντλήθηκαν πληροφορίες από:
Την ιστορία του Ελληνικού Έθνους (6ος τόμος) του Κ. Παπαρρηγόπουλου,
την Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του Σπ. Τρικούπη, τη Νέα Γενική
Ιστορία των Ελλήνων (10ος τόμος) των εκδόσεων Δ. Απέργη, τα Ιστορικά της
Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή Ο Ιερός των Ελλήνων Αγών του Μ. Οικονόμου,
την εγκυκλοπαίδεια “Μαλλιάρης – Παιδεία”, τη γαλλική έκδοση (1972) του
εγκυκλοπαιδικού λεξικού “Petit Larousse” κ.ά. εκδόσεις και έντυπα.

